

Українська Мова

Академічний рівень
Професійний рівень

II

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ від 16.03.2011 № 235)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Наукову експертизу проводив Інститут української мови Національної академії наук України;

Психолого-педагогічну експертизу проводив Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Автори:

Караман С. О. — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови і методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка;

Караман О. В. — кандидат педагогічних наук, професор кафедри української мови і методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка;

Плющ М. Я. — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Національного педуніверситету імені Михайла Драгоманова;

Тихоша В. І. — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови Херсонського державного університету

На обкладинці використано репродукцію картини *Дмитра Кустановича «Над соняшниками»* та фрагмент тексту з «Велесової книги»

Українська мова : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. У45 навч. закл. з навчанням укр. мовою : академ. рівень, профіл. рівень / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ, В. І. Тихоша. — К. : Освіта, 2011. — 416 с.

ISBN 978-966-04-0821-0.

ББК 81.2УКР—922

ISBN 978-966-04-0821-0

© С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ, В. І. Тихоша, 2011
© Видавництво «Освіта», 2011
© Видавництво «Освіта», художнє оформлення, 2011

Шановні старшокласники!

Нині, коли українська мова розширює сферу свого функціонування, посилюється увага до культури усного та писемного мовлення. Розмовляти добірною українською мовою стає престижно, приходить розуміння того, що досконале знання мови — важлива складова професіограми працівників різних спеціальностей.

За підручником для 11 класу ви узагальнюватимете й систематизуватимете вивчене з морфології, синтаксису і пунктуації, засвоюватимете елементи стилістики і практичної риторики, а також повторюватимете матеріал з фонетики, орфоєпії, орфографії, лексикології, фразеології.

Оскільки в підручнику поєднано *академічний* і *профільний* рівні, автори дещо змінили структуру навчальної книги, збільшивши частку практичних завдань для дослідження мовного матеріалу. На початку розділів і тем, призначених для вивчення за програмою одного з рівнів, подано умовне позначення. У спільних розділах є вказівки на рівень у завданнях до вправ.

Теоретичні відомості представлено переважно у формі текстів-роз'яснень, узагальнювальних таблиць, а також лінгвістичних довідок. Вправи й завдання передбачають вашу самостійну роботу, активний пошук, вміння аналізувати мовні одиниці — словоформи, словосполучення, прості та складні речення, — з'ясувати відмінності у їхній будові і функціях, експериментувати, висловлювати аргументи «за» і «проти», формулювати висновки.

Різні завдання, тести, робота над засвоєнням мовних норм, складання діалогів, виступів, лінгвістичних повідомлень, аналіз текстів допоможуть відшліфувати правописні навички, систематизувати здобуті знання, оволодіти вмінням вправно викладати свої думки, стилістично впорядковувати кожну фразу, формуючи індивідуальну манеру мовлення.

Зміст підручника орієнтує на постійне підвищення *культури мовлення* кожного з вас, на

осмислення мовних закономірностей, на оволодіння нормами літературної української мови та вироблення індивідуального стилю мовлення на кращих взірцях художніх, публіцистичних і наукових текстів. Удосконаленню культури вашого мовлення сприятимуть вправи на складання діалогів, написання рефератів, творів на лінгвістичні, морально-етичні та інші теми. Рубрики «Майстерня філолога», «Уникайте помилок», «До джерел знань», «Назустріч тестуванню» зацікавлять як учнів, які вивчають мову поглиблено, так і тих, хто опановує її за програмою академічного рівня. Наприкінці підручника вміщено *тлумачний словник*.

Сподіваємося, що підручник слугуватиме надійним джерелом і порадиником на шляху вашого творчого зростання, духовного збагачення. Від того, наскільки повно, свідомо й міцно засвоїте матеріал підручника, значною мірою залежить ваша підготовка до майбутньої професії.

Тож до праці, дорогі друзі!

Бажаємо успіхів!

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- — дослідження мовного матеріалу
- — робота в парах, групах
- — Інтернет-путівник
- — міжпредметні зв'язки
- — самостійна робота
- — матеріал для академічного рівня
- — матеріал для профільного рівня

	Шановні старшокласники!	3
	МОВА, ІНДИВІД, СУСПІЛЬСТВО	9
п	§ 1. Мова як особлива система знаків. Її місце з-поміж інших знакових систем	10
п	§ 2. Проблема взаємодії мови і культури, мови і соціуму	16
п	§ 3. Українська мова в діалозі культур. Відображення в українській мові культури інших народів. Українська діаспора	21
	<i>Розвиток мовлення</i>	29
п	§ 4. Видатні мовознавці вітчизняної науки	32
	<i>Майстерня філолога</i>	37
	<i>До джерел знань</i>	38
	СТИЛІСТИКА ЯК РОЗДІЛ НАУКИ ПРО МОВУ	39
	§ 5. Поняття стилю мовлення. Норма літературної мови	40
	<i>Стилістика і культура мовлення</i>	52
	§ 6. Офіційно-діловий стиль	57
	<i>Розвиток мовлення</i>	63
	§ 7. Художній стиль	67
	§ 8. Публіцистичний стиль	73
	<i>Розвиток мовлення</i>	78
п	§ 9. Конфесійний стиль	82
п	§ 10. Епістолярний стиль	85
	<i>Майстерня філолога</i>	92
	<i>До джерел знань</i>	92
	МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ СТИЛІСТИКИ	93
а	§ 11. Стилiстичне забарвлення граматичних понять і граматичних форм	94
а	§ 12. Стилiстичні особливості форм іменника. Власні й загальні назви	97
	<i>Назустріч тестуванню</i>	102
а	§ 13. Ступені порівняння якісних прикметників. Стягнена й нестягнена форми	103
	<i>Розвиток мовлення</i>	108
	<i>Стилiстика і культура мовлення</i>	109
	<i>Назустріч тестуванню</i>	112
а	§ 14. Займенники й контекст	113
	<i>Стилiстика і культура мовлення</i>	117
	<i>Назустріч тестуванню</i>	119

А	§ 15. Стилiстична роль дiєслiвних категорiй	120
	<i>Стилiстика i культура мовлення</i>	124
	<i>Назустріч тестуванню</i>	127
	<i>Розвиток мовлення</i>	129
	<i>До джерел знань</i>	130
	СТИЛІСТИКА СИНТАКСИСУ	131
	§ 16. Загальна характеристика синтаксичних одиниць	132
П	§ 17. Словосполучення як одиниця синтаксису	136
	<i>Розвиток мовлення</i>	139
П	§ 18. Типи словосполучень за морфологічним вираженням головного слова	141
П	§ 19. Типи підрядного зв'язку в словосполученні	143
	<i>Стилiстика i культура мовлення</i>	147
	<i>Майстерня фiлолога</i>	148
	<i>Назустріч тестуванню</i>	149
	Стилiстика простих речень	151
	§ 20. Речення як основна синтаксична i комунікативна одиниця	151
	§ 21. Стилiстичні функції розповідних, питальних i спонукальних речень	155
П	§ 22. Риторичне запитання, його стилістичні функції	159
	<i>Розвиток мовлення</i>	162
	§ 23. Граматична основа речення. Види простих речень	163
	§ 24. Стилiстичні функції порядку слів у реченні	167
	§ 25. Стилiстичні функції підмета i присудка	170
	<i>Стилiстика i культура мовлення</i>	176
	<i>Розвиток мовлення</i>	177
	<i>Майстерня фiлолога</i>	180
П	§ 26. Складні випадки кваліфікації другорядних членів речення. Стилiстичні функції другорядних членів	181
П	§ 27. Синоніміка узгоджених i неузгоджених означень. Написання прикладок	184
П	§ 28. Стилiстичні функції додатка. Активний i пасивний звороти	188
	<i>Стилiстика i культура мовлення</i>	193
П	§ 29. Синоніміка обставин. Порівняльний зворот, його функції в реченні	196
	§ 30. Особливості вживання в мовленні односкладних i двоскладних, поширених i непоширених простих речень	200
	<i>Назустріч тестуванню</i>	206
	<i>Майстерня фiлолога</i>	208

п	§ 31. Особливості вживання в мовленні повних і неповних простих речень, слів-речень	209
	<i>Назустріч тестуванню</i>	214
п	§ 32. Особливості вживання в мовленні ускладнених і неускладнених простих речень	216
	<i>Стилістика і культура мовлення</i>	229
	<i>Назустріч тестуванню</i>	230
	§ 33. Звертання, його роль, місце в реченні, способи вираження	232
	<i>Стилістика і культура мовлення</i>	235
	<i>Розвиток мовлення</i>	237
	Стилістика складних речень	239
п	§ 34. Особливості структури та семантика сполучникових, безсполучникових і багатокомпонентних речень	239
	§ 35. Складнопідрядні речення і синонімічні до них звороти.	247
	<i>Стилістика і культура мовлення</i>	249
	<i>Майстерня філолога</i>	255
п	§ 36. Період.	256
	<i>Розвиток мовлення</i>	259
	<i>Назустріч тестуванню</i>	260
	Стилістика речень з різними способами вираження чужого мовлення	262
	§ 37. Пряма й непряма мова.	262
п	§ 38. Інтонування речень із прямою мовою, діалогом. Цитування.	266
	<i>Розвиток мовлення</i>	271
	<i>Майстерня філолога</i>	274
	Синтаксис і стилістика тексту	275
п	§ 39. Зміст і будова тексту. Надфразна єдність як синтаксично-стилістична одиниця мовлення. Засоби зв'язку в складному синтаксичному цілому. Стилістичні функції абзацу	275
	Пунктуація	281
	§ 40. Основні пунктограми. Складні випадки вживання розділових знаків	281
	<i>До джерел знань</i>	288
	РИТОРИКА ЯК НАУКА І МИСТЕЦТВО СЛОВА	289
	Лінгвістична риторика	290
п	§ 41. Риторика як наука і мистецтво слова. Ритор і оратор. Риторичні ідеали в різні епохи.	290
п	§ 42. Поняття про сучасний риторичний текст. Інтенція. Диспозиція.	294

III	§ 43. Методи викладу матеріалу. Теза й аргументація. Види аргументації	297
IV	§ 44. Елокуція й елоквенція як учення про мовну форму промов . . . . . <i>Розвиток мовлення</i>	303 307
V	§ 45. Меморія як система усного запам'ятовування промов	311
VI	§ 46. Аналіз власної промови. Релаксація	314
VII	§ 47. Акція. Риторична техніка	318
VIII	§ 48. Еристика як мистецтво ведення спору . . . . . <i>Розвиток мовлення</i> . . . . . <i>Майстерня філолога</i>	321 324 326
З історії риторики й ораторського мистецтва		327
IX	§ 49. Видатні оратори Давньої Греції та Давнього Риму	327
X	§ 50. Ораторське мистецтво в Україні . . . . . <i>Майстерня філолога</i>	332 340
Основи ораторського мистецтва		341
XI	§ 51. Жанри та види ораторського мистецтва	341
XII	§ 52. Академічне красномовство, його характерні ознаки, різновиди . . . . . <i>Розвиток мовлення</i>	347 351
XIII	§ 53. Судове красномовство	354
XIV	§ 54. Духовне красномовство	358
XV	§ 55. Соціально-побутове красномовство . . . . . <i>Розвиток мовлення</i>	362 364
XVI	§ 56. Театральна (сценічна) риторика	366
XVII	§ 57. Педагогічна риторика	370
XVIII	§ 58. Види ораторського мистецтва за метою висловлення: інформаційні, переконувальні, розважальні та інші виступи . . . . . <i>Розвиток мовлення</i>	375 379
XIX	§ 59. Полеміка. Дискусія. Дебати. Публічний полілог. Промова, її види . . . . . <i>Майстерня філолога</i> . . . . . <i>До джерел знань</i>	381 387 388
УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ВІДОМОСТЕЙ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ		389
<i>Розвиток мовлення</i>		405
<i>Майстерня філолога</i>		411
<i>До джерел знань</i>		412
Тлумачний словник		413

Мова, індивід, суспільство

Ви навчитесь:

- **обґрунтовувати** поняття мови як особливої системи знаків, **розуміти** знаковий характер слова;
- **усвідомлювати** взаємозалежність мови і суспільства, **визначати** роль мови у формуванні й самовираженні особистості;
- **виявляти** особливості української мови на тлі мовної картини світу;
- **використовувати** знання про стилістичну систему української мови;
- **з'ясовувати** роль особистості в розвитку мовознавчої науки;
- **здійснювати** пошукове дослідження за допомогою довідників та мережі Інтернет.

§ 1. МОВА ЯК ОСОБЛИВА СИСТЕМА ЗНАКІВ. ЇЇ МІСЦЕ З-ПОМІЖ ІНШИХ ЗНАКОВИХ СИСТЕМ

1. І. Прочитайте текст. Знайдіть усі використані автором назви для позначення поняття *слово*. Які змістові характеристики слова вони розкривають?

МАГІЧНА СИЛА СЛОВА

Слово захоплює, вражає, дивує і жахає — все залежить від уміння перейнятися цим найбільшим дивом природи. Воно будить фантазію, розвиває уяву, відкриває неосяжний простір для зародження нових образів, бо в слові закодована безмежна сила уявлень і знань про людину, природу, світ.

Відчуті, оживити властивості слова як художнього твору є чи не найскладнішим завданням, яке обдарована людина здатна розв'язувати. З таких людей народжуються поети, все залежить від дару проникнення в суть слова, від уміння й бажання осягати нескінченну сув'язь слів-образів, слів-символів, слів-звуків, слів-значень, слів-понять, яка відтворює нові й нові смисли завдяки творчій праці людини, її уяві, фантазії, логічному мисленню... (М. Жулинський).

II. Розгляньте фотоілюстрації. Сформулюйте визначення понять *знак*, *символ*. Чому мова є системою знаків?

Мовознавчі студії

2. Прочитайте текст. Працюючи в парах, складіть тези, розкажіть за ними про знакову природу мови. Наведіть власні приклади.

Ми живемо у світі знаків. Зелене світло світлофора — знак дозволу перейти вулицю. Кивок головою — знак привітання. У крамниці розплачуємося грошовими знаками. Йдучи по вулиці, бачимо різні вивіски, що вказують на громадські чи торговельні заклади, стрілки, що вказують на рух чи місцезнаходження чогось, різні схеми, графіки — все свідчить про велику роль різних знакових систем у нашому повсякденному житті.

Однією зі знакових систем є мова. Про знаковий характер мови говорили ще вчені Давньої Греції. Так, Арістотель стверджував, що «мовні вирази — це знаки душевних вражень, а письмо — знак перших».

Поняття знаковості мови знаходимо у працях лінгвістів В. Гумбольдта, О. Потебні, П. Фортунатова, І. Бодуена де Куртене, В. Богородицького та інших. Але лінгвістичне визначення термін *знак* отримав лише в книзі Фердинана де Соссюра «Курс загальної лінгвістики», у якій учений писав: «Мова є система знаків, що виражають ідеї...». Він же запропонував назвати науку, яка «вивчає життя знаків у суспільстві», семіологією. Така наука справді виникла, тільки отримала назву *семіотика*.

Семіотика — наука, що вивчає структуру та функціонування різних знакових систем.

Зародження семіотики пов'язують із працями вченого Ч. Морріса «Основи теорії знаків», «Знаки, мова і поведінка». Основним поняттям семіотики є *знак*.

Знак — матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який виступає в процесі пізнання і спілкування в ролі замітника (представника) іншого предмета і використовується для одержання, зберігання, перетворення і передачі інформації.

Основними характеристиками знака є: 1) *матеріальність*, тобто сприйняття слухом, зором, дотиком; 2) *позначення чогось, що перебуває поза ним*; 3) *непов'язаність із позначуваним природним зв'язком*; 4) *інформативність*; 5) *системність*.

Щодо системності, то її слід розуміти так: знак отримує своє значення лише за умови входження в певну знакову систему. Наприклад, знак «!» в дорожній знаковій системі означає «Увага! Небезпечна дорога», в шаховій грі — «цікавий хід», у математиці — «факторіал», у пунктуації — «знак оклику».

Знаки класифікують за типом співвідношення між матеріальною формою знака і позначуваним об'єктом та за фізичною природою.

За першою класифікацією всі знаки поділяються на:

- *знаки-індекси (знаки-прикмети і знаки-симптоми)* — знаки, пов'язані з позначуваними предметами, як дії зі своїми причинами. Наприклад: дим — знак вогню, висока температура у людини — знак хвороби;
- *знаки-копії* — відтворення, репродукції, подібні до позначуваних предметів. Сюди належать сліди лап тварин, фото, зліпки, відбитки тощо. Ці знаки ще називають *іконічними*;
- *знаки-сигнали* — знаки, які вимагають після себе певних дій, реакцій. Наприклад: дзвінок — знак початку (кінця) уроку; ракета — знак атаки;

- * *знаки-символи* — знаки, які використовують для передачі абстрактного змісту. Наприклад: тризуб і синьо-жовтий прапор — символи України; п'ять кілець — символ олімпійських ігор; голуб — символ миру.

З погляду фізичної природи, тобто за способом сприйняття їх людиною, знаки поділяються на п'ять видів: 1) *акустичні* (слухові, вокально-інструментальні); 2) *оптичні* (зорові); 3) *дотикові* (брайлівський алфавіт для сліпих); 4) *нюхові* (запах етилмеркантану — застережливий знак для шахтарів); 5) *смакові* (подача десерту — сигнал закінчення гостини).

Найважливіші для людини слухові та зорові знаки, які поділяють на субкоди: 1) *зоровий скороминучий* (мова глухонімих); 2) *зоровий тривалий* (письмо); 3) *вокально-слуховий* (усне мовлення); 4) *інструментально-слуховий* (мова бубнів, поширена серед африканських племен). Це різновиди того самого коду — *мови*.

Фердинан де Соссюр вважав, що мовні знаки характеризуються такими рисами: 1) *довільність* (умовність), тобто відсутність між позначувальним і позначуванним якогось природного зв'язку; 2) *лінійність* (звуки мови вимовляються один за одним у часовій протяжності, а передані письмом характеризуються і просторовою лінійністю); 3) *змінність* (з часом мовний знак того самого предмета може змінюватися: *уста — губи, чоло — лоб*).

Про довільність мовних знаків свідчить той факт, що ті самі поняття в різних мовах передаються різними словами (українською *стіл*, німецькою *Tisch*, англійською *table*), і навпаки, однакові слова позначають різні предмети (українською — *луна* — «відлуння», російською *луна* — «місяць»; українською *магазин* — «крамниця», англійською *magazine* — «журнал»).

Своєрідність мови як знакової системи визначають за її особливостями.

1. Мова виникає природним шляхом, постійно розвивається, удосконалюється; вона здатна до саморегулювання, тоді як інші знакові системи є штучними, виникають за домовленістю і є статичними.

2. Мова є універсальним засобом спілкування; вона здатна представляти будь-яку ділянку людського досвіду. Усі інші знакові системи вторинні і мають обмежені виражальні можливості та обмежену сферу застосування.

3. Мова є багатофункціональною знаковою системою (комунікативна, пізнавальна, номінативна, естетична та інші функції). Мова передає не тільки інформацію про якісь факти, а й ставлення мовця до повідомлення, його оцінку дійсності. Мова — знаряддя мислення, засіб пізнання об'єктивного світу.

4. Мова — багатоярусна і складна ієрархічна система, яка має два способи організації — *парадигматичний* (відбір) і *синтагматичний* (сполучуваність).

Характерними рисами мовних знаків є абстрактність значення деяких із них і конкретизація їх у висловлюванні, а також можливість їх використання у відриві від безпосередніх подій і ситуацій.

Знакові функції притаманні слову і словосполученню, але фонема, морфема і речення не є знаками (За М. Кочерганом).

ПРАКТИКУМ

3. Розгляньте й прокоментуйте схему. Наведіть приклади.

4. І. Прочитайте скандинавську сагу. Поясніть, чому, маючи в своєму розпорядженні чотири субкоди, людина зупинилася на вокально-слуховому.

«НАУКОВИЙ» ДИСПУТ

В одному зі скандинавських міст було організовано науковий диспут між богословом та одноокиим вікінгом. Диспут відбувався у формі жестів. Богослов показав один палець, на що одноокий вікінг відповів, показавши два пальці. Богослов показав три пальці, після чого вікінг показав кулак. Тоді мудрець з'їв червону вишню і виплюнув кісточку. Вікінг дістав із кишені агрус і з'їв його. Тут богослов визнав себе переможеним.

— Чому? — здивувалися члени журі.

— А тому, — відповів богослов, — що цей одноокий вікінг — справжня криниця мудрості.

— Про що ви сперечалися? — запитали члени журі.

— Я показав один палець, указавши тим, що Бог у світі один. Він же заперечив двома пальцями: «Крім Бога-отця, є ще Бог-син». Я тоді показав три пальці, маючи на увазі, що є ще й Дух святий, але він виявився й тут на висоті: показавши кулак, він ствердив, що все одно трійця єдина. Зрозумівши, що в богослов'ї

мені його не перемогти, я змінив тему розмови. З'ївши вишню, я сказав, що життя солодке. Але й тут він дуже влучно відповів: з'ївши агрус, він рекомендував жити й тоді, коли життя кисле.

— Чи про це ви сперечалися? — запитали члени журі в одного вікінга.

— Я й не думав із ним сперечатися на богословські теми. Цей зухвалець показав, що в мене одне око. Я йому відповів, що моє одне варте його двох. Він далі вів своє: у мене й у нього разом три ока. Після того я сказав, що таких нахаб, як він, треба вчити не науковими суперечками, а кулаком. З'ївши вишню, він натякнув, що від мене залишаться тільки кістки. А я йому відповів, з'ївши агрус, що від нього не залишиться нічого (З кн. «Народна творчість»).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Пригадайте, які типи словосполучень ви знаєте. Проілюструйте їх прикладами з тексту.

2) Прокоментуйте вживання розділових знаків при прямій мові та діалозі.

5. I. Складіть речення про українські знаки-символи: квіти, дерева, тварин.

II. Підготуйте розповідь про ці символи.

6. Розгляньте репродукцію народної картини «Козак Мамай». Яку інформацію закодовано в картині за допомогою символів? Складіть діалог між відвідувачем музею та екскурсоводом про знаковість народної картини.

Невідомий художник. Козак Мамай. XIX ст.

7. І. Прочитайте. Про які знаки йдеться в тексті? Чи є вони знаками спілкування? Поясніть чому.

Великий Луг був добрим місцем для розташування запорозьких козаків. Він являв собою величезний острів, оточений річками.

Упорядкувавши Січ у захищеному куті Великого Лугу, запорожці почали висилати козацькі залоги до татарських перевозів на Дніпрі й бойові чати в степах, понад шляхи, якими найбільше ходили татари на Україну.

Щоденна небезпека навчила запорожців стерегтися від бусурманів. Очі їхні бачили в таку далечінь, куди нині сягають лише підзорні труби, а козацьке вухо чуло й там, де, здавалося б, панувала німа тиша.

Козаки вміли вгадувати наближення небезпеки за тим, куди біжать степові звірі або як перелітає птаство.

Найтяжче доводилося тим із запорожців, які чатували в степах. Там було видно далеко навкруги. Забачивши в степу татар, козаки запалювали на горбі великий вогонь, дим від якого вився високо в небо. На наступних чатах теж загоралися вогнища. І так до самої Січі. І хоч коні у степовиків були прудкі, як вітер, запорожці встигали підготуватися до захисту (А. Кащенко).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Розкажіть про звуки української мови;

2) Назвіть голосні звуки, пригадайте, як вони характеризуються;

3) Розкажіть, на які групи і за якою ознакою поділяють приголосні звуки;

4) Зробіть усний фонетичний розбір слів *сягають*, *запорожців*;

5) Виконайте морфемний і морфологічний розбір слів *небезпека*, *щоденна*, *перелітає*.

8. Зайдіть на сайт www.etno.us.org.ua, знайдіть цікаву інформацію про кольори-символи в національному вбранні українців. Повідомте про це однокласникам.

Козацька «фігура»
(реконструкція)

С. Васильківський.
Запорожець на чатах

Спілкування

9. Іржі Томан стверджував: «Людина без мови не була б людиною». Чи згодні ви з цією думкою? Висловіть свою точку зору аргументовано.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому звукова мова є найважливішим засобом спілкування людей?
2. Чи існують інші засоби спілкування?
3. Які ви знаєте штучні комунікативні знакові системи?
4. У якому зв'язку вони перебувають відносно мови?
5. Чим відрізняються вони від мови?
6. Яка роль штучних комунікативних знакових систем у суспільстві?
7. Чи можна назвати звукове (та інше) спілкування тварин мовою?
8. У чому полягає своєрідність мови як знакової системи?
9. Що може бути знаком мови: фонема, морфема, словосполучення, слово, речення, висловлювання?

§ 2. ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДІЇ МОВИ І КУЛЬТУРИ, МОВИ І СОЦІУМУ

Мовознавчі студії

10. І. Прочитайте. Складіть план тексту. Випишіть ключові слова, поясніть зміст основних понять і наведіть конкретні приклади на доказ своїх пояснень.

МОВА І КУЛЬТУРА

З давніх-давен мова і культура вважалися органічним цілим. Так, американський учений Е. Сенір зазначає: «Мова — це символічний ключ до культури», а С. Лем твердив, що мова для культури — «те саме, що центральна нервова система для людини».

Культура — сукупність досягнень суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва та в інших сферах духовного життя.

Між мовою і культурою не можна ставити знак рівності, але й відірвати одну від одної теж неможливо. Розвиток культури починається з розвитку мови. Відродження культури починається з боротьби за мовні права. Німецький учений В. Гумбольдт писав: «За станом мови можна встановити стан культури». «Культуру можна визначити як те, що суспільство робить і думає. Мова є те, як думають... Мова у своїй лексиці більш-менш точно відображає культуру..., цілком справедливим є те, що історія мови й історія культури розвиваються паралельно», — вважає Е. Сенір.

Отже, у семантиці мови відображаються загальні, універсальні компоненти загальнолюдської культури певного народу.

Відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, такі:

1) відмінності у лексиці та фразеології. У кожній мові є слова, що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову. При перекладі вони передаються описово або запозичуються. Такі запозичення називаються *екзотизмами*. Наприклад, слова *конглав*, *спагеті*, *тарантела* пов'язані з італійською матеріальною і духовною культурою, *сарафан*, *щі*, *балалайка*, *боярин* — з російською, *сакура*, *ікебана*, *кімоно* — з японською. До української самобутньої лексики відносять такі слова, як *чумак*, *гривня*, *рушник*, *галушки*, *вареники*, *борщ*, *бандура*, *кобзар*, *коломийка*, *гопак*, *тризуб* та ряд інших. Фразеологія майже вся ідеомагична (*ні за цапову душу*; *мозолити очі*; *душа не з лопуцька*; *пекти раків*) і не піддається дослівному перекладу на інші мови;

2) відмінності у лексичних фонах слів із тотожним значенням. Такі слова можуть мати різні емоційні й оцінні відтінки, а також різні асоціативні зв'язки. Наприклад, українське *личаки* і російське *лапти*. Різні асоціації викликає, скажімо, слово *калина*: в українців — це символ краси, здоров'я, любові, а в росіян — розлуки, невдалого заміжжя.

Особливо національна специфіка асоціювання виявляється в порівняннях: в українців *очі* — *як волошки*, *як терен*, *вишні*, *озера*, *сонце*, *небо*; у росіян *глаза* — *як бусинки*, *искри*, *зв'язди*, *шари*, *як у сови*; в американців *eyes* — *like pools* — «ковбані», *coins* — «монети», *ocean* — «океан». Наведені факти свідчать про те, що ґрунтовне володіння мовою неможливе без засвоєння культури народу — носія мови;

3) типологічні особливості літературних мов. Культурою зумовлена форма літературної мови, її зв'язок з народно-розмовною мовою. Наприклад, в основі російської літературної мови лежить старослов'янська мова, а українська літературна мова склалася на народній основі. Це має вплив на стилістичну диференціацію мовних засобів: у російській мові старослов'янізми є словами високого стилю, урочистого, а в українській — одним із засобів комічного, насмішки, іронії;

4) своєрідність самого процесу спілкування в різних культурах. Мовний етикет, тобто мовна поведінка в певних ситуаціях, у різних культурах різна. Наприклад, в американських магазинах першим вітається господар, а в українських — навпаки. Донедавна в Україні до батька й матері зверталися на «ви», а в Росії — на «ти». В англійській же мові «ви» і «ти» взагалі не розрізняється.

Отже, своєрідність культури, її неповторність, національний характер забезпечується насамперед специфікою

лексико-фразеологічних засобів, особливостями нормативно-стилістичної системи та мовленнєвого етикету. Тому, відстоюючи самобутність рідної мови, ви тим самим оберігаєте самобутність власної національної культури і духовності (З кн. «Загальне мовознавство»).

II. В абзацах 1—3 укажіть ті слова, які виконують номінативну і смисло-розрізнявальну функцію, а потім ті, що виконують лише граматичну.

Практикум

11.1. Прочитайте текст. Знайдіть і випишіть слова з виразною національно-мовною специфікою. Свій вибір обґрунтуйте.

КОЛИСКОВА

Мати й дитя — це найпрекрасніший образ із загальнолюдської скарбниці духовності. «Нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим...» — писав Тарас Шевченко. Чуттєвий зв'язок, що з дня народження існує між матір'ю і дитиною, дістає вічне відбиття у зворушливо щирих і безпосередніх колисанках.

Усю любов, ніжність, бажання бачити своє дитя щасливим, розумним, здоровим, гарним матір вкладає в невибагливі рядки і простеньку мелодію, організовану ритмом гойдання колиски. Монотонний тихесенький наспів і пестливі лагідні слова мають заспокоїти, приспати дитину, тому м'якенькими лапками підступає до мальованої колисочки пухнастий, волохатий, муркотливий котик, голуби приносять на крилоньках сон-дрімоту.

І реальні котик, голуби, ластів'ята, і фантастичні Сонко і Дрімота в колискових піснях діють, як люди, що цілком відповідає дитячому сприйманню. Ці пісні водночас є першими уроками, що в доступній формі знайомлять нас із побутовими речами і моральними цінностями, заохочують до працелюбності, порядку, доброти і справедливості:

Ой спи, дитя, в колисоньці,
Як горошок в билиноньці,
Буде вітер повівати
Та й горошком колихати...

(З кн. «Антологія української народної творчості»).

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Випишіть по два приклади кожної частини мови. Розкажіть, за якими ознаками слова розподіляються на частини мови.
- 2) Виконайте усний морфологічний розбір іменника, прикметника, дієслова (по одному).
- 3) Утворіть пестливу форму прикметників *щасливий, розумний, здоровий*. Складіть з ними речення.

12. Перекладіть російською та англійською (чи німецькою) мовами українські слова. З'ясуйте, які специфічні явища культури вони позначають. Чи всі слова можна перекласти дослівно? Чому?

Язык, мова, мовлення, спілкування; світанок, луна, місяць; смеркати, шаленіти, веліти; присмерки, сутінки, вечорниці; ласун, пестоці, пустоці, біганина; питоньки, їстоньки; гарню-сіньке, малюсіньке.

13. З'ясуйте значення фразеологізмів. До кожного з них доберіть слово-синонім. Користуючись українсько-російським фразеологічним словником, доберіть російські відповідники.

Передати куті меду; хоч до рани прикладай; ні за цапову душу; де Марко телят не пас; глека розбити; гнутися в дугу; вси-пати перцю; ввести в оману; брати на кпини; без царя в голові; пекти раків.

14. З трьома українськими фразеологізмами складіть і запишіть речення, об'єднані тематично.

Мовознавчі студії

15. І. Прочитайте текст. Складіть тези і перекажіть його, ілюструючи основні думки власними прикладами. Ключові слова випишіть і запам'ятайте їхні значення.

МОВА І СОЦІУМ

Слово *соціум* латинське, означає «загальне» — людська спільність певного типу, наприклад, плем'я, нація.

Створення духовного світу і національної культури неможливе без творчої діяльності мовного співтовариства. У цій творчості співдіють: **людство ↔ мовна спільнота ↔ мовна особистість**. Основним компонентом тут є «мовна спільнота», бо мова людська — це абстракція, а мова однієї людини (ідіолект) — це частина мови спільноти.

У свідомості людей «мовна спільнота» виражається словами *народ, нація*. Народ — це ті, хто розмовляє однією мовою. Саме мова об'єднує народ і відрізняє його від інших народів. Спільність мови, культури і самосвідомості є ознаками нації.

Спільноти, утворені на основі єдності мови, виявилися історично витривалішими, ніж державні утворення з їхньою політичною та економічною єдністю, про що свідчить розпад Австро-Угорської та Російської імперій.

Отже, після самосвідомості (генетичного коду, генетичної пам'яті) найбільше значення для утворення етносу має мовний код (соціальна пам'ять). І чим вища форма організації спільноти, тим вагоміша роль мови в консолідації членів спільноти.

Чуття рідного слова є яскравим прикладом етнічного характеру мови. В усіх народів мова тісно пов'язана з національним

почуттям і національною свідомістю. Надзвичайна прихильність людей до рідної мови зумовлена тим, що кожному народові властиві неповторні асоціації образного мислення, які закріплюються в мовній системі і становлять її національну специфіку. Етнічна самосвідомість базується передусім на рідній мові. Народність ще може розпастися, нація — ніколи. І тут найміцнішим цементуючим чинником є мова. Нація — найвища природна форма об'єднання людей. Жодна держава світу не сформувалася як безнаціональна.

Єдине консолідоване суспільство може витворитися лише на ґрунті спільної духовності, спільної мови, оскільки саме мова є тим феноменом, який визначає самототожність нації. У національній державі ототожнюються такі поняття, як *держава, нація і мова: Україна — українці — українська мова*.

Мова забезпечує вічність культури кожного народу. Вона пов'язує культуру *соціуму* в один безперервний процес від минулого через сучасне до майбутнього. Що міцніші позиції займає мова в суспільстві, то надійніші перспективи культури (За В. Іванишином, Я. Радевичем-Винницьким).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Знайдіть речення з дієприкметниковим та дієприслівниковим зворотами, поясніть розділові знаки, побудуйте схеми; виконайте синтаксичний розбір одного з речень.

2) Випишіть словосполучення, що відповідають схемам:

Практикум

16. Підготуйте розповідь про значення мови у вихованні особистості. Скористайтесь поданими висловлюваннями мовознавців.

1. Рідна мова — незборна таїна, яка робить народ народом і увінчує найтонші порухи його душі. Заглиблюючись у таїну мови, ми засвоюємо золоті скарби народного досвіду і виховуємо у собі творчу особистість (І. Вихованець). 2. Людська мова — надзвичайно складне й багатомірне явище, яке виконує різні функції в суспільстві і психічному житті людей. Насамперед вона є засобом спілкування та виконує пізнавальну функцію. Будь-яка національна мова являє собою енциклопедію людських знань, у якій зафіксовано весь досвід і результати пізнавальної діяльності суспільства, яке нею користується. Історія живе в нашій мові, в пісні. Слово нам доносить із глибини віків пристрасті, радощі, сподівання й горе наших предків. Мова — це душа народу (М. Шумило).

17. Випишіть п'ять-шість прислів'їв про вміння українців влучно висловлюватися, про потяг до науки. З'ясуйте, які типи речень використано в прислів'ях, які вони за метою висловлювання та за інтонацією.

18. Доберіть і запишіть вислови І. Франка, Б. Грінченка, М. Драгоманова про виховне значення фольклору (особливо казки, пісні).

Спикування

19. Болгарська поетеса Блага Дмитрова вважає, що «мовна форма, її фоніка залежить від географічного ландшафту, на якому проживає етнос». Чи згодні ви з таким твердженням? Обґрунтуйте свою думку.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як пов'язані мова і культура?
2. Чому між цими поняттями не можна ставити знак рівності?
3. Які особливості вирізняють українську мову з-поміж інших мов?
4. Чому фразеологізми дослівно не перекладаються?
5. Що таке *мовна спільнота*?
6. Як мова забезпечує розвиток культури народу?

§ 3. УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ДІАЛОЗІ КУЛЬТУР.

ВІДОБРАЖЕННЯ В УКРАЇНЬСЬКІЙ МОВІ КУЛЬТУРИ ІНШИХ НАРОДІВ. УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА

Мовознавчі студії

20. І. Прочитайте. Сформулюйте тему й основну думку тексту.

Світ не може мати однієї культури, бо це було б її загибеллю: кожна культура існує у протистоянні і взаємодії з іншими. Функціонування національної культури, її розвиток, животворні зв'язки з іншими культурами забезпечуються тільки вільною і живою, динамічною і повноправною національною мовою. Індійський державний діяч і вчений М. Ганді писав: «Я хочу, щоб культура всіх країн проникала до мого дому. Але я не бажаю, щоб мене збили з ніг».

У наш час відбувається бурхливий процес самоутвердження національних культур як протидія уніфікації, стандартизації життя, що їх спричиняє всепроникаюча цивілізація ХХІ століття. Сплески культурно-мовного пожвавлення почастишали в усіх кутках планети... Чим більш подібними стають наші стилі життя, тим більш уперто ми дотримуємося глибинних вартостей, котрі виражаються в релігії, мові, мистецтві.

Навіть у високорозвинених країнах держава захищає свою мову в царині культури. Наприклад, у Франції дозволяється демонструвати лише 40 % відео- та кінопродукції іноземними

Пам'ятник
Т. Шевченкові
в Римі

Пам'ятник
українській писанці
в Едмонтоні (Канада)

Виступ Руслани
на пісенному конкурсі
«Євробачення»

мовами, в Ірландії кожен артист зобов'язаний щомісяця виступати ірландською мовою, у Швеції податок від гонорару на виконання пісень не шведською мовою на 25 % вищий, а отримані кошти йдуть на розвиток шведської культури.

Мова утримує в одному духовному полі національної культури всіх представників певного народу і на його території, і за її межами. Українські громади в Канаді, США, Бразилії, Австралії, Польщі, Угорщині, Молдові, Литві, Росії, Казахстані роблять значний внесок у розвиток культур цих країн. Вони видають українською мовою книжки, газети, журнали, проводять телепередачі, організували мережу осередків української культури — бібліотеки, архіви, музеї, театри, хорові, музичні, танцювальні ансамблі, наукові товариства, які мають вплив на розвиток культури інших етносів. Твори українських письменників Євгена Маланюка, Івана Багряного, Уласа Самчука, Яра Славутича, що розповідають європейцям, американцям, канадцам про український народ і його культуру, викликали значний інтерес до української культури і мови. Це спричинило відкриття в Чехії (в м. Подебриди) Української сільськогосподарської академії, у Віденському університеті — факультету слов'янських мов, де вивчалася й українська мова. У Канаді й США в ряді університетів також вивчається українська мова. Ім'я Тараса Григоровича Шевченка відоме на всіх континентах, і важко знайти країну, де б не стояв пам'ятник великому українському поету (*За В. Іванишиним, Я. Радевичем-Винницьким*).

 II. Скористайтесь матеріалами Інтернету і доповніть текст. Підготуйте усне повідомлення чи реферат на зазначену тему. Доберіть фотоілюстрації або скористайтесь поданими до тексту.

21.1. Прочитайте текст. Використовуючи матеріал вправ, підготуйте діалог про відображення в українській мові культури інших народів. Наводьте власні приклади.

У різні історичні епохи народи взаємодіяли: вели торгівлю, мали політичні, економічні й культурні контакти. Одночасно з цими процесами в українську мову потрапляли слова з неслов'янських і слов'янських мов. Після прийняття християнства Київською Руссю в українську мову влилася розгалужена система термінів з різних галузей наукового знання, сформованих безпосередньо на грецькому і латинському мовному ґрунті, велика кількість антропонімів і слів на позначення понять релігійної сфери.

Ще до прийняття християнства внаслідок безпосередніх економічних і культурних контактів східних слов'ян із Візантією в давньоруську мову ввійшли такі слова, як *корабель, парус, лиман, левада, кедр, кипарис, кит* тощо.

Чоловічі й жіночі імена грецького походження давалися українцям у церквах. Так в український антропонімікон увійшли імена *Андрій, Анатолій, Архип, Василь, Євген, Дмитро, Зоя, Галина, Лідія, Олександр, Петро* та інші.

Окрему групу лексичних грецизмів становлять назви релігійних предметів і понять: *ангел, акафіст, апостол, Біблія, ікона, монах, Євангеліє, монастир* тощо.

У XVI—XVII століттях в Україні відкриваються братські школи, у яких викладають латинську мову, що була на той час мовою освіти в усіх європейських університетах. Для українця-інтелігента латинська мова стала необхідною, тому вона була навіть мовою викладання в деяких школах.

Латинський вплив на українську мову здійснювався різними шляхами. Так, відомо, що в першій половині XIV століття латинь використовувалася у галицько-волинських канцеляріях, що було результатом західного культурного впливу і безпосередніх економічних та культурних контактів з Угорщиною, Польщею, Чехією, німецькими землями. Важливою сферою латинсько-українських контактів були освітні заклади. Українці їздили в Європу навчатися в університетах, мовою викладання в яких була латинь. Найбільшою ж мірою латинізмів потрапляли до української мови через польське посередництво, оскільки значна територія України входила на той час до Польщі. Українська мова збагатилася латинізмами різних семантичних груп: суспільно-політична лексика: *агітація, демонстрація, конгрес*; юридична термінологія: *адвокат, юрист, нотаріус, прокурор*; медичні терміни: *ангіна, аспірин, бацила, імунітет, рецепт*; технічні терміни: *агрегат, анкета, генератор, турбіна, колектор*; математична термінологія: *вектор, біном, косинус, інтеграл*; мовознавча термінологія:

афікс, інфінітив, префікс, суфікс; термінологія освіти: декан, екзамен, студент, лекція, ректор.

Через польське та чеське посередництво за часів австрійського володіння західними українськими землями до української мови з німецької потрапила лексика на позначення понять і процесів, пов'язаних із будівництвом і технікою, військовою справою і друкарством: *кельма, кран, муфта; абзац, форзац, шрифт; шахта, штольня, шурф; вексель, маклер, касир.*

Коли Україна ввійшла до складу Російської імперії, дворянство саме захоплювалося французьким етикетом, одягом, стилем життя. Стало модно говорити французькою мовою і слухати італійську музику. Українська інтелігенція активно контактувала з російською, що спричинило появу в українській мові лексики, яка представляла французьку та італійську культури. Наприклад, французькі слова: *асамблея, бюрократ; ансамбль, балет, гравюра, рояль; блуза, вуаль, пальто; одеколон;* італійські слова: *бенкет, газета, банк, макарони; акорд, альт, алегро, бас, інтермецо, кантата, квартет, соло* тощо.

Культурні контакти з Англією почалися значно пізніше (XIX—XX століття), в основному через російське посередництво в український словник увійшли лексеми, що позначають поняття і предмети техніки (*бульдозер, грейдер, ескалатор*), мореплавства (*капітан, мічман, траулер*), економіки та фінансів (*бізнес, бюджет, трест*), спорту (*бокс, матч, нокаут, старт, футбол*).

Ще за часів Київської Русі на півдні, у Причорномор'ї та Приазов'ї, у степовій і пристеповій зоні сучасної України, кочували тюркські племена досить тривалий історичний період. Вони залишили власні назви річок, окремих населених пунктів. Наприклад, *Саксагань, Кальміус, Айдар, Громоклія, Чичиклія*. Окремі тюркізми увійшли в українську мову завдяки сусідству турецько-татарського Криму, з яким українці не тільки воювали, а й вели торгівлю, обмінювалися предметами побуту, домашнього господарства тощо. Ці економічні та культурні зв'язки внесли в українську мову слова, що використовуються й понині. Наприклад: *аркан, казан, капкан; кинджал, орда, сагайдак; хан, султан; базар, ярлик; баран, кабан; халва, чалма, халат.*

Отже, появі іншомовних слів в українській лексиці активно сприяла та суттєво важлива обставина, що українська культура розвивалася в найтісніших зв'язках з європейським культурним контекстом. Безпосереднім середовищем реалізації цих зв'язків виступали українські освітні заклади, продуктивний розвиток книгодрукування, а також те, що представники українського народу з найдавніших часів здобували освіту в університетах різних європейських країн (*А. Грищенко*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Назвіть якісні та відносні прикметники в останньому абзаці, свій вибір обґрунтуйте. З'ясуйте, якими членами речення вони виступають. Виконайте морфемний і морфологічний розбір.

2) Поясніть уживання розділових знаків при однорідних членах.

Практикум

22. I. Прочитайте. Визначте основну думку тексту, стиль і тип мовлення. Дайте йому заголовок. Випишіть слова, які перейшли з української в російську мову.

Кількасотлітні економічні, політичні й культурні контакти України з Росією і Білоруссю найбільшою мірою виявилися у взаємозапозиченні численних слів, які органічно ввійшли до лексичних систем української, російської і білоруської мов, у багатьох випадках повністю адаптувалися і втратили статус одиниць іншомовного походження. Основною причиною цього було освоєння нових реалій матеріальної або духовної культури, які потребували відповідних словесних позначень. Чужі слова та вислови, а також окремі морфеми засвоювалися спочатку усним шляхом унаслідок безпосереднього контактування, з появою писемності — через літературні джерела.

Українська мова запозичила через російське посередництво в основному іншомовну термінологічну лексику, а також слова на позначення реалій і осіб, наприклад: *арсенал, бот, гавань, аналіз, синтез, метод, патент, артиль, трамвай, конгрес, пролетаріат*. До власне русизмів належать такі запозичені українською мовою слова, як: *завод, рудник, паровоз, указ, законопроект, декабрист, нігіліст, есер, кадет*. Значну кількість становлять складні слова на позначення суспільно-політичних термінів, соціально-економічних явищ, предметів виробництва, які засвоєні шляхом калькування: *багатоверстатник, виробничник, відмінник, держплан, вогнегасник, гучномовець, колгосп* тощо.

У той же час і російська та білоруська мови почали активно користуватися українськими лексемами: *дівчата, борщ, криниця, бондар, хлібороб, хлопець, школяр, дитвора, хутір, кожух, вареник, корж* та інші. У їхній словник увійшли українські слова: *селянство, незаможник, недобиток, хата-читальня, тисячниця, доярка, косовиця* та інші. До запозичень з української мови належать також утворення з суфіксом *-щин(а)* для назв власних географічних понять: *Смоленщина, Орловщина, Саратовщина, Тамбовщина* тощо (за зразком: *Полтавщина, Херсонщина*).

До польської мови запозичено з української такі слова, як *багатири, ватага, гарбуз, гук, голота, дурень, дужо, череда, черемха, черешня, гречка, годувати, маячок, собор* та інші.

Починаючи з XVII століття, коли Європа зацікавилася демократичною козацькою республікою, французька інтелігенція більш детально почала вивчати все, що стосується України. Обмін культурно-політичними здобутками збагатив словник французької мови запозиченнями з української: *пори́г, сотня, джура, курінь, отаман, староста, старшина, булава, бандура, бандурист, слобода, указ, хутір, борщ, сотник, десятицький*.

Лексика, запозичена з української мови внаслідок контактування народів, є в чеській, словацькій, румунській, угорській та в деяких інших мовах (*За М. Жовтوبرюхом*).

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.
- 2) Розкажіть про просте ускладнене речення.

 23. I. Прочитайте текст. Назвіть відомих вам українських письменників, діячів культури, вчених, творчість яких сприяла поширенню української мови у світі, діалогові культур. Поділіть текст на абзаци, доберіть до них заголовки.

ЯК Я ПОЛЮБИВ ШЕВЧЕНКОВУ МОВУ

Десь у 1947 році я побачив у вітрині одного з празьких магазинів книгу, яка називалася: *Тарас Шевченко. «Було колись на Україні»*. Це було перше видання вибраних поезій великого співця українського народу, що вийшло в перекладі на чеську мову в повоєнний час. На мене повіяло далеким дитинством, коли я одного разу брав участь у шевченківському вечорі, організованому українцями із Закарпаття... Читаючи, я захоплювався так, як тільки може захоплюватися шістнадцятирічний хлопець. Це ближче знайомство з прославленим поетом вирішило мою долю. Він зумів полонити мою молоду душу. Схотілося досконало опанувати його мову, вивчити напам'ять в оригіналі його твори. Я роздобув собі «Кобзаря» і незабаром знав уже «Мені тринадцятий минало», «Івана Підкову», «До Основ'яненка» тощо. Разом з тим я почав читати спочатку в перекладі на чеську мову, а потім і в оригіналі твори І. Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської — усе, що потрапляло мені до рук. А читаючи, дедалі більше починав любити українську мову та літературу. І мені стало жаль, що вона в нас мало відома. Коли ж я зібрався у 1950 році вступати на філологічний факультет Празького університету, довідавшись, що на ньому є український відділ, без усяких роздумів обрав собі за фах українську мову і літературу. Сьогодні я згадую моїх товаришів по факультету. Тепер майже всі вони плідно працюють у галузі сучасної чеської і словацької україністики. Як науковці, викладачі, редактори, перекладачі вони вносять свою лепту в

розвиток сучасних чесько-українських культурних зв'язків. У чеській і словацькій славистиці українська мова посідає щораз помітніше місце... (М. Мольнар).

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Випишіть із тексту іменники, розподіливши їх за відмінками.
- 2) Іменники другої відміни чоловічого роду поставте в родовому відмінку. Розкажіть про особливості правопису в них закінчень -а (-я), -у (-ю).
- 3) Поясніть правопис складних слів.

24. I. Прочитайте уривок із вірша Анатолія Матвійчука. Чому автор звертається до символічного образу — журавлів? Хто ще з українських письменників уживав цей образ у своїх творах?

З любов'ю і журбою наодинці,
Із невмирущим словом Кобзаря,
Ми, українці, — всюди українці,
Допоки світить нам одна зоря!
Живуть землі співучої сини
В Америці, Канаді й Аргентині.
Їм сняться рідні села і лани,
І очі мавок, незбагнено сині.
Летять роки, як сиві журавлі.
Немов журба, сльоза лягла на вії,
І не дає заснути до зорі
Щемлива, наче пісня, ностальгія...
Летить, летить, нестримні журавлі,
Через усі держави і кордони,
Несить привіт від рідної землі,
Усім, хто в неї вірив безборонно.
Усім, хто зміг у серці зберегти
І землю ту, і мову ту єдину.
Хто крізь усі негоди і світи
В собі проніс любов до України.

Г. Холопцева.
Журавлі

II. Опишіть гобелен Г. Холопцевої «Журавлі». Чим співзвучні образи, створені митцями різних жанрів?

25. I. Прочитайте текст. Запишіть його, доповнивши власними роздумами про роль української пісні в розвитку музичної культури сусідніх народів.

СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Образ Соломії Крушельницької став уособленням жіночої вроди, великого таланту й рідкісної природи голосу. Голосу, що вражав, полонив, бентежив... Який, якимось почувши, уже неможливо було забути.

Соломія народилася на Тернопільщині в сім'ї священника, з дитинства співала в хорі, грала на фортепіано, пізніше з відзнакою закінчила Львівську консерваторію. Дебютувала у

С. Крушельницька в ролі Баттерфляй в опері «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччіні

гордо відповіла: «Це пісні мого народу, українські пісні» (Н. Антонюк).

Львівському оперному театрі. На запрошення італійської співачки Соломія поїхала до Італії, і вже через рік виконувала провідні партії на кращих оперних сценах Італії.

Її голос звучав у всьому світі, її запрошували найпрестижніші театри, і скрізь був тріумф. Співаючи у Варшаві, Соломія щороку приїздила до Петербурга на гастрольні вистави. Російська критика називала її «жінкою — Шаляпіним», вищої оцінки годі було й чекати. Запрошена співати в царському палаці, Крушельницька закінчила свій виступ так, як це завжди робила в усіх країнах світу, — українськими піснями. І коли сам імператор запитав «італійську примадонну», що це за пісні і якою мовою вона їх співала, Соломія

II. Зайдіть на сайт www.greatukrainians.com.ua, знайдіть більш докладні відомості про Соломію Крушельницьку. Найцікавіші факти повідомте однокласникам.

26. Об'єднайтесь у пари. Складіть перелік зовнішніх і внутрішніх причин, що вплинули на словник української мови.

Спілкування

27. Розкажіть про відомого представника української діаспори Петра Яцика. Чи бере те ви участь у Міжнародному конкурсі знавців української мови імені Петра Яцика? Як відбувається це змагання у вашому регіоні?

28. З-поміж представників наукової спільноти існує думка, що наявність у світі шести тисяч мов заважає прогресу людства. Вони пропонують створити єдину мову світу шляхом «схрещування» мов. Як ви ставитеся до цієї ідеї? Обговоріть проблему.

29. Підготуйте тести для взаємоперевірки знань за темою «Українська мова в діалозі культур». Влаштуйте конкурс на кращі тести.

Петро Яцик

1. Як ви розумієте поняття *діалог культур*?
2. Як збагачувалася українська лексика?
3. Які слова запозичили інші мови з української?
4. Імена яких представників української діаспори вам відомі?

Розвивайте мовні навички

Реферат

30. Прочитайте текст. Розкажіть, які реферати ви писали, на основі яких джерел. Чи були якісь труднощі в оформленні їх?

Рефератом називають короткий письмовий виклад наукової праці, результатів наукового дослідження, зробленого на основі критичного огляду різних наукових джерел (праць).

Аналізуючи чужі думки, автор реферату подає і власні оцінки, робить зауваження й висновки.

Реферат має титульну сторінку, на якій зазначено назву навчального закладу, тему, прізвище, ім'я, по батькові його автора, місце і рік написання.

Текст реферату складається зі **вступу, основної частини і висновків**. До реферату обов'язково додається список використаної автором літератури (за алфавітним порядком) (*З посібника*).

31. Підготуйте зразок оформлення титульної сторінки реферату.

32. Ознайомтеся з окремими фрагментами основної частини реферату на тему «Слово в етнологічному контексті». Доповніть їх розповіддю про символіку кольорів в українських рушникових елементах. Складіть план (зміст) реферату та список використаної літератури.

Мова — феномен народу, етносу, нації, одна з основних їхніх ознак. Доки народ береже свою мову, доти він зберігає своє єство, свою етнічну єдність.

Люди довго користувалися мовою, доки не почали усвідомлювати, яке багатство в своєму розпорядженні вони мають. Спочатку усне слово, потім писемне, а згодом словники і граматики — це ті сходинки, які рано чи пізно долає кожний народ на шляху усвідомлення себе у своїй мові. Скажімо, що таке словник національної мови? Це те, що народ знає про світ. Граматика мови — те, як певна нація про цей світ говорить.

Щоб пізнати той чи інший народ, треба добре знати його мову, щоб знати і любити свій народ, треба знати і любити рідну мову. Свого часу Іван Огієнко зазначав, що етнографію, етністорію чи етнокультуру пранароду можна вивчати не лише за допомогою предметів матеріальної культури, знайдених

унаслідок археологічних розкопок, а й через слово. Недарма народна мудрість здавна ставить слово поряд із хлібом.

Якщо хліб для людини — матеріальне начало її існування, то слово — духовне. Знаходимо у мові, як говорив Костянтин Ушинський, «багато глибокого філософського розуму, справді поетичного почуття, витонченого, напрочуд доброго смаку, сліди праці дуже зосередженої думки, силу-силенну надзвичайної чутливості до найтонших переливів у явищах природи, багато спостережливості, багато найсуворішої логіки, багато високих духовних поривів та зачатки ідей, до яких з великими зусиллями добирається потім великий поет і глибокодумний філософ».

Мова виступає не лише засобом спілкування, а й об'єктом пізнання; оскільки вона «серце народу» (І. Огієнко), то через слово пізнаємо й народ. Слово взагалі і художнє слово зокрема є своєрідним духовним кодом національної культури.

Що стоїть, скажімо, за словом *рушник*? Передусім предмет побуту, що асоціюється з довгастим шматком тканини (полотняної, лляної, бавовняної) для витирання частин тіла, посуду. Але чому цей предмет називається саме рушником? Очевидно, його первісне призначення — служити для витирання рук (*рука — ручник — рушник — однокореневі лексеми*), а потім уже інших частин тіла, скажімо, обличчя (звідси *рушник, утирало, утирач, утиральник*), наприклад: «Вода в відеречку, — братіку, вмийся, *рушник* на кілочку, — братіку, втрися» (*Пісня*). Інше призначення побутового рушника — служити для витирання столів, лав, ослонів, протирання посуду — породжує синонімічний ряд лексем *рушник — стирач — стирок*.

Разом з тим рушник — це шмат декоративної тканини певної довжини з вишиваним або тканим орнаментом. Такий рушник здавна використовується для оздоблення житла, в українських народних обрядах тощо. Саме він став оберегом українського народу, символом рідної землі, України. Рушник супроводжував людину все її життя. Він не лише прикрашав побут, ним приймали дитину від породіллі, рушником благословляли заручини, коли дівчина і хлопець, що мають намір одружитися, оголошувалися нареченою і нареченим (звідси словотвірне гніздо *рука — рушник — заручини — обручення — обручка*); на рушник ставали молоді, ним скріплювали купівлю-продаж і зводили сволок на хату, проводжали в дорогу і в останню путь, опускали труну в могилу і пов'язували його на могильний хрест.

Залежно від призначення, вишивані рушники поділяються на декоративні та обрядові. Найголовнішим з-поміж декоративних рушників є *покутник* (або *божник, біжник*), бо його вішали на покуття (покут, покуть, покуття) над образами (іконами, богами). В українській селянській хаті покуття — це куток, роз-

міщений по діагоналі від печі, та почесне місце, де стояли стіл із лавами: «Узвар на базар, а кутя на *покуття*» (*Прислів'я*). Звідси словотвірне гніздо — *покутник* (святий рушник) — *кут* (частина хати між двома стінами по діагоналі від печі; широка лава в хаті — від дверей уздовж усієї стіни проти печі) — *кутар* (килим, яким прикрашають і центральний куток хати) — *куток* (те саме, що кут; вид весняної народної гри; певна частина села), нарешті, *покут* (почесне місце у світлиці під образами), що має синонімічні варіанти *покуте*, *покуть*, *покуття*. Інші декоративні рушники називали кілковими, бо вішали їх розп'ятими на кілки, забиті над дзеркалом, сюжетною картиною-вишиванкою, вікном, дверима, фотопортретом, фотомонтажем для їх оздоблення, а заодно й убору всієї світлиці.

З-поміж обрядових рушників на особливу увагу заслуговують багато вишиті *сватальні* (або *плечові*) рушники. Плечовими їх називають тому, що ними пов'язували через плече старостів на сватанні. «*Сватання не братання*», — застерігає народна приказка, бо воно є першою найважливішою частиною традиційного українського весілля, коли дається обопільна згода на шлюб. Далі йдуть *заручини* (народний обряд, за якими хлопець і дівчина, що мають намір одружитися, оголошуються нареченим і нареченою), *дівич-вечір* (обрядова вечірка молодої напередодні весілля; прощання з дівуванням), саме *весілля з гільцем* (*вильцем*) і *короваєм* (обрядовим деревом українського весілля та обрядовою весільною здобною паляницею з відповідними прикрасами), нарешті, *перезва* (завершальна частина весільного обряду, коли родичі молодої йшли на частування до хати молодого).

Рушниками вбирали молоду та її дружок (дівчат, які на запрошення молодої брали участь у весільному обряді), а найкращими пов'язували старшу дружку, боярина (шафера на весіллі) та дружку (розпорядника на весіллі).

Рушник виступав провісником, освячувачем, а отже, символом щасливого родинного життя. Не випадково українська фразеологія фіксує практично всі основні кроки до шлюбу саме через ключове слово «рушник» — *готувати* (*дбати*) *рушники* (мати та її дочка заздалегідь готуються до доччиного заміжжя, рушники ж — основна частина посагу, їх треба було дуже багато, отже, значення висловів — «готуватися заміж»); *посилати* (*присилати*) *за рушниками* (*засилати* старостів до дівчини та її батьків, просячи їхньої згоди на одруження, сватати); *побрати рушники* (обопільно домовитися про майбутнє одруження, посвататися); *вернутися* (*повернутися*) *з рушниками* (засватати, висватати наречену).

За словом, низкою споріднених слів, влучним народним висловом стоїть яскраве народне дійство, звичай, обряд.

Слово спонукає до уяви, образу, символізуєчи ту чи іншу народну традицію, характерну національну рису. Розмаїття слововживання збуджує словесну творчість, збагачуючи тим самим загальномовний словник. Слово-образ, слово-символ приваблює, спонукає до мислення, виховує дух, бо мова народна, за влучним висловом Панаса Мирного, — «вираз народної душі, народного світогляду». Через пізнання свого народу, через усвідомлення себе його часточкою ми зовсім інакше ставимося й до рідного слова — з любов'ю і повагою (В. Жайворонек).

33. Об'єднайтесь у групи. Напишіть реферати на мовознавчі теми, дотримуючись вимог щодо змісту й мовного оформлення. Проведіть семінар у класі. Оцініть реферати кожної групи.

Орієнтовні теми: 1. Весільна лексика в українській мові. 2. Зооназви у творах Євгена Гуцала. 3. Український мовний етикет. 4. Образно-художнє значення прислів'їв. 5. Ономастика як наука про власні назви. 6. Природа і сутність мови. 7. Значення письма в історії суспільства. 8. Мова і суспільство.

§ 4. ВИДАТНІ МОВОЗНАВЦІ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ

Мовознавчі студії

34. 1. Прочитайте текст. Яка інформація є для вас відомою, а яка — новою? Про кого з науковців ви знаєте? Назвіть ознаки наукового стилю в тексті.

Мовознавство — одна з найстаріших галузей науки в Україні, яка має славні традиції, починаючи з кінця XVI — початку XVII століття.

У другій половині XV століття в Україні з'являються братські школи, які дали нам Лаврентія Зизанія, Павла Беринду, Сильвестра Косова, Кирила Транквіліона Ставровецького, Мелетія Смотрицького та багатьох інших учених, які створили перші словники української мови, перші національні граматики («ГраMATика словенскаго языка» (1586), граMATика «Адельфотес» (1591), «ГраMATика словенская» (1596), «ГраMATика словенская правильная синтагма» (1619).

Розквіт науки про мову припадає на XIX століття. Маркіян Шашкевич у статті «Азбука і абецадло» робить ґрунтовний аналіз граматик Олексія Павловського, Михайла Лучкая.

У другій половині XIX століття плідно працюють у галузі мовознавства Павло Житецький, Борис Грінченко, представники наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.

Засновниками наукової української діалектології стали визначні вчені-мовознавці Олександр Потебня («Заметки о малорусском наречии») та Кость Михальчук («Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины»).

Основи наукового вивчення історії української мови було закладено працями Олександра Потебні та Павла Житецького («Очерк звуковой истории малорусского наречия», «Очерк литературной истории малорусского наречия»). Чимало зробив для розвитку українського мовознавства Агатангел Кримський.

Важливі здобутки мала й українська лексикографія. Із фундаментальних лексикографічних праць цього періоду відзначаються твори Євгена Желехівського, Софрона Недільського, Миколи Уманця, Бориса Грінченка, які уклали перекладні німецько- та російсько-українські словники.

Остаточного українського мовознавства сформувався у ХХ столітті. Період 1917—1920 років був надзвичайно сприятливим для розвитку українського мовознавства у зв'язку з прийняттям закону «Про державну мову в Українській Народній Республіці» (1919). Центром наукових досліджень з мовознавства став Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук України.

Найвизначніші праці з мовознавства, що виходили в Україні у ХХ столітті, належали академікам Леонідові Булаховському («Нариси з загального мовознавства», «Виникнення і розвиток літературних мов») та Іванові Білодіду («Сучасна українська літературна мова» Т. 1—6), професору Олександрові Мельничуку («Розвиток структури слов'янського речення»).

У 70—80-ті роки вийшли підручники, короткі огляди історії мовознавчої науки професорів С. І. Дорошенка, П. С. Дудика, Ю. О. Карпенко, Б. В. Кобилянської, Г. М. Удовиченка, Ю. О. Ковалика, С. П. Самійленка, колективні монографії із загального мовознавства та славістики.

Відчутні здобутки вчених у вивченні різноманітних мовних явищ дали можливість створити багатогалузеву науку про українську мову — українське мовознавство (За С. Бевзенком).

II. Скориставшись Інтернетом та енциклопедією «Українська мова», підготуйте реферати про українських мовознавців, проведіть наукову конференцію.

Практика

35. І. Об'єднайтесь у пари. Прочитайте про видатного мовознавця Олександра Потебню. Складіть за текстом діалог і розіграйте його в класі.

ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ

Олександр Потебня

З-поміж українських і російських славістів Олександр Опанасович Потебні (1835—1891) заслужено належить патріарше місце. Його наукова діяльність становить цілу епоху в мовознавстві, літературознавстві, фольклористиці, етнографії, психології мови. Народився на хуторі Маневі (тепер село Гришине Роменського району на Сумщині), а все трудове життя пов'язав із Харківським університетом, де 1856 року закінчив історико-філологічний факультет. Неперевершений знавець живого слова, він створив класичні праці з питань української й російської мов, слов'янських діалектів, загального мовознавства. Ще в молодості О. Потебня підготував «Буквар».

Ставши доктором слов'яно-руської філології, він перший систематизував ознаки української мови, схарактеризував межі її поширення і найважливіші діалектні явища. Його праці «Про повноголосся», «Замітки про малоруське наріччя», «Думка і мова», «Мова і народність» та інші не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Фольклор, як і мова, був предметом постійних зацікавлень ученого. Він старанно збирав українські народні пісні, казки, загадки, прислів'я, замовляння, повір'я, легенди й перекази. Його стараннями збережено справжні перлини народної творчості. Олександр Опанасович Потебня видав із широкими коментарями «Слово про похід Ігорів», зробив перший віршований переклад «Одіссеї» Гомера.

Українські фольклористи пам'ятають свого предтечу, для багатьох він став взірцем служіння науці (А. Онщенко).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Прокоментуйте всі пунктограми.

2) Зробіть морфологічний розбір двох-трьох дієслів.

3) Визначте граматичну основу в реченнях останнього абзацу.

36. Прочитайте текст. Розкажіть, що ви знаєте про Михайла Максимовича. Яка ваша думка з приводу полеміки учених про українську мову? Доберіть заголовки до тексту. Передайте зміст тексту самостійно побудованими реченнями з використанням наукової термінології. Поясніть значення виділених термінів.

Наш славний українець, перший ректор Київського університету почав досліджувати й науково обґрунтовувати мову ще в середині XIX століття. Михайло Олександрович Максимович (1804—1873) народився на хуторі Тимківщина, тепер село

Богуславець Золотоніського району Черкаської області. Він закінчив Новгород-Сіверську гімназію і, присвятивши своє життя науці, у 1834 році став ректором Київського університету, членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

У багатьох працях про рідну мову («Філологічні листи до М. П. Погодіна», «Про вікодавність малоросійського наріччя», «Думка про малоросійську мову і правопис її», «Про правопис малоросійської мови. Лист до І. Ф. Основ'яненка» та інші) Максимович науково довів, що українська мова самобутня, самостійна мова, а не наріччя.

Михайло Максимович

Михайло Олександрович подав характеристику специфічних рис української фонетики, граматики, лексики; розпочав вивчати українську етимологію та ономастику; запропонував український правопис на історико-етимологічних засадах — «максимовичівку».

Максимович стверджував, що мова українська почала функціонувати в найстаріші часи, ще в доісторичну добу. Деякі вчені не погоджувалися з ним і почали дискусію. Так, першим виступив професор П. Лавровський, який доводив, що мова українська утворилася не раніше XII—XIV століть. Інші вчені вказували на ще пізніший термін — XIV—XVI століття. На що Максимович відповідав рядками доісторичних українських обрядових пісень («А ми просо сіяли»), колядок та щедрівок.

Учений підтримував думку, що в основі української літературної мови лежить полтавсько-київський діалект. М. О. Максимович був одним із найбільш прогресивних учених і літераторів своєї доби (*За І. Огієнком*).

37. І. Прочитайте текст. Визначте його стиль. У цьому самому стилі розкажіть про внесок Юрія Шевельова у розвиток українського мовознавства. Пригадайте, творчість яких письменників він досліджував.

УЧЕНИЙ І ВЧИТЕЛЬ

Юрій Володимирович Шевельов (1908—2002) — один з найвизначніших авторитетів української гуманітарної науки — мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, з 1991 року — член Академії наук України, лауреат Шевченківської премії. Дитинство і юність Юрія минули в Харкові, там закінчив школу, інститут, працював учителем української

Юрій Шевельов

мови, захистив дисертацію про мову і стиль П. Тичини, працював доцентом у Харківських вишах. У роки війни перебував в окупованому Харкові, тікаючи від голоду, добрався до Львова. Потім була еміграція — Німеччина, Швеція і врешті — США, де працював у Гарвардському і Колумбійському університетах. У 1990 році — перша подорож в Україну, а за нею — інші.

Він, осягнувши здобутки світової славистики, зумів сказати в ній своє вагоме слово. Юрій Володимирович — один із небагатьох наших діячів культури, хто вводив здобутки національного творчого духу в німецькомовне та англomовне культурне середовище.

Шлях, обраний свого часу Юрієм Шевельовим, мало кому до снаги: протягом багатьох десятиріч він працював без почесних звань і премій від того народу, чю культуру вивчав, утверджував і підносив. Працював в умовах інформаційної блокади, створеної державою, у якій цей народ жив; досягав глибини й об'єктивності, повсякчас зазнаючи кривди, несправедливої критики.

Більша частина наукового й викладацького життя вченого припала на роки еміграції в США. Через те він не мав багато учнів, але на його працях училися цілі наукові покоління. Юрій Шевельов автор понад 400 наукових праць, надрукованих українською, німецькою, англійською та російською мовами.

Ще до війни він підготував розділ про синтаксис простого речення до «Курсу сучасної української літературної мови», який вийшов лише у 1957 році, коли Юрій Шевельов уже був в еміграції. Епохальною подією стало видання в Україні його фундаментальної праці «Історична фонологія української мови» (2002), яка здобула гран-прі форуму видавців у Львові.

Мовознавство вчений вважав своєю професією, а літературознавство трактував як хобі.

Після війни Юрій Володимирович два з половиною роки працював у першорядній славистичній бібліотеці в Лондоні. Опрацювавши безліч пам'яток, літописів, хронік, евангелій, творів давніх письменників, учений дійшов висновку, що «справжня, «жива», українська мова ніколи не була «давньоруською»... Вона поставала й постала з праслов'янської, формуючись від XI до XVI століття... Вона витворювалася сторіччями...»

У дослідженнях з історії літературної мови Юрій Шевельов завжди був уважний до деталей, які логічно вкладались у струнку системні теоретичні висновки. У статті «Чернігівщина у формуванні нової української літературної мови» дослідникові вдалося аргументовано довести чернігівську традицію української мови, що мало першорядне значення для науки, утвердження особливої ролі української мови в Україні (Л. Ткач).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Випишіть терміни, властиві науковому стилю.

2) Знайдіть у тексті складні речення і схарактеризуйте їх.

Спиккування

38. Прочитайте. Продовжіть діалог про мовознавця, першого ректора Київського університету.

— Ось перед вами, друзі, один з найстаріших вищих навчальних закладів України — Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

— Це велична й красива споруда! Так і хочеться туди зайти.

— Це провідний навчальний заклад України і сьогодні?

— Звичайно, хоча нині вже діє багато університетів і в Києві, і в інших містах.

— Чим славиться ваш університет?

— Тим, що тут створено свої наукові школи з обчислювальної математики, фонетики, квантової фізики, хімії та інших наук.

— А коли його відкрили?

— Ще у 1834 році.

— А хто був його першим ректором?

Київський
національний університет
ім. Тараса Шевченка

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Який зміст вкладається у поняття *мовознавство*?
2. З яких праць бере початок українське мовознавство?
3. На який час припадає розквіт науки про мову в Україні?
4. Хто працював у галузі мовознавства у другій половині XIX століття?
5. Кого вважають засновниками української діалектології?
6. Хто заклав основи наукового вивчення історії української мови?
7. У яких галузях мовознавчої науки працювали Л. Булаховський,

I. Білодід, О. Мельничук?

8. Твори яких мовознавців — наших сучасників ви читали?

Майстерня філолога

39. Прочитайте. Утворіть із прикметниками *винятковий, надзвичайний* словосполучення. Уведіть їх у речення.

Виключний, винятковий, надзвичайний. У сучасного письменника, мова творів якого справляє загалом добре враження, читаємо: «Земля в житті Ванди відіграла *виключну* роль», — а через сторінку знов: «І потрібно було *виключного* факту, щоб прихильність Ванди зламалась».

Прикметник *виключний* не тільки поглинає інші, більш підхожі слова, як видно з наведених фраз, його часом знаходимо й на сторінках класичної літератури: «Йому, либонь, трапились на сей раз якісь *виключні* враження» (Олена Пчілка).

У сучасній українській літературній мові є прикметники *винятковий, надзвичайний*: «Це траплялося рідко, при *виняткових* випадках» (І. Нечуй-Левицький); «Перед з'їздом стояли завдання *виняткової* ваги»; «*Надзвичайні* заходи», «*Надзвичайне* становище» (Словник за редакцією А. Кримського). Отже, прикметник *виключний* поступово замінений нормативними *винятковий, надзвичайний* (Б. Антоненко-Давидович).

Уникайте помилок

Неправильно	Правильно
Підніміть руку (під час відповіді)	Піднесіть руку, але: Підніміть руку (під час гімнастичних вправ)
Виключення із правил	Виняток із правил
Виключення із списку	Вилучення зі списку
У різних областях науки	У різних галузях науки , але: У різних областях України (адміністративно-територіальна одиниця)
Не дивлячись на несприятливі умови	Незважаючи на несприятливі умови, але: Не дивлячись собі під ноги

До джерел знань

Антисуржик. — Львів, 1994.

Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд. — К., 2007.

Караванський С. Секрети української мови. — К., 1994.

Мацько Л., Кравець Л. Культура української фахової мови. — К., 2007.

Мацюк Г. Прикладна соціолінгвістика. — Львів, 2009.

Стилїстика як розділ науки про мову

Ви навчатися:

- **розрізняти** стилістику практичну і функціональну;
- **з'ясувати** особливості стилів мовлення, їх підстилі, основні жанри та характерні мовні засоби;
- **оцінювати** текст із погляду його змісту, форми, задуму і мовного оформлення;
- **добирати** мовні засоби залежно від задуму висловлювання, стилю і жанру мовлення;
- **корегувати** усне мовлення у процесі говоріння, враховуючи реакцію слухача;
- **виконувати** стилістичний аналіз тексту;
- **добирати** з преси, підручників, художніх творів зразки різних функціональних стилів.

§ 5. ПОНЯТТЯ СТИЛЮ МОВЛЕННЯ.

НОРМА ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мовознавчі студії

 40. Пригадайте, що ви знаєте про стилі сучасної української мови. Розгляньте схему на форзаці підручника. Прочитайте текст. Підготуйте лінгвістичне повідомлення про стиль мови і стиль мовлення.

У сучасній лінгвістичній літературі простежується виразна тенденція вживати термін *стиль* переважно в значенні «функціональний різновид мови». Ця тенденція характерна насамперед для довідкових та навчальних видань.

Термін *стиль* уживається і як найменування багатьох вужчих мовних і мовленнєвих явищ, понять, зокрема різних галузей науки, мистецтва, сфер громадської діяльності, побуту тощо. У мовностилістичній теорії виокремлюють *розмовно-побутовий, офіційно-діловий, науковий, художній, публіцистичний, конфесійний і епістолярний* стилі мови й мовлення. Термін «стиль» використовується і в багатьох інших значеннях: романтичний стиль, стиль письменника, стиль інтелігента, людина старого стилю, стиль керівництва, власний стиль письма, канцелярський стиль, архаїчний, високопарний, логічний, народнопоетичний тощо.

Терміни *стиль мови* і *стиль мовлення* синонімічні. Однак у мовознавчій теорії і в мовленнєвій практиці їх розмежовують.

Стиль мови — різновид літературної мови, який використовують за певних умов спілкування; один зі своєрідних способів використання літературної мови.

Поняття *стиль мови* засвідчує високий рівень розвитку мовних засобів, їх багатство, уніфікацію, відпрацьованість, унормованість у межах певного стилю мови. Це оцінка мовних засобів кожного зі стилів у статичній формі. Термін *стиль мовлення* акцентує на конкретному — усному й писемному — функціонуванні, динаміці специфічних мовних засобів, які належать до окремого стилю.

Стиль мовлення — функціонально-стилістичне використання тих мовних одиниць, з яких сформувався кожен із стилів мови; сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, морфолого-синтаксичних, орфоепічно-акцентуаційних), які використовуються мовцем залежно від мети спілкування, повідомлення та впливу.

Якщо йдеться про стилістичні можливості виражальних засобів сучасної української літературної мови як цілісної системи, доцільно вживати термін *стиль мови*, а термін *стиль мовлення* застосовувати тоді, коли це стосується конкретного

комунікативного використання окремою особою мовних елементів певного стилю. Теорія і практика стилів мови і стилів мовлення оперують тими самими мовними одиницями (лексичними, морфемними та ін.), але в стилях мови структурні елементи мови (від фонем, літер і до тексту) усвідомлюються лише як неоднотипний і статичний мовний матеріал з його особливими комунікативними можливостями, а в стилях мовлення ті ж самі мовні явища розглядаються у використанні, функціонуванні. Найбільші стилістичні можливості має речення (особливо в контексті з іншими реченнями), а ще більшою мірою — текст. Порівняймо дві синонімічні одиниці у формі простих речень (риторичного й нериторичного): *Хто ж цього не знає! Всі це знають*. Семантично вони однозначні, але стилістично не тотожні. Стилiстично синонімічними є конструкції: *Я думаю* (двоскладне речення) і *Мені думается* (односкладне безособове речення).

Отже, терміни *стиль мови* і *стиль мовлення* та позначувані ними мовознавчі поняття поєднують у собі як спільне, так і своєрідне. Стиль мови (як і мова в повному обсязі) є явищем тільки соціальним, спільним для всіх носіїв мови, а стиль мовлення — явище хоч і соціальне (за своєю сутністю, змістом), але водночас обов'язково і явище індивідуальне, суто особистісне, бо кожен у своєму усному чи писемному мовленні послуговується мовою в межах усіх її стилів по-особливому, індивідуально (За П. Дудиком).

41. Прочитайте текст. Проведіть взаємоперевірку того, як ви зрозуміли виділені в тексті поняття. У чому відмінність стилістики мови і стилістики мовлення?

Кожна галузь знань, відтак і стилістика, послуговується неповторно-індивідуальною теорією і мовленнєвою практикою. Нерідко простежується така невмотивована реалія: йдеться про вживання слів-означень *теоретична* і *практична* до пояснюваного (означуваного) слова *стилістика*.

У цьому контексті умотивованим видається запитання про можливість уживання або тільки *теоретичної стилістики*, яка б оперувала лише певною лінгвістичною теорією і зовсім не послуговувалась би при цьому конкретними фактами конкретної мови, або тільки *практичної стилістики*, тобто лише сукупності різнотипних мовних одиниць певної мови (без трактування властивих їм функцій). Немає стилістики суто теоретичної чи суто практичної, бо вона становить єдність певної мовностилістичної теорії і практики. Така єдність наявна в усіх науках і їх розділах. Вона діалектична, тобто внутрішньо неподільна. Тільки зі спеціальною, переважно навчальною, метою можна вдаватись до термінологічних номінацій типу *практична стилістика*, як і *практична фонетика*, *прак-*

тична морфологія чи теоретична стилістика, теоретична фонетика і т. ін. Будь-яка конкретна галузь знань, як і стилістика, є теоретично-практичним набутком.

Замість терміна *стилістика* точніше було б уживати термін *лінгвістична стилістика*, щоб відмежувати власне лінгвістичний аспект стилістики від аспекту літературознавчого, бо літературознавча стилістика зазвичай обмежується тільки художньо-літературною сферою, не охоплюючи специфіки мовлення в межах інших стилів. Крім того, вона має інші завдання, в ній використовуються інші дослідні прийоми.

Основне завдання літературознавчої стилістики полягає в тому, щоб своєрідно доповнити аналіз художнього твору в єдності його змісту й форми, щоб через художню форму, втіловану в мові, повніше відтворити ідейно-тематичну специфіку твору як своєрідного витвору мистецтва. Для цього потрібно виявити в художньому тексті типові для нього засоби мовної образності: метафоричне вживання слів, епітети, синоніміку тощо (*З підручника*).

42. Опрацюйте лінгвістичну довідку. Пригадайте, що вивчає стилістика. Які ви знаєте комунікативні якості мовлення та їх основні ознаки?

Стилістика є відносно молодого наукою, становлення її ще остаточно не завершилося, багато понять і категорій стилістики ще уточнюються, переформулюються, по-різному трактуються вченими. Важко сказати, чи буде колись у цій науці все впорядковано, оскільки у ній самій віддається перевага динамічному, постійному розвитку мови, мовних одиниць в інтерпретації мовця і слухача, а це завжди може породжувати нові тлумачення й оцінки.

Стилістика національної мови як лінгвістична наука і навчальна дисципліна досліджує і вивчає рівень розвитку національної літературної мови, історичні етапи формування стилістичних засобів (історія літературної мови — це історія її стилів), основні ознаки сучасного стану мови, функціональні стилі мови — стильову і жанрово-стилістичну диференціацію мовних одиниць, багатство і різноманітність виражальних засобів мови, етику, естетику і культуру мовлення. Стилістика мови акумулює в собі елементи загальнонаціональної культури і водночас передає їх іншим видам і формам національної культури.

Стилістика вивчає не тільки стилістичний інвентар (мовні одиниці), а й засоби його організації в певних типах мовлення, способи добору, поєднання і використання мовних одиниць для створення образу типового стилю чи певного стилістичного ефекту, колориту. Цілі ряди мовних одиниць можуть набувати стилістичних ознак тільки у поєднанні, зіставленні з іншими рядами (наприклад, лексичні шари за походженням, емоцій-

ним забарвленням, функціональним призначенням). Добір та організація мовних засобів відбувається з урахуванням мети, завдань, умов і ситуації спілкування, рольових і соціальних ознак його учасників, що сукупно формує тип мовного спілкування. Тому стилістика вивчає виражальні мовні засоби відповідно до типу мовного спілкування, а також і самі типи мовлення. Стилiстика сучасної української мови розглядає комунікативні якості та виражальні засоби мови з позиції функціональної природи мови, у зв'язку із соціальними потребами і завданнями спілкування. Вона досліджує закономірності використання мови у різних сферах суспільного життя, тобто її функціональні стилі і їх мовленнєву системність.

Комунікативні якості мовлення проявляються в таких основних ознаках: нормативність, адекватність, поліфункціональність, логічність, доречність, виразність, багатство, естетичність.

Нормативність — це дотримання правил усного і писемного мовлення: правильне наголошування, інтонування, слововживання, будова речень, діалогу, тексту, недопущення стилістичної невідповідності.

Адекватність — це точність вираження думок, почуттів, волевиявленень засобами мови, ясність, зрозумілість викладу для адресата. Добирати слова і будувати речення треба так, щоб найточніше передати зміст висловлювання.

Логічність — це послідовність, обґрунтованість, відповідність законам логіки, внутрішня закономірність у викладі думок.

Доречність — це відповідність ситуації мовлення, урахування особливостей (вік, стать, освіта, соціальне становище) адресата мовлення та обставин спілкування.

Виразність — це оволодіння виражальними засобами звукового і художнього мовлення: художніми засобами, емоційно-оцінною лексикою, логічним наголосом, паузами, видозмінами голосу, темпом мовлення, емоційною тональністю тощо.

Багатство — це оволодіння лексичним багатством мови й різноманітними способами вираження тієї самої думки.

Естетичність мовлення — це реалізація естетичних уподобань мовця шляхом використання естетичних можливостей мови. Оптимально дібраний темп і звучність мовлення, уникнення нагромадження приголосних, різноманітність синтаксичних конструкцій, доречність цитати, фразеологізму, прислів'я, приказки, тропів чи фігур, загалом нестандартність мовлення — усі ці та інші резерви мови і засоби надають мовленню естетичної привабливості.

Культура мовлення суспільства — яскравий показник стану його моральності, духовності, культури взагалі.

 43. Прочитайте. Визначте стиль тексту. З'ясуйте, яка інформація є для вас «відомим», а яка — «новим».

СТИЛІСТИЧНА НОРМА І СТИЛІСТИЧНА ПОМИЛКА

Стилістична норма є функціональним явищем, яке стає мовленнєвою реалією тільки за умов, що мовці:

1) добирають і використовують лише такі мовні одиниці, які властиві літературній мові;

2) уживають слова і фразеологізми із закріпленою за ними семантикою;

3) комунікативні одиниці мови, особливо речення, а також еквіваленти речень (стверджувальні, заперечні, питальні та ін.) формують за ustalеними в мові синтаксичними моделями;

4) дотримуються вимог певного стилю мови. Без цього мовлення є неприродним, незвичним, отже, і стилістично ненормативним. Норма в мові — це її узвичаєна, узаконена, загальноприйнята, обов'язкова одиниця — фонетична, морфемна та ін. Нормативність у мовленні виявляється в дотриманні норм мови.

Стилістичне мовлення — це передусім мовлення нормативне, бо не можна дотриматися стилістики морфем, слів, речень, порушуючи при цьому інші мовні норми, насамперед фонетичну. Наприклад, вимовою *солдат, партизан, гривнів* замість *солдатів, партизанів, гривень* порушується передусім морфологічна норма; у реченнях *Мій погляд на це не співпадає з твоїм; Це міроприємство себе не виправдає* не дотримано лексичної норми, бо слова *співпадати, міроприємство* не є одиницями української літературної (нормативної, унормованої) мови, стилістично правильно було б сказати *не збігається, цей захід*.

Стилістичні помилки є одним із різновидів мовленнєвих помилок — порушень правил, норм і традицій у слововживанні, творенні граматичних форм, побудові синтаксичних конструкцій, а також порушень вимог стилістики і культури мовлення.

Різновиди мовленнєвих помилок: **лексичні, морфологічні, синтаксичні, стилістичні**. У шкільній практиці морфологічні і синтаксичні помилки мають назву **граматичних**, власне мовленнєвими вважаються помилки лексичні та стилістичні. Під час оцінювання письмових робіт ці помилки сумуються з помилками змістовими, орфографічними та пунктуаційними.

Практикум

 44. Прочитайте. Доповніть лінгвістичну довідку інформацією про сферу використання розмовного стилю.

Літературне мовлення у **розмовному стилі** наймасовіше, найчастотніше, воно реалізується всіма верствами населення. Розмовно-побутове мовлення у своєму типовому вияві представ-

лене своєрідними для цього стилю мовними особливостями — фонетико-інтонаційними, лексичними, фразеологічними, морфологічними й синтаксичними. Цей стиль має усну (переважно) й писемну форми вияву, характеризується широкою варіантністю висловлювання, що дає змогу мовцеві сказати про те саме (чи майже про те саме) неоднаково. Різні варіантні форми, які збігаються чи близькі семантично, завжди більшою чи меншою мірою розрізняються стилістично, функціонально. Наприклад, відповідь учнів на запитання вчителя *Ти виконав вправу?* за різних життєвих ситуацій може бути найрізноманітнішою.

45. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте тип і стиль мовлення. Чим відрізняється розмовний стиль від наукового?

— Ви, Марійо, у кого георгіни брали, що такі дуже веселі та пишні? — питає Васюта почерез паркан сусідку. — Я свої як не пильнувала, а таки якась бола їх скосила. Скрутилися, як равлики, та й по всьому. Чи то в руки які недобрі дала, чи Варвара вночі вимикала, не мені вам, Марійо, казати. Та Божка його знає, що з моїми квітками приключилося? Пропали — та й по всьому. А оцей бур'ян ні до чого. Я люблю, аби були великі і пишні квіти, а не якесь дрібнизниче, — викидає оберемок айстр на стежку (*М. Матиос*).

 46. 1. Прочитайте. Визначте стиль тексту. Прокоментуйте характерні ознаки наукового стилю, вдаючись до прикладів із підручників.

До наукового стилю мовлення належать статті в наукових журналах та збірниках, монографії, дисертації, енциклопедії, словники, довідники, навчальна література. Наукові доповіді, лекції, виступи на наукових конференціях також є зразками наукового стилю мовлення.

Найбільш загальною специфічною ознакою наукового стилю мовлення є **логічність викладу**. Ця якість характеризує будь-яке зв'язне висловлювання. Проте науковий текст вирізняється підкресленою логічністю. Усі частини в ньому тісно пов'язані за змістом і розміщені строго логічно; висновки випливають із фактів, викладених у тексті. Для наукового стилю характерним є зв'язок між реченнями через використання повторюваних іменників, нерідко у поєднанні із вказівними займенниками (наприклад: *це* тлумачення, *такий* висновок). На послідовність розвитку думки вказують і прислівники: *спочатку, передусім, потім, насамкінець, далі* та ін.; вставні слова та словосполучення: *по-перше, по-друге, нарешті, відтак, отже, таким чином, на думку науковців, на наше переконання* та ін.; сполучники: *оскільки, тому що, щоб, для того щоб, тому* та ін.

Типовою ознакою наукового стилю мовлення є **точність**. Смыслова точність (однозначність) досягається через ретельний

добір слів у їх прямому значенні; широке вживання термінів та специфічної лексики. У науковому стилі вважається нормою повторення ключових слів.

Абстрактність та узагальненість є обов'язковою ознакою наукового тексту. Тому в ньому широко використовуються абстрактні поняття, які важко уявити, побачити, відчувати. Трапляються слова з абстрактним значенням, наприклад: *час, швидкість, прискорення, кількість, якість, закон, межа* та ін.; нерідко наводяться формули, символи, умовні позначення, графіки, таблиці, діаграми, схеми тощо.

Прикметно, що навіть конкретна лексика в текстах наукового стилю використовується для позначення загальних понять, наприклад: 1. *Філолог повинен ретельно добирати мовні засоби для викладу власних міркувань* (тобто, *філолог* взагалі). 2. *Береза добре переносить морози* (тобто, не одиничний предмет, а порода дерев — загальне поняття). Це особливо виразно проявляється через порівняння особливостей уживання того самого слова у науковому і художньому мовленні. У художньому мовленні слово не є терміном, воно містить у собі не тільки поняття, а й словесний художній образ (порівняння, уособлення і т. ін.) Слово науки — однозначне і термінологічне. Порівняйте опис *берези* у науковому і художньому стилях. Сформулюйте відповідні висновки.

Береза

1) Лісове білокоре дерево з тонким довгим гіллям і серцеподібним листям (*Великий тлумачний словник сучасної української мови*).

2) Рід дерев і кущів родини березових. Існує близько 120 видів у помірних і холодних поясах Північної півкулі та в горах субтропіків. Лісова та декоративна порода. Найбільше господарське значення мають Береза бородавчаста і Береза пухнаста (*Великий енциклопедичний словник*).

Береза

Хай простять мені смугляві берези! Вони в моєму селі стоять над ставом, мов соромливі дівчата, що вийшли купатись, роздяглися і спустили до колін свої білі сорочки. Їх ноги мие зелена вода ставу, стан обіймають сосни, а кучеряве гілля цілують вечорами зорі, ранками — сонце. Тоді берези ще більше соромляться, закривають за смаженими руками — гіллям краєчки своїх очей і от-от приснуть зо сміху. Але на них суворо дивиться дуб, гладить вітрами лисину осокор, сумно хитає головою стара верба, і поговорі шумить борами.

Соромом горять тоді берези: немає де схватись, присісти, стоять розперезані, а сонце січе над ними червоний оксамит. Благодать Божа (*Григорій Косинка*).

 II. Визначте за словником іншомовних слів або тлумачним значення слів *монографія, дисертація*. Яке їх походження? Розкажіть про най-

більш виразні особливості лексики наукового стилю, його функції, форми, сферу вживання.

 47. І. Прочитайте лінгвістичну довідку. Підготуйте усне повідомлення на тему «Оволодіти науковим мовленням — передусім навчитися оперувати поняттями».

Сферою вживання наукового стилю є наука, техніка, освіта. Його **функція** — збереження і передавання наукової інформації.

У науковому стилі переважає писемна форма спілкування (монографія, дисертація, стаття, анотація, реферат, конспект, тези), яка передбачає продумане, підготовлене мовлення та ретельне його оформлення.

В усному мовленні видами висловлення (жанрами) наукового стилю є доповідь, лекція, повідомлення, виступ у дискусії.

Змістом наукового повідомлення є не тільки виклад та опис фактів, явищ дійсності, а й їх пояснення (міркування і доведення), тому в науковому стилі можуть використовуватися всі стилі мовлення (розповідь, опис, міркування).

Крім наукових текстів, написаних фахівцями й адресованих фахівцям, існують ще й тексти науково-навчальні та науково-популярні.

Науково-навчальні тексти (підручники, посібники) розраховані на задоволення освітніх потреб учнів, студентів. На відміну від наукових, таким текстам притаманна конкретність, прагнення уникати малозрозумілих термінів, загальних положень, водночас — чіткість і логічність суджень. **Науково-популярні** тексти адресуються широкому колу читачів, тому виклад наукових понять, спеціальних термінів у них більш простий і доступний, окремі наукові положення розкриваються більш детально, ілюструються прикладами, використовуються яскраві образи, порівняння.

Головне призначення наукового тексту, його лексики — позначати явища, предмети, називати їх та пояснювати, а для цього потрібні передусім іменники.

Найбільш виразними особливостями лексики наукового стилю є: а) вживання слів у прямому значенні; б) відсутність образних засобів: епітетів, метафор, художніх порівнянь, поетичних символів, гіпербол; в) широке вживання абстрактної лексики та термінів.

У науковому мовленні виокремлюють три шари слів: **стилістично-нейтральні**, уживані в різних стилях, наприклад: *він, десять, перший; у, до, на; білий, великий, важливий; відбувається, здійснюється, мовиться* і т. д.; **загальнонаукові**, що вживаються в мові різних наук, наприклад: *величина, швидкість, аналогія, паралель, обсяг* і т. ін.; **терміни**, тобто вузькоспеціальна лексика.

Термін — це слово або сполучення слів, строго визначене наукове, технічне, мистецтвознавче чи суспільно-політичне поняття. Кожна з наук чи галузей виробництва має свою систему термінів, що називається термінологією.

У сучасних умовах однією з важливих вимог до терміна є його міжнародний характер, відповідність міжнародним термінам і стандартам. Цій вимозі відповідає використання латинських та грецьких коренів, префіксів, суфіксів. Терміни з інтернаціональними словотвірними елементами полегшують використання зарубіжної технічної документації. Є міжнародні словотвірні елементи, за допомогою яких утворюються нові терміни. Знання їх допомагає швидко і правильно визначити значення нового терміна, не послуговуючись словниками.

Запам'ятайте деякі з них: *авіа-, авто-, агро-, аква-, анти-, біо-, аеро-, гіпер-, інтер-, кардіо-, гео-, макро-, мікро-, полі-, сейсмо-, -скоп(ія), ультра-, фоно-, стерео-, екс-, екстра-, супер-*.

II. За значенням указаних у тексті словотвірних елементів визначте, до якої галузі знань чи виробництва належать незнайомі або малознайомі для вас терміни і що вони означають. Якому визначенню відповідає малюнок Василя Лопати?

екслібрис

Стереоекран, автопортрет, аеротанк, відеотелефон, терморукавиця, кардіоскоп, агрохімія, акварель, біосфера, геодезія, поліфонія, радіоканал, сейсмологія, ультразвук, фонометр, екслібрис, суперобкладинка.

48. I. Запишіть по десять прикладів власне українських і запозичених термінів із галузі професії, що вас зацікавлює, або професії ваших батьків. У разі потреби послугоуйтеся тлумачним або етимологічним словниками. Перевірте за етимологічним словником, з якої мови запозичений кожен із наведених вами термінів.

II. Визначте предмети за їхніми описами, тлумаченнями, запишіть відповідні терміни.

1) Транспортний засіб, здатний пересуватися на суші і воді. 2) Прилад для вимірювання атмосферного тиску. 3) Оптичний прилад для розглядання предметів, що не розрізняються простим оком. 4) Астрономічний прилад для спостережень за небесними світилами. 5) Пристрій для неперервного запису (у вигляді кривої) або для спостереження на екрані зміни сили струму, напруги та інших електричних величин. 6) Кулачний бій за особливими правилами у спеціальних м'яких рукавичках.

49. Прочитайте текст. Дайте йому заголовок. Визначте типові для науково-популярного підстило особливості у вживанні слів різних частин мови та їхніх граматичних форм.

Характер відпочинку в наш інтелектуальний час значно змінився. Що треба для нормального відпочинку?

Передовсім тиша. Сучасні дослідження показують, що людина, повернувшись із роботи додому, прагне ізолюватися від міського шуму і людей.

Уявлення про повний відпочинок часто виражається у бажанні ні про що не думати, лежати спокійно, як у напівсні, дозволяючи вільно розтікатися своїм думкам. Людина, що відпочиває, як дитина, хотіла б робити тільки те, що диктується внутрішньою забаганкою. Полежати, не уважно подумати, ліниво порозмовляти зі знайомими, почитати легкий журнал. Такого відпочинку можна добитися в межах чотирьох стін власної кімнати, проте найбільш повно цього можна досягти у спілкуванні з природою. Пасивний відпочинок, як один із видів психічної гігієни і самолікування, життєво необхідний, і його не можна недооцінювати (За Ю. Макаренку).

- П** 50. Доберіть із різних джерел текст наукового стилю. Визначте у ньому лексичні, словотвірні, морфологічні та синтаксичні ознаки наукового стилю, послуговуючись поданою таблицею.

Особливості наукового стилю мовлення

У лексиці	1) терміни; 2) однозначність слова; 3) повторюваність ключових слів; 4) відсутність образних засобів;
у складі слова	1) інтернаціональні корені, префікси, суфікси; 2) суфікси, що надають слову абстрактного значення;
у морфології	1) переважання іменників; 2) часте вживання абстрактних віддієслівних іменників; 3) відсутність займенників <i>я, ти</i> та дієслів I і II особи однини; 4) відсутність спонукальних часток і вигуків;
у синтаксисі	1) прямий порядок слів (переважає); 2) широке вживання словосполучень «іменник + іменник у род. відмінку»; 3) неозначено-особові та безособові речення; 4) неповні речення; 5) складні речення
Головний тип	роздум (міркування) та опис

- 51.** Попрацюйте в парах. Прочитайте уривок зі статті Дмитра Лихачова. Який висновок про особливості наукового стилю мовлення можна зробити на основі прочитаного?

БУДЬТЕ ОБЕРЕЖНІ ЗІ СЛОВАМИ

1. Вимоги до мови наукової роботи надто відрізняються від вимог до мови художньої літератури.

2. Використання метафор і різних образів у мові наукової роботи можливе лише у випадках, коли є потреба логічно виділити якусь думку. У науковій роботі образність — це тільки педагогічний прийом для привернення уваги читача до провідної думки роботи.

3. Гарна мова наукової роботи не повинна привертати увагу читача. Читач має помічати тільки думку, а не мову, якою виражена думка.

4. Найвища цінність наукової мови — ясність, лаконічність, легкі переходи від речення до речення, доступність викладу.

5. Фрази мають бути стислими, переходи між фразами — логічними і природними, «непомітними».

6. Кожну із написаних фраз треба перевіряти на слух; прочитувати написане вголос для себе.

7. Прагнути обмежуватися у вживанні займенників, що змушують задумуватись, до якого слова вони відносяться.

8. Будь-яке поняття має називатися одним словом (слово в науковому тексті — завжди термін). Уникайте тільки тих повторів, що є наслідком збідненої мови.

9. Не вживайте слова-паразити, пустослів'я, що засмічують мову і нічого не додають до думки. Проте важлива думка має виражатися не побіжно, а дещо сповільнено, відтак, варіюватися під пером автора.

10. Звертайте увагу на якість слів. Сказати правильно: *вистяг із протоколу*, а не *виписка із протоколу*, однак правильно сказати *виписка з історії хвороби*, а не *вистяг з історії хвороби*; сказати гарно: *охочі виступити*, а не *бажаючи виступити*. Будьте обережні зі словами, які часто безпідставно завойовують собі місце у мовному просторі, — словами-новотворами.

 52. 1. Прочитайте. Доведіть належність тексту до наукового стилю.

З'ясуйте його різновид (власне науковий, науково-навчальний, науково-популярний, науково-публіцистичний, виробничо-технічний). Визначте характерні ознаки наукового стилю: а) лексичні; б) морфологічні; в) словотвірні; г) синтаксичні. Обґрунтуйте.

МОВНІ ЖАНРИ

Систему кожного функціонального стилю становлять підстилі як частини і різновиди його та жанри.

Жанр (від франц. *genre* — рід, вид) — це вид творів у галузі якого-небудь мистецтва, який характеризується певними сюжетними та стилістичними ознаками... Спосіб що-небудь робити; сукупність прийомів; стиль, манера. Таке словникове тлумачення відображає загальне розуміння жанру в культурі, мистецтві й науці. Жанр можна інтерпретувати як факт суспільної свідомості, як інструмент наукового пізнання і як вид та форму результатів пізнання.

У літературознавстві і лінгвостилістиці жанр визначається як тип (вид) літературних творів, що склався історично; як узагальнення рис, характерних для широкої групи творів певної епохи, нації або світової літератури взагалі. У різні епохи жанровий вигляд літератури змінювався від нечіткого розмежування жанрів до точнішого. Жанри пов'язані з певними історико-культурними епохами і літературними напрямками (стилями). З античних часів до сучасності дійшов жанр байки, тоді як ода розквітла в добу класицизму і в ній залишилася. Прикметою романтизму ввійшов у літературознавство жанр балади. Жанр можна розглядати і як форму індивідуально-авторського стилю. Так, стиль Тараса Шевченка реалізувався у таких жанрах, як балада, лірика, поема, драма, повість, щоденник; стиль Лесі Українки уславився жанрами ліричної поеми, поетичної казки, драматичної поеми. Жанр входить до системи стилю. Стиль реалізується не інакше, як у жанрах. Проте й кожен жанр має свою внутрішню стилістику.

Лінгвостилістика досліджує жанри як різні конкретні форми організації мовного матеріалу функціонального стилю, як його текстові реалізації моделей і структур, що склалися і закріпилися у мовних ситуаціях.

Як для стилю, так і для жанру характерні **нормативність** (типовість, традиція, стійкість) та **специфічність** (неповторність, своєрідність, оригінальність). Однак для функціонального стилю неповторність якоїсь риси в інших стилях є важливішою, ніж нормативність, тому що це його автентична особливість. Для жанру важливішою є саме нормативність, типовість, вона зберігає його межі, його простір. У жанрі більше ознак стандартності й стереотипності, можливо тому, що він реальніший, очевидніший.

У лінгвостилістиці виділяють два типи мовних жанрів: первинні (прості) і вторинні (складні) мовні жанри. Первинними мовними жанрами є репліки діалогу, розповіді, розмови, монологу. Межі таких жанрів визначаються зміною суб'єктів мовлення. Ці жанри мінливі й гнучкі, багатоманітні, бо вони ближчі до соціальної основи мови. Навчитися добре говорити означає оволодіти жанрами мовлення: навчитися звертатися, ставити запитання, відповідати, пояснювати, спростовувати, стверджувати, вміти висловити сумнів, іронію, захоплення, обурення, зневагу, перевести розмову в жарт або на іншу тему, делікатно образитися, ненароком натякнути, доречно процитувати, зробити висновок. На такій суспільній основі в мові виробилися певні жанрові формули. Чим краще людина володіє ними, тим яскравіше розкриється її мовна індивідуальність, тим успішнішим буде спілкування. Такі мовні жанри можна

назвати технологічною формою мовної практики. Знаючи традиційні жанрові форми та використовуючи багатство виражальних засобів мови, людина творить свої індивідуально неповторні варіанти таких жанрів (Л. Мацько).

II. Що нового ви довідалися про мовні жанри?

Спілкування

- 53.** Доберіть із газети чи журналу текст науково-популярного стилю. Який цикл наук (гуманітарні, природничі, фізико-математичні, суспільно-політичні) репрезентує цей текст? Спишіть увесь текст або його фрагмент. Визначте функцію тексту, його стильові риси. Який стиль мовлення ви використовуєте, аналізуючи дібраний вами текст?
- 54.** Ознайомтеся з «Енциклопедичним словником юного глядача». Знайдіть у ньому назви професій, пов'язаних із театром. Розкажіть, що вам відомо про характер діяльності працівників театру.
- 55.** Доберіть текст із науково-популярної або науково-фантастичної літератури, де уживались би слова-терміни, створені письменниками-фантастами для найменування фантастичних тварин і рослин, нових наук, професій, транспортних засобів, одягу, продуктів харчування, ігор, яких поки що не існує. Вкажіть, як ці слова утворені. Визначте характерні ознаки, притаманні науковому стилю.

Стилістика і кудватура мовлення

Стилістичне редагування тексту

- 56.** Пригадайте, які стилі мови ви знаєте, назвіть їхні лінгвістичні ознаки. Визначте стиль запропонованих текстів, аргументовано доведіть свою думку на основі аналізу лексичних та граматичних засобів (див. пам'ятку та зразок, подані нижче).

1. Святкування чергової річниці Незалежності у столиці. Здавалося, весь Київ, здавалося, пів-України прийшло на Хрещатик, Майдан Незалежності, на прилеглі вулиці. Була то переважно молодь, яка настільки ентузіастично сприймала свято, що тільки вкрай зачерствілий чоловік не омолодився б у цьому ентузіазмі своєю душею та, певне, й тілом. Треба було чути оте тисячоголосе скандування: «Україна — Україна — Україна!» або оте: «Київ — Київ — Київ!». Весь Хрещатик скандував по-українськи, материнською мовою, до якої так непросто, так драматично, а все ж власне інстинктивно проривається молодь, якій хто-хто, а саме молодь сьогодні не чинить спротиву, яку поволі, надто поволі, а все ж заронює у свою свідомість, свою душу. У цьому — велика наша національна надія. Тож як необхідні оці зерна (А. Погрібний).

2. Граматична традиція опису морфологічної структури української мови вирізняє з поміж іменників так звані «невідмінювані» іменники. З цього випливає, що частина іменників позбавлена найважливішої категорійної морфологічної ознаки — належності до певної відміни і наявності відмінкової форми (*І. Вихованець*).

3. Резюме — це документ, у якому коротко викладаються особисті, освітні та професійні відомості про особу. Текст містить таку інформацію: домашня адреса; прізвище, ім'я, по батькові; мета написання документа, особисті дані, відомості про освіту та професійний досвід.

Резюме повинно бути детальним, точним, але лаконічним. Кожне нове повідомлення пишеться з нового абзацу. Документ надсилається до установи, яка оголосила вакансії.

4. Сивоок пообіцяв Величці — отож не міг не виконати своєї обіцянки. А чому обіцяв, чому така дурна забаганка: принести квітку з лісу, тоді як у Велички аж он скільки макових квіток у городі?

Хіба він знає? Вперше зустрів дівчинку, неймовірну істоту, схожу чимось на тих глиняних берегинь, що їх витворював дід Родим. І волосся в неї незвичайне, і голос, і хода (*II. Загребельний*).

Послідовність стилістичного аналізу

1. Яка мета, завдання, функція висловлювання? (Повідомлення, інформація, спілкування, переконання.)
2. У якій сфері застосовується? (Офіційна / неофіційна.)
3. Який жанр мовлення? (Інформативний діалог, дискусія, суперечка, наказ, прохання, пропозиція, оповідь, порада, привітання, поздоровлення, оцінка, звіт, опис, класифікація тощо.)
4. Який вид мовлення використано? (Діалог, монолог.)
5. Які характерні особливості тексту? (Ясність, точність, логічність, послідовність, образність тощо.)
6. Які особливості мовних засобів? (Лексичні, фразеологічні, морфологічні, синтаксичні.)
7. До якого стилю належить текст?

Зразок стилістичного аналізу

До сьогодні вітчизняні вчені найдавнішими пам'ятками української мови вважають «Остромирове Євангеліє» (1056—1057 рр.) та «Повість врем'яних літ» (XI — початок XII ст.). Щоправда, 1994 року в Москві, а наступного — в Києві оприлюднено «Велесову книгу», на яку в буремному пору громадянської війни випадково натрапив у розграбованому поміщицькому маєтку на Харківщині один з офіцерів гвардії. Йдеться у «Велесовій книзі» про історичні події на теренах сучасної України впродовж V—IX століть нової доби. Російські академіки визнали її пам'яткою словен новгородських, київські ж фахівці кваліфікували прадавню знахідку як давньоукраїнську на основі аналізу мови.

В історичних пам'ятках, літописах маємо характерні українські синтаксичні конструкції. Мова «Повісті врем'яних літ» відрізняється від тогочасних болгарських пам'яток саме українськими мовними конструкціями. І це не випадково. Адже, як визначив ще в XIV ст. Костянтин Філософ-Сербський, за основу церковнослов'янської Кирило та Мефодій узяли давньоукраїнську лексику. І саме через це «Остромирове Євангеліє», «Повість врем'яних літ», як і «Велесова книга», є лише українськими писемними пам'ятками. І саме вони розпочинають історію витіснення українською мовою церковнослов'янської ще у IX ст., за життя солунських братів, як досі величаємо Кирила з Мефодієм (В. Берладяну-Бирладник).

Основна функція цього уривка — повідомлення, сфера застосування — наукова стаття; мовлення монологічне; стилістичними ознаками тексту є: точність, чіткість, доказовість, логічність, об'єктивність думки. Вживаються спеціальні терміни й звороти: *академіки визнали, фахівці кваліфікували, на основі аналізу мови, маємо характерні українські синтаксичні конструкції, є лише українськими писемними пам'ятками*. Переважають ускладнені та складні речення. Текст насичений абстрактними іменниками (*мовні конструкції, пам'ятка, знахідка та ін.*), власними назвами, про які йдеться в українських найдавніших пам'ятках, датами (у цифровому вигляді) тощо. Отже, це текст наукового стилю.

57. І. Опрацюйте теоретичний матеріал, доповніть власними прикладами.

СТИЛІСТИЧНІ ПОМИЛКИ

I. Умовно-стилістичні помилки.

1. *Порушення структури тексту:*

- безсистемність викладу;
- дублювання змісту попередніх частин тексту;
- смислові розриви у викладі змісту;
- логічно не пов'язані з основною частиною початок і кінець тексту;
- відсутність поділу тексту на абзаци;
- відсутність засобів зв'язку між елементами тексту.

II. Власне стилістичні помилки.

1. *Порушення стильової єдності тексту:*

- стилістична несумісність слів;
- різностильові синтаксичні структури;
- різностильове забарвлення тексту (колорит офіційності в художньому тексті, колорит емоційності в науковому чи діловому).

2. *Неправильне вживання слів із переносним значенням чи фразеологізмів:* Столяр передав учням свій прекрасний досвід.

3. *Недоречне вживання емоційно забарвлених слів, несумісність слів різних стилістичних рядів:* Чітко відбиваючи крок, Оленка йшла до крамниці.

4. Неправильне використання граматичних синонімів: Нам треба було написати нарис (правильно: написати).

5. Невиправдане вживання мовних штамів: Не можна не сказати про патріотизм Марусі Чурай.

6. Вживання «слів-паразитів»: Ну, значить, прийшли ми до річки.

7. Порушення милозвучності мовлення: Прокіп приніс в клас нову гру.

8. Невмотивоване нагромадження тих самих частин мови або їхніх форм: Опрацювання тексту має велике значення для розуміння його теми і проблематики.

9. Уживання громіздких, одноманітних синтаксичних конструкцій.

II. Знайдіть і проаналізуйте стилістичні помилки у поданих текстах.

1. Традиція приходить щороку 22 травня до пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві зародилася на початку шістдесятих років ХХ століття. Власне кажучи, тоді це був вияв стихійного мовчазного протесту проти гноблення української культури. Та це був не зовсім мовчазний протест. Кількасот людей натхнено співали пісні на слова Тараса Шевченка, декламували безсмертні рядки Тараса Григоровича. «Не можна не сказати, що Тарас Шевченко став символом, який об'єднав націю в найтяжчі часи її існування» (За Б. Рогозою).

2. Абрикос! Від одного слова в роті стає солодко, а навколо розливається аромат, неповторний, медово-сонячний. Як ми їх любили! Як чекали, коли ж нарешті зажовтіють між зеленим листям ці сонечка, коли наберуться медового соку. Словом, лікувальні властивості абрикосів зумовлені високим вмістом вітамінів, мікроелементів, цукрів (З календаря).

3. Квіти меліси, або цитринової м'яти, збирають у липні-вересні. Як правило, вживають у їжу листя, розташоване поряд з квіточками. Використовують як свіженькі, так і сухенькі листочки (З календаря).

 58. Відредагуйте текст учнівського твору. Стилiстичнi помилки випишіть і класифікуйте, наведіть приклади стилістично правильного вживання слів і речень.

Учителі — ці невсипучі трудівники — учили нас відповідальності, хоч і сварили іноді, але було за що. І тільки з часом ми розуміємо, що їх навчання не пройшло даремно, що ті знання, які ми отримали від них, допомагають нам втілювати свої мрії в життя. Я дуже вдячна своїм учителям. Завдяки наполегливій праці я тепер можу впевнено йти в самостійне доросле життя.

 59. Визначте стиль, жанр тексту. Замініть виділені слова синонімами. Поясніть, як ця заміна вплинула на мету висловлювання, стиль. Порівняйте тексти, зробіть висновок про доцільність авторського варіанту.

Максимко повернувся тим же хідником, але до кімнати про-йти не міг. Він почув постріли з гармати, різкі, з посвистом. То стріляв лейтенант. Порожня коробка будинку глухо відлуню-вала ті постріли. Раз по раз розривалися міни і снаряди, об-валювалися стіни й падала на сходи цегла. Хлопчик сидів у підвалі і чекав, що ось-ось завалиться увесь будинок. А коли навколо затихло, він сходами пробрався до кімнати. На підло-зі були розкидані гільзи від снарядів, біля гармати між тими гільзами лежав лейтенант. Максимко кинувся до нього, став навколішки і став термосити за шинель. Але він лежав неру-хомо, з заплющеними очима. Ліва нога була закривавлена. Хлопчина не знав, що йому робити. Зірвався з місця, підбіг до підвіконня і набрав повну жменю снігу. Став терти снігом чоло лейтенанта. За якусь мить лейтенант застогнав. Поворушив ру-кою і розплющив очі (П. Мостовий).

П 60. Визначте стиль і тип мовлення тексту. Відредагуйте його так, щоб змінився стиль. Скористайтеся поданою таблицею.

Душа української жінки у поєднанні з її працелюбством та господарськими здібностями знайшла свій вираз у вишивках та розписках, особливому оформленні хати з садом.

Вишивки оздоблювали одяг дівочий і парубочий, чоловічий і жіночий, а також дитячий. Вишивки були на сорочках, хуст-ках, рушниках, фартухах і на чоботях. Вишивання супро-вджувалося піснями, бо без них не могло бути першого. У народі говорили: «Я цю вишивку виспіваю». Аналіз барв вишивки, усієї багатоколірної гами дає можливість стверджувати, що в галузі вишивки найбільш багато й різноманітно розкрилося колористичне обдарування української жінки (За О. Козулю).

Мовні засоби основних стилів

Назва стилю	Мовні засоби	
	лексичні	граматичні
1. Науко-вий	Терміни, слова з абстракт-ним значенням, символи, однозначні слова, іншо-мовні слова, наукова фра-зеологія, відсутність емо-ційної лексики, тропів	Складні сполучники та при-йменики, ускладнені прості речення, складні речення, од-норідність конструкцій (слів, речень). Цитати, посилання, безособовість речень
2. Худож-ній	Слова, вживані у пере-носному значенні, образна лексика, емоційно-оцінна лексика; синонімія, анто-німія, омонімія, полісемія; тропи: епітети, метафори, порівняння	Синтаксичні одиниці усіх ви-дів. Вставні конструкції, звер-тання, відокремлені члени речення; риторичні фігури, повтори; комбінування усіх типів мовлення (опис, розпо-відь, міркування)

3. Публіцистичний	Суспільно-політична лексика, «високі», урочисті слова та вирази, заклики, гасла, точні найменування, багатозначна образна лексика, позитивно- і негативно-оцінні слова, неологізми	Спонукальні речення, поширені прості речення, звертання і риторичні запитання, повторюваність, нанизування компонентів речення, складні причиново-наслідкові речення
4. Офіційно-діловий	Офіційні слова і вирази, штампи, канцелярські терміни, стандартні вирази, обмежена синонімія	Розповідні прості речення, ускладнені зворотами; складні речення з підрядними умовами, допусту, наслідку. Похідні прийменники та сполучники. Безособові та наказові форми дієслів; іменний присудок; прямий порядок слів
5. Розмовний	Загальноживані слова і фразеологізми, емоційно-оцінні слова і вирази, діалектизми, просторіччя, жаргон; складні іменники з дієслівним компонентом наказового способу (вариво, пройдисвіт), перехід з однієї частини мови в іншу	Модальні частки. Вигуки. Пестливі форми іменників та прикметників. Звертання. Односкладні та неповні речення (ситуативні, контекстуальні, еліптичні)

§ 6. ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ

Мовознавчі студії

61. Опрацюйте лінгвістичну довідку. Назвіть систему документів, якими послуговуються громадяни України, сферу їх використання. Які ви знаєте жанри офіційно-ділового стилю? Чому швейцарський лінгвіст Ш. Баллі назвав офіційно-діловий стиль «найбільш нетворчим стилем»? Висловіть власні міркування.

У сучасних умовах суспільного життя в Україні офіційно-діловий стиль української літературної мови у найтипівішій для нього формі представлений у розгалуженій системі документів: в оформленні *автобіографій, актів, довідок, договорів, доповідей, записок, доручень, заяв, звітів, інструкцій, листів, наказів, посвідчень, постанов, правил, пояснювальних записок, протоколів, законів, резолюцій, розпоряджень, характеристик, листів* і т. ін. і вживається у сфері правових відносин, службових, виробничих. Кожен із означених документів може вважатися окремим жанром офіційно-ділового мовлення. Сукупність таких жанрів формує мовну своєрідність офіційно-

ділового стилю, в якому якнайменше виявляється індивідуальність мовця. У свій час це дало підстави відомому швейцарському лінгвістові Шарлю Баллі назвати офіційно-діловий стиль «найбільш нетворчим стилем, перед яким рівні всі — і геніальний поет, і завязаний канцелярист».

Офіційно-діловому стилю притаманні виразно-стандартні, тобто усталені й типові для нього мовні форми, слова і сполучення слів, структурні різновиди речень. З-поміж інших книжних стилів він вирізняється своєю відносною стійкістю і замкненістю, численними мовними стандартами — кліше.

62. Прочитайте текст. З'ясуйте основні стильові ознаки офіційно-ділового стилю. Об'єднайтесь у пари і проведіть взаємоперевірку. Як ви зрозуміли виділені в тексті поняття?

Головними стильовими ознаками офіційно-ділового стилю є: 1) **точність**, що не допускає іншого тлумачення; 2) **неприватний характер**; 3) **стандартизованість**, стереотипність у побудові тексту; 4) **регульовально-імперативний характер документів**.

Точність формулювань для законодавчих текстів досягається передусім уживанням спеціальної технології, однозначної нетермінологічної лексики. Типова ознака ділового мовлення — обмежені можливості синонімічної заміни; повторюваність тих самих слів, переважно термінів.

Неприватний характер ділового мовлення виражається в тому, що в ньому відсутні дієслова 1-ї та 2-ї особи, особові займенники 1-ї та 2-ї особи, а форми 3-ї особи дієслова і займенника часто вживаються в неозначено-особовій формі, наприклад: *зауважують, переконують, підсумовують*.

Стандартизованість цього стилю мовлення виражається у вживанні великої кількості стійких зворотів, наприклад: *згідно з розпорядженням, набирати чинності, у визначеному порядку, оскарженню не підлягає, відповідно до наказу, порушити питання, доводимо до відома, витяг із протоколу* і т. ін.

Регульовально-імперативний характер текстів офіційно-ділового стилю спонукає до вживання неозначеної форми дієслова, почасти ланцюжка дієслів — взаємопов'язаних інфінітивів. Для посилення категоричності вживаються стилістично забарвлені прислівникові слова: *необхідно вжити заходи, повинен беззаперечно виконувати, підприємець зобов'язаний, неухильно дотримуватися, наполегливо усувати недоліки* та ін.

63. 1. Прочитайте. Що нового ви довідалися про текст в офіційно-діловому стилі? Поясніть зміст терміна *документ*.

Основним видом текстів у офіційно-діловому стилі є документи, які класифікуються за формою донесення інформації до адресатів і за жанрами підстилів — законодавчого, дипломатичного й адміністративно-управлінського.

Слово **документ** (від лат. *dokumentum* — повчальний приклад, взірець, доказ) у сучасній мові має такі значення: 1) діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь; 2) письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу; 3) письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе.

II. Опрацюйте лінгвістичний матеріал. Розкажіть про основні підстилі, сферу використання та призначення офіційно-ділового стилю. Накресліть і заповніть таблицю «Підстилі офіційно-ділового стилю».

Офіційно-діловий стиль має такі підстилі: *законодавчий, дипломатичний, адміністративно-управлінський*.

Законодавчий підстиль функціонує у таких *жанрових різновидах*, як *законои, укази, статuti, постанови, декрети, кодекси, конституції, рішення*, що виконують настановчо-регулювальну функцію у державному і суспільному житті, утверджують обов'язкові правові норми. Мова цих документів, хоч і насичена юридичною термінологією, ускладненими синтаксичними конструкціями, має бути доступною і зрозумілою кожному громадянину держави, бо всі мають однакове конституційне право на таку законодавчу інформацію.

Дипломатичний підстиль обслуговує дипломатичну службу, контакти Української держави з іншими країнами, міжнародним співтовариством і всесвітніми організаціями. Жанровими різновидами дипломатичного підстилю є: організаційно-регулювальні документи (*конвенція, пакт, угода, протокол про наміри*); організаційно-впливові документи (*декларація, нота, міжнародна заява*); інформаційно-описові документи (*меморандум, комюніке*).

Адміністративно-управлінський підстиль забезпечує зв'язок управлінсько-виконавчого апарату держави між його внутрішніми підрозділами і кожним громадянином країни.

Адміністративно-управлінський підстиль має значну кількість жанрових різновидів, з-поміж яких функціонують: розпорядчі документи (*наказ, постанова, рішення, резолюція, розпорядження*); організаційні документи (*договір, інструкція, статут, штатний розпис, тарифікація*), інформаційно-ділові документи (*автобіографія, заява, звіт, план, характеристика, інформація, довідка*).

Сфера використання офіційно-ділового стилю — це офіційне спілкування в державно-політичному, громадському й економічному житті, законодавство, адміністративно-господарська діяльність.

Головне призначення — регулювання ділових відносин мовців у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах, обслуговування громадянських потреб людей у типових ситуаціях.

Прикметною ознакою офіційно-ділового стилю є безособовий характер тексту, висловлювання адресується від якоїсь узагальненої особи (держави, закону, порядку, права). Навіть у тих документах, де є конкретна особа (заява, доручення, розписка тощо), авторська індивідуальність приховується стандартом документа.

 64. Прочитайте текст. Визначте в ньому лексичні, морфологічні, синтаксичні ознаки офіційно-ділового стилю. Складіть узагальнювальну таблицю «Особливості офіційно-ділового стилю мовлення».

Лексичні ознаки офіційно-ділового стилю: ділова лексика, що містить юридичну, дипломатичну, адміністративну термінологію (*акт, акредитація, кодекс, позов, уповноважені, компенсація*), терміни з різних галузей науки, виробництва, громадського життя. В офіційно-діловому стилі переважає міжстильова і загальнонавчана лексика з високою частотністю вживання, що дозволяє забезпечувати точність передачі інформації, швидке оброблення документів, де однотипні поняття позначаються однотипними словами, щоб уникнути різночитання тексту.

Морфологічними особливостями текстів офіційно-ділового стилю є висока частотність уживання іменників, прикметники й іменники майже не замінюються займенниками, дії і процеси передаються опредмечено, через віддієслівні іменники: *виконання, опис, розподіл, засідання*. До часто вживаних одиниць в офіційно-діловому стилі належать і відіменні похідні прийменники: *відповідно до, згідно з, у відповідь на, на виконання, у зв'язку з, у разі*.

Прикметники, що вживаються в офіційно-діловому стилі, — відносні, майже всі входять у стійкі словосполучення: *соціальний захист, матеріальна допомога, моральне відшкодування, споживчий кошук*.

Прийменниково-іменникові конструкції: *за власним бажанням, за наказом, за фактами порушень, до запитання, на виконання рішень* частково виконують функції прислівників, кількість яких у текстах цього стилю незначна.

Синтаксичними особливостями офіційно-ділового стилю мовлення є: використання ускладнених речень з дієприкметниковими зворотами, однорідними членами, підрядними реченнями; широке використання односкладних речень, зокрема інфінітивних, безособових, що пояснюється розпорядчим характером документів, а також номінативних речень у заголовках різних документів: *Опис бланків суворої звітності; Заява про відкриття рахунка*.

Найбільш суттєвою ознакою офіційно-ділового стилю є стандартність мовного оформлення документів, що відображає

типові, часто повторювані ситуації у сфері ділових стосунків, відтак, значно полегшує оформлення й оброблення документів. Стандартизація породжує усталені мовні формули, які за синтаксичною будовою нагадують словосполучення чи моделі речень, наприклад: *строк чинності, посвідка на проживання, відповідь на ваш лист, на вимогу керівництва, визнати такими, що втратили чинність, запис актів громадянського стану, грошова компенсація.*

Такі стійкі словосполучення нерозчленовано виражають поняття і мають виразну норму синтаксичного словосполучення.

Стандартизовані мовні структури слова, словосполучення і речення — в офіційно-ділових текстах узвичаєні і стилістично природні. Дотримання їх допомагає зберегти функціональну своєрідність офіційно-ділового мовлення, а також забезпечити належну культуру оформлення змісту відповідного документа.

Практикум

65. Складіть характеристику на одного з учнів вашого класу (наприклад, для приймальної комісії того навчального закладу, куди він має намір вступати після закінчення школи).

Послідовність характеристики

1. Загальні відомості (прізвище, ім'я, по батькові, рік і місце народження).
2. Відомості про навчання (аргументовані).
3. Зацікавлення, захоплення, здібності.
4. Взаємини в колективі, з однокласниками.
5. Висновок, побажання.
6. Вказівка на мету складання характеристики.

66. I. Нині в офіційно-діловій сфері спілкування з'являється багато нових слів. Складіть по 2—3 словосполучення з поданими словами і поясніть їхнє лексичне значення.

Мерія, департамент, комерсант, менеджер, брокер, акція, дивіденд, спонсор, меценат.

II. Доберіть із газет, радіо- і телепередач 10—12 слів, що відбивають нові явища в офіційно-діловій сфері; запишіть їх і дайте стисле тлумачення, послуговуючись словниками.

67. Розподіліть подані слова, словосполучення і висловлення за групами: а) ті, що мають офіційно-ділове забарвлення; б) які належать до лексики всіх книжних стилів, у тому числі й офіційно-ділового; в) ті, що не вживаються в офіційно-діловому стилі.

1. Мати місце, непрацездатність, розірвання угоди, обумовити, одна-однісінька, констатувати, позивач, посвідчення про відрядження, заявка на участь, взяти до відома, режим дня, меланхолійний, судочинство, хатинка.

2. Урочисте відкриття, коротка пам'ять, мішанина, зійти з рук, нове призначення, реєстрація шлюбу, свідчення, лабораторні дослідження, поточний (у значенні «нинішній»), невідкладно, повідомлення, нижчепідписаний акт, необхідно здійснювати, тезко, юнка.

3. Рекламация, касаційна скарга, клопотання, неустойка, у запланованому порядку, кумир натовпу, притримати язик, відвантаження товару, підрахувати свої можливості, наввипередки, іменований, морфема, інгаляція, фрезер, довести до відома.

68. Запишіть тлумачення поданих слів із довідки.

1. Брокер. 2. Валюта. 3. Ваучер. 4. Дебітор. 5. Гроші. 6. Контракт. 7. Кредитор. 8. Прибуток. 9. Продюсер. 10. Товарообіг.

Довідка. 1. Володар кінофірми. 2. Процес обігу продуктів праці. 3. Сума, на яку прибуток перевищує затрати. 4. Особливий товар, що виконує роль всезагального еквівалента. 5. Приватизаційний чек. 6. Боржник. 7. Договір, угода за взаємними зобов'язаннями сторін. 8. Спеціаліст біржі. 9. Грошова одиниця будь-якої країни. 10. Позичальник.

Спиккування

69. Прочитайте зразки поданих запрошень. Якому з них ви віддаєте перевагу і чому? За опрацьованими зразками складіть тексти власних запрошень на святкування ювілею близької вам людини або школи (гімназії, ліцею).

ЗАПРОШЕННЯ

Шановний Олександрє Петровичу!

Оргкомітет з підготовки і проведення Днів культури Польщі в Україні запрошує Вас на урочистий концерт, присвячений закриттю свята, яке відбудеться в актовій залі Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: вул. Тимошенка, 13-Б.

«Там, де слова безсилі, з'являється у всеозброєнні своєму більш виразна мова — музика».

Петро Іллч Чайковський

ЗАПРОШЕННЯ

Вельмишановний Віталію Семеновичу!

Маємо честь запросити Вас на концертну програму
«ЧАЙКОВСЬКИЙ: ВІДОМИЙ ТА НЕВІДОМИЙ»,
присвячену 170-й річниці від дня народження видатного
композитора

Чекаємо на Вас 20 жовтня о 19.00 у Конференц-залі
Київського міського будинку вчителя (вул. Володимирська, 57)

Запрошення на дві особи

70. Проведіть конкурс на кращий зразок написання звіту проведення Тижня української мови та літератури (або шевченківських днів) у вашій школі. Зразки документів розмістіть на сайті вашої школи або у стіннівці.

П 71. Складіть документ від імені дирекції вашої школи завідувачу міської бібліотеки з проханням дозволити вам послуговуватися фондами відділу рідкісних книг для написання реферату за творчістю письменників ХІХ — початку ХХІ століть; у кінці вкажіть, що школа несе відповідальність за збереження книг. Як буде називатися такий документ? Якими мовними і граматичними засобами ви скористаєтесь для написання документа?

Розвиток мовлення

Акт. Протокол. Витяг з протоколу

72. І. Прочитайте текст. Розгляньте поданий нижче зразок акта, назвіть його частини, прокоментуйте зміст та оформлення.

Акт — це документ, у якому міститься рішення щодо правової чинності законів, указів, постанов або підтверджуються факти, події, пов'язані з діяльністю установ чи окремих осіб.

Відповідно виділяють акти **законодавчі й адміністративні**.

Акти складають постійні експертні комісії, спеціально уповноважені особи або представники контролювальних організацій.

Акти є підсумком ревізій, обстежень, прийому та передачі об'єктів будівництва, засобів виробництва, інвентаризації матеріальних цінностей, аналізу аварій тощо.

Виклад і форма тексту актів чітко регламентовані: вступна і констатувальна частини. У *вступній* частині тексту вказують підстави для складання акта, перелічуються особи, що склали його, присутні при його складанні.

У *констатувальній* частині викладають мету і завдання акта, характер проведеної роботи, дається перелік виявлених фактів, формулюються висновки.

Підставою завжди є розпорядження, наказ, постанова керівника або керівного органу.

У переліку складу комісії зазначаються не тільки прізвища, ініціали, а й посада.

Підписується акт усіма членами комісії, повідомляється кількість примірників та місця їх зберігання.

Акт має такі реквізити:

- назва установи;
- гриф затвердження;
- назва виду документа;
- номер; місце складання;
- заголовок;
- текст; підписи, дата, печатка (*За посібником*).

Гімназія № 9
м. Тернопіль

Акт № 3

25.05.20...

передачі матеріальних цінностей літературної студії «Гарт»

Підстава: наказ директора

гімназії № 9

від 18 травня 20... р.

Складено комісією:

Голова комісії — учитель літератури Коваль Т. С.

Члени комісії: старший вихователь Петренко С. І.

учитель історії Семенюк В. Д.

учень 11—Б класу Гук О. М.

Присутні: завіт студією «Гарт» Хмільник О. В.

Березань Г. С.

25 травня 20... року комісія перевірила наявність матеріальних цінностей у літературній студії «Гарт» і констатувала факт передачі новому керівникові студії Хмільнику Олегові Васильовичу таких матеріальних цінностей:

1. Музичний комплект «Стар» — 1 (один) вартістю 5000 (п'ять тисяч) гривень.

2. Комп'ютер — 1 (один) вартістю 3000 (три тисячі) гривень.

3. Підсилювачі — 2 (два) вартістю 2000 (два тисячі) гривень.

4. Відеомагнітофон — 1 (один) вартістю 1800 (тисяча вісімсот) гривень.

5. Екран (шкільний) — 1 (один) вартістю 100 (сто) гривень. Складено у трьох примірниках:

1-й примірник — бухгалтерії

2-й примірник — завгоспу

3-й примірник — керівникові студії.

Голова комісії (підпис)

Т. С. Коваль

Члени комісії: (підписи)

С. І. Петренко

В. Д. Семенюк

О. М. Гук

Присутні: (підписи) *Хмільник О. В.*

Березань Г. С.

II. Складіть акт про передачу матеріальних цінностей спортивної секції від однієї відповідальної особи до іншої (за зразком).

73. Прочитайте і знайдіть помилки у складанні документа.

АКТ

28.04.20... р. складено цей акт комісією у складі Самчука М. Я., Іваненка С. С. та Іващини П. І. в тому, що усі матеріальні цінності хімлабораторії згідно переліку наявні і в повному порядку.

Голова комісії (підпис)

Самчук М. Я.

Члени комісії: (підписи)

Іваненко С. С.

Іващина П. І.

 74. І. Прочитайте текст. Які особливості оформлення протоколу? Чим витяг із протоколу відрізняється від протоколу?

Протокол — документ, у якому фіксується хід і результати роботи нарад, засідань, стисло передається зміст усіх виступів з питань, що розглядаються, і рішення, ухвалені в результаті обговорення.

Цей документ веде *секретар* або інша спеціально призначена особа. Підписують секретар і *голова зборів*.

Щодо обсягу протоколи поділяються на:

1) стислі (записують лише ухвалу або поширену резолюцію; під рубрикою **СЛУХАЛИ** — назва питання, хто висловився);

2) повні (записуються виступи доповідачів та інших учасників зборів, нарад, засідань; конспектується запис виступів під час обговорення);

3) стенографічні (записуються дослівно всі виступи, репліки, запитання й відповіді).

Основний текст поділяється на розділи, які відповідають пунктам порядку денного. Кожен розділ містить складники: **СЛУХАЛИ, ВИСТУПИЛИ, УХВАЛИЛИ**.

Реквізити протоколу:

- назва виду документа (посередині рядка);
- порядковий номер;
- назва зборів, конференції, засідання, наради із зазначенням їх характеру (загальні збори, виробнича нарада, розширена нарада);
- назва установи, підприємства, організації, де відбуваються збори;
- дата проведення (з лівого боку);
- кількісний склад учасників;
- посади, прізвища, ініціали керівників зборів (голова, секретар, члени президії);
- порядок денний (у називному відмінку);
- текст;
- перелік додатків до протоколу із зазначенням кількості сторінок;
- підписи керівників зборів (голова, секретар).

Витяг з протоколу — коротка форма повного протоколу, відображає якесь окреме питання.

Тут вказуються прізвища та ініціали тих, хто виступив (без викладу виступів), а також зміст прийнятого рішення. Витяг з протоколу підписують голова зборів та секретар.

Реквізити витягу з протоколу:

- назва документа;
- номер документа, з якого робиться витяг;

- назва організації, установи, яка проводила засідання, нараду;
- дата проведення зборів, засідання;
- номер питання, що розглядалося, його суть (як сформульовано у протоколі);
- текст (внесена ухвала щодо питання, яке розглядалося);
- посада, прізвище, ініціали того, хто підписав оригінал;
- посада, прізвище, ініціали того, хто уклав витяг;
- дата укладання витягу.

II. Розгляньте зразки протоколу та витягу з протоколу. Прокоментуйте зміст та оформлення документів.

Протокол № 404

загальних зборів учнів 10 класу
Скверського ліцею природничого профілю

24.06.20..

Голова

Політайко С. А.

Секретар

Доценко В. О.

Присутні: заступник директора Михайлюк В. О., учитель Дудченко О. І., учні 10 класу.

Порядок денний:

1. Підготовка учнів до літньої виробничо-польової практики.

СЛУХАЛИ:

Михайлюк В. О. Інформував про мету, завдання і програму літньої виробничо-польової практики (інформація додається).

ВИСТУПИЛИ:

Дудченко О. І. Запропонувала поділити учнів на групи, визначаючи кожному завдання й години роботи на ділянці.

УХВАЛИЛИ:

1. Усім учням 10 класу взяти участь у виробничо-польовій практиці.

2. Доручити керівникові практики Юрищук І. М. скласти графік робіт.

3. Поділити учнів на групи й визначити час роботи на ділянці.

Голова зборів

(підпис)

С. А. Політайко

Секретар

(підпис)

В. О. Доценко

Витяг з протоколу № 14

засідання профспілкового комітету
Херсонського медичного училища

від 15.05.20..

III. СЛУХАЛИ:

Валько Б. Г. — заява з клопотанням про надання путівки до лікувально-оздоровчого профілакторію «Ластівка».

УХВАЛИЛИ:

Надати завідувачу навчальної частини Вальку Борисові Геннадійовичу путівку до названого профілакторію.

Оригінал підписали:

Голова

Зінченко Я. В.

Секретар

Олексюк О. Б.

З оригіналом згідно:

Секретар-референт

(підпис)

З. В. Гречишин

20.05.20..

75. Складіть протокол, упорядкувавши подані й додавши відсутні реквізити.

Протокол № 9. Збори учнів 11 класу. Ліцей № 2. Присутні...
Порядок денний. Про результати педагогічної практики у
8 класі. Голова... 27 травня 2010 рік. Слухали...

76. Прочитайте уривки з протоколів. З'ясуйте, яких помилок припустився секретар, оформляючи кожен протокол. Запишіть правильно.

1. Протокол засідання учнівської ради гімназії № 6.
2. Повістка дня слідуюча. 3. На зборах присутні 11 чоловік
батьків і 3 учителів. 4. Слухали: про підготовку до КВК, оскільки репетиції весь час зривались. 5. Ухвалили: опублікувати в шкільній пресі догану Кондратьєву Олександрю за розмови по мобільному на уроці з історії.

77. Складіть протокол зборів вашого класу, змодельовавши ситуацію, яка спричинила їх скликання. Правильно оформіть документ.

§ 7. ХУДОЖНІЙ СТИЛЬ

Мовознавчі студії

78. Прочитайте лінгвістичну довідку. Об'єднайтеся в пари й розкажіть про особливості індивідуального стилю улюбленого письменника, ілюструючи прикладами його самобутньої мовотворчості.

Художній стиль охоплює широкую сферу використання — індивідуальну і колективну творчу діяльність, літературу, різні види мистецтва, культуру, освіту.

У текстах цього стилю мовлення, крім типових для нього мовних засобів, уживаються засоби й усіх інших стилів, розмовного зокрема. У мові художньої літератури можуть уживатися просторіччя і діалектизми, слова високого, поетичного стилю і жаргона, згрубіла лексика, професійно-ділові звороти мовлення та лексика публіцистичного стилю. Проте всі ці засоби в художньому стилі підпорядковуються основній його функції — *естетичній*.

Якщо розмовний стиль виконує переважно функцію спілкування, або комунікативну, науковий та офіційно-діловий —

функцію повідомлення, або інформативну, то художній стиль мовлення призначений для створення художніх, поетичних образів, а також емоційно-естетичного впливу на читача, й усі мовні засоби, вжиті в художньому тексті, змінюють свою первинну функцію, підпорядковуються завданням цього стилю.

У текстах художньої літератури мові відводиться особливе місце, оскільки вона є тим будівельним матеріалом, тією матерією, що сприймається зором і слухом, без якої неможливо створити твір. Художник слова — поет, письменник — знаходить необхідне розміщення слів, щоб правильно, точно, образно висловити думку, передати сюжет, характер, викликати у читача співчуття, співпереживання, змусити його увійти в світ, створений автором. Усе це доступно тільки мові художньої літератури, тому вона завжди вважалася вершиною літературної мови. Найкраще в мові, найсильніші можливості та виняткова краса — у творах художньої літератури, і все це досягається художніми засобами мови.

Тільки художній стиль має багату систему стилістичних колоритів — офіційного, урочистого, піднесеного, книжного, інтимного, дружнього, жартівливого, іронічного, фамільярного, саркастичного, сатиричного. Через авторське образне бачення у художньому стилі естетизується матеріал практичної мови і закріплюються за мовними одиницями стильові значення.

Художній стиль функціонує у трьох підстилях за родами і жанрами літератури: *епічні* (прозові: епопея, роман, повість, оповідання, нарис); *ліричні* (поема, балада, пісня, поезія); *драматичні* (драма, трагедія, комедія, мелодрама, водевіль), *комбіновані* (ліро-епічний твір, драма-феєрія, усмішка тощо), кожен із яких має свої особливості мовної організації тексту.

Від творчої особистості письменника, його ідейно-естетичної концепції, світобачення залежить образна система, вибір мовних засобів і т. ін. Так формується *індивідуальний стиль* письменника, що збагачує не тільки художній стиль, а й літературну мову загалом. Майстри українського слова постійно збагачують художній стиль, який є носієм мовно-естетичних знаків національної культури.

79. Прочитайте лінгвістичну довідку. Розкажіть про джерела багатства і виразності українського мовлення. Випишіть слова-терміни і з'ясуйте їх значення за словником літературознавчих термінів.

Засоби художньої виразності численні, різноманітні. Із багатьма з них ви вже ознайомились. Це такі **тропи**, як *епітети*, *порівняння*, *метафори*, *гіперболи* та ін.

Тропи (грецьк. *tropos* — поворот) — звороти в мовленні, у яких слово чи вираз ужито в переносному значенні для досягнення більш художньої виразності. В основу тропа закладено

зіставлення двох понять, що сприймаються як до певної міри близькі.

Найбільш поширеними видами тропів є: *уособлення*, *гіпербола*, *метафора*, *метонімія*, *літота*, *синекдоха*, *порівняння*, *епітет* та ін., якими актуалізується, індивідуалізується, а водночас і забарвлюється художній текст. Наприклад: *Дві хмароньки зустрілися удосвіта колись, зустрілися, спинилися, за рученьки взялися* (О. Олесь) — *уособлення* (*персоніфікація*); *Я цар царів. Я сонця син* могутній (Леся Українка) — *гіпербола*; *Помережав вечір кучерявий* льодяними ґратами вікно (М. Рильський) — *метафора*; *І Коллара читаєте з усієї сили, І Шафарика, і Ганку...* (Т. Шевченко) — *метонімія*; *У цій же річці — чаплі по коліно* (Л. Костенко) — *літота*; *Старий Мартин, жебрацький покровитель, з тобою тут поділитися плащем* (Л. Костенко) — [дасть притулок] — *синекдоха*; *Долиною повилась річечка, неначе хто кине нову синю стрічку на зелену траву* (М. Коцюбинський) — *порівняння*; *А вітер теплий, полудневий шепоче щось крізь сон рожевий* (О. Олесь) — *епітет*; *І вже болить душа на дуб здубіла, в цій чужаниці, чужбі, чужині!* (В. Стус) — *параномазія*.

До виразних засобів мови належать і *стилістичні фігури*, або *фігури мовлення*: *анафора*, *антитеза*, *безполучниковість*, *градація*, *інверсія*, *багатосполучниковість* (*полісиндетон*), *паралелізм*, *риторичне запитання*, *риторичне звертання*, *умовчання*, *еліпсис*, *епіфора*, *оксюморон* та ін.

Типовими стилетвірними особливостями художнього стилю є певні особливі прикмети — лексичні, фразеологічні і граматичні.

Лексичні, — це все багатство, розмаїтість лексики — неемоційної та емоційної, навіть просторічної, діалектної, бо твори художньої літератури тематично безмежні.

Набагато частіше, ніж в інших стилях, у художніх текстах уживаються фразеологізми, особливо прислів'я й приказки, «крилаті» вислови. Мову художньої літератури суттєво характеризує розгалужена синоніміка, омоніми, пароніми, антоніми, архаїзми, історизми, емоційно забарвлені слова.

Основні мовні засоби — багатство найрізноманітнішої лексики з переважанням слів конкретно-чуттєвого сприймання (назви осіб, речей, дій, явищ, ознак).

80. Прочитайте. З'ясуйте морфологічні й синтаксичні особливості художнього стилю. Наведіть приклади, працюючи в групах.

Художній стиль мови й мовлення є безмежним за граматичною формою:

- широке вживання дієслівних форм різних способів: родових — у минулому часі й умовному способі; особових —

у теперішньому і майбутньому часі дійсного способу, у наказовому способі;

- будь-яке слово, словосполучення і речення в текстах художнього стилю може набувати найрізноманітнішої видозміни;
- синтаксична варіативність у побудові речень не обмежується строгими нормами, правилами;
- простежується тенденція до вживання менш громіздких, ускладнених фраз (на відміну від наукового стилю);
- використовуються речення різної модальності та інтонаційного забарвлення: розповідні, питальні, спонукальні, окличні;
- часто допускаються пропуски слів, незакінчені, обірвані конструкції, слова-речення різного типу тощо;
- використовуються елементи всіх інших стилів.

Практикум

 81. І. Прочитайте. Доберіть заголовок до тексту. З'ясуйте ознаки, за якими цей текст віднесено до художнього стилю. Власні міркування обґрунтуйте. Випишіть тропи, визначте їх види.

Шумлять старезні дуби... Грізною сторожею стоять вони по шляхах до палаців Кочубеїв, Галаганів, Скоропадських. Шумлять, ніби марять столітні сні про долю краю. Вітер виграє шорстким сизим листом, тамуючи щебетання дрібних птахів. Горлиця ненароком промайне сіро-голубою стрічкою і щезне. Лише здоровило-пугач насуплено зирить крізь віти, міцно затиснувши мохнатими лапами засохлу гілку, чекаючи облоги присмерків, щоб сумовитим голосом сколихнути тишу, рознести прокляття палацам і тривогу обшарпаним бідняцьким оселям. А коли ранок осміхнеться полиневою рососою, щезає десь пугач, ховаючись у козацьких руїнах, щоб дати привілля розбійникові яструбу полювати на пустотливу горлицю. Понуро шумлять старезні дуби Полтавщини, шепочучи казки-билиці... Хто гомін той збагне і наповнить душу живлющою снагою? Хто думи свої увілле в те шумовиння, як ото вливають медовий хміль у срібний келих?

Дуби шумлять, а від них стеляться биті шляхи. Ой три шляхи широкії, куди поведе ними доля невгамовного мандрівника? На яку колію ступить його нога, щоб дійти туди, де плекана мрія снує надії голуби?

Таємниче сріблострунним передзвоном виграють дуби, віщучи путь-доріженьку... Ще звечора готувався, ходив стежками, якими носив колись свою дитячу безжурність і вітиху. А потім перебирав у кімнаті папери, відкладаючи значніші, а решту

бгав та в пічку. Кинув глузливий погляд на напис: «Произведён за выслугу лет в коллежские регистраторы»...

— Смійся, колезький реестраторе Панасе Яковичу Рудченко! — тихо шепотіли уста. Поглянувши у маленьке дзеркальце на столі. Звідти виглянуло молоде, блідувате, заросле чорною борідкою обличчя. Темні очі пронизливо дивились, ніби докірливо промовляли. Пригадав, як одна відвідувачка в міргородському казначействі відшукувала його — помічника бухгалтера — і запитувала: «Скажіть, будьте ласкаві, де той сидить, що в нього очі говорять...»

Говорять... Кому і що вони говорять? Рука потяглася до щоденників. Ось вони — свідки хвилювань, тривоги й роздумів (І. Пільгук).

II. Визначте особливості індивідуально-авторського стилю І. Пільгука. Зверненому чи внутрішньому монологу надано перевагу в тексті?

- П** 82. Прочитайте уривок із вірша Івана Драча. Визначте, яку стилістичну роль виконують у ньому прикметники. Які специфічні лексичні, морфологічні, словотвірні і синтаксичні елементи увиразнюють поезію? Зробіть лінгвістичний аналіз віршованого тексту.

Десть там, у найвищих глибинах,
Десть там, у найвищих висотах,
Таємниця вродилася, як пелюстинка,
Як бджола в золотих сотах.

Уся — з найтемнішого світла,
Уся — з найтемнішого мороку,
Борсалась Таємниця, то тьмава, то світла,
Долаючи купіль простору.

Ген там з найгіркішого солоду,
Ген там з найсолодшого болю
Зростала вона аж блакитна від голоду
І рвалася тужно на волю.

Десть там в найпалкішому холоді,
Ген там, в холоднющій спекоті,
Таємниця життя вибухала,
Золотиста і зірна насподі.

- 83.** Знайдіть у словнику літературознавчих термінів визначення тропів та стилістичних фігур, запишіть їх. Доберіть приклади до кожного з них із художніх творів.

84. Прочитайте вірш Станіслава Тельнюка «Слова». Випишіть тропи та стилістичні фігури. Визначте стилістичні функції дієслів, іменників та прикметників.

В вас мудрість вічна і любов жива...
А хтось же вас народжував, слова,
Хтось ті суцвіття звуків винаходив,
Що стали потім мовами народів!

Коли зірки сміялись крізь віття
І у небесну сипались ріллю,
Хтось десь уперше вимовив «люблю» —
І те «люблю» дзвенить тисячоліття...

У гніві хтось промовив слово «гнів»,
А чесний, зраду «зрадою» назвавши,
Чись надлюцтво втаврував назавше —
На сто сторіч, на тисячу віків...
А хтось же вас народжував, слова,
А в них мій край ридає і співа,
І хтось забутий у слові — в зелен-маї —
Із тьми тисячолітньої скресає.

Вони к мені приходять кожную ніч
Не вмерлими мільйонами облич.
Печаллями й коханнями своїми,
Ночами і очима голубими . . .

І хтось у серце проситься в імлі,
І кличе душу, і тривожить знову,
Стоїть і кличе, древньо — стовіково,
Хоч не лишив нічого на землі,
А лиш одне — навіки вічне слово.

П 85. Прочитайте тексти. Порівняйте особливості лексики, мовних звукотів та засобів художньої виразності, використані майстрами слова в обох уривках. У якому з текстів, на вашу думку, більш образно передано національне світосприймання? Обґрунтуйте.

1. Над чорною землею прокинувся світ. Не ясным, сонячним оком глянув він на неї після похмурої дощової ночі, а повіяв туманом, дихнув важкою парою. Закурилася земля, задиміла; пішов дощ, дрібний та тихий, мов крізь сито засіяв; стрепенулися темні ліси і, розправляючись, підставляли своє загоріле листя під дрібні дощові краплі; зраділа зелена трава і підняла свої гострі листочки вгору (*Панас Мирний*).

2. Очі її літали за ним, металися сіро-чорними блискавицями, вловлювали гру його лиця, підхоплювали, підтримували, гладили...

Хтось гладив ниви, так ніжно гладив...

Але ж не могли вони ось так стояти посеред добрянської вулиці під суворими поглядами старообрядських хат.

— Ви не пам'ятаєте мене, пане Тичино?

— Як же, як же? Чи ж можна? — А сам — ні згадки.

— Я вам поможу.

Він злякано замахав руками, вперше видобувши їх з-під своєї чорносукняної розлітайки-розмахайки.

— Це ж я такий негречний! Такий неухажливий. — Але вона вперто йшла йому на поміч:

— Ви читали тоді свої поезії моїм кузинам Коновал.
— Гімназисточка з Києва! — сплеснув він долонями. — Та гімназисточка ж! — Вона сміялася (П. Загребельний).

Спілкування

86. Об'єднайтеся в групи. Проведіть конкурс на кращого знавця прислів'їв, приказок та крилатих висловів із творів українських письменників (на вибір). Розмістіть на сайті вашої школи або у шкільній стіннівці матеріали «Афоризми майстрів українського слова».

87. Прочитайте. Визначте роль фонетичних засобів (разом із графічним зображенням, особливим ритмом, мелодикою) у вірші Ліни Костенко. Підготуйте усний стилістичний коментар.

Осіній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна.
Невже це осінь, осінь, о! — та сама.

Останні айстри горілиць зайшлися болем.
Ген килим, витканий із птиць, летить над полем.
Багдадський злодій літо вкрав, багдадський злодій.
І плаче коник серед трав — нема мелодій...

88. Напишіть віршований або прозовий відгук про картину Дмитра Кустановича «Осіній дует». Найкращі твори вмістіть у шкільному часописі.

Д. Кустанович. Осінній дует

§ 8. ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ

Мовознавчі студії

89. Опрацюйте лінгвістичну довідку. З'ясуйте головні ознаки публіцистичного стилю мовлення; мету, сферу використання, жанри публіцистики.

Слово *публіцистичний* походить від латинського слова *publicus*, що означає «суспільний, державний». Спільнокореневими зі словом *публіцистичний* є слово *публіцистика* (суспільно-політична література на сучасні, актуальні теми). Етимологічно всі ці слова споріднені зі словом *публіка*, що має два значення: 1) відвідувачі, глядачі, слухачі; 2) люди, народ.

Мета публіцистичного стилю — інформувати, передавати суспільно значущу інформацію з одночасним впливом на читача, слухача, переконуванням їх у чомусь, уселяти їм певні ідеї, погляди, спонукати до відповідних вчинків та дій.

Сфера використання публіцистичного стилю мовлення — суспільно-економічні, політичні, культурні відносини.

Жанри публіцистики — стаття в газеті, журналі, нарис, репортаж, інтерв'ю, фельетон, промова, виступ на радіо, телебаченні, зборак, доповідь (*З посібника*).

90. Прочитайте текст. Що спільного і чим відрізняється публіцистичний стиль від наукового та художнього?

Для **публіцистичного** стилю мовлення притаманні логічність, образність, емоційність, оцінність (спонукальність), а також відповідні мовні засоби. У текстах широко вживається суспільно-політична лексика, різноманітні види синтаксичних конструкцій.

Публіцистичний текст будується як наукове міркування: порушується важлива суспільна проблема, аналізуються й оцінюються можливі шляхи її вирішення, формулюються узагальнення й висновки, матеріал розміщується у строгій логічній послідовності, використовується загальнонаукова термінологія. Це дещо наближає його до **наукового** стилю.

Публіцистичні виступи відзначаються вірогідністю, точністю фактів, конкретністю, строгою обґрунтованістю, що дещо споріднює його з науковим стилем мовлення. З іншого боку, для публіцистичної промови характерні пристрасність, спонукальність. Найважливіша вимога, що ставиться перед публіцистикою, — загальнодоступність: вона розрахована на широку аудиторію і має бути доступною для всіх.

Публіцистичний стиль має багато спільного і з **художнім** стилем мовлення, оскільки для ефективного впливу на читача (слухача), його чуттєву сферу, уяву, той, хто пише чи виступає, використовує епітети, порівняння, метафори та інші образні художні засоби, вдається до фразеологічних висловів, навіть просторічних слів, що посилюють емоційний вплив мовлення (*З посібника*).

 91. Опрацюйте текст. Складіть до нього план у формі питальних речень. З'ясуйте роль засобів емоційної виразності в публіцистичному стилі мовлення. Наведіть конкретні мовні докази — ілюстрації до кожного сформульованого положення.

ЗАСОБИ ЕМОЦІЙНОЇ ВИРАЗНОСТІ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Для лексики публіцистичного стилю прикметною ознакою є вживання образних засобів, переносного значення слів, слів із емоційним забарвленням.

Засоби емоційного впливу, вживані у цьому стилі мовлення, різноманітні: епітети, порівняння, метафори, риторичні запитання і звертання, лексичні повтори, градація. Градація іноді поєднується з повтором (*не можна витратити жодного тижня, жодного дня, жодної хвилини*), вона може посилюватися граматичними засобами: вживанням градаційних сполучників (*не тільки... а й; не тільки... але й; не стільки... скільки*). Крім того, до засобів емоційної виразності належать фразеологізми, прислів'я, приказки, розмовні звороти (у тому числі й просторіччя); використання літературних образів, цитат, мовних засобів гумору, іронії, сатири (іронічних вставок, сатиричного переказування, пародіювання тощо).

Емоційні засоби впливу поєднуються в публіцистичному стилі зі строгою логічною доказовістю, смисловим виділенням особливо важливих слів, зворотів, окремих частин висловлення.

У публіцистичному стилі, особливо в газетних текстах, для увиразнення мовлення нерідко використовуються терміни у переносному їх значенні: *баланс політичних сил, інфляція совісті, екологія душі, атмосфера доброзичливості*.

Для синтаксису публіцистичного стилю, як і наукового, характерне активне вживання іменників у родовому відмінку як неузгоджених означень: *голос миру, країни близького зарубіжжя* та ін.

У ролі присудка часто вживаються дієслова у формі наказового способу, зворотні дієслова. Окрім того, використовуються однорідні члени речення, вставні слова і речення, дієприкметникові та дієприслівникові звороти, складні синтаксичні конструкції (За В. Борисенко).

Практикум

92. 1. Прочитайте текст. Визначте типові для публіцистичного стилю ознаки. Обґрунтуйте належність тексту до публіцистичного стилю.

Про Олесе Гончара пишуть багато й різного. Стривожена, навіть зважаючи на провокативну дискурсивність сучасності, тим, що намагаються дорікати йому за те, чого не робив і ніколи б собі не дозволив зробити. Радію, коли зустрічаю вдумливого читача й дослідника, спорідненого духом із дорогою мені людиною, здатного на виважені й водночас правдиві, не під-

тасовані під чужу ідею проникнення в Олесеву творчість, у сад його образів, слів, глибоких і часто гірких розмислів. Щаслива, що впорядковані мною щоденники привернули увагу громадськості та науковців.

Одним із великих прихильників Олесь Терентійовича є учений-філолог Микола Степаненко. Я повірила Миколі Івановичу, розповідала йому багато такого, чого не могла довірити іншим, і побачила розуміння та щирий відгук: він відчув Гончарові болі, радості, мрії. І ось уже друга книга про Олесь виходить з-під пера цього небайдужого чоловіка, який уболіває за наше рідне слово, наше духовне майбутнє і вміє проникливо вчитуватися крізь текст написаного і в людську душу.

Ліпити образ митця, і зокрема Олесь Гончара, — це справа не з простих. Але Миколі Івановичу вдалося аж ніби воскресити незабутню для мене постать — з усіма достоїнствами, із душевним ліризмом, із надмірною категоричністю, з вибуховістю, із сократівським спокоєм. Зі сторінок видання постає небуденна особистість свого часу, письменник, інтелектуал, громадянин, патріот.

Рада, що книга оприлюднює багато архівного матеріалу, а роботи тут — непочатий край. Поціновую наукову доскіпливість професора Степаненка, який сумлінно висиджував над Олесевими нотатками, нашими родинними паперами...

Безумовно, це видання — перший крок в осмисленні набутку Гончара як документаліста культурного процесу свого часу. Тому вирізьблені дослідником із брили Олесевих щоденникових роздумів персоналії літераторів згодом можуть бути доповнені його баченням літературних напрямів, стилів, обріїв не лише українського, а й світового літературного процесу.

Я ж сьогодні щиро дякую Миколі Івановичу Степаненкові за старанну працю й об'єктивність висвітлення матеріалу: здається, саме його устами Олесь Терентійович нарешті заговорив із такою бажаною для нього, проте з відомих причин не завжди можливою, відвертістю та прямою (*В. Гончар*).

II. Як ви зрозуміли думку Валентини Гончар: «... здається, саме устами Миколи Івановича Степаненка заговорив Олесь Гончар»?

93. Складіть речення, в яких подані слова-терміни набули б переносного значення і слугували б засобами посилення образності мовлення.

Агонія, акорд, ас, балансувати, барометр, вірус, дует, істерія, марафон, рецепти, важелі, інфляція, атмосфера.

94. Доберіть із текстів публіцистичного стилю 2—3 невеликі уривки, в яких використано засоби емоційної виразності: епітети, лексичні повтори, градацію, фразеологізми, прислів'я, приказки, літературні образи, елементи гумору, іронії, розмовну і просторічну лексику, риторичні запитання, звертання і т. ін.

95. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Випишіть засоби емоційної виразності публіцистичного стилю мовлення, використані в тексті.

У своїх щоденниках Олесь Гончар зізнається, що з когорти старших письменників, з якими переплетена його життєва і творча доля, найбільше любив Павла Тичину, Миколу Бажана, Юрія Яновського, Петра Панча, Андрія Малишка. Найдорожчим його серцю, найближчим йому був Олександр Довженко. Майбутнє нашого українського письменства він пов'язував із двома геніями ХХ століття — Тичиною і Довженком, що можна потвердити таким щоденниковим записом: «Література, яка мала Тичину і Довженка, не має права здрибніти. Не має права на другосортність» [29 серпня 1975]. А ще Гончар глибоко шанував «вьошенського козака» Михайла Шолохова [7 вересня 1994]. Про кожного з них мовлене тепле, щире, ніжне, подеколи гостре, навіть колюче слово, а головне ж, що воно правдиве. Олесь Гончар дивився на цих людей із різних життєвих висот, сприймав їх по-різному: як наставників, колег, підлеглих, корифеїв літератури, умудрених досвідом митців, поважних віком людей.

Як письменник-початківець, він безмежно вдячний Тичині, Бажанові, Яновському, Панчеві, Малишкові, а особливо Довженкові, що вивели його, учорашнього фронтовика, студента-філолога Дніпропетровського університету, аспіранта Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, на широкі духовні простори й надійно захистили від несправедливої та жорстокої сталінської критики. Народний поет Калмикії Давид Кугультинов після пленуму, присвяченого 50-річчю Спілки письменників, у телеінтерв'ю досить влучно говорив про «могучу кучку» українських поетів — Тичину, Бажана та ін. — і ставив їм у заслугу, що підготували прихід у велику літературу талановитого Гончара. Це, запише в щоденниках Олесь Терентійович, «звісно, перебільшення, але свідчить про щедрість багатьох побратимів» [26 вересня 1984]. Теплом їхніх долонь, їхніми довірливими словами автор «Собору», «Тронки», «Людини і зброї», «Цикло-ну», «Перекопу», «Таврії» дорожив до кінця земних днів. «Хіба ж то не вияви щедрості самої долі, яка... зовсім різних...єднала у спільному, найдорожчому, — розмірковує 69-річний Гончар і запитує: — Чи є зараз серед молодих, серед нинішніх оце відчуття спільності обов'язку перед Україною, перед Матір'ю? Як передати їм, молодшим, щоб були дружнішими, щоб знаходили в собі сили переступати через амбіції, через власні самолюбства, коли йдеться про найвище, найдостойніше в житті?» [25 квітня 1987]. Для нього самого останнє запитання є майже риторичним, бо більшість нині суцїх відомих письменників своїми досягненнями завдячують передовсім Гончарові, поза-як саме він давав їм путівку в життя, благословляв на нележку,

але вкрай потрібну людям творчу працю, радів їхнім успіхам: «Не розумію тих, хто з неприязню ставиться до приходу молоді генерації в літературу, — читаємо щоденниковий запис від 29 грудня 1970 року. — Адже молодь — це продовження нас самих. Це ми — у завтрашньому дні» (За М. Степаненком).

II. Що ви знаходите для своїх думок і почуттів у прочитаному тексті?

III. Проведіть дискусію на тему «Чи є зараз серед молодих, серед нинішніх оце відчуття спільності обов'язку перед Україною, перед Матір'ю?».

Спілкування

96. Об'єднайтеся в групи. Доберіть невеликі за обсягом тексти (10—15 рядків) публіцистичного стилю мовлення, але різних жанрів: а) газетна стаття; б) репортаж; в) інтерв'ю; г) фейлетон; г) стаття. Визначте спільні ознаки стилю й особливості кожного жанру. Визначте тип мовлення кожного з текстів. Заслухайте дібрані тексти від кожної групи. Обговоріть виступи.

97. Напишіть твір-мініатюру про значення поданих слів на тему: «Що в них спільного і яка між ними різниця?». (Один із варіантів.)

1. Обов'язок і повинність. 2. Допомога і добродійність.
3. Співпереживання і жалість. 4. Гумор і сатира.

98. Напишіть твір-роздум у публіцистичному стилі на одну з тем: «Що значить знайти себе?», «Що важливіше: як жити чи для чого жити?», «Чи можна обійтися без духовних потреб, без спілкування між людьми?».

Розвиток мовлення

Нарис

99. I. Прочитайте текст. Підготуйте запитання одне одному і проведіть взаємоопитування.

У художній літературі існує низка творів, які відносять до малих художньо-публіцистичних жанрів. Це ескіз, нарис, фейлетон. Прозовий твір на актуальну тему сучасності, у якому йдеться про реальні події, факти, людей, називається **нарисом**. Найчастіше нариси присвячуються відтворенню сучасних суспільних явищ або зображенню персонажів, яких письменник чи журналіст знав особисто.

Нарис завжди перебуває на передньому краї літератури, оскільки відкликається на актуальні теми та проблеми. Від оповідання, новели він відрізняється тим, що ідеї в ньому відведено перше місце, а фантазії — друге. Але це не протокольне копіювання фактів, а художньо-образне розкриття їх за допомогою *домислу*. Як писав Костянтин Паустовський, «факт, поданий літературно, з пропуском непотрібних деталей, із виділенням

кількох характерних рис, виявляє сутність речей в стократ яскравіше і доступніше, ніж правдивий і до подробиць точний протокол». Завдання нарису полягає в оперативному виявленні і яскравому відтворенні характерного, типового в житті, особливо нового, щоб привернути до нього увагу громадськості.

Важливою рисою нарису є його документалізм, точна адресація зображених подій. Але бувають і «безадресні» проблемні нариси, у яких досліджуються певні важливі явища, що мають загальну тенденцію, а не окремі факти.

Одним із найпоширеніших різновидів нарису є портретний, який ґрунтується на документальній основі. Розвиток сюжету в такому нарисі зумовлений біографіями реальних людей. І разом з тим — це дослідження певного суспільно важливого явища.

Нарис зародився в Англії у XVIII столітті. Перші нариси друкувалися в сатиричних журналах. Нерідко відомі письменники розпочинали свою літературну діяльність із нарисів (Ч. Діккенс, О. де Бальзак, І. Тургенєв).

У класичній українській прозі нариси писали І. Нечуй-Левицький («На Дніпрі»), Панас Мирний («Подоріжжя від Полтави до Гадячого»), М. Коцюбинський («На крилах пісні»). У XX столітті до жанру нарису зверталися М. Хвильовий, В. Минко, В. Кучер, Д. Ткач, В. Дрозд та інші (*За матеріалами літературознавчого словника-довідника*).

II. Зробіть синтаксичний аналіз третього речення.

III. Поясніть за тлумачним словником значення слів *документалізм, адресація, фактація*.

100. І. Прочитайте тексти, визначте тему і стиль мовлення. Назвіть у кожному з текстів елементи *нарису* як різновиду художнього жанру, який має ознаки публіцистичного мовлення.

1. НАРОДНІ ТАЛАНТИ

Немов у різьбленій колісці, розташувалося село Брустури серед мальовничих Карпатських гір, уквітчаних вічнозеленими смерековими лісами. Низом змієюю в'ється гірська річка Брустурна, а обабіч неї — гуцульські оселі. Подивившись довкола — всюди хати **новенькі**, а в тих хатах самі митці, народні таланти живуть. В яку хату не завітаєте, в кожній як не різьбяр, то вишивальниця чи ткаля барвистих ліжників і килимів. Є і майстри по **виготовленню** музичних духових інструментів — сопілок, трембіт і рогів. То вже так повелося — мистецтво тут передається з роду в рід, і не дивно, що в кожній сім'ї як батьки, так і діти міцно тримають у руках різець. А скільки приносять **радості** дітям **розмальовані** писанки, баранчики із сиру, що їх виготовляють брустурівські дівчата!

Розвиток різьбярського промислу в Брустурах сягає сивої давнини — ще часів поселення тут втікачів від панської ка-

Вироби
гуцувських майстрів
(різьбярство)

ри. Як свідчать перекази, першим різьбярем і столяром був у селі біженець з Буковини Андрій Александрук. Він майстрував односельцям посагові скрині, столи, крісла, полиці, які щедро оздоблював ажурною і контурною різьбою та випаленими узорами.

У середині XVIII століття село Брустури славалося майстром будівельних справ і різьбярем Василем Костюком. Різьбярство швидко стало поширюватися в Брустурах. Наприкінці тридцятих років у селі налічувалося понад тридцять майстрів цієї справи, тому тут і було започатковано гурткові майстерні, в яких здібні юнаки набували спеціальності різьбярів.

Сьогодні вироби брустурівських різьбярів, мосяжників і майстрів-сопілкарів з філіалу Всеукраїнського художнього об'єднання «Гуцувщина» здобули широку популярність, зроблені ними сувеніри мають попит не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами (М. Трепиняк).

II. Поясніть орфограми у виділених словах.

III. Які особливості нарису використано в поданому тексті?

2. ОСТРІВ ДЖАРИЛГАЧ

Уздовж Джарилгача біліла крайка прибою. «Звідки? — здивувався я. — На морі ж штиль!» Капітан катера мовчки простягнув мені бінокль: роздивившись, я зрозумів, що не прибий це, а... лебеді, тисячі, десятки тисяч лебедів. Тим часом катер наближався до острова і вже й неозброєним оком стало видно, як знімаються зграї птахів, зі сріблясто-гужливим ячанням линучи над затокою.

— Джарилгач — остання зупинка лебедів перед польотом через Чорне море, — пояснює головний лісник Скадовського лісгоспзагу Микола Григорович Триус. — Попереду — сотні кілометрів без жодного клаптика суходолу, найближча земна твердь — Туреччина. На Джарилгачі пернаті підготовуються, набираються сил, востаннє тренують молодь. А ті, що невпевнені в собі — старі, калічні, недорослі, — залишаються й зимувати або й на постійне мешкання. Та й не лише лебеді, а й дикі гуси, інше птаство. Нам, лісникам, доводиться дбати і про таке господарство, допомагати йому в скрутну годину, коли мороз ударить чи спалахне якась хвороба.

Так, острів Джарилгач, що на Херсонщині, і справді став таким собі стихійним заповідником. Кліматичні умови тут унікальні: сорокакілометровою шаблею відрубав острів затоку від

Чорного моря, і в окремі спекотні дні вода в ній прогрівається до +28°C. На острові — 450 соляних озерець, є джерела мінеральної води.

Про минуле тепер нагадує тільки назва: Джарилгач — «обвуглені дерева». Невеселу картину викликають ці слова! Тим часом донедавна вона цілком відповідала дійсності.

М. Г. Триус прийшов працювати в садовський лісгоспзг 1968 року. Коли вперше прибув на острів, — зупинився, вражений. Він приблизно знав, який вигляд мають його нові володіння. Розпечений берег, усіяний пастельних тонів черепашками, жовтий випалений степ за ним, де навіть тирса не шелестіла, витирлувана багатотисячними овечими отарами. Ні деревця, ні кущика, лиш біля обрїю, як злі духи цього краю, раз у раз виростають смерчі. Страшна ерозія поглинула родючий шар ґрунту, змертвила край.

Він узявся квітчати зеленню таврійський степ. Починаючи з 1963 року, з 5600 гектарів Джарилгача близько тисячі засаджено різними породами дерев. Підібрати породи дерев для місцевих умов було дуже важко. З 25 порід прижилося тільки шість: лох сріблястий, айлант, тополя, аморфа чагарникова, тамарикс, смородина золотиста. І ліс таки зашумів...

— А що за ліс без звірів? — усміхається Микола Григорович. — Отож 1972 року ми завезли на острів тринадцять оленів — тепер їх понад триста голів, десять муфлонів, десять ланей, фазани. Умови тут для них виявилися сприятливими, і вони швидко розмножилися. Є в нас і коні. Ну а дикі кабани і без запрошення перебрались на острів з материка, тепер їх звідси не виженеш. Та й інші звірі у нас нелякані, людей не остерігаються.

... В енциклопедичному словнику ще можна прочитати, що Джарилгач — безводний, безлісий, піщаний напівпустельний острів, та нині щоосені на ньому вже сурмлять олені. Далеко линуть їхні заклично-тривожні голоси й тануть у безкраїх морських просторах, з тріскотом продираються крізь хащі могутніх звірів. Граційні лані злітають над густими травами. Радість життя буяє на Джарилгачі, як і скрізь, де природа збережена й примножена доброю людською рукою.

... Я прощався з Джарилгачем. Було по-осінньому безлюдно й тихо (*За Д. Кулиняком*).

IV. Доберіть із тексту матеріали для нарису про таврійський степ.

101. I. Прочитайте лінгвістичну довідку. Проаналізуйте тексти у вправі 100. Поміркуйте, чи можна вважати їх нарисами.

Нарис — це оповідний художньо-публіцистичний твір, у якому змальовуються помічені автором дійсні життєві факти, події і конкретні люди.

Нарис дає змогу письменникові, журналістові оперативно виявити і яскраво відтворити характерне, типове в житті, повернути до нього увагу громадськості.

Від оповідання нарис відрізняється тим, що відтворює факти, які справді мали місце в житті. Отже, важливою рисою нарису є його документалізм, наявність, так би мовити, адреси зображених подій і людей. Мета нарису — сформувати у свідомості читача соціально-значимий образ людини, показавши її в роботі, у стосунках з ближніми, в побуті, розкривши процес становлення особистості.

Нариси бувають *портретні, подійні та подорожні*. Найпоширеніший з них — портретний нарис. У ньому строго документальна основа, розвиток сюжету зумовлений біографіями дійсних людей. І водночас — це дослідження певного суспільно важливого явища.

Крім художніх нарисів, популярні нариси публіцистичні, у яких викладаються й аналізуються різні факти та явища суспільного життя, при цьому переважно дається безпосереднє авторське тлумачення.

II. Доберіть із газет та журналів зразки нарисів, різних за змістом і типом. Проаналізуйте їх за орієнтовним планом.

1. Чи є у нарисі документальна основа?
2. Чи покладено в основу нарису біографію реальної людини?
3. Чи є нарис дослідженням суспільно важливого явища?
4. Чи аналізується якийсь факт життя, чи зроблено узагальнення?
5. Чи зрозуміла авторська позиція?
6. Чи дотримано стилевих вимог?
7. Наскільки вдалими є заголовки?

102. Напишіть портретний нарис, героєм якого став би ваш улюблений учитель. Тема: «Все добре, мудре, світле й чисте — від учителя».

103. Підготуйте нарис на краєзнавчому матеріалі про відомих людей, які живуть у вашому місті (селі). Орієнтовні теми: «Людина, що реалізувала себе», «Справжні господарі землі».

§ 9. КОНФЕСІЙНИЙ СТИЛЬ

Мовознавчі студії

104. Прочитайте лінгвістичну довідку. Які жанри належать до конфесійного стилю? У чому відмінність *проповіді* і *молитви*? З'ясуйте завдання проповідника.

До оригінальних жанрів конфесійного стилю належать **проповідь** і **молитва**. Вони зародилися в цьому стилі і, навіть використовуючись значно пізніше в інших стилях, несуть на собі

його печать. Головне призначення цих жанрів, комунікативна мета їх — навернення мирян до віри в Бога, збудження почуттів вдячності Богу, виховання почуттів братолюб'я серед людей, терпіння в ім'я духовного спасіння. Різняться вони простором і спрямуванням мовленнєвих можливостей: проповідь звернена до мирян, групи людей, спільноти, молитва — до Бога. Проповіді присвячуються певним темам життя духовного і земного.

Проповіді (або казання) поділяються на *літургійні, догматичні, морально-повчальні*. Текст проповіді повинен мати канонічну будову: *вступ*, у якому викладається зміст (епіграф), витлумачується сам вступ і оголошується тема проповіді; *виклад предмета* (це короткий трактат) і *закінчення* (епілог). Основне завдання проповідника — так вплинути на слухачів, щоб підняти їхні душевні сили на добрі діяння для інших і облагородження себе самого (За Л. Мацько).

 105. Прочитайте. З'ясуйте мовні стильові засоби конфесійного стилю. Чому теми проповідей у конфесійному стилі висвітлюються через антонімічні зіставлення і протиставлення? Обґрунтуйте.

У проповідях мовні елементи конфесійності мають поєднуватися з елементами *художності* та *публіцистичності*: комунікативний намір, бажаний ефект. Це відповідно позначається й на стилістиці проповідей, де переважають лексичні (синоніми, антоніми, старослов'янізми, перифрази) і синтаксичні стильові засоби.

У стилістиці конфесійного стилю особливе місце займає *антонімія* (і у фігурах слова — тропях, і у фігурах думки — стилістичних фігурах). Річ у тім, що глибинним змістом у конфесійних текстах є протистояння двох світів: Бога і диявола, світла і темряви, праведності і гріховності, добра і зла, тіла і душі. І відповідно всі теми проповідей висвітлюються через *зіставлення* і *протиставлення*, *контраст* і *антитезу*, *ампліфікацію* і *градацію*. Наприклад: *Він [Бог] вмирав не за друзів, а за ворогів; Вище благо життя люди бачать у тому, щоб усе було для тіла, тобто щоб тіло було здоровим, ситим, мало чуттєві задоволення, насолоджувалося зовнішніми вигодами. Про душу вони або зовсім не дбають, або задовольняють її потреби настільки, наскільки душа обслуговує тіло. Ці люди змінили встановлений Богом порядок, поставивши душу слугою тіла, а не тіло слугою душі; Свобода все більше обертається на насилля з метою зламати опір сорому, розуму і совісті, розбудити в людині найнегідніші інстинкти, перетворити її на тварину; Він знав, що не золото і не багатство, не блиск вченості та премудрості складають істинний скарб життя, але чистота серця і розуму, цнотливість помислів і тіла* (За І. Огієнком).

106. I. Прочитайте текст. З'ясуйте, чого навчав людей Ісус Христос, син Божий.

Ісус Христос, син Божий, святим духом воплощений од пречистої і пренепорочної діви Марії, навчав людей беззаконних слову правди і любові, єдиному святому закону. Люди беззаконні не йняли віри його іскренньому святому слову і розп'яли його на хресті як уособника і богохула. Апостоли, святіі ученики його, рознесли по всій землі слово правди і любові і його святую молитву.

II. Вивчіть напам'ять молитву «Отче наш». Об'єднайтесь у групи й прочитайте молитву вголос.

107. Прочитайте текст. Продовжіть перелік імен уславлених українських проповідників. Розкажіть про мовні ознаки сповідальності. З'ясуйте основні завдання проповідника.

Великими майстрами проповідництва у греків були Іоанн Златоуст, Василь Великий, Іоанн Богослов. У Київській Русі видатними ораторами були митрополит Іларіон, Кирило Туровський та багато інших освічених людей. Тривала традиція богословського красномовства в середньоукраїнські і нові віки надбала багато жанрових мовних ознак сповідальності, якими й нині користуються українські проповідники: пишномовність, урочистість, благопристойність, стриманість, піднесеність і разом з тим розміркованість, простота і дохідливість викладу.

Специфіка релігійного красномовства полягає в антонімізмі змісту: возвеличенні Божого помислу, добродіє, благих дінь і пониженні та осудженні диявольських сил і ницості.

Промовець має дбати про те, щоб високий зміст Святого Писання донести до звичайних мирян (часто — невірців), не понизивши його. Для цього він вдається до використання синонімічних й антонімічних можливостей мови та до використання риторичних фігур — *антитези, порівнянь, перифраз, епітетів і метафор, повторів і паралелізмів* (За Л. Мацько).

108. Прочитайте проповідь Патріарха Філарета. Випишіть ключові слова. Розкажіть, як ви зрозуміли сутність людських чеснот — смирення і любов.

Важливою чеснотою є смирення, яке зовсім не принижує людського достоїнства, як думають деякі. Смирення — це насамперед перемога правди в нас самих, приниження всієї тієї неправди, в якій ми повсякчас живемо. Одні смиренні здатні жити по правді — бачити і приймати життя таким, яким воно є, і завдяки цьому споглядати велич Боже, доброту і любов до всіх. Христос смирив Себе перед Своїми ворогами. Коли над

Спасителем глумилися, Він мовчав. Однак у цьому мовчанні були Його сила і велич. Для того щоб смирити себе, треба бути людиною, сильною духом. Треба побачити себе таким, яким ти є насправді, а не уявляти себе у викривленому вигляді.

Бог любить людину, тому що бачить в глибині її душі добро, якого ми не бачимо. Чим ближче ми наближаємося до Бога, тим стаємо терпеливішими до кожної окремої людини. Благодать Божа робить людину терпеливою. «Терпінням вашим спасайте душі ваші», — сказав Господь наш Ісус Христос. Всі апостольські послання пройняті закликком до терпіння. Ні в якому разі не треба бачити в терпінні слабкість. Терпелива людина, як правило, буває сильною духом. Відсутність терпіння — ознака слабкості. Тому Церква вчить нас просити у Бога терпіння.

Вінцем всіх чеснот є любов. Це дар Божий. Вся повнота життя міститься в любові. Без любові немає блаженства, немає щастя, немає змісту життя. Той, хто не любить, не знає ні Бога, ні цінності життя, тому що Бог є любов.

Спілкування

109. Прочитайте в «Кобзарі» Тараса Шевченка «Псалми Давидові». Визначте їхній стиль. Прокоментуйте зміст.

110. Прочитайте. Висловіть ваші міркування.

Якщо у кого немає любові, то це найнещасніша людина, тому що вона не має в собі сили, яка надихає. Господь порівнює таких людей з безплідною смоковницею (*За Філаретом*).

111. Проведіть круглий стіл на тему «Кому сьогодні уособлювати нашу совість?».

§ 10. ЕПІСТОЛЯРНИЙ СТИЛЬ

Мовознавчі студії

112. І. Обговоріть лінгвістичну довідку, працюючи в парах. Висловіть власні міркування, чи є підстави розглядати епістолярний стиль: а) як окремий стильовий різновид; б) як міжстильовий жанр. Обґрунтуйте.

Епістолярний стиль української літературної мови розвивався у тісному зв'язку з художнім, оскільки значною мірою обидва орієнтувалися спочатку на народнорозмовне мовлення. Назва стилю походить від грецького *epistole* — «лист, послання»; звідси епістолярний — значить у формі листа. Епістолярний стиль обслуговує заочне спілкування людей у сфері побуту, осо-

бистого життя, виробництва, ділових стосунків. У лінгвістичному аспекті — це діалог на відстані з вільним застосуванням авторських монологів суб'єктивного характеру.

Цей стиль суттєво і своєрідно відрізняється від усіх інших стилів. Епістолярне мовлення має тільки писемну форму вияву, хоча тексти цього стилю (*приватні листи, записки, щоденникові записи, мемуари* і под.) можуть бути прочитані і вголос. «Усна» форма епістолярного мовлення є тільки особливим відтворенням мовлення писемного. У мовленні в межах епістолярного стилю виокремлюють різні жанри. Найпоширеніший з-поміж них — це **приватні листи**. Слово *лист* — омонім. Зазвичай *листом* називають писаний текст, призначений для повідомлення про що-небудь; це спілкування з кимось на відстані, писане звертання до особи або осіб. Друге значення слова *лист* (одноручна лексема) — це орган повітряного живлення і газообміну рослин у вигляді тонкої, зазвичай зеленої пластинки. Синонімом до слова *лист* у значенні писемного звертання однієї особи до іншої може бути й слово *послання*. Наприклад: «*Послання козаків до турецького султана*»; *Вона відповідала на численні послання Бальзака коротким листом* (Н. Рибак); *В часи Великої Вітчизняної війни вірші-послання були дуже популярні* (З журналу). Послання у формі листів у XVIII — на початку XIX століття називали словом *епістола*. Нині цей термін як жанр літератури майже вийшов з ужитку.

Приватне листування має переважно побутовий характер. **Адресант** (автор листа) зазвичай розповідає (від першої особи) про певні події і своє ставлення до них, про свій життєвий досвід, інтереси, етичні переконання, естетичні смаки (свої і чужі) тощо. Важливо виявляти в листі небайдужість, писати зацікавлено, навіть позитивно інтригуюче, бо від змістовності й емоційності листа найчастіше залежить емоційність сприймання його адресатом (одержувачем).

Питання про епістолярний стиль як стиль окремий і протиставний іншим стилям певною мірою дискусійне. Не всі лінгвісти-стилісти (стилістологи) беззастережно послуговуються цим терміном. Наприклад, на думку Дмитра Розенталя, «не може в наш час претендувати на самостійне існування і так званий епістолярний стиль, жанри якого пов'язані або з розмовним мовленням (приватний лист побутового змісту), або з мовленням офіційним (офіційне листування між установами) чи публіцистичним (відкритий лист до редакції) і т. д.».

II. Доповніть текст інформацією з Інтернету про жанри, в яких реалізується епістолярний стиль.

113. Прочитайте текст. Складіть узагальнювальну таблицю «Лексичні, граматичні, орфографічні ознаки епістолярного стилю».

Епістолярному стилю мови (й мовлення), який найвиразніше виявляється в приватному листуванні (*родинно-побутовому, інтимно-товариському й приватно-діловому*), властиві переважно такі розрізнявальні й визначальні ознаки:

а) зверху зліва вказують дату написання листа, наприклад: 03.01.2010 (усталеної форми немає); на початку чи в кінці листа інколи зазначають місце його написання; завершують лист підписом (на розсуд автора);

б) лист починають звертанням до адресата, яке може бути офіційним, напівофіційним, дружнім тощо. Характер його залежить від стосунків між тим, хто пише листа, і тим, кому лист адресується. Найбільш звичними є такі звертання: *друзе, друже мій, брате, братику, матусю, матінко рідненька, тату, любий друже, добродію мій, пані та ін.* Звертання пишуть з великої літери, після них ставлять знак оклику. Звертання найчастіше виражаються власною (*Іване, Марійко*) або загальною (*синочку, сестричко, кохана*) назвою. Дуже часто звертання може поширюватись пояснювальним словом (іменником, прикметником чи дієсловом), яке вказує на ставлення адресанта до адресата (*Милий друже!, Здорова(і) була(и), матусю!, Найдорожча моя!* та ін.). Листа починають також словами, що вказують на час написання листа (*Добридень!, Добрий день!, Доброго вечора Вам!*). Форма прощання в листі теж залежить від взаємин його автора з адресатом (*До побачення, Прощавай, Привіт, Пиши, Цілую, Кохаю, Чекаю, До зустрічі, До скорої зустрічі* та ін.). Після цих слів ставлять знак оклику або крапку. У доборі лексики, у вживанні великої чи малої літери, розділових знаків тощо виявляється особистість автора. Має значення також те, коли, кому, з якою метою пишеться приватний лист;

в) займенники *ти, ви* у звертаннях до однієї особи пишуть з великої літери, засвідчуючи цим власну вихованість, одну з ознак індивідуальної мовленнєвої культури;

г) щоб спонукати адресата до певної дії, поведінки, використовують відповідні слова і словосполучення: *скажи, зроби це, напиши мені, спитай його, шлю вітання, надсилай листа, листа одержав, кланяйся нашим, цілую (Тебе, Вас)* та ін.;

г) усі назви адресата можуть повторюватись, ускладнюватись афіксами (особливо суфіксами), набуваючи певної позитивної чи негативної оцінки (здрібніло-пестливої, голубливої, прихильної чи, навпаки, зневажливої, осудливої тощо): *батечку, таточку, сестричко, дідусю, голубонько, серденько, любий, кохана, рідненький, дороженький, дорогесенький; бабице, дідугане; зраднику, боговідступнику, непатріоте* і под.;

д) синтаксис листа залежить від індивідуальності його автора. Наприклад, листи Т. Шевченка насичені поетичними ви-

словами, рядками віршів, народних пісень, простотою фрази, її народними ознаками. У листах Лесі Українки простежується тональність, ліризм, семантична прозорість і зрозумілість тексту. Легка іронія чи жарт додають щирості, але не принижують гідності іншої особи. Форма викладу тексту, побудова речень залежать і від того, кому адресовано лист.

Створюючи тексти епістолярного стилю, мовці послуговуються всенародною мовою, використовують *епістоляризм* — особливі слова і сполучення слів, синтаксичні конструкції, які й репрезентують неповторну мовленнєву індивідуальність цього стилю. Епістолярне мовлення в своєму типовому вияві — монологічне, проте природними елементами епістолярного тексту можуть стати і діалоги, почуті або прочитані автором, а потім відтворені в листі. Отже, епістолярне мовлення, як і розмовно-побутове, наукове тощо, неоднорідне за своїм змістом і граматичною будовою (бо завжди має неповторного творця), зорієнтоване на виконання суто індивідуальної комунікативно-стилістичної функції (П. Дудик).

Прак тика ми

114. І. Прочитайте виразно уривки з листів. З'ясуйте, до якого стилю спілкування їх можна віднести. Обґрунтуйте, спираючись на опрацьовану інформацію.

1. Вельмишановний і дорогий товаришу! Я чую, що Ви довідуєтесь від моїх родичів про мою адресу. Се видно. Ви хочете подати мені слово привіту, неважаючи на те, що я була до краю негречна до Вас і навіть не обізвалась ні словом подяки на Ваші товариські дарунки, хоч вони глибоко порушили мені серце. Вірте мені, товаришу, коли, приїхавши восени з Буковини, знайшла в своїй київській хаті Ваші книжки, то здалось мені, що се Ви самі зустріли мене на порозі моєї хати і щиро стиснули мені руку (*3 листа Лесі Українки до А. Кримського*).

2. Здрастуй, друже! Прохаєш дати тобі поради щодо майбутнього життя твого і становища, особливо про те, з якими друзями підтримувати тобі зв'язок. Ти чиниш розсудливо, що заздалегідь піклуєшся про своє майбутнє... Але дзвін кличе мене до грецького класу. Тому якщо тобі бажано буде поговорити в інший час про те ж саме, ти мені невдовзі напиши. Так ми будемо вести бесіду про святі справи, а тим часом і стиль буде вироблятися. Твій найближчий друг Григорій Сковорода (*3 листа Г. Сковороди до його учня Михайла Ковалінського*).

3. Люба донечко, я отримав листа... Ти питаєш, що найголовніше у нашій (учительській) праці? З чого все починається і навколо чого все обертається? Важко відповісти на твоє запи-

тання... Сказати, що найголовніше в нашій... важкій справі нелегко уже тому, що невичерпно складна, безмежно різноманітна людина... Так, думай, донечко, про кожну дитину як про людину (З листа В. Сухомлинського до доньки).

4. Вельмишановний Леоніде Макаровичу! Рада засновників благодійного Фонду відновлення знищеного в 30-х роках Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві, — архітектурної та мистецької пам'ятки світового значення, — звертається до Вас, Президента України, з пропозицією стати першим з-поміж його фундаторів. Сподіваємось, що Ви дасте на це свою згоду.

Вважаємо, відбудова монастиря набуде міжнародного резонансу і створить умови для розвитку суспільної моралі і гуманістичних переконань, сприятиме зміцненню злагоді і співробітництва між людьми незалежно від їх світогляду, створить надійний ґрунт для всеукраїнського духовного єднання. Продовжуючи перервану традицію, в стінах монастиря буде відновлено пантеон славетних діячів Української Держави. Президент Фонду О. Т. Гончар» (З листа О. Гончара до Л. Кравчука).

II. Доповніть інформацію про епістолярій майстрів українського слова різних епох, послуговуючись Інтернетом та довідковою літературою.

115. I. Прочитайте текст. Об'єднайтеся в групи й підготуйте лінгвістичні повідомлення про особливості функціонування епістолярного стилю в умовах інформаційного суспільства. Висловіть власні міркування стосовно питань, порушених автором статті.

НОВЕ ЖИТТЯ ЕПІСТОЛЯРНОГО ЖАНРУ

Активне функціонування Інтернету в усіх сферах життєдіяльності людини зумовлює вироблення нових форм спілкування. Зміна формату і способу комунікації трансформує лінгвальні одиниці, продукуючи видозміну значень слова, появу нових лексем, зміну граматичної структури, спричиняє появу нових особливостей у стилях і жанрах. Зважаючи на те, що комунікативне середовище сучасного Інтернету передбачає значно швидше, структурно простіше, часто некодифіковане, ненормативне спілкування, найсуттєвіших змін зазнали саме розмовний стиль та стилі й жанри, які більшою мірою тяжіють до розмовності, зокрема епістолярний жанр.

Епістолярний жанр передусім застосовний у листуванні. Форми його вияву — це звичайні та електронні листи. Однак варто зауважити, що між ними існує суттєва різниця. Традиційно листування є родинно-побутовим, інтимно-товариським та приватно-діловим. Якщо для традиційної форми вияву епістолярного жанру — у звичайних листах — така класифікація є слушною, то в електронному листі родинно-побутове спілкування практично нівелюється. Цей різновид комунікації перебрали на себе інші засоби, зокрема мобільний зв'язок.

Сучасні технічні засоби дають змогу отримувати й надсилати електронні листи дуже швидко, що скорочує часокількісно відстань між електронними листами-повідомленнями. А це сприяє наданню такому типу комунікації, загалом епістолярному жанрові, динамічності. Така специфіка актуалізувала використання спрощених синтаксичних конструкцій, що вплинуло на змістову й стилістичну форму повідомлення.

Зовнішні атрибути оформлення листа теж змінилися при спілкуванні електронною кореспонденцією. Якщо в звичайному листі обов'язкова поштова адреса комуніканта, то сьогодні адресу змінила коротша інформація — електронна адреса особи чи організації. І знову ж видно, як спрацьовує механізм конденсування часу та власне його економії — сьогоднішній лист передбачає використання такого інформативно-технічного атрибуту, як *зазначення теми*, чого, звичайно ж, у неелектронних листах немає.

Принагідно варто зазначити, що в сучасному електронному листуванні спостерігаємо ще одну визначальну ознаку, не характерну для звичайного листа. Йдеться про листування між незнайомими комунікантами, або точніше — листування в одному напрямку. Оскільки написання одного листа і надсилання його на величезну кількість поштових електронних адрес є справою технічно нескладною, за наявності доступу до електронних баз таких адрес з'явилася можливість надсилати листи здебільшого рекламного характеру невідомим адресатам. Надсилання такої кореспонденції спричинило появу ще одного явища, характерного для електронного листування як однієї з форм епістолярного жанру, — *спаму*. Спам (англ. *spam* — «неділове повідомлення») — нав'язане адресатові електронної пошти чи користувачеві інших засобів і сервісів (наприклад, ICQ, мобільного зв'язку, телеконференцій та ін.) повідомлення, що має рекламно-агітаційний характер і часто надсилається великій кількості адресатів. Тобто спам — це також лист, який не розрахований на зворотний зв'язок і написаний із метою зацікавити адресата.

Диференційна ознака одного з різновидів епістолярного жанру — щоденників, яка відрізняє їх від листів, що мають двосторонній характер, — односторонній характер спілкування. Саме орієнтування на адресата, нехай навіть уявного, вирізняє цей різновид епістолярного жанру. Він реалізувався у сучасній інтернет-комунікації у формі *блогів* специфічних мережових щоденників. Особливість цього різновиду комунікації виявляється в тому, що такий щоденник (на відміну від звичайного) відкритий для багатьох користувачів. Для блогів характерна можливість публікування відгуків (так званих коментарів) від-

відувачами сайту. Варто додати, що для блогу значною мірою характерне використання, крім текстової інформації, ще й зображень, аудіо- та відеоінформації, що не характерне для електронного листа. Здебільшого блог має публічний характер, однак є й приватні блоги, закриті для загалу.

Блоги, як електронний засіб реалізації щоденника, використовуються також у діловому спілкуванні. Тут уміщують інформацію не приватного характеру, а зі сфери бізнесу, творчої діяльності тощо комуніканта-блогера. Такий різновид спілкування сьогодні є одним із найпродуктивніших.

Отже, поява Інтернету значно звузила сферу функціонування звичайних форм епістолярного жанру, проте разом із тим дала змогу реалізуватися цьому стилістичному різновидові мови у новій формі. Епістолярний жанр почав нове життя в електронній кореспонденції та блогах, а для окремих, звичайних листів залишається дедалі менше місця у житті людини. Визначена для них ніша — власне особисті, інтимні повідомлення та послання. Та чи залишиться і для них місце, коли будь-яку інформацію просто і зручно можна буде передати через відеозображення й звук? (За С. Чемеркіним).

II. Чи послуговуєтеся ви комп'ютером та мобільним телефоном для листування з однолітками? Складіть пам'ятку «Культура мовлення в електронному листуванні».

Спілкування

116. Складіть текст приватного листа про ваші життєві плани і мрії у довірливій формі. Прочитайте (за бажанням) складений текст, працюючи в парах. Проаналізуйте тексти (зміст, мовне оформлення, використання етикетних формул), висловіть корисні поради однокласникові.

117. Ознайомтеся з текстом «Щоденника 1941—1956» Олександра Довженка як самобутнім різновидом епістолярію. Яким у вашому баченні постає Довженко як людина, громадянин, митець? Відповідь аргументуйте прикладами з тексту. Напишіть творчу роботу «Потаємний документ душі О. Довженка», використовуючи матеріали «Щоденника».

118. Підготуйте текст листа-запрошення на зустріч із випускниками попередніх років для розміщення його на сайті вашого навчального закладу або на дошці оголошень. Проведіть конкурс на кращий зразок листа-запрошення.

Майстерня филолога

119. Прочитайте текст. Поясніть, за яким значенням розрізняють подані слова. Випишіть речення з виділеними словами, підкресліть головні члени. Визначте стилістичні функції присудків.

Приймати пропозицію чи ухвалювати пропозицію? Дієслово *приймати* означає «одержувати, перебирати» («Месники дужі *приймуть* мою зброю». — *Леся Українка*), «брати» («Ну, нема часу балакати — *приймай* гроші». — *Словник Б. Грінченка*), «давати комусь притулок, пригощати» («*Прийняв* його Бородай на зиму за харч та одержу». — *Панас Мирний*), «уважати за когось» («То ви мене *приймаєте* за вітрогонку?» — *І. Нечуй-Левицький*), «забирати» («*Лаврін прийняв* драбини». — *І. Нечуй-Левицький*).

Негаразд буде по-українському сказати *прийняти пропозицію*; треба — *схвалити пропозицію*, якщо присутні на зборах поставились до запропонованого прихильно, й *ухвалити пропозицію*, якщо пропозиція стала резолюцією зборів. Узагалі, замість вислову *прийняти постанову* треба користуватись дієсловом *ухвалити* або *постановити* (*Б. Антоненко-Давидович*).

Уникайте помилок

Неправильно	Правильно
За вимогою установи	На вимогу установи
Написати откритку за адресою	Написати листівку на адресу
Не знайшли за адресом	Не знайшли за адресою
За бажанням могого брата	На бажання мого брата
Різнитися за віком	Різнитися віком (літами), але: Групувати за віком
За волею випадку	Волею випадку, з волі випадку

Да джерел знань

- Дудик П. С.** Стилістика української мови. — К., 2005.
Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». — К., 2001.
Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. Стилістика української мови. — К., 2003.
Пентиліук М. І. Культура мови і стилістика. — К., 1994.
Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. — Тернопіль, 2000.
Степаненко М. І. Українське рідне слово. — Полтава, 2003.

Академічний рівень

Морфологічні Засоби стилістики

Ви навчитеся:

- ❧* **визначати й характеризувати** ознаки самостійних і службових частин мови з погляду стилістики;
- ❧* **помічати й виправляти** помилки в написанні й уживанні різних частин мови;
- ❧* **доцільно використовувати** виражальні можливості різних частин мови в усному й писемному мовленні.

§ 11. СТИЛІСТИЧНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ

ГРАМАТИЧНИХ ПОНЯТЬ І ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ

120. Прочитайте. Зробіть висновок про те, що вивчає граматику, з яких частин вона складається. Як пов'язані між собою розділи граматики «Будова слова», «Словотвір», «Морфологія» і «Синтаксис»? Яка роль граматики в житті людини?

1. «Кобзар» — це найкраща граматику всеукраїнської літературної мови (І. Огієнко). 2. Граматику вивчає життя мови і з повсякденного мовлення виводить її закономірності й правила. Слова у словнику вказують нам, про що думають люди, а граматику мови — як саме вони думають. 3. Океан слів — це безмежжя, незліченність .., схильність до необмеженого поповнення. Він — велетенське громаддя, складники якого жодна людина не спроможна полічити. Граматику ж — мудрий господар, володар цього океану. На протигагу безмежжю слів граматику — стислість, суворі правила, які легко застосувати (З тв. І. Вихованця). 4. У граматиці підлягають аналізу не окремі слова, а класи слів, властиві їм узагальнені граматичні значення, засоби їх вираження, способи творення слів та поєднання їх у словосполучення і речення. До безпосередніх завдань морфології входить також вивчення граматичних класів слів — частин мови... (А. Грищенко). 5. Досконале засвоєння граматики — це насамперед творчість, творення мовлення, вияв свого «я» (І. Вихованець).

121. Складіть таблицю «Частини мови». Пригадайте, що таке самостійні і службові, змінювані та незмінювані частини мови. Чи можуть слова переходити з однієї частини мови в іншу? Наведіть приклади.

Мовознавчі студії

122. Прочитайте. Складіть план відповіді за текстом. Випишіть ключові слова.

Граматичне значення не належить одному слову, воно об'єднує граматично цілі групи або й класи слів. Наприклад, різні за своїм значенням іменники *стіл, дуб, солдат, герой* мають однакові граматичні значення: називного відмінка, числа однини, виражають належність до чоловічого роду. Ці й усі інші іменники об'єднуються також в одному класі слів із загальним значенням предметності. Неповнозначні слова не є носіями граматичних значень.

Граматична форма — це сукупність граматичних значень і відповідних засобів вираження їх у конкретному випадку вживання слова. Слово в різних формах здатне виражати одне або кілька граматичних значень. Наприклад, у слові *гарний* закінчення *-ий* виражає значення роду (чоловічий), числа (однина),

відмінка (називний). І навпаки, для кожного граматичного значення в слові може бути окремий формальний показник. Наприклад, у дієслівній формі *приїхали* значення минулого часу виражено суфіксом *-л-*; значення множини — закінченням *-и*; значення доконаного виду — префіксом *при-*.

Граматична категорія (від грец. *kategoria* — судження) — це найзагальніше поняття, що об'єднує ряд співвідносних граматичних значень і виражене в певній системі співвідносних граматичних форм. Граматична категорія є тим загальним (родовим), що знаходить свій вияв у частковому (видовому) — в граматичному значенні, в конкретних граматичних формах. Наприклад, у категорії відмінка іменників узагальнюється вся різноманітність семи відмінків і система відмінкових форм, дієслівна категорія особи об'єднує граматичні значення 1-ї, 2-ї і 3-ї особи, що виявляються у відповідних граматичних формах.

123. Розгляньте таблицю. Яке поняття є більш загальним: *граматична категорія* чи *граматичне значення*? Чи однакові у всіх частин мови граматичні категорії, граматичні значення?

У в а г а ! Значення роду мають порядкові числівники та кількісні: *один, одна, одне, два, дві, обидва, обидві*. Значення числа має числівник *один (одні)*.

Частини мови

Граматичні категорії	Граматичні значення	іменник	прикметник	числівник	займенник	дієслово	Особливі форми		прислівник
							дієприкметник	дієприслівник	
Рід	чоловічий	X	X	X	X	X (мн.ч)	X	—	—
	жіночий								
	середній	X	—	—		—	—	—	—
Число	однина	X	X	X	X	X	X	—	—
	множина								
Відмінок	називний								
	родовий								
	давальний знахідний орудний місцевий	X	X	X	X	—	X	—	—
	кличний	X	—	—	—	—	—	—	—
Ступінь порівняння	вищий найвищий	—	X	—	—	—	—	—	X

Вид	доконаний недоконаний	—	—	—	—	X	X	X	—
Перехідність	перехідне неперехідне	—	—	—	—	X	—	X	—
Час	теперішній минулий майбутній	—	—	—	—	X	X	X	—
Спосіб	дійсний умовний наказовий	—	—	—	—	X	—	—	—
Стан	активний пасивний	—	—	—	—	X	X	—	—
Особа	перша друга третя	—	—	—	X	X	—	—	—

Грамотичні значення можуть виражатися: закінченням (*хата* — Н.в., *хатою* — Ор.в.); афіксами (*виступати* — недок. вид, *виступити* — докон.вид); перенесенням наголосу (*вес-ний* — Р.в.одн., *вёсни* — Н.в. мн.); службовим словом (співала б, більш вдалий, буду читати, на землі, хай буде).

Практикум

124. I. Прочитайте текст. Визначте граматичні значення змінюваних слів. З'ясуйте, чим вони виражаються.

Минуло ще кілька сонцеворотів. Щоразу вічне світило у розповні літа щедро обдаровувало землю теплом, а людські серця — добротою. Одначе не з усякого насіння проростала доброта. Із білого — росло біле. Із чорного — чорне: злоба і мста. Тож люди, допоки жили, доти й протиборствували. Помирили одні, на їхнє місце ставали інші — і боротьба між ними, як і саме життя, тривала. Життя від того ставало суворішим, жорстокішим, ущерть виповнювалось безкінечною несамовитістю. Тож мудрі й почали говорити: життя — це боротьба! (Р. Іванчук).

II. Поясніть розділові знаки в тексті.

III. Підготуйте стисле висловлювання на тему «Життя — це боротьба».

125. Прочитайте. Усно з'ясуйте роль применників у вираженні граматичних значень. Поясніть орфограми і пунктограми. Визначте відмінок іменників, що вживаються з применниками.

1. Крізь пилюку, по багнюці, в холод і завію. Прийде чистою до тебе біла моя мрія (В. Симоненко). 2. На світі можна жити без еталонів, по-різному дивитися на світ: широкими очи-

ма, з-під долоні, крізь пальці, у квартиру, з-за воріт. 3. Вже в небі зорі висіяли мак. Дорога спить над ставом очеретяним (З тв. Л. Костенко). 4. Зерно стече з долоні. Крізь патрубки — в ріллю, зерно стече з долоні, зашепче їй: «Люблю!» 5. Дорога зв'язує нас міцно, і розлучає нас вона, на ній із другом можна стріться і взнати ворога сповна (М. Клименко).

Спикування

126. Прочитайте. З'ясуйте, яку функцію виконує середній рід іменників, займенників, прикметників у художньому тексті. Який художній засіб утворюється за допомогою вживання самостійних частин мови у середньому роді?

1. Насилу виліз із бебехів пан Цибульський: таке плюгавеньке, товстеньке, кирпате, очі як осокою попрорізувані, а пика така червона, як новий п'ятак, аж блищить (О. Стороженко). 2. Я її годую, я зодягаю, я її на світі держу, а воно, ледащо, мені робити не хоче! (Марко Вовчок). 3. І дивиться на вас хлоп'ятко такими молитовними і воднораз лукавими оченятами, що ви не в силі йому одмовити (Остап Вишня).

127. Визначте, якими частинами мови є слова у фразеологізмах. Доберіть до них синонімічні вирази. За одним із них складіть гумореску.

1. Третий калач. 2. Як дві краплі води. 3. Десята вода на киселі. 4. У люди виходить. 5. Взяти ноги в руки.

128. Зайдіть на сайт «Енциклопедія. Українська мова»: <http://litopys3.free-servers.com/ukrmoва/um.htm>. Знайдіть цікавий матеріал про частини мови і зробіть повідомлення на уроці.

129. Що вам відомо про кобзаря Остапа Вересая? Підготуйте розповідь для учнів 8 класу на тему «Шлях кобзарів — то шлях народу». Правильно вживайте іменники в різних відмінках.

О. Олійник.
Остап Вересай

§ 12. СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ ІМЕННИКА. ВЛАСНІ Й ЗАГАЛЬНІ НАЗВИ

Мовознавчі студії

130. І. Прочитайте текст. Висловіть свої думки щодо висунутої в тексті гіпотези.

Учені нараховують різну кількість відмінків у сучасних мовах світу. В. Колесов вважає, що їх близько тридцяти. У фінській

мові, наприклад, 15 відмінків, а в угорській — 22. Датський лінгвіст Луї Єльмслев визначив: теоретично в мові може бути аж 216(!) різних відмінків. У реальних умовах ця кількість перебуває в межах «від нуля (у китайській) до п'ятдесяти двох (у табасаранській — одній з мов Дагестану)». У лакській мові, якою розмовляють в тому ж таки Дагестані, нараховують сорок відмінків. Зате в англійській, болгарській, в'єтнамській мовах іменники не змінюються за відмінками, як, до речі, і дієслова, бо при побудові речень головну роль відіграє порядок слів (1 — підмет, 2 — присудок, 3 — додаток...).

Першим розробив учення про відмінки давньогрецький філософ Арістотель. У грецькій мові було п'ять відмінків. З-поміж лінгвістів панує думка, що черговість відмінків відповідає прямому порядку слів у давньогрецькій мові.

Ви ніколи не замислювались над питанням, чи в нашій мові випадковим є саме такий порядок відмінків: *називний, родовий, давальний..?*

II. Проаналізуйте речення. Поміркуйте, де в них центр повідомлення та з якими відмінками він пов'язаний. Чи підтверджують вони гіпотезу про прямий порядок слів у реченні?

1. Друг зустрів мене привітно і дав мені новий диск. 2. На полях розтанув сніг. Дихання весни відчувалося у щebetі пташок, дзюрчанні струмків.

131. Опрацюйте лінгвістичну довідку.

Кожна частина мови має свої стилістичні особливості.

Морфологічні синоніми — це граматичні форми слова, які розрізняються засобами вираження граматичних значень і стилістичним уживанням. Наприклад: *лікар — лікарка — лікарша*. Перше слово стилістично нейтральне і вживається в усіх стилях мовлення, воно дає назву людині за фахом, родом діяльності без вказівки на стать. Друге слово дає вказівку на стать, вживається переважно в розмовному та художньому стилях. Слово ж *лікарша* має відтінок негативного забарвлення і вживається тільки у розмовному стилі як просторічне.

Стилістичні можливості **категорії роду** не однаково виявляють себе в різних стилях мови. В офіційно-діловому мовленні перевага віддається формам чоловічого роду, щоб підкреслити не стать, а службове і соціальне становище людини: *лаборант Ганна Петренко, секретар Ольга Коваленко, інженер Ірина Кравчук*.

Найабстрактніший за своїм граматичним значенням і лексичним наповненням **середній рід**. Тому форма середнього роду часто використовується в науковій мові. Різноманітно виявляються стилістичні можливості категорії роду в художньому та розмовному стилях. Слова за родовою належністю використо-

вують для створення *уособлень*. Наприклад: *Думала сумна смерека — де краса у мене? (Д. Павличко)*.

Взаємозамінюючи форми роду, письменники створюють пестливо-голубливий стиль, відтінок пошани, виявляють примхливе або негативне ставлення, захоплення чи осуд: *Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був... Воно й училось, нівроку йому. Страх яке до книжки було... (А. Тесленко)*.

Форми середнього роду допомагають правдиво відтворити дитяче сприймання світу: *Був собі тато, була собі мама, було собі я. Тато сиділи на ослоні... А я собі кричало: «Дайте каші!» (І. Драч)*.

Середній рід часто використовується при створенні негативних характеристик дрібних, мізерних душею людей.

Наприклад: *Старшина пузата, стоїть рядом: сопє, хрпє, та понадувалось, як індики, і на двері косо поглядало (Т. Шевченко)*.

Іменники **спільного роду** мають широкі стилістичні можливості. Вони виступають то як нейтральні назви (*листоноша, сирота*), то як позитивна характеристика (*бідолаха, трудяга*), то як негативна оцінка (*волоцюга, нечепура, зайда, базіка*).

Числові форми іменника також мають стилістичні особливості. Так, іменники, що вживаються тільки в однині, переважно належать до книжних стилів — ділового і наукового. Це терміни й абстрактні іменники. З певною стилістичною метою можуть уживатися іменники, які мають тільки однину, як множинні: 1. *Високоякісні сталі Запоріжжя знає увесь світ.* 2. *Болі і шуми в серці можна вилікувати.*

Іменники в однині (замість множини) вживаються у військовій і спортивній справі: *Кроком руш! На плече! До ноги!*

Граматичні форми відмінків є одним із стилістичних засобів милозвучності українського мовлення. Для уникнення збігу приголосних, одноманітності вислову вживають **паралельні відмінкові форми**: *Тарасові (Тарасу) Григоровичу Шевченку; Івану — Іванові, (на) Тимофії — (на) Тимофіїві.*

Як стилістичний засіб уживається кличний відмінок, особливо в художньому та розмовному мовленні: *Ой, чого ти, дубе, на яр похилився, молодий козаче, чого зажурився? (Нар. творчість)* — з метою звертання, у ліричному відступі.

Практикум

132. I. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. З'ясуйте значення іменників у формах однини або множини.

II. Проведіть стилістичний експеримент: замініть число іменників і простежте, як при цьому зміниться їхнє значення і зміст тексту в цілому. Чи завжди можлива така заміна? Відповідь обґрунтуйте.

Зима непомітно минала. Розтали буйні сніги. Зблиснули на яскравому сонці потічки, струмки. Попливли на Волхові крижини. Задзвеніло у весняній напрузі гілля дерев. Безхмарне небо загомоніло запаморочливим криком вороння, журавлиних ключів, що тяглися з вирію... (Р. Іванченко).

133. Прочитайте вірш Олени Матушек. Визначте стилістичну функцію відмінкових форм іменників у реалізації авторського задуму. Як поетеса трактує твердження «Краса врятує світ»?

Порятуйте красу — у стеблі, у росі, у зернині,
Порятуйте красу — у бджолині і в солов'ї.
Бо з усіх дефіцитів найбільше потрібні людині
Нелинялі, нетлінні скарби безкоштовні її.
Порятуйте красу — у привітному доброму слові,
Порятуйте красу — у відправленім вчасно листі.
Ви її порятуйте в своїй безкорисній любові,
Ви її порятуйте в душевній своїй чистоті.
Ви її поверніть, заблукалу, в натомлену днину,
Доки німб сонценосний у ночі потворній не згас...
Ви її захистіть, як малу безпорадну дитину...
Порятуйте красу — і вона порятуює вас.

134. I. За «Українським правописом» повторіть правила вживання великої літери. Розкажіть про правопис географічних назв.

II. Прочитайте текст. Поясніть орфограми «Велика літера», «Правопис складних слів». За яким принципом орфографії пишуться такі слова?

Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища — чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. Тільки в нашому селі небувало багатий врожай на прізвища, які то хлібом, здається, дурманяють, то дьогтем і смолою від них відгонять за версту, а то квіткою — садовою чи луговою — далеко пахнуть. А є прізвища, так би мовити, які начебто самі на городі вирости: Буряк, Гарбуз, Гичка, Хміль. Є прізвища, які, либонь, із лісу прибігли та прилучились до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмідь, Борсук. Звісно, не без тих у нашому селі водиться, що з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень. Було ще в повоєнні часи прізвище Сало, та Сало це кудись виїхало на шахти Донбасу, так і не повернулось назад. Зате можемо похвалитись Кендюхом — таким кендюхом може повеличатись не кожне село, як і прізвищами Макуха, Вареник, Галушка, Довбня, Буцол, Шепета.

І справді, що трапляється — те трапляється. Ну, як скажете, жити людині, яку називають Півторакожуха! Хто і з якої причини так охрестив, пошкодувавши двох кожухів, а виділивши саме півтора? Або як має почуватись не жінка, ні, а чоловік, що носить прізвище Панібудьласка? Чия буйна і щира фантазія посадила цю квітку-ім'я, щоб вона росла й цвіла в на-

родній мові, у людських поколіннях і ніколи не переводилась? (Є. Гуцало).

III. За аналогією напишіть оповідання про назви українських сіл (скористайтеся географічною картою). Дайте йому заголовок.

135. Складіть і запишіть речення з наведеними в правилах прикладами складноскорочених слів.

1. Складноскорочені слова, утворені з початкових літер або звуків, пишуться великими буквами: *ООН, ЮНЕСКО, ДПЮ*.

2. Складноскорочені слова, утворені іншими способами, пишуться з малих букв: *держадміністрація, оргвідділ*.

Складноскорочені власні назви пишуться з великої букви: *Дніпрогес, Донбас, Укрсоцбанк*.

3. Слова на письмі завжди скорочуються на приголосний, крім: *озеро — о., наша ера — н.е.*¹

136. I. Прочитайте про написання чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ. Пригадайте правила правопису російських прізвищ українською мовою. Запишіть приклади.

Українські власні назви пишуться за загальними орфографічними правилами. М'який знак та апостроф у прізвищах і власних географічних назвах пишуться за загальними правилами.

Власні іншомовні назви іменникового типу мають такі самі закінчення, як і загальні назви-іменники: *Гойя, Жанна* — як в іменника I відміни; *Чапек, Жуль Верн* — як в іменника II відміни. Іншомовні прізвища, які мають у кінці *е, о, у, і, а* (*є, ю, я, ї*), не відмінюються: *музикою Верді; у романах Дюма, Золя; з «Фаустом» Гете* (але *Гойї, Гойєю*).

Не відмінюються жіночі українські прізвища з кінцевим приголосним та *-о*: *Ольги Ковтун, (з) Мирославою Данилюк, Оксани Дорошенко*.

II. Запишіть прізвища, імена та імена по батькові всіх своїх однокласників, як їх указано в класному журналі. Перевірте правильність написання за «Українським правописом». Чи є розбіжності? Дізнайтеся у працівника паспортного столу, як усунути неточності й помилки. Докладіть зусиль, щоб одержати паспорт без помилок.

Спілкування

137. Випишіть із підручника «Світова література» прізвища, імена (по батькові) десяти письменників, поясніть правопис.

138. Обговоріть проблему «Красиве і потворне в нашому житті».

139. Напишіть твір-розповідь на одну з тем, використовуючи іменники в усіх граматичних формах: «Рідне місто», «Мій улюблений письменник», «Море і міфи».

¹ Останнім часом усталилося поняття *нова доба*.

Назустри тестування

1. Продовжіть речення: *Морфологія* – це... :

а) словниковий склад мови; б) розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови; в) розділ науки про мову, що вивчає речення; г) розділ науки про мову, що вивчає морфемний склад мови.

2. Визначте, у якому рядку всі іменники належать до назв неістот:

а) вишня, нагорода, сім'я, син, робота; б) шахта, береза, бджола, лелека, долоня; в) мрія, казка, думка, сторона, пісня; г) легінь, царівна, сирота, весна, дорога.

3. Визначте, у якому рядку всі іменники належать до назв істот:

а) гурт, олівець, сум, подія, хід; б) вітер, радість, шахіст, дім, малюк; в) син, робітник, сорока, Сашко, джміль; г) зошит, учень, день, юнак, рак.

4. З'ясуйте, з яким відмінком збігається форма знахідного відмінка множини в іменниках – назвах істот:

а) з формою давального однини; б) з формою родового множини; в) з формою орудного однини; г) з формою місцевого однини.

5. Назвіть рядок, у якому всі запозичені іменники чоловічого роду:

а) шимпанзе, поні, зебу, фламінго, маестро; б) місіс, мадам, леді, Бетті, кенгуру; в) кашне, депо, какаду, меню, бюро; г) шосе, пюре, ваніль, ампула, рагу.

6. Визначте, у якому рядку всі іменники мають форму однини і множини.

а) мороз, вітер, берег, лебідь, мелодія; б) сніг, знання, сіль, учнівство, учень; в) лелека, степ, квітка, стежка, Дніпро; г) молоко, річка, вода, зерно, зуб.

7. З'ясуйте, у якому рядку всі іменники не розрізняються за родами:

а) степи, лінії, витрати, квіти, сани; б) очі, чоботи, пригоди, примхи, барви; в) канікули, ковзани, штани, дріжджі, огляди; г) очі, ножиці, яблука, друзі, двері.

8. Назвіть рядок, у якому всі іменники мають лише форму однини:

а) ліс, ріка, озеро, море, болото; б) край, куц, рушник, твір, мед; в) бензин, комашня, бетон, боротьба, дівтора; г) сметана, дріб, вікно, осокір, насіння.

9. Визначте, за якою ознакою іменники української мови поділяються на відміни:

а) за родом та закінченням у називному відмінку; б) за числами і закінченнями; в) за лексичним значенням і закінченням; г) за родом, числом і закінченням.

10. З'ясуйте, у якому рядку всі іменники належать до IV відміни:

а) курча, дівчатко, хлоп'ятко, життя; б) маля, тигрєня, зайчєня, індича; в) волосся, ім'я, плем'я, телятко; г) горобєня, поросятко, знання, кошєня.

11. Визначте синтаксичну роль іменників у реченні (графічно): *Коли в огонь живої мови чуття святого наддаси, ти станеш лицарем краси, і визволення, і любові* (М. Вороний).

§ 13. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ. СТЯГНЕНА Й НЕСТЯГНЕНА ФОРМИ

Мовознавчі студії

140. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте твірну основу і спосіб творення виділених прикметників. Розкажіть, як утворюється форма вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників.

1. Світу милішого теплішого за рідну сторону нема. Тут крила вирости і в небо винесли кращого небонька нема (М. Ткач).
2. Поле житнє пшеничне чи картопляне — найрідніше мені найпросторіше вам (М. Сингаївський).
3. Мов з-під темної шкіри пробивалося інше лице, світліше і молодше якому, власне, й належали дідові очі: світлі й по-дитячому трохи наївні.
4. Іще треба розповісти про дівчину Галю яка мала найближчу причетність до цієї сумної історії (З тв. А. Дімарова).
5. В учителя він був одним з найкращих школярів між хлопцями — найвірнішим товаришем (С. Васильченко).
6. Ще стрункішою стала тополінка була вже вища за всіх дівчат що підходили до неї (О. Іваненко).

II. Перевірте зроблені вами висновки за теоретичним матеріалом.

Форми вищого і найвищого ступенів порівняння бувають прості (синтетичні) і складені (аналітичні).

Проста форма вищого ступеня утворюється додаванням до кореня або основи якісного прикметника (початкової форми) суфіксів *-ш-* або *-іш-*, наприклад: *швидкий* — *швид-ш-ий*; *розумний* — *розумн-іш-ий*. При цьому можуть відбуватися зміни в основі слова:

1) суфікси основи *-к-*, *-ок-*, *-ек-* випадають: *рідкий* — *рідший*, *глибокий* — *глибший*, *далекий* — *дальший*;

2) кінцеві приголосні основи [з], [ж] перед суфіксом *-ш-* змінюються й утворюють із суфіксом звукосполучення [жч]: *дорогий* — *дорожчий*, *дужий* — *дужчий*; кінцевий приголосний основи [с] перед суфіксом *-ш-* теж змінюється, утворюючи з суфіксом звукосполучення [шч], що графічно передається буквою *щ*: *високий* — *вищий*; *товстий* — *товщий*;

3) окремі прикметники утворюють форму вищого ступеня, змінюючи основу: *гарний — кращий, поганий — гірший, малий — менший, великий — більший*.

Складена форма вищого ступеня утворюється додаванням слів *більш* або *менш* до початкової форми: *тонкий — більш тонкий; чуйний — менш чуйний*. Посилення інтенсивності ознаки може виражатися додаванням до прикметників вищого ступеня слів *багато, значно, набагато, куди (багато ширший, значно дорожчий, куди кращий)*.

Найвищий ступінь порівняння прикметників утворюється так:

1) **проста форма** — додаванням до прикметника вищого ступеня префікса *най-*: *найближчий, наймолодший, найвідважніший;*

2) **складена форма** — від початкової форми прикметника додаванням слова *найбільш* або *найменш*: *найбільш вигідний, найменш цікавий*. Відтінок посилення ознаки вносить додавання часток *що, як* до слів *найбільш, найменш* або до прикметника простої форми найвищого ступеня: *щонайтепліший, якнайактивніший, щонайбільш дошкульний, якнайменш важливий*.

У в а г а ! Деякі якісні прикметники не утворюють ступенів порівняння:

1) назви кольорів, що перейшли з розряду відносних: *кремовий, шоколадний, волошковий, брунатний, лимонний, вишневий, бузковий, каштановий;*

2) назви масті коней: *вороний, буланний, карий;*

3) назви ознак абсолютного порогу інтенсивності: *сліпий, босий, мертвий, німий, голий;*

4) назви складних ознак: *чорнобокий, блідо-рожевий;*

5) назви ознак, що виражають міру ознаки суфіксом, префіксом, складанням основ чи синтаксично: *низенький, низесенький, вузюсінський, страшенний, злющий, препоганий, надзвичайний, ультрамодний, прегарний, густо-синій, жовтогарячий, білосніжний, надто хитрий*.

6) прикметники, що мають безвідносний вияв ознаки: *голубуватий, білястий*.

Прикметники у формі вищого ступеня у сталих словосполученнях, що стали **термінами**, втрачають значення вищої міри: *старша медсестра, нижчий клас*.

Практикум

141. Утворіть ступені порівняння якісних прикметників. Випишіть окремо ті з них, які не утворюють ступенів порівняння.

Важкий, свіжий, малиновий, глибокий, чалий, добрий, вузький, лисий, жонатий, жовтогарячий, товстий, бордовий,

премудрий, вишневий, молодий, старий, молоденький, веселий, порожній, русий, тонкий, злий, сердитий, синій, синюватий, зеленавий, старший викладач, молодший науковий співробітник, білявий, білий, худий, худющий.

142. Запишіть прикметники вищого ступеня порівняння за видами орфограм на місці пропущених літер. З виділеними прикметниками складіть кілька речень.

Доро..ий, тя..ий, ви..ий, ду..ий, ни..ий, м'я..ий, швид..ий, солод..ий, **кра..ий**, ва..ий, влучн..ий, гаряч..ий, мудр..ий, давн..ий, тепл..ий, лег..ий, бли..ий.

143. Від поданих прикметників утворіть просту і складену форми вищого ступеня порівняння. Складіть речення з утвореними формами виділених слів.

Щасливий, цікавий, грізний, рідний, стрункий, веселий, хоробрий, **радісний**, **розумний**, **знайомий**, малий, поганий, світлий, великий, **привабливий**, могутній.

144. Поясніть значення фразеологізмів. Яка роль у них прикметників? До якої групи за значенням належать прикметники?

1. Мокрим рядом накрити.
2. У баранячий ріг скрутити.
3. Всипати березової каші.
4. Гніздо осине.
5. Зачароване коло.
6. За широкою спиною.

Мовознавчі студії

145. Прочитайте лінгвістичну довідку.

У сучасній українській мові вживаються переважно **повні прикметники**, що мають в усіх формах відмінкові закінчення: *веселий, весела, веселі, веселого, веселих, веселим* і т. д. **Коротких прикметників** у сучасній мові мало: *зелен, рад, ясен, славен, повен, красен* тощо.

Більшість повних прикметників мають стягнені форми закінчення: *доброю — добре*. Але в поетичній мові вживаються і повні **нестягнені** форми називного й знахідного відмінків однини жіночого і середнього роду та жіночого роду називного і знахідного відмінків множини: *веселая, веселеє, веселії, веселую*.

За кінцевим приголосним (твердим чи м'яким) основи прикметники поділяються на **тверду і м'яку групи**. Наприклад: 1. *Сонячний, довгий; сонячна, довга; сонячне, довге* — тверда група; 2. *Середній, торішний; середня, торішня; середнє, торішнє* — м'яка група.

Складні прикметники з другою частиною *-лиций* мають в однині **м'яку** основу, а в множині (крім називного) **тверду**: *білолиций — білолицього — білолицьому — білолицього — білоли-*

цим — (на) білолицьому(-ім); білолиці — білолицих — білолицим — білолицих — білолицими — (на) білолицих.

Практикум

146. I. Прочитайте. Випишіть прикметники разом з іменниками, до яких вони відносяться. Визначте рід, число і відмінок.

1. I від престолу отчого порогу, від цих священних вікон і двора в усі світи веде мене дорога. 2. Моє вікно — подібне океану: я отчі думи з хвиль його дістану, як з дна морського дістають бурштин. А може, і нащадок мій добуде з того вікна життя моє забуте — кристали дум з прозорих самотин. 3. Мій дім — фортеця, затишна і строга, моя духовна стійкість — це залага і мого дому, й роду, і добра. 4. Нема ніде так добре, як удома, усі стежки ведуть нас до рідні, — засяє вогник в рідному вікні — де дінеться і темрява, і втома (I. Гнатюк).

II. Запишіть поезію свого улюбленого автора, проаналізуйте текст із погляду лексичного складу.

147. Провідмініяйте прикметники разом з іменниками. Визначте тип відмінювання (за групою), схарактеризуйте особливості його.

Білолиций хлопець, довгошия жирафа, Сергіїв мопед, столітня війна, великий район, материна пісня, материнська пісня.

148. I. Утворіть і запишіть прикметники з суфіксом: а) *-ськ-*, *-енськ-*, *-инськ-*, *-івськ-*; б) *-ин-*. Поясніть, які зміни приголосних основи відбулися і чому. З утвореними від виділених словами складіть і запишіть речення.

1. Волинь, Баку, Рівне, Турабі, Прага, Запоріжжя, Прилуки, Чорнухи, товариш, Черкаси, Буг, Кременчук, Золотоноша, Овруч, узбек, чуваш, латиш, Рига, чех. 2. Мелашка, Одарка, Галя, Рая, Ольга, Ганна, Наталка.

II. Підготуйте усне лінгвістичне повідомлення на тему «Чергування приголосних звуків при творенні прикметників».

149. Утворіть від основ іменників прикметники з суфіксами *-н-*, *-ен-*, *-ан-* (*-ян-*). Визначте розряд за значенням, групу. Поясніть написання *н* і *нн* у суфіксах прикметників та орфограму «Апостроф».

Хвилина, стіна, глина, срібло, половина, ім'я, машина, камінь, вітчизна, солома, дерево, мед, дух, віск, буква, баштан, орган, досвід, вина, зміна, осінь, полин, сон, день.

150. Запишіть прикметники в алфавітному порядку, поставивши замість крапок *н* або *нн*. Обґрунтуйте свій вибір. Поставте наголос у прикметниках.

Невблага..ий, бездога..ий, неподола..ий, невізна..ий, благослове..ий, числе..ий, нужде..ий, силе..ий, здорове..ий,

отаке..ий, шале..ий, піща..ий, чаву..ий, голуби..ий, бук-
ве..ий, страше..ий, широче..ий, атом..ий, писем..ий, дим..ий,
качи..ий, визнач..ий, притама..ий, підйом..ий, стара..ий,
свяще..ий, вогне..ий, солов'ї..ий, неоціне..ий, непримире..ий,
чаї..ий, звіри..ий, цегля..ий, жит..ий, незрівня..ий.

151. Уведіть прикметники у складені вами речення і запишіть їх. Запам'ятайте правопис.

Високоавторитетний, всесвітньо відомий, вічнозелений, дикорослий, суспільно корисний, сніжно-білий, білосніжний, жовтогарячий, військовозобов'язаний, військовополонений.

152. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис складних прикметників. Перевірте за орфографічним словником.

1. (Синьою)синьою чашею упав у глибінь ставок, а в ньому розквітають по-весняному білі хмари. 2. Ми в'їжджаємо в шкільне подвір'я, де ясніє великими вікнами (дво)поверхова школа. 3. Чимсь (знайомим)знайомим повіяло на мене (*З тв. М. Стельмаха*). 4. Цвіли в полях (весняно)окі квіти, вітрець доносив пахощі здаля (*Д. Ткач*). 5. Давно липневий викачали мед, горбатіють картопляні кагати, старий вишняк лякливо коло хати закутався в (багряно)сизий плед (*Д. Луценко*). 6. Прекрасний ліс навесні, коли вкривається (салатно)зеленими, ніжними листочками; (казково)чарівний взимку, закутаний у сніжні завої; незрівнянний восени (*В. Гжицький*).

153. Від поданих словосполучень утворіть складні прикметники, поясніть їх написання.

Шаховий і шашковий, червоний і блакитний, солоний і кислий, підписаний нижче, дев'ять поверхів, різний тип, сто відсотків, навантажувати породу, розсіювати воду, ремонтувати машини, складальний і клепальний, професорський і викладацький, водити вагони, корисний для суспільства, названий вище, гіркий і солоний, темний і синій (колір), білий, як сніг.

Спикування

154. Складіть і запишіть діалог на тему «На вулиці фантастичного міста». Використовуйте прикметники.

155. Утворіть від поданих прикметників форми найвищого ступеня і складіть із ними речення в науковому стилі.

З р а з о к. *Короткий — найкоротший. Пряма — це найкоротша лінія, що сполучає дві точки на площині.*

Високий, глибокий, широкий, великий, малий, швидкий, твердий, важкий, легкий, потужний, жорсткий, важливий.

Докладний переказ із висловленням власного ставлення до подій, героїв

156. Спробуйте вгадати авторське слово. Запишіть речення, свій вибір обґрунтуйте.

1. (Ставні, стрункі, підтягнуті, високі) легені побралися руками за плечі, зімкнулися в (тісне, вузьке, мале) коло.
2. У (дужих, сильних, міцних) рухах парубків була сила...
3. Нічого більш (прекрасного, чудового, чарівного) в розвагах людських... мені не доводилось бачити.
4. (Буйна, бурхлива, велика, безмежна, безмірна) радість цієї живої картини (сповнила, залила, надихнула) гордістю серце (Т. Масенко).

157. І. Прочитайте текст. Визначте стиль і тип мовлення. Дайте відповіді на запитання після тексту. Складіть план, визначивши в кожному абзаці тему і мікротеми.

«АРКАН»

Танцювали самі парубки. Ставні легені побралися руками за плечі, зімкнулися в тісне, невелике коло. Під воркотіння цимбалів та баса ритмічно захиталися цілим колом з боку на бік, а потім разом, рвучко рушили в буряному коловороті, міцно б'ючи ногами в діл. У дужих і граційних рухах парубків була сила, енергія, буйна веселість. Нічого більш прекрасного в розвагах людських, в красі молодечих веселощів мені не доводилось бачити.

...Парубки танцювали старовинний гуцульський «Аркан». Тільки справжні сини гір, волелюбні предки могли залишити в спадщину онукам такий буйний і гордовитий танець. Легеня, що танцює «Аркан», не можна уявити з похиленою перед паном головою. Перед яким ворогом могли б схилитися буйні голови людей, що так гордо та високо підводяться в цьому залізному колі! Народ, який хоч би трохи постояв на колінах перед чужинцем, ніколи б не створив таких гордовитих національних танців. Минали важкі й темні століття, а в ньому вічно жив незламний і непокірний дух Довбуша і Кобилиці.

Запальний «Аркан»

Я ніколи не знав, що саме споглядання народного танцю може дати людині таку велику втіху. Буйна радість цієї живої картини сповнила гордістю серце. Гуцульські легені ще

танцювали «Буковинку», «Опришка». На початку ми з трудом розрізняли ці танці українських горян. Всі вони були однаково сповнені зухвалого молодечого буйства і сили. Танці наших верховинців і пристрасна музика до них чимось нагадували мені танці грузинів та осетинів.

Якісь ледве вловимі спільні риси людської вдачі споріднюють вікову мистецьку культуру всіх горян, синів різних народів (Т. Масенко).

II. Дайте відповіді на запитання до тексту.

- 1) Чи любите ви танцювати? Які танці вам подобаються?
- 2) Чи доводилося вам спостерігати народні козацькі, гуцульські танці? Яке враження вони на вас справили? Чи є щось спільне з ними в сучасних танцях?
- 3) Про що прочитаний вами текст? Визначте його тему.
- 4) Чому присвячений перший абзац тексту?
- 5) Які роздуми викликало споглядання танцю в автора? У якому абзаці про це йдеться?
- 6) Які спільні риси мають горяни всіх країн і чому, на вашу думку? Що спільного спостеріг автор? У якому абзаці йдеться про це?
- 7) Що таке танець, на вашу думку? Як виражається в ньому національний характер? Наведіть приклади з власних спостережень.

III. Проведіть словникову роботу до переказу. Доберіть синоніми (також контекстуальні) до слів: *легінь, радість, рушити, коло, прекрасний, швидкий, буйний, гордий, захоплюватися, спостерігати, залишати, змикатися, танцювати*. Утворіть образні вислови на основі переносного значення слова: *грати на цимбалах; виконувати ногами танцювальні фігури; рухатися по колу; схилити голову; стояти на колінах; минають роки; дивитися на танець*.

IV. Прочитайте текст удруге. Перекажіть усно за планом. Використовуйте свій словничок до тексту. Напишіть докладний переказ, доповнивши текст власними оцінками, роздумами про роль мистецтва танцю у відродженні національної культури і свідомості.

Д о в і д к а. Про народні українські танці див. у книгах: Скуратівський В. «Берегиня» (К., 1987, с. 86—91); «Культура і побут населення України» (К., 1991, с. 200—201).

158. Складіть і розіграйте діалог на тему «Після концерту», вживаючи синонімічні фразеологізми. Проаналізуйте, як утворені ці образні вислови. Зробіть висновки.

Стилістика є кудотрої мовлення

Особливості вживання прикметників у текстах різних стилів

159. Прочитайте речення. Знайдіть прикметники, утворені префіксальним способом. За лексико-граматичними особливостями визначте стильову належність речень. Яка роль префіксальних прикметників у різних стилях?

1. Є на світі одна Україна, як тільки одна є в нас мати, і їй наша найсвятіша, дитинна любов! (Я. Гоян). 2. «У мами надлюдська сила, надлюдський розум!» — з подивом шептав Адає (І. Франко). 3. Найкращий труд на всій планеті — то труд натхненних орачів (Ф. Малицький). 4. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу... (Панас Мирний). 5. Запорізький металургійний завод виробляє надтверді сталі. 6. Археологи уже на початку третього тисячоліття знайшли архіважливі докази походження людини на Землі. 7. Ділові ігри стали ультратрадиційними на телебаченні (З газети).

160. Опрацюйте лінгвістичну довідку в парах, ставлячи одне одному запитання по черзі.

Прикметники вживаються в усіх стилях мовлення. Але загалом тільки в розмовному та художньому стилях широко використовуються прикметники з префіксом *пре-* (*прекрасний, прездоровий*), суфіксами *-езн-, -елезн-, -енн-, -ісінк-* (*величезний, довжелезний, тонісінкий*), прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння (*надзвичайний, добріший, найрозумніший*); у поетичному мовленні поширені короткі і повні нестягнені форми прикметників (*певен, рад, срібній, вірня*). У художньому й розмовному стилях з метою підкреслити перебільшену ознаку часто вживаються складні прикметники, утворені повторенням основ (*мудрий-премудрий, добрий-добрий*). У діловому й публіцистичному стилях частіше використовуються прикметники з префіксами *ультра-, архі-, над-, гіпер-, транс-* (*трансконтинентальний, архіважливий*). У науковому стилі прикметники здебільшого набувають термінологізованого значення (*ультрафіолетові промені, гіпертрофічний стан*).

Проста і складена форми найвищого ступеня прикметника за граматичним значенням однакові: виражають найбільший ступінь вияву певної якості при порівнянні предметів. Але стилістичним вживанням вони відрізняються: 1) проста форма загальноновживана у всіх стилях; 2) складена частіше вживається в книжних стилях (науковому, діловому); 3) проста форма з префіксами *що-, як-* уживається обмежено в розмовному стилі. Вони вступають у синонімічні відношення з простою формою вищого ступеня прикметника у сполученні з прийменниковою формою займенника *все*, яка виражає найвищу міру вияву ознаки: *вище за всіх, слабші за всіх* (або *з усіх, від усіх*).

Прикметник є основним засобом творення епітетів (художніх означень) у художньому творі та фольклорі: *Лукаве сопрано дзвонить і сріблиться* (Є. Колодійчук). У «Словнику епітетів української мови» (К., 1998) ви знайдете алфавітний перелік епітетів розмовних, народнопоетичних, поетичних, зневажливих, заста-

рілих і епітетів-неологізмів. Епітети з позитивною і негативною оцінкою подаються окремо; наводяться приклади їх уживання.

161. I. Прочитайте тексти. Назвіть характерні ознаки стилю кожного. З'ясуйте стилістичну роль прикметників у них.

1. Вчилися ми в Коцюбинського любити і цінувати українську народну пісню, фольклор, думи і мудрість народну. Народ наш — найталановитіший, найдотепніший мовотворець і піснетворець. Ми ж, його співці і піснярі, чуйно прислухаємося до свого народу, до чудесної мови його працелюбних дочок і синів та, вловивши якесь щонайвлучніше слово, швиденько, як найбільшу нашу радість, як справжнє відкриття, дбайливо вставляємо та приладжуємо у свій твір (*П. Тичина*).

2. Акція — цінний папір без установленого терміну обігу, що засвідчує пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство в акціонерному товаристві та право на участь в управлінні ним. Акція дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь у розподілі майна при ліквідації акціонерного товариства (*3 кн. «Мова ділових паперів»*).

3. І сплеск весла, і місяць уповні, і ніч пливе на золотім човні в зірчастий луг ромашкового неба, і шепчеш ти, що кращого не треба на світі щастя і тобі, й мені (*Г. Коваль*).

4. Рідна мова моя, материнська, чудова, на далекі зірки у піснях полетить (*С. Литвин*).

II. З'ясуйте за словником значення виділених слів.

162. Спишіть, вибираючи з дужок одну з синонімічних форм вищого або найвищого ступенів порівняння прикметників чи їх синонімічну заміну. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Порівняно з мохами, будова папоротей (більш складна, складніша). 2. Дрофа корі — (найважча, щонайбільш важка) з усіх літаючих птахів. Її вага досягає чотирнадцяти, а іноді вісімнадцяти кілограмів. 3. Гірські гуси із Центральної Азії здійснюють переліт над вершинами Гімалаїв — (вищих за всі, найбільш високих, найвищих) гірських хребтів у світі, направляючись до своїх зимівель у Північній Індії та Бірмі. Щоб поминути гірські вершини, птахам доводиться підійматися на нечувану висоту — вісім тисяч метрів. На такій висоті літають лише турбореактивні літаки. 4. (Найбільший, більший за всіх, якнайбільший) хижак серед птахів — кондор, що живе в Андах, його вага досягає двадцяти кілограмів (*З «Енциклопедії»*).

163. Прочитайте. Поміркуйте, якими смисловими, емоційно-експресивними чи функціонально-стилістичними відтінками різняться наведені словосполучення і форми ступенів порівняння прикметників. Уведіть три пари з них у складені вами речення.

Красен день — красивий день, срібен дзвін — срібний дзвін, ясен місяць — ясний місяць, славен край — славний край, старший брат — старіший брат.

164. Прочитайте. Прокоментуйте стилістичну роль складних прикметників у реченнях. Проведіть стилістичний експеримент: замініть складні прикметники простими. Як змінилося стилістичне забарвлення тексту?

1. Устав ранок світло-радісний, ясно-синій, святочно-блискучою білизою оповитий, а десь далеко, в урочистій тривозі, рожево-синіми барвами обвиті, бились і коливались святочні дзвони, і лагідно десь удалечині скрипів сніг під ногами (М. Івченко). 2. За вікнами куріла сірувато-біла снігова круговерть (В. Козаченко). 3. Темно-червоні, яскраво-сині, як небеса, голубі, ніби веселку, квіти осінні в коси вплету я тобі, тільки тобі (М. Ткач). 4. Караван гостроносих човнів на чолі з яхтою лине назустріч сонцю (С. Добровольський).

165. I. Напишіть твір на тему «А вже весна, а вже красна...». Що переважатиме у вашій роботі — опис, розповідь чи роздум? Стилiстично доцiльно вживайте прикметники.

II. Зайдіть на сайт www.mova.info й ознайомтеся з електронним словником епітетів. Використовуйте його, пишучи твір.

Назустріч тестуванню

1. Продовжіть речення: Прикметник — це частина мови, яка вказує на...:

а) назву предмета і відповідає на питання *х т о?* *щ о?*; б) предмет, ознаку, кількість, але не називає їх; в) постійну ознаку предмета за допомогою залежних граматичних категорій роду, числа і відмінка й відповідає на питання *я к и й?* *ч и й?*

2. Продовжіть речення: Прикметники змінюються...:

а) тільки за відмінками; б) за родами, числами і відмінками; в) тільки за числами і відмінками.

3. Визначте, якими членами речення бувають прикметники:

а) усіма другорядними членами речення; б) обставинами та підметами; в) означеннями та іменною частиною складеного присудка.

4. З'ясуйте, у якому рядку всі прикметники належать до одного розряду:

а) нічний, гірський, науковий, Надійчин, довгий; б) батьків, сестрин, Софіїн, дідів, Тарасів; в) дерев'яний, паперовий, лагідний, братів, чарівний.

5. Назвіть рядок, у якому до складу словосполучень входять тільки якісні прикметники:

а) літній день, вечірні сутінки, морський вокзал, дерев'яна лава, молочна каша; б) сливовий пиріг, сталевий прут, холодний душ, ясний день, вишневий садок; в) широкий степ, далека дорога, дорога людина, гарний вчинок, велика споруда.

6. Визначте, у якому рядку всі прикметники творять ступені порівняння від інших основ:

а) свіжий, молодий, дешевий, блідий; б) великий, малий, поганий, гарний; в) прозорий, рішучий, сонний, хитрий.

7. З'ясуйте, у якому рядку всі прикметники належать до м'якої групи:

а) повен, готов, зелен, здоров, дрібен; б) верхній, середній, зелений, Маріїн, безкрай; в) середній, художній, вчорашній, колишній, торішній.

8. Назвіть рядок, у якому прикметники при відмінюванні мають закінчення як твердої, так і м'якої групи:

а) рідний, веселий, вузький, природний; б) синій, крайній, давній, ранній; в) блідолиций, довголиций, круглолиций, білолиций.

9. З'ясуйте, у якому рядку при утворенні вищого ступеня у всіх прикметниках відбуваються звукові зміни приголосних:

а) легкий, боязкий, ковзкий, різний; б) довгий, тугий, важкий, в'язкий; в) близький, низький, дужий, вузький.

10. Уведіть у речення прикметники білолиций, безкрай в родовому та орудному відмінках.

11. Відредагуйте речення.

1. Комп'ютеризація — найбільш характерніша ознака нашого часу. 2. Найбільш дотепнішим був виступ ліцеїстів. 3. Ця зустріч з актрисою була самою найкращою у моєму житті. 4. Вона розумніше своєї сестри. 5. Найбільш цікавішою була книга про інопланетян. 6. Самі передові фермерські господарства одержали високий урожай зернових (З учн. творів).

§ 14. ЗАЙМЕННИКИ Й КОНТЕКСТ

166. І. Прочитайте давньоіндійські афоризми. Назвіть займенники. Зазначте, з якими частинами мови вони співвідносяться і до яких розрядів належать.

1. Будь-що задумане можна здійснити людськими зусиллями. 2. Те, що ми називаємо долею, — це лише невидимі риси характеру людей. 3. Прокинувшись, щоразу думай: «Яке добро здійснити мені сьогодні? Адже заїде сонце і забере з собою частину мого життя». 4. Жінка посміхається — весь дім сяє, жінка похмура — весь дім у мороці. 5. Світ повен радості для того, хто дивиться на світ без ворожнечі. 6. Чеснота — це робити людям добро і не чинити їм лиха. А робити ближнім добро — це робити для них те, чого ти бажав би самому собі. 7. Хто стоїть, то й робо-

та його на місці, хто йде — то й робота за ним, хто творить — то й робота твориться. Вона мов тінь людини. 8. Світ запав би в морок, якби не сяяло над ним слово (З кн. «Творчість народів світу»).

II. Складіть власний афоризм на тему останнього висловлювання. Уживайте займенники.

Мовознавчі студії

167. Опрацюйте теоретичний матеріал.

Морфологічні ознаки займенника неоднакові. Займенники, співвідносні з іменниками, змінюються за відмінками і числами (*я, мене, мені, мене, мною, на мені, він (вона, воно) — вони*); деякі мають рід (*він, вона, воно*). Займенники, співвідносні з прикметниками, змінюються за родами, числами і відмінками (*яка, який, яке, які; якого, якому, яким, на якому*). Займенники, співвідносні з числівниками, змінюються за відмінками (*скільки, скількох, скільком, скількома, на скількох*), а займенники *котрий, котрийсь, декотрий, котрий-небудь* — як порядкові числівники (за родами, числами, відмінками).

У реченні займенник може бути підметом (*Ми є!*), іменною частиною складеного присудка (*Я — не ти; Там ти будеш ніким*), означенням (*Наша думка, наша пісня не вмере, не загине — Т. Шевченко*), додатком (*Бачу тебе в полі*), обставиною (*Сідай же ти коло мене — Т. Шевченко*).

Розряди займенників: 1) **особові**: *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони*; 2) **зворотний**: *себе*; 3) **питально-відносні**: *хто? що? який? чий? котрий? скільки?* (відносні — ті, що виконують роль сполучних слів у складнопідрядному реченні); 4) **заперечні**: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки*; 5) **неозначені** — ті самі, що й питальні, з частками *будь, небудь, казна-хто, хтозна-хто, хтось, абихто, дехто, будь-який, чийсь, котрийсь, котрий-небудь* та ін.; 6) **означальні**: *весь, всякий, кожний, інший, сам, самий*; 7) **вказівні**: *той, цей, такий, стільки*; 8) **присвійні**: *мій, твій, свій, наш, ваш, їхній*.

Увага! 1. Афікси, утворені з часток *аби, ані, де, сь*, пишуться із займенниками *хто, що* разом; *який, чий, будь, небудь, казна, хтозна* — через дефіс: *хтось, абищо, аніхто, дещо, деякий; будь-що, чий-небудь, казна-що, хтозна-який*.

2. Заперечні займенники з префіксом *ні* пишуться разом. Але якщо перед займенником стоїть прийменник, тоді *ні* є часткою і всі три слова пишуться окремо: *ні до кого, ні в кого, ні для чого, ні до якого*.

3. Зворотний займенник *себе* не має форми називного відмінка.

168. І. Прочитайте. Визначте основну думку тексту, прокоментуйте її. Випишіть займенники, визначте розряд за значенням, морфологічні ознаки і синтаксичну роль у реченні.

Над нами шелестить горобина, рясно завітчана рожевими китицями тугих, як намисто, ягід. Вона вища за калину і вільно звела до сонця свої зелені руки, ніби купається в голубому потоці повітря. Калина низькоросла, але пишна, задивилась у глибіню криниці. Важкі кетяги ще не дозріли, але вже червоні, доторкнись — так і бризнуть зеленою кров'ю.

— Хто ж це додумався викопати отут криницю й отак посадити поруч горобину і калину? — кажу ніби сам до себе.

— Люди... Як підказало їм серце, — тихо мовив дід. — Кожна людина повинна залишити по собі якийсь слід. Хто пісню створить чи намалює картину, хто зведе дім або посадить дерево, хто викопає криницю. Важко кидати землю, не залишивши на ній доброго сліду.

— Таки правда, — погоджуюсь. — Але той, хто створив на природі таку картину, заслуговує на особливу подяку від людей. Добре серце в того чоловіка... (І. Цюпа).

169. Запишіть слова, розкривши дужки. Погрупуйте їх у два стовпчики: а) займенники; б) інші частини мови. Поясніть правопис.

Що(небудь), коли(небудь), (аби)хто, (аби)куди, (аби)кого, (аби)де, ні(до)чого, (ні)який, (ні)де, (ні)коли, який(сь), котрий(сь), (де)кілька, (де)який, ні(за)що, (ні)звідки, (ні)як, (казна)де, (казна)хто, (казна)коли, (казна)що, ні(від)кого, де(небудь), який(небудь), чий(небудь), (будь)який, (будь)де, (будь)як, (будь)що, скільки(небудь), скільки(сь).

170. Прочитайте запитання. Побудуйте діалог, даючи на всі запитання повні негативні відповіді. Використайте заперечні займенники. Визначте відмінок, поясніть написання.

1. Що трапилось? 2. Хто тебе скривдив? 3. Про що ви сперечалися? 4. Кому ти про це казав? 5. Чий же це конспект? 6. З ким ти порадився? 7. Що ж тепер думаєш робити?

171. І. Поставте займенники в родовому та орудному відмінках без прийменника і з прийменниками *до*, *з*. Поясніть, у яких випадках з'являється приставний *н*.

Він (вона, воно, вони), цей, що-небудь, хтось, хто, казна-що, який-небудь, свій, той, деякий, абихто, дещо, котрийсь, їхній, такий, кожний, скільки, ніякий, хтозна-хто, казна-який.

II. Поєднайте всі особові займенники з прийменниками *згідно з*, *на зустріч*, *подібно до* і запишіть.

172. Запишіть прислів'я та приказки, вставляючи замість крапок відповідну форму займенника себе.

1. Він сам ... вольний козак. 2. Не хвали сам ..., нехай тебе люди похвалять. 3. Само ... розуміється. 4. Хто не дотримує слова, той сам ... зневажає. 5. Чому навчишся, того з ... не носить. 6. Брехун ... ворог і людям — зло. 7. Усяк Яремій про ... розумій. 8. Пізнай ..., буде з тебе.

173. І. Спишіть текст, розкриваючи дужки і ставлячи займенники у потрібному відмінку.

(Ми) сьогодні створило купу забобонів, (ніщо) серйозно не обґрунтованих. Втратився зв'язок з (інші) істотами, почався розпад особистості. Однак лишилося ще (стільки) островів, маленьких світлих місцин, де зникає відчуття незахищеності, де (ми) любимо і (ми) люблять. Яке це щастя — мати дітей і тварин, дбати про (вони), ніколи не залишатися самотнім, перебуваючи в блаженній взаємозалежності... (З журналу).

II. Обговоріть на тему цінності людського життя.

174. Прочитайте. Знайдіть слова, що виступають у ролі займенників. Доберіть до цих слів займенники-синоніми, прочитайте речення з ними. Які речення стилістично виразніші?

1. Тому доля запродала од краю до краю, а другому оставила те, де заховують. 2. Ой одна я, одна, як билиночка в полі (З тв. Т. Шевченка). 3. Хоч і сова, аби з другого села (Нар. творчість). 4. У великих містах легко знайти першу-ліпшу роботу (М. Чорнявський).

Спілкування

175. Складіть діалог на тему «Українська писанка» за поданим початком та фотоілюстрацією. Уведіть у діалог опис процесу праці, розповідь про види писанок (інформацію можна знайти на сайті www.etno.us.org.ua). Діалог запишіть.

— Я вперше в Україні побачила так тонко, гарно розмальоване яйце, яке у вас називають писанкою. Розкажіть мені щось про цей особливий вид мистецтва.

— Звичай писати писанки дуже давній. У ньому поєдналися дохристиянські та християнські мотиви...

176. Напишіть нарис «Рукотворне диво» про зелений куточок парку, саду, скверика у вашому місті (селі).

Писанковий дивосвіт

Стилістичні функції займенників

177. І. Прочитайте висловлювання. Визначте їхню стильову належність. З'ясуйте, яка стилістична роль ужитих займенників.

1. Соціальні психологи твердять, що за умови дотримання одного стилю керівництва, заохочення ініціативи підлеглих, продуктивність праці й задоволення її результатами будуть вищими (*З журналу*). 2. Щось наче змінилося у їхніх батьках у ті дні, і очі їхні мовби поглибшали, і шкарубкі їхні руки стали ще ніжніші, коли під час перепочинку крадькома гладили вони своїй притихлих донечок та синоків (*О. Гончар*). 3. На ваш лист № 15 — 1/20 від 19.08.2004 повідомляємо, що продукція відвантажена 09.09.2004 року. Директор АК «Мрія» В. Антощенко (*Діловий лист*). 4. Історії ж бо пишуть на столі. Ми ж пишем кров'ю на своїй землі. Ми пишем плугом, шаблею, мечем, піснями і невірницьким плачем (*Л. Костенко*).

II. Перевірте ваші висновки за текстом.

У науковому, діловому і публіцистичному стилях займенники вживаються як важливий засіб єдності частин тексту, для вираження присвійності (*його, її, їх, їхні*) та як сполучні слова (*що, який, котрий, скільки*), які слугують для поєднання частин складнопідрядного речення: 1. *Зазначимо, що життям українців, їхньою культурою в Канаді цікавилися завжди (З газети)*. 2. *Для досліду беремо хімічні речовини, які мають однакову валентність (З підручника)*.

У художньому стилі займенники можуть вживатися і як засіб образності — для підсилення враження, у формі повтору, протиставлення тощо: *У вас, у нас, ви — Січ, а ми — Полтава. У вас права, ми ж — охоронці права (Л. Костенко)*. Усталеним прийомом поетичної мови є вживання пафосної однини імен, осіб на *ти* замість пошанної множини. Наприклад: (про Івана Франка): *Вродився каторжним Іваном і сонце котих звіддала. Ти впрігся в плуг. Ти в плузі — паном. Твій переліг — уся земля... (І. Драч)*. Уживання займенника *я* у поетичному тексті є засобом вираження особи ліричного героя, що часто зливається з авторським «я». Наприклад: *Був я вітром, був я лютим, був я нордом... (Б. Олійник)*.

У художньому та розмовному стилях заміна особового займенника *я* на *ми* часто супроводжується появою експресивних відтінків: іронії, зневаги, ворожості. Наприклад: *«В чужій хаті питаються, чи можна сісти, а не лізуть на покуття по-свинячому».* — *«Нічого, ми й непрошені сядемо», — Тимко кладе біля себе на лаві картуз... (Григорій Тютюнник)*.

Займенник *ви* залежно від контексту може мати не тільки пошанне, а й іронічно-жартівливе забарвлення. Наприклад: (до мінометів) «Дозвольте перевірити ваш приціл ...» (О. Гончар). Присвійні займенники надають мовленню відтінку інтимності: *Моя ти доленько святая* (Т. Шевченко). Неозначені займенники (*казна-хто, хтозна-що* тощо) мають виразно знижений розмовний (або просторічний) характер: *І хіба це риба! Казна-що, не риба...* (О. Довженко). Займенник *воно* набирає експресивного забарвлення у випадках вираження зневаги, презирства або навпаки — співчуття. Наприклад: (про дівчину) *Воно ж, товкуще, навіть не завважить,— пече, скубе, затовкує та смажить* (Л. Костенко) (За А. Коваль).

178. Визначте стилістичну роль особових займенників у поетичних строфах.

1. Прости мені, Боже, гріхи немалі, що вчинив я з любові до своєї землі. Я вірив неправді, як сліпець вожаю, та прозрів я від болю за Вітчизну свою (Д. Павличко). 2. Та виростають з личаків, із шаровар, з курної хати раби, зростають до синів своєї України-матері. Ти ще виболюєшся болем, ти ще роздерта на шматки, та вже, крута і непокірна, ти випросталася для волі, ти житом виросла (В. Стус). 3. Ми з нею рідні. Ми одного кореня. Мабуть, один лелека нас приніс (Л. Костенко).

179. 1. Визначте стилістичну роль присвійних займенників.

1. Моя любове, ти — як Бог, я вже не вірю, що ти є. У безлічі земних тривог згубилося ім'я твоє. 2. Моя душа над снігом стала, неначе яблуна в плодах (З тв. Д. Павличка). 3. Веселко, Веселко, чи маєш свою Україну? — А моя Україна — то небо синє після чорного (І. Калинець). 4. А якось раз приходжу, застаю — співає пісню — при мені! — твою. Про нашу греблю, про ті наші верби... (Л. Костенко).

II. Випишіть із художньої літератури приклади вживання займенників з певною стилістичною метою.

180. Визначте стилістичну роль займенника *хто*.

1. Хто ж то діяв, хто ж то діяв? — начебто не я... (В. Корж). 2. Хто за Богдана, хто — за короля. А він — за тих, котрії не проти. 3. Де є та грань — хто люди, хто юрма? 4. — Пропустіть матір, хай стане ближче. Хто-хто, а вона заслужила. 5. А це як хто. Я маю іншу гадку. 6. Хто знає, що тут відбулося? Хто розказав це людям до пугтя? 7. Ну хто про що, а я про Наливайка (З тв. Л. Костенко).

181. Допишіть до підмета-займенника *Ви* один із поданих у дужках присудків. Свій вибір обґрунтуйте.

Ви (гарна, гарні). (Який, які) Ви (добрий, добрі). Ви (певен, певні). (Така, такі) Ви (сумлінна, сумлінні). Ви (готовий, готов,

готові)? (Якась, якісь) Ви (печальна, печальні). (Такий, такі) Ви (елегантний, елегантні). (Яка, які) Ви (вродлива, вродливі). А Ви, нівроку, (сердитий, сердиті). (Який, які) Ви (старанний, старанні). (Такий, такі) Ви (хороший, хороші).

У в а г а ! Займенник *ви* у ввічливій пошанній формі поєднується з присудком у формі множини: *Я ціную турботу і чесність, з якою Ви поставилися до перекладів моїх творів* (Е. Хемінгуей).

182. Відредагуйте речення (усно).

1. Сьогодні я і моя подруга, ми були впевнені у своїх знаннях на уроці української мови.
2. Випускники нашої школи, вони відвідали під час весняних канікул своїх друзів у Києві.
3. Учасники виставки, вони показали чудові роботи з лози і соломки.
4. Мене й моїх друзів, нас цікавить сучасна музика.
5. Я і мої однокласники, ми маємо спільні позакласні інтереси.

183. Проаналізуйте речення. Що можна сказати про характер людини за цими висловлюваннями? Складіть власне речення (діалог) із займенників.

1. Я нікому-нікому нічого, а якщо я комусь що-небудь, то що ж тут такого!

2. «Ну, що?» — «А якщо що, то що?»

Назуйте частини мови

1. Продовжіть речення: **Займенником називається повнозначна частина мови, що...:**

- а) означає назву предмета і відповідає на питання *хто? що?*;
- б) вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх;
- в) означає число, кількість предметів, їх порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрий?*

2. Визначте речення, у якому займенник є частиною складеного іменного присудка:

- а) Я був не я. Лиш мрія, сон (П. Тичина);
- б) Чом ти, березо, така журлива? (Леся Українка);
- в) І кожний з нас те знав, що слави нам не буде (І. Франко).

3. Назвіть рядок, у якому всі займенники неозначені:

- а) весь, цей, мій, ніхто, будь-який;
- б) той, ніщо, абищо, її, всякий;
- в) хто-небудь, абихто, хтозна-що, будь-що.

4. З'ясуйте, у якому рядку всі займенники заперечні:

- а) ніскільки, дехто, ніщо, його, вони;
- б) ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий;
- в) інший, він, ніхто, ви, мій.

5. Визначте, який займенник при відмінюванні не має називного відмінка:

а) я; б) хто; в) ніякий; г) себе.

6. З'ясуйте, у якому рядку всі займенники відмінюються як прикметники твердої групи:

а) який, чийсь, кожний, що-небудь; б) наш, котрий, деякий, такий; в) чий, абихто, мій, цей, якийсь.

7. Назвіть рядок, у якому всі займенники пишуться разом:

а) ні/хто, де/який, аби/що, ні/котрий; б) ні/для/кого, ні/який, де/що, хтозна/що; в) ні/скільки, ні/з/чим, будь/що, де/хто.

8. Назвіть рядок, у якому всі займенники пишуться через дефіс:

а) аби/кого, де/кого, ні/хто, будь/з/ким; б) де/в/чому, аби/чим, хтозна/з/кого, де/кому; в) хтозна/чим, будь/кого, що/небудь, казна/хто.

9. Визначте, у якому рядку допущено помилку в написанні займенників:

а) ніхто, дещо, хто-небудь, будь-хто; б) казна у кого, хтозна що, аби що, якийсь; в) хтось, нічий, будь-що, ні з чим.

10. Зробіть морфологічний розбір займенників.

1. Людина — найцінніше з усього, що є у світі. 2. Бери хліб із землі, а не в когось із рота. 3. Слова, від яких самому неприємно, тримай при собі. 4. Хто каже, що знає все, той не знає нічого (*Нар. творчість*). 5. Ніхто любив мене, вітав, і я хилився ні до кого, блукав собі, молився Богу... 6. Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі із нашої України (*З тв. Т. Шевченка*).

11. Відредагуйте речення.

1. Я тепер дивлюся на все другими очима. 2. У другий раз будеш розумнішим. 3. В якій годині починається урок? 4. Ви не скажете, котре сьогодні число? 5. Це моя сама ближча подруга. 6. Я можу відповісти на любе питання. 7. Дякую вас за інформацію.

§ 15. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ

Мовознавчі студії

184. І. Визначте, до якої частини мови належить кожне з поданих слів. Назвіть форму дієслів. Перевірте одне одного.

1. Праця, працювати, працівник, працювитель, працюючи.
2. Писати, писання, пишучи, писаний, писар.
3. Зустріч, зустрічатися, зустрівши, зустрічний, зустрічаючи, зустрінутий.

4. Одяг, одягатися, одягання, одягнений, одягаючись, одягшись.
5. Робота, робити, роблячи, зроблений, робітник.

II. Прочитайте лінгвістичну довідку. Складіть тези до неї.

Дієслово має такі **морфологічні категорії**: вид (доконаний/недоконаний), перехідність/неперехідність, стан, спосіб, час, особу (або рід), число.

У реченні дієслово виконує переважно основну для нього функцію — присудка. Наприклад: *Герой тоді героєм стає, коли народ за ним, як за горою, не кидає висот (А. Кичинський)*. Дієслово має п'ять форм: основою є неозначена форма (інфінітив), (*бачити, повторювати, повторити*); способів форми (*повторюю, повтори, повторив би*); форми часу дійсного способу (теперішнього, минулого, майбутнього: *повторюю, повторював, повторюватиму*); дієприкметник (*повторений*); дієприслівник (*повторюючи, повторивши*); безособові форми на *-но, -то* (*повторено*). Усі форми дієслова поділяються на дієвідмінювані і недієвідмінювані.

185. I. Спишіть текст, підкресліть дієслова. Визначте, у якій формі їх ужито.

Літо стояло жарке й тривожне. Вдень, важко розпластавши на зморених очеретах крила, шерхло дихала порепаними губами гаряча юга, почали на плавні падати грози. Хмари в'язали вогняне мотуззя, з реготом жбурляли вниз, і воно тріщало, сичало, догоряючи на дні протоки. Кому на ту годину випадало проїжджати човном, здавалося, що воно ще довго *жевриє* там. Очерети металися, намагаючись вирватися з долини, а небо знову й знову періщило їх, як неспокійну отару, важким батіжжям, — не пускало з одвічного призначеного долею *тирлиця*. Очерети *харапудилися* всю ніч, а на ранок падали одне на одного зморені, знівечені, збігаючи прозорою, й теплою сльозою (*Ю. Мушкетик*).

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) З'ясуйте за словником значення виділених слів.
- 2) Поясніть розділові знаки в останньому реченні.
- 3) Визначте, які художні засоби вживає автор та яка роль дієслів у них.

У в а г а! **Форми одного способу можуть уживатися в значенні іншого**: 1) наказового у значенні дійсного: *А хтось тоді і порадь...* (замість *порадив*); 2) наказового у значенні умовного: *Вийди з дому вчасно, то не запізнився б* (замість *вийшов би*); 3) умовного у значенні наказового: *Пождав би ти безмісячної ночі (Леся Українка)* (замість *жди*); 4) дійсного у значенні наказового: *Пошлеш новий універсал, моїм іменем накажеш (Н. Рибак)* (замість *пошли, накажи*).

186. Запишіть речення, вживаючи дієслова в умовному способі. Визначте рід і число цих дієслів. Поясніть, коли вживається частка *би*, а коли *б*.

1. Коли я (бути) соловейком, до тебе тоді (прилітати) і люблю тобі в зелені щоніченьки я (щебетати) (*Леся Українка*). 2. (Бути) годинник, (знати), скільки проїхали (*С. Скляренко*). 3. Якби мені, мамо, намісто, то (піти) я завтра на місто. Якби мені черевик, то (піти) я на музики (*Нар. творчість*). 4. Тебе я (слухати) довіку, куме мій (*Л. Глібов*). 5. Друзі мої! Якби ви (могти) мені допомогти, я вам (дати) усі три лантушки, ви (посіяти) на трьох ділянках, і тоді, коли насіння проросте, ми (дізнатися), на якій саме ділянці чарівні зерна (*О. Іваненко*). 6. До чого я (не торкатися), я завжди бачу, що це можна поліпшити (*О. Довженко*).

187. Запишіть п'ять відомих вам прислів'їв, приказок із дієсловами умовного способу.

188. Прочитайте прислів'я. З'ясуйте випадки вживання форм одного способу замість іншого.

1. Учись — на старість буде як знахідка. 2. Підніми всяк колосок — з колосків зросте мішок. 3. На дерево дивись, як родить, а на людину, як робить. 4. Думай головою, а не черевиком. 5. Сідайте — ноги для дороги. 6. Скільки вірвовку не плети, а кінець їй буде. 7. Хоч сядь та плач, хоч стоячи реви. 8. Менше говори — більше вчуєш.

189. 1. Прочитайте текст. Поясніть значення часових форм дієслів. З якою метою автор уживає в тексті саме такі часові форми?

ЗОРІ КИЄВА

Хай минають віки. Вони пролітають над золотою главою дrevнього Києва, як весняні оновлюючі вітри. А град стоїть, сяє, збагачує скарби свого духу, вигранює душу свого народу, береже заповіді пращурів. Вони повсюди стежать за діяннями своїх нащадків, дивляться на них голубими очима високих небес, синіми очима дніпрової хвилі, зеленими очима дібров і лісів. Душі їхні окреслюють у чорному небі сяючий зоряний шлях; часом вони зриваються з високості й згорають від розпачу, коли бачать, як їхні діти — дорослі мудрі мужі — отак озлобились, знищили, забули про велике, погрузили серцями в мізерних пристрастях і дрібній суєті.

Тоді ті зорі стрімголов падають на землю, на сиву голову старого Києва. Ніби жадають спинити зло. Ніби благають узяти в серце добро, прислухатись до голосу життя минаючого... (*Р. Іванченко*).

II. Визначте типи речень за будовою. Поясніть розділові знаки.

У в а г а ! **Форми дієслова одного часу можуть уживатися в значенні іншого:** 1) теперішній час — у значенні минулого: *Вийшов за школу — світа не видно, сліпить очі, рве за поли, з ніг валяє* (С. Васильченко); 2) майбутній час — у значенні минулого: *Сиджу — як загуде в грубі, як сипне, війне снігом у вікна — зразу стемніло* (С. Васильченко); або у значенні теперішнього часу: *Сивий ус, стару чуприну вітер розвіває: то приляже та послуха, як кобзар співає...* (Т. Шевченко).

Часову співвіднесеність підкреслюють **модальні слова** *було, бувало: Сидимо було день при дні...*

190. З'ясуйте відмінність між формами дієслів, поясніть правопис. Уведіть дві пари дієслів різних форм у речення.

Кричимо — кричімо; лежимо — лежімо; учимося — учімося; журимося — журімося; мчимо — мчімо; вивчимо — вивчімо; сушимо — сушімо.

191. Випишіть із художніх творів по п'ять речень із дієсловами у формі дійсного, умовного й наказового способів. Визначте їхню синтаксичну роль.

Спілкування

192. Складіть пам'ятку своєму другові «Як підтримувати розмову в гостях». У реченнях використайте дієслова у формі наказового способу (*пам'ятай, приверни, слухай, говори, зачекай* тощо).

193. Розгляньте репродукцію картини Станіслава Гукова «Одеська вулиця». Опишіть зображене, правильно вживаючи дієслівні форми.

С. Гуков. Одеська вулиця

Синоніміка дієслівних форм

194. Прочитайте. Підготуйте план переказу тексту. Випишіть ключові слова. Перекажіть текст.

У художніх текстах стилістичну вагу має не кількість вживаних у ньому дієслівних форм, а естетичні їх якості, точність добору і контекст, в якому вони перебувають.

Так, синонімічний ряд з опорною неозначеною формою дієслова *лежати* творить естетичну цілісність з усіма іншими словами цього контексту: *На возі злегка поторохкують червонобокі в поливі миски, на днищах яких спочивають соняшники, квіти і сонце...* (М. Стельмах).

Дієприкметник виконує роль художнього означення і при нагнітанні ознаки є досить виразним стилістично, наприклад: *Професор Гордій Отава прийняв рішення створити свій власний фронт проти фашизму... ніким не вповноважений, окрім власного сумління. Ніким не посланий, ніким не підтримуваний, мав стати він, нікому не знаний, на захист святині свого народу...* (П. Загребельний).

Дієприслівники загалом властиві книжній, писемній мові, у художньому тексті доречні вони, коли характеризують додаткову дію при головній, вираженій дієсловом-присудком: *Днями було видно, як красувалась і цвіла земля, розливаючись морем квітів* (І. Багрянй). Дієприслівники мають здатність уповільнювати виклад.

В інших стилях ці звороти виконують функцію логізації тексту (тобто надання йому логіки), вказуючи на взаємопідпорядкування його частин. Наприклад: *Застосувавши теорему Піфагора, ви визначите площу трикутника* (З посібника).

195. І. Прочитайте. Поясніть стилістичну доцільність використання дієприслівників у тексті.

Нетрі. Несходимі, незміряні.

Маленький смугастий звірок, що сидів собі навпочіпки на поваленій кедрині проти сонечка і пильно, з виглядом ученого-дослідника, розглядав торішний грибок, тримаючи його передніми лапками, раптом нашорошився. Ні. То так щось. У нетрях панує надзвичайна тиша, як у дивному храмі дивного бога. Лише рябок, засвистівши, пролетів з однієї височезної кедрини на іншу і завмер на гілці, мов сучок, нерухомо, опустивши чубату голівку вниз і витягнувши шию. Тиша.

На поваленій кедрині тремтіли сонячні зайчики. Смугастий звірок бурундучок почав бавитися з ними, задравши хвостика,

подивився вниз. Внизу, під кедриною, виходячи десь з бур'янів і вітрополу і зникаючи знову у бур'янах, вилась вузьенька стежечка, звиринна доріжка, утоптана за тисячоліття (І. Багрянний).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Поясніть розділові знаки в тексті.

2) Визначте вид і час дієприслівників та дієслів-присудків. Чи збігаються в часі додаткова й основна дія (виражена дієсловом)? Поясніть причину цього.

3) Виконайте синтаксичний аналіз останнього речення.

196. Випишіть із підручників з біології, фізики, історії тексти, у яких вживаються дієприкметники та дієприслівники. Визначте їхню стилістичну роль, поясніть розділові знаки.

Увага! У сучасній українській мові активні дієприкметники теперішнього часу найчастіше замінюються синонімічними підрядними означальними реченнями. Наприклад: *працюючий — той, хто працює; працівник*. А якщо вживаються, то переходять до прикметників. Наприклад: *стояча вода, ріжучий біль*.

197. Випишіть активні дієприкметники, визначте їхні час, вид, форми творення.

1. Чого старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте? (Л. Костенко). 2. Коли весною зацвіте трава в палаючих серпанках, в степ на курган крутий іде старенька зморена журавка (Д. Луценко). 3. Прийшла моя пора тебе зустріти, ступить на твій клекочучий поріг (М. Вінграновський). 4. Вся земля — живі квітчасті фрески, вічний шум невігорілих трав (О. Ющенко).

198. Прочитайте уривок із поезії, правильно наголошуючи виділені слова. Визначте, до якої частини мови вони належать.

Світали ночі, вечорили дні.

Не раз хитнула доля терезами.

Слова, як сонце, сходили в мені.

Несказане лишилось **несказаним** (Л. Костенко).

Увага! Засобом розрізнення прикметника і дієприкметника може бути: 1) наголос — у прикметниках наголошується суфікс, у дієприкметниках — корінь: *варéний — вáрений*; 2) суфікс — прикметниковий *-н-* і дієприкметникові *-н-, -ен-,* але в дієприкметнику зберігається перед *-н-* суфікс дієслівної основи *-а-, -и-, -і-, -ї:* *підписати — підписаний*.

199. Запишіть у два стовпчики словосполучення з прикметниками та дієприкметниками. Свій вибір обґрунтуйте.

Печена картопля, печена картопля, пекучий біль, неоцінений внесок, неоцінений товар, неблаганний батько, неблаганий

батько, палаюче сонце, сипучий пісок, варені яйця, спіла вишня, зріла ягода, варена курка, нездоланий народ, нездоланний народ, квітучий сад, розквітлий сад, битий шлях, солоний піт, солені огірки, сіяне борошно, нездійснена мрія, нездійснена мрія.

200. Уведіть у речення дієприкметниковий зворот так, щоб він стояв на початку, всередині та в кінці речення. Поясніть уживання розділових знаків.

Підписаний документ. Укладена угода. Проголошений закон. Надрукований посібник.

У в а г а ! Від пасивних дієприкметників утворюються **безособові дієслівні форми на -но, -то**. Вони творяться шляхом заміни закінчення на суфікс *-о*: *розбитий* — *розбито*, *прочитаний* — *прочитано*. Ці форми невідмінювані. Вони виконують роль головного члена у безособовому реченні: *Ой у полі жито копитами збито, під білою березою козаченька вбито* (Нар. творчість).

201. У реченнях знайдіть віддієслівні безособові форми на *-но, -то* і з'ясуйте їхню синтаксичну роль.

1. Багато лиха зазнало тихівське жіноцтво за дні окупації. Оселі їхні зруйновано, господарство пограбовано, а самих примушувано каторжно робити на німецькі потреби (Ю. Смолич).

2. Про нас забуто, наче ми й не пройшли тридцять п'ять кілометрів (В. Земляк). 3. Декілька стебел було зламано, а качани, які найповніші, погризено (О. Донченко).

У в а г а ! Дієприслівник разом із залежними словами утворює **дієприслівниковий зворот**, який у реченні відокремлюється комою (комами).

Дієприслівники завжди пов'язуються з тим іменником (займенником), що й дієслово-присудок: *Читаючи роман, захоплююь фантазією автора*.

Окремі дієприслівники можуть переходити у прислівники способу дії. У такому разі кома не ставиться: *Раділи люди встаючи* (Т. Шевченко). *Люблю читати лежачи*.

202. До дієприслівникового звороту доберіть правильний варіант продовження речення. Свій вибір обґрунтуйте. Проаналізуйте склад дієприслівникового звороту за синтаксичними зв'язками. Дайте визначення дієприслівникового звороту. Поясніть розділові знаки.

1. Працюючи наполегливо (робота була закінчена раніше; він закінчив роботу раніше). 2. Проходячи недалеко від будинку (блиснуло світло; ми помітили відблиски світла). 3. Сівши за книжку (йому нічого не було чути; він уже не чув нічого). 4. Проходячи повз книгарню (їй впали в око книги на вітрині; вона затрималась перед вітриною, щоб переглянути книги).

203. Відредагуйте речення. Поясніть можливість помилок, пов'язаних з уживанням дієприслівників.

1. Скупавшись у холодній воді, у нього була ангіна. 2. Зібравшись на спортмайданчику, почалось тренування. 3. Супроводжуючи гостей, нас приємно вразила їхня зацікавленість нашим краєм. 4. Не засвоївши добре правил уживання апострофа, у мене знову були помилки. 5. Уважно прослухавши пояснення вчителя, йому не треба було багато вчити дома.

Лазурні тестивання

1. З'ясуйте, у якому рядку наявні тільки способові (часові) форми:

а) судячи, привіз би, запалила, світити; б) малюй, вечоріти, помилився, підклеївши; в) гуляймо, ворогують, збила б, оспіваємо.

2. Назвіть рядок, у якому всі дієслова доконаного виду:

а) цвітуть, розвіяла, читала, гойдає; б) доглянути, подивився, шукав, пробував; в) розбив, зашумів, розвидниться, заколише.

3. Визначте, у якому рядку всі дієслова недоконаного виду:

а) зрозумів, сміється, любив, знає; б) тішила, вчитиме, цікавиться, хотіла; в) біжить, пробачила, будують, вивчити.

4. З'ясуйте, у якому рядку всі дієслова минулого часу:

а) розклав, захищає, бореться, горів; б) завантажив, навів, відвідати, несуть; в) збудував, замело, зрозуміла, дописали.

5. Назвіть рядок, у якому всі дієслова майбутнього часу:

а) читатимеш, заспіваю, кличу, сумують; б) покличуть, полякає, принесу, буду кричати; в) відвідаєш, буду вірити, принеси, вибери.

6. Визначте, у якому рядку всі дієслова дійсного способу:

а) перекажи, сподіваються, допоміг би, плаче; б) прибіг, вичатимуть, погрієшся, перевірила; в) привітайся, будемо гра-ти, фарбуємо, закінчу.

7. З'ясуйте, у якому рядку всі дієслова належать до II дієвідміни:

а) ревіти, хотіти, полоти, горіти; б) мчати, мріяти, їздити, кипіти; в) котити, верещати, летіти, садити.

8. Визначте, у якому рядку допущено помилку в правописі особових закінчень дієслів:

а) говориш, купаєшся, свистиш, колються; б) клеють, бажаєш, хочеш, гудуть; в) відкриєш, хилишся, збіжать, стежиш.

9. Назвіть рядок, у якому всі дієслова неперехідні:

а) вітати ювіляра, купатися в морі, іти лугом; б) принести корму, насипати борщу, не написати листа; в) врятуватися від повені, ходити лісом, знесилитися від вітру.

10. З'ясуйте, у якому рядку всі дієслова з не пишуться разом:

а) не/вгавати, не/зчутися, не/минати, не/знати; б) не/злюбити, не/славити, не/зрозуміти, не/доїдати; в) не/навидіти, не/волити, не/добачати, не/вгавати.

11. Визначте, у якому рядку правильно почато визначення дієприкметника:

а) це частина мови,.. ; б) це особова форма дієслова,.. ; в) це особлива форма дієслова,.. .

12. Назвіть рядок, у якому всі дієприкметники пасивного стану:

а) зів'ялий, розквітлий, працюючий, квітучий; б) невстигаючий, позеленілий, пройдений, сягаючий; в) збентежений, зроблений, перечитаний, зшитий.

13. З'ясуйте, у якому рядку всі дієприкметники недоконаного виду:

а) куплений, посинілий, невтихаючий, просіяний; б) тремтячий, вируючий, ходячий, лежачий; в) третій, шитий, позолочений, висвітлений.

14. Визначте, у якому рядку названо граматичні ознаки дієприкметника:

а) вид, час, перехідність, рід, спосіб, стан; б) вид, рід, число, час, відмінок, залежність від іменника, означення, стан; в) відмінок, час, особа, перехідність, залежність від іменника.

15. Назвіть рядок, у якому всі дієприкметники пишуться з не окремо:

а) не/переглянутий нами фільм, не/розв'язана учнем задача, не/зіграна артистом роль; б) не/зламане вітром дерево, не/сказані слова, не/куплені квіти; в) не/дописаний твір, не/розглянуте питання, ніким не/розгадана таємниця.

16. З'ясуйте, у якому рядку правильно почато визначення дієприслівника:

а) це частина мови,.. ; б) це незмінювана частина мови,.. ; в) це особлива незмінювана форма дієслова,.. ; г) це початкова форма дієслова,.. .

17. Визначте рядок, у якому всі форми — дієприслівники:

а) ніяковіючий, лежачи, бажаючи, керуючий; б) стихаючи, надаючи, заснувши, граючись; в) стрибаючи, соромлячись, стомився, звеселілий.

18. З'ясуйте, у якому рядку всі дієприслівники з не пишуться окремо:

а) не/присідаючи, не/хвилюючись, не/хтуючи, не/волячи; б) не/чекаючи, не/віддячивши, не/склавши, не/зупиняючись; в) не/наводячи, не/доглянувши, не/добігши, не/злізаючи.

19. Назвіть рядок, у якому всі дієприслівники доконаного виду:

а) відпливши, почувши, марнуючи, темніючи; б) намалювавши, згадавши, добігши, посіявши; в) спочивши, оцінюючи, ведучи, не гаючи.

Тези. Конспект

204. Прочитайте. Доберіть заголовок до тексту. Складіть план. Що таке *тези, конспект*? Випишіть визначення.

Відомо декілька видів записів. Один із них — **план** — знайомий вам ще з початкової школи. Він допомагає відтворити послідовність сюжету книги. Але в книгах, статтях часто зустрічаємо такі думки, які хочеться запам'ятати на все життя. Ви занотуєте їх у свій записник, тобто робите **виписки**. Під час підготовки до твору, доповіді добирається матеріал за певною темою. Якщо ви робите виписки з різних джерел, але за однією темою (наприклад, «Українська пісня»), то вони називаються **тематичними** й оформляються у вигляді цитат.

У засвоєнні змісту складної критичної статті з літератури, історії чи іншого предмета допоможуть складені вами **тези**, які пишуться після плану. **Тези** — це стисло сформульовані основні положення прочитаного тексту, які передають його суть. Є два види тезування — відбір авторських думок із тексту (у вигляді цитат) та самостійне формулювання основних положень статті. Тезування сприяє розвитку логічного мислення, розвиває вміння чітко, ясно і послідовно висловлювати думки.

Під час підготовки до усних екзаменів накопичується значна кількість теоретичного, досить складного для засвоєння матеріалу. Часом не відразу пригадується потрібне. У такому разі допоможе конспект, складений вами під час опрацювання статті чи розділу підручника. **Конспект** — це стислий, зв'язний і послідовний переказ змісту статті чи розділу книги, лекції тощо. **Конспект** складається після попереднього прочитання і виділення головних думок, положень, цитат у статті. Є три види конспектів: **текстуальні**, **вільні**, **змішані**. **Текстуальний** передбачає послідовний виклад основних думок статті словами автора (цитатами), а **вільний** — своїми словами. При змішаному конспектуванні цитування поєднується з вільним викладом змісту прочитаного (*З посібника*).

205. І. Пригадайте, що таке *стаття*, які види статей існують. Прочитайте текст. Визначте тему, основну думку, стиль мовлення. До якого виду статей належить текст? Дайте йому заголовок.

Форма викладу думок залежить від того, з якої нагоди пишеться лист. Так, для листа-співчуття його автор знайде не тільки відповідні слова, а й певні синтаксичні конструкції, і все це в комплексі буде спрямоване на те, щоб якимось розрадити людину в її біді. Написавши дату, автор звертається до людини, якій адресує листа. Залежно від змісту, а також від ступеня близькості між тими,

що листуються, у звертанні вживають різні епітети: *шановний, вельмишановний, високоповажний, дорогий* та ін. Іменник, що означає людину, до якої звертаються, має стояти в кличному відмінку: *брате, сестро, мамо, Іване, Галино, Іване Петровичу*. Якщо звертання виражене сполученням імені й по батькові, то обидва слова вживаються в кличному відмінку: *Іване Петровичу, Галино Дмитрівно*. Коли ті, що листуються, говорять одне одному *Ви*, то це слово має писатися з великої літери. Звертання до адресата може бути ускладнене привітанням-побажанням, яке переує звертанню й епітету: *добрий день, здрастуйте* і под. Наприклад: *Добрий день, дорогий друже!* або *Здрастуй, Олексію!* Додає звертанню інтимності присвійний займенник *мій*: *Дорогий мій друже!* або *Мій дорогий друже!*

Далі автор листа розповідає про своє життя, здоров'я, родинні новини, про речі, що становлять спільний інтерес. Він просить написати, що нового в того, до кого звертається, і закінчує лист побажанням здоров'я, щастя; передає вітання.

Отже, пишучи листа, кожен має дбати про дотримання мовних та етичних норм (*За Є. Чак*).

II. Опрацюйте пам'ятку. Складіть тези статті.

Як складати тези статті

1. Уважно прочитайте статтю. Подумайте, чи відповідає її зміст тому завданню (меті), яке стоїть перед вами.
2. Поділіть статтю на смислові частини і складіть план.
3. Прочитайте статтю вдруге, відзначаючи основні думки та положення, важливі для вашого завдання.
4. Випишіть навпроти кожного пункту плану відповідні ідеї та положення словами автора (цитатами) або власними словами.
5. Слідкуйте за тим, щоб не було перекручень змісту, звіряйте записане з думкою автора.

III. Напишіть лист-поздоровлення своєму вчителю, врахувавши рекомендації, які містяться в тексті попередньої вправи.

206. Готуючись до уроку історії, складіть тези параграфа; використайте їх, відповідаючи на уроці.

207. З рубрики «До джерел знань» доберіть назви видань, які вас зацікавили тематикою. Знайдіть одну з цих книг у бібліотеці, прочитайте й законспекуйте.

До джерел знань

Безпояско О. К. та ін. Граматика української мови. — К., 1993.

Гнатюк Г. М. Дієприкметники у сучасній українській мові. — К., 1982.

Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. — К., 1973.

Матвіяс І. Р. Синтаксис займенників в українській мові. — К., 1962.

Матвіяс І. Р. Іменник в українській мові. — К., 1974.

Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К., 1974.

Стилїстика синтаксису

За навчанням

аналізувати словосполучення і речення з погляду їхньої структури та комунікативного призначення;

дотримуватися синтаксичних норм, доречно **використовувати** в усному й писемному мовленні словосполучення і речення різних типів;

визначати стилістичні особливості синтаксичних одиниць;

виконувати синтаксичний аналіз;

готувати повідомлення про історію вивчення синтаксису.

§ 16. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

Мовознавчі студії

208. І. Прочитайте. Визначте зміст поняття *граматика*. З'ясуйте, що вивчають морфологія і синтаксис. Поясніть, у яких двох значеннях уживається термін *синтаксис*.

Кожна мова має своєрідну граматичну будову, яку вивчає *граматика*. *Грамматика* мови поділяється на два розділи — *морфологію* та *синтаксис*. *Морфологія* вивчає граматичну природу та будову слова, *синтаксис* — способи поєднання слів у словосполучення і речення та їх будову.

Термін *синтаксис* («складання», «будова») вживається в двох значеннях: 1) у значенні «синтаксична будова мови», елементами якої виступають члени речення, словосполучення, речення; 2) у значенні «граматичне вчення» про структуру, семантику і функції синтаксичних одиниць (членів речення, словосполучень, речень).

Термін *синтаксис* застосовують також до розділів: синтаксис словосполучень, синтаксис членів речення, синтаксис речень, синтаксис еквівалентів речення; синтаксис простого речення, синтаксис простого ускладненого речення, синтаксис складного речення.

II. Прочитайте текст. Визначте зміст понять *член речення*, *словосполучення*, *речення*. Розкажіть про речення за схемою на форзаці підручника.

Якщо в морфології розглядають лексико-граматичні класи слів — *частини мови* — та їхні граматичні значення і форми слів, то в синтаксисі вивчають члени речення, словосполучення і речення. Термін *член речення* традиційно визначається як мінімальна синтаксична одиниця, яка виконує в реченні певну роль і виражається самостійними (повнозначними) словами або сполученнями слів. *Словосполучення* — це смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів на основі підрядного зв'язку.

Синтаксичні словосполучення творяться за певними схемами (типovим граматичним зворотом), прийнятими в мові та в мовленні. Наприклад: *тепле літо, цікава книжка; придбати підручник, зустріти друзів, володіти словом, читати голосно, хтось із учнів, сказати навмисне*. Речення є основною синтаксичною одиницею. Воно складається із словосполучень, сполучення слів або одного слова: *Мати. Матінко моя кохана... Ти дала мені душу, а я ще не знайшов слова для тебе (М. Яцків)*.

Речення є відносно завершеною одиницею спілкування та вираження думки і характеризується предикативністю (спів-

відносністю висловленого в ньому з дійсністю), модальністю (вираженням думки як реальної дії, явища, повідомлення або нереальної, бажаної), інтонаційним оформленням.

- П 209.** Досить поширеною є думка, згідно з якою синтаксис начебто посідає центральне місце в граматиці, а морфологія підпорядкована синтаксису, бо слова всіх частин мови слугують потребі оформлення членів речення. Прочитайте визначення речення у книзі «Українська мова. Енциклопедія» (2000) і в шкільному підручнику для 9 класу. Зробіть висновок, на які ознаки речення вказано. Запишіть їх.

Практика

- 210.** Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Випишіть п'ять словосполучень, що складаються з двох повнозначних слів. Які з них у реченні виконують роль одного члена?

Кожен краєвид має свою принаду, свій чар.

Цей куточок не схожий ні на Полтавщину з її м'яко-хвилястими обрисами, ні на рівні степи Таврії, де нема за що й оку зачепитися, ні на прорізані ярами глибокі придніпрові балки, ні на поліське лісове царство — ні на що, чим красна Україна.

А хіба Дрижипільщина не красна своїми лісками-перелісками, своїми полями та овидами-краєвидами, хуторами, розкиданими по неглибоких балочках?

Ось навіть Дарочка, яка на своєму віку мало що бачила, й та раз у раз озирається. Чого б то їй озиратися? Дарочко, ходімо! Ідуть вони, наймолодші діти великої Осташенкової сім'ї, веселим, дружним гуртом оцього сонячного, неділішнього ранку до церкви в Марійку. Той сонячний, неділішний ранок був ще в ХІХ столітті, і всі вони — Дарочка, сестра її Наталка, брати Маніло та Никодим, — всі вони були юні, налиті соками щастя, здоров'я, молодих надій, як пахучого польового зілля (Д. Гуменна).

- 211.** Складіть три речення за схемою: *підмет + присудок + прямий додаток*. Зробіть висновок, чим різняться речення і словосполучення.

- 212.** Прочитайте текст. Назвіть основні одиниці синтаксису. Який погляд мовознавців ви поділяєте і чому? Подискутуйте з однокласниками.

У мовознавстві тривалий час точилася суперечка, що є основною синтаксичною одиницею — словосполучення, речення чи словоформа. Сучасні українські мовознавці вважають, що основною синтаксичною одиницею є речення.

- 213.** Проведіть спостереження. Як інтонація та відповідні розділові знаки впливають на зміст поданих речень?

1. Хоч, траву їж, а свого слова дотримайся. / Хоч траву їж, а свого слова дотримайся (*Нар. творчість*). 2. Так, ніхто не кохав.

/ Так ніхто не кохав (*В. Сосюра*). 3. Скарати, не можна помилювати. / Скарати не можна! Помилувати. 4. Сказав: «Зроби!». / Сказав — зроби. 5. Так, важко робити — як зайцеві сани тягти. / Так важко робити, як зайцеві сани тягти (*Нар. творчість*).

П 214. І. Прочитайте текст. Випишіть виділені речення. Доведіть відповідність розділових знаків інтонації. Прокоментуйте особливості авторської пунктуації.

Вивчення теоретичних відомостей із синтаксису необхідно поєднувати зі змістом висловлення, логічними зв'язками між частинами або членами речення, граматичною будовою, інтонаційними спостереженнями.

Послаблення уваги до інтонаційно правильного прочитання речення, визначення його будови призводить до плутанини того чи іншого синтаксичного явища, а на письмі до помилок у вживанні розділових знаків.

Відомо, що розділові знаки членують текст і речення на певні синтаксично-сміслові частини. Вони полегшують сприйняття й правильне розуміння написаного. Проте не завжди там, де пауза, ставиться розділовий знак, і не завжди там, де є розділовий знак, робиться пауза. Порівняйте: *І котилось над містом пахуче, високе, рожеве, тепле сонце, як матір'ю спечений хліб* (*Б. Олійник*). — *І котилось над містом пахуче високе рожеве тепле сонце, як матір'ю спечений хліб*.

У реченні *І котилось над містом пахуче, високе, рожеве, тепле сонце, як матір'ю спечений хліб* інтонація переліку виявляє такі ознаки: на кожний член речення падає логічний наголос, рух тону однотипний (найчастіше підвищення на кожному з однорідних членів, пауза після кожного однорідного члена).

Якщо речення оформлено без інтонації переліку: *І котилось над містом пахуче високе рожеве тепле сонце, як матір'ю спечений хліб*, то сонце сприймається не як щось приємне, рідне, а як висока рожева тепла пляма, яка пахне. У реченні *З ластівками прокидався яблуневий, у білих крапах сад без коми не обійтися, бо яблуневий — означення непоширене, а у білих крапах — поширене*. Якщо першим стоїть непоширене означення, а другим — поширене, тоді такі два означення є однорідними. Після спонтанного однорідного члена речення пауза на письмі не позначається комою.

Отже, уживання розділового знака зумовлюється будовою, інтонацією і змістом, який вкладає автор у своє висловлення. Порівняйте, наприклад: *Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, його теж можна розтривожити* (*О. Гончар*). Тут обидві частини виступають як рівноправні. Це речення можна записати й так: *Сумління людське, виявляється, схоже на вулик — його теж можна розтривожити*. У такому разі друга частина

речення виражає висновок з того, про що говориться в першій. Замість тире можна поставити двокрапку, тоді друга частина вказуватиме на причину: *Сумління людське, виявляється, схоже на вулик: його теж можна розтривожити*. Проте більшість розділових знаків відбиває граматичне членування речень, їх уживання підпорядковане правилам синтаксису (С. Караман).

II. Складіть стислий конспект про основи пунктуації, на яких базується розстановка розділових знаків у реченні.

Спиккування

215. I. Виразно прочитайте текст. Поясніть уживання розділових знаків. Випишіть із кожного абзацу по одному реченню (на вибір). Підкресліть у них головні члени речення, визначте їхнє морфологічне вираження.

Із давніх-давен квіти увійшли в життя символом краси, доброти, щирості, кохання... Із давніх-давен безліч квітів зростає там, де їх навіть не сіють. Це природні посланці єднання та взаєморозуміння незалежно від віку, мови, віросповідання. І ніщо інше не володіє такою незбагненою силою. Цей подарунок однаково ошчасливлює і того, хто отримує квітучу нагороду, і того, хто дарує.

Квіти примножують любов і добро, додають світла та ніжності кожному народу. Не випадково, обожнюючи природний цвіт, люди влаштовують свята, віншуючи цю величаву неповторну красу монетним зорепадом. «Скупляться на квіти лише черстві зануди», — кажуть у Парижі. «Хто не дарує квіти, той не любить», — вторять їм наші одесити. А в Греції упродовж тисячоліть відзначають день, коли розквітають гіацинти та лілеї, і з нагоди цього свята не шкодують грошей на дорогі букети. В Англії святкують ніжне свято незабудок, первоцвіту. Французи розважаються на трояндових та фіалкових балах-бенкетах. А яким неповторним колоритом пройняті наші зелені святки! Коли і собори, і родинні світлиці прикрашають зелом, квітами, м'ятою, любистком, коли ми поспішаємо до батьківських порогів, устелених оксамитною травою.

Історія квітів невід'ємна від історії людства. Вона яскраво відбиває звичаї, уподобання, є предметом унікальних досліджень (Н. Міщенко).

II. Складіть легенду про квітку-символ рідного краю. Зачитайте її в класі.

216. Розгляньте фотоілюстрацію. Чи відбуваються подібні свята краси у вашому регіоні? Складіть і розіграйте діалог «На виставці квітів».

На виставці квітів

Мовазнавчі студії

217. І. Прочитайте текст. Випишіть окремо по три словосполучення, різних: а) за будовою; б) за головним словом; в) за синтаксичними відношеннями. Доберіть до них синонімічні відповідники.

Зразок. *Затягується димами (оповивається димами)* — просте словосполучення, утворене підрядним зв'язком керування, головне слово — дієслово, виражаються об'єктні відношення.

По-старому височать на землі великі пам'ятники духа — собори у риштованні, обрамлені витягнутими вгору спорудами нового віку техніки. По-старому неспокійна людина хапається клаптика теплої землі і високого неба, щоб відчуті точку опори, щоб знайти на мить саму себе і спробувати щось у собі досягнути.

Але землю вкриває асфальт і бетон, небо затягується димами і ревом моторів, і кудись шалено, в метушливій тривозі летить життя, засмоктує і не залишає тієї чистої години для душі, коли можна замислитись над собою і подумати про головне.

Куди ж іде життя? Чи ми ведемо життя, чи життя веде нас, кинувши нам для забави дешеві замітники Слова — телевізор, футбол, алкоголь?

Чи людина ще щось значить у цьому потоці життя? Чи вже вона тільки пасажир сліпого корабля-велетня, що несеться назустріч ночі? Якщо вона нічого не значить, то що ж тоді може значити корабель? (За Є. Сверстюком).

II. З'ясуйте значення слова *риштовання* за тлумачним словником, вміщеним у підручнику. У прямому чи переносному значенні вживає його автор? Обґрунтуйте.

III. Усно схарактеризуйте вжиті в тексті сполучники і прийменники за їх роллю в реченні.

Словосполучення класифікуються за будовою, морфологічною характеристикою головного слова та значенням, яке встановлюється між поєднуваними словами.

1. За будовою словосполучення поділяються на прості і складні.

У вільних словосполученнях зберігається лексичне і граматичне значення компонентів, кожний з яких виступає окремим членом речення, наприклад: *запашна квітка, літній день, гортати сторінки, виконати старанно.*

У нечленованих сполученнях слів лексична самостійність компонентів втрачається, вони виступають одним членом речення, наприклад: *біле золото, біла гарячка, Азовське море, Леся Українка, не приведи Господи.*

Прості словосполучення складаються з двох компонентів — головного і залежного: *зелене листя, вийти з класу, слухати уважно*. До простих належать і трислівні, чотирислівні та багатослівні словосполучення, які складаються: а) із слова в простій формі і слова в складеній (аналітичній) формі: *буду вступати до університету*; б) із слова і нерозкладного словосполучення: *ціна блакитного палива*.

Складні словосполучення складаються із головного слова та двох чи більше повнозначних слів: *дотримання мовних норм, музика нашого часу*.

2. За головним словом — морфологічним вираженням його — словосполучення поділяються на іменникові — *голос поета, прикметникові* — *вищий за брата*, числівникові — *три роки*, займенникові — *я з вами*, дієслівні — *навчатися в гімназії*, прислівникові — *двічі більше*.

3. За характером синтаксичних відношень між поєднуваними словами словосполучення поділяються на **означальні, об'єктні та обставинні**.

В **означальних** головне слово називає предмет, а залежне — його ознаку й відповідає на питання *який? яка? яке? які? чий? скількох? скільком?* та ін.: *учень (який?) уважний; мрія (яка?) поїхати; голоси (чий?) дитячі; у (скільки?) чотирьох загонах*.

В **об'єктних** словосполученнях головне слово називає дію, а залежне — предмет, на який вона спрямована, кому призначена тощо. Залежне слово відповідає на питання непрямих відмінків: *виконати (щого?) вправу; гордитися (ким?) батьком; написаний (чим?) олівцем; дякувати (кому?) другові*.

В **обставинних** словосполученнях головне слово називає дію, а залежне — її ознаку, що відповідає на питання обставин: *прийти (куди?) в цех; перебувати (де?) в космосі; прийшов (з якою метою?) працювати; не розібрав (чому?) спростання*.

Примітка. До **означальних** відносять також словосполучення, в яких головне слово називає предмет, а залежне є прикладкою (*хлопець-козак*) і відповідає на питання *який? яка? яке?*: *хлопець (який?) козак*.

Словосполучення виявляється тільки в реченні, це абстрактна схема поєднання слів, що служить будівельним матеріалом для речення.

У реченні слова в словосполученні можуть бути пов'язані також сурядним зв'язком. Наприклад: *Ясні, теплі, безвітряні дні стоять уже з тиждень*.

Відповідно до задуму мовець обирає той чи інший стилістично виправданий тип словосполучення: *зошит учня — учнівський зошит; острів без людей — безлюдний острів; їхати кіньми — їхати на конях; споруда для зерна — споруда на зерно тощо*.

218. Випишіть окремо прості й складні словосполучення. Чим ви керувалися? Утворіть, де це можливо, синонімічні відповідники.

Тривалий час, час великих перемог, квіти з поля, вияв глибокої пошани, писати твір, твір видатного письменника, дівчина з чорними бровами, хлопець років вісімнадцяти, зелена галявина, почуття глибокої вдячності, книжка з кольоровими ілюстраціями, дивитися зачарованим поглядом, засіяти лан пшеницею, сьомий поверх, сім з половиною років, двадцять дев'ять днів.

У в а г а! Синтаксичні зв'язки між словами в словосполученні виражаються за допомогою форм слів, прийменників та порядку слів.

Форма слова — це найважливіший засіб вираження зв'язку між словами. Наприклад, у словосполученнях *лагідні руки*, *докірливого слова*, *синявий вогонь* наявний зв'язок узгодження залежних слів із головними, який виражається формами закінчень іменника і займенника.

Прийменники уточнюють значення відмінкових форм і служать засобом вираження зв'язків між поєднуваними словами: *схилилась до стола*, *від тебе помолодію*, *миліші від усіх*. Прийменник разом із відмінковою формою іменника становить синтаксичну словоформу, яка в реченні виконує роль одного члена.

Показником синтаксичних відношень у словосполученні є також **порядок слів**. Словосполучення характеризується стійким порядком слів. Порівняйте: *дзвінкий голос* (означальне словосполучення), але *голос дзвінкий* (основа двоскладного речення).

219. Утворіть речення, увівши синтаксичне словосполучення, лексичне чи фразеологічне сполучення слів. Поясніть синтаксичні зв'язки між словами.

З р а з о к. *Не грайся з вогнем, бачиш, як сердиться пес!*

Гратися ... , брати ... , доводити ... , кидати ... , ловити ... , мати ... , складати ... .

220. Підготуйте лінгвістичне повідомлення про типи словосполучень. Упорядкуйте його залежно від аудиторії: а) ваші однокласники; б) слухачі підготовчих курсів при університеті; в) учні 5 класу.

Відгук про твір мистецтва у публіцистичному стилі

221. Прочитайте. До якого виду творчих робіт належить *відгук*? Що він обов'язково має включати? Перепишіть план відгуку. Які пункти до нього ви додали б?

Своєрідним роздумом виступає відгук про твір мистецтва, наукову роботу, книгу тощо.

Відгук — це зв'язний текст, викладений в періодичному виданні або виголошений по радіо, на телебаченні, перед аудиторією; оцінка літературно-мистецьких та наукових творів з виявленням свого ставлення до нього.

Для вигуку характерна лаконічність, виклад від першої особи. Усний відгук повинен відзначатися як змістовою, так і мовною виразністю. Тоді він приверне увагу слухача, викличе в нього бажання прочитати твір чи наукову працю, переглянути спектакль, кінофільм, побачити картину.

Відгук повинен бути доброзичливим, тактовним; твердження — аргументованими; оцінки — ненав'язливими. У композицію відгуку входять: *зачин, стислий переказ змісту твору та короткий висновок*, у якому висловлюється особисте ставлення до твору, дається йому оцінка.

Відгук складається за таким планом:

1. Назва твору, його автор.
2. Що описано (намальовано) у творі?
3. Чим він цікавий? (Обґрунтувати на основі конкретних фактів і прикладів).
4. Як оформлений твір? Яка його мова?
5. Чи варто його читати, дивитися? Кому і чому?
6. Власні враження, оцінка.

222. Прочитайте зразок відгуку на твір мистецтва (картину). Знайдіть у ньому всі композиційні елементи. Які слова, речення передають ставлення автора відгуку до картини? Які лексичні засоби надають текстові ліричного настрою? Перекажіть текст (усно).

НЕМА ДЛЯ ХОРТИЦІ СПОКОЮ

Під час відвідин виставки «Черкащина: історія, сучасність, люди» я побачив картину Сергія Глуценка «Хортиця». І просто вкляк, завмер, занімів перед цим полотном.

Грає Дніпро, але застиг острів — козацька твердиня. Спокій його натовлений, урочистий. Проте небо над островом — гайгай! — то ціла симфонія хмаровиння... Гра світла поміж хмарами, їхній рух, динаміка... Тривожні роздуми охоплюють біля цього поетичного краєвиду. Тепер, коли за справжню україн-

ську державність треба мужньо змагатися, нема для Хортиці спокою...

Така картина не викликає замилювання, сентиментального розчулення. Використані митцем контрасти (синя глибина дніпрові хвилі — свинцево-сині хмари, голубінь плеса — небесне передгрозя) спонукають до роздумів, яtringь душу, викликають неспокій, хвилювання, тривожні передчуття.

Картина зацікавила багатьох. Біля неї завжди товпляться люди, мовчки, здивовано в задумі. Картина нікого не залишає байдужим (О. Симоненко).

223. І. Прочитайте зразок відгуку на картину В. Шовкуненка «Багрянолистий клен». З'ясуйте, які особливості відгуку автор не врахував. Чи можна увявити картину за відгуком?

Переді мною картина відомого Херсонського художника В. Шовкуненка «Багрянолистий клен». На картині розлив осінніх фарб. На фоні сірого неба у барвистому вінку із золотого і червоного листя застиг у величному мовчанні високий розлогий клен. Призахідне сонце, ховаючись за його могутньою кроною, запалило яскравим вогнем віти. Багрянцем виграє вбрання клена, червоним золотом спіпить очі. Ось ніби дунув вітер, і частина листочків — жаринок повільно закружляли у прощальному танку, застеляючи землю злато-полум'яною ковдрою.

Авторові картини вдалося, на мою думку, впіймати неповторну красу осені й перенести її на картину. Картина вражає вдало підбраною кольористикою і надовго залишається в пам'яті (Н. Остапенко).

II. Порівняйте відгуки у вправах 222, 223. Який з них виразніший, емоційніший? Чому? Виправте помилки в другому тексті.

224. Складіть відгук про сучасний твір мистецтва — виставу або кінофільм. У тексті назвіть автора, жанр твору, його тему. Введіть у відгук стислий переказ змісту. Емоційно й виразно передайте власне ставлення до твору мистецтва, почуття, переживання й настрої, викликані переглядом його. Доберіть до відгуку інтригуючий образний заголовок. Дотримуйтесь композиції відгуку.

Орієнтовний план відгуку про виставу (кінофільм)

1. Де, коли і за яких обставин було переглянуто виставу (кінофільм).
2. Ім'я автора, режисера п'єси (кінофільму).
3. Про що йдеться у п'єсі (кінофільмі).
4. Враження від:
  - а) акторського складу та гри;
  - б) музичного та художнього оформлення;
  - в) актуальності того, що пропагує вистава (кінофільм).
5. Що сподобалося (не сподобалося), запам'яталося, вразило, викликало переживання.

225. Напишіть відгук про картину Івана Марчука «Пробудження». Скористайтеся поданою репродукцією та зразками у вправах 222, 223.

І. Марчук. Пробудження

Проведіть паралелі з історією, з літературними творами, розкрийте філософський підтекст картини.

§ 18. ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА МОРФОЛОГІЧНИМ ВИРАЖЕННЯМ ГОЛОВНОГО СЛОВА

Практикум

226. Прочитайте текст. З'ясуйте, чому за способом вираження головного слова в українській мові виокремлено шість типів словосполучень. Чи можуть виступати повнозначні слова не головним, а залежним словом у словосполученні? Наведіть приклади.

Роль *головного слова* в підрядних словосполученнях може виконувати повнозначне слово, що належить до будь-якої частини мови. Отже, за способом вираження головного слова можна виділити шість типів словосполучень. Проте повнозначне слово є також і залежним у словосполученні, тому в кожному із типів словосполучень можна виділити шість його підтипів (наприклад, іменникові поділяються на іменниково-іменникові, іменниково-прикметникові, іменниково-числівникові, іменниково-займенникові, іменниково-дієслівні та іменниково-прислівникові).

У сучасній українській мові більш уживані іменниково-прикметникові словосполучення, а прикметниково-дієслівні, прикметниково-числівникові вживаються рідше.

227. Розгляньте таблицю. Запишіть подані словосполучення і підкресліть головне слово, визначте, до якого типу належить кожне з них.

Типи підрядних словосполучень за морфологічним вираженням головного слова

Іменникові	Прикметникові	Займенникові	Числникові	Дієслівні	Прислівникові
успіх абітурієнта журналу відвідування	теплий по-весняному гарний на вроду	хтось із присутніх я з тобою	рівно п'ять другий від центру	скласти іспит опрацьовано успішно написавши заяву	високо вгору занадто швидко

Справжнє свято, писати сонети, тішачись морем, посвячений у наміри, потрібний людям, вдячний батькам, всіх своїх, когось із гімназистів, щось цікаве, один із десяти, далеко від річки, пізно ввечері.

228. Утворіть словосполучення, використавши подані слова як головні, і запишіть їх у такій послідовності: а) іменниково-іменникові; б) іменниково-прикметникові; в) іменниково-займенникові; г) іменниково-числникові; ґ) іменниково-дієслівні; д) іменниково-прислівникові.

Сторінка, день, гімназія, місяць, мудрість, читання.

Списування

229. І. Виділіть із тексту приклади підрядних словосполучень різних типів. Визначте синтаксичний зв'язок у них.

Творчість Башкирцевої — це аристократичний жест, грайлива молодість, що розквітла в барвах феєрично яскравих із подихом розкішного саду. Природа, з якої вона черпала свої творчі сили й кольористичні враження, дала їй змогу висловити свою думку зі смаком і глибоким виявом почуттів.

Марія Башкирцева народилася 23 листопада 1860 року біля Полтави. Батько її, багатий дворянин, був маршал у Полтаві, мати походила з українізованої, колись татарської, родини Бабаніних, родини дуже шляхетної і давньої. Перші літа молодості прожила Башкирцева на Харківщині у свого діда, багатого дідича, людини високоосвіченої. Року 1870 родина Бабаніних-Башкирцевих-Романових виїжджає з України до Флоренції. Відвідує Австрію, Німеччину та Швейцарію, а потім поселяється в Ніцці. Перебування в тому місті мало великий вплив на молоду Башкирцеву. Марія Башкирцева з наймолодшого віку виявила талант артистки. Вже на тринадцятому році життя складає собі програму науки, до якої входять природознавство, філологія та музика. Ще раніше вчиться малювати у київського майстра Котарбінського. У чотирнадцять

років читає класиків, грецькі та латинські твори, складає іспити зрілості, вільно розмірковує про модерні імітації, читає Колінса, Діккенса, Шекспіра. Велика туга за знанням і працею стелиться безперервною ниткою через ціле її життя. Малі успіхи не задовольняли її ніколи, тож прагла чимраз більшого вдосконалення. А природа була до неї щедра. Осягнувши перші лаври, Башкирцева іде далі в пошуках ідеалу. Вона прагне до того шляхетного пошуку форми, яка дає їй душевну вартість і насолоду (В. Шевчук).

Марія Башкирцева.
Автопортрет

II. Що, на вашу думку, вплинуло на формування багатогранної особистості Марії Башкирцевої? Подискутуйте з однокласниками.

§ 19. ТИПИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ В СЛОВОСПОЛУЧЕННІ

Мовознавчі студії

230. Користуючися поданою довідкою, випишіть окремо словосполучення з різними способами підрядного зв'язку: а) повним узгодженням; б) неповним узгодженням; в) безпосереднім керуванням; г) опосередкованим (прийменниковим) керуванням; ґ) приляганням. Обґрунтуйте розподіл. Визначте тип семантичних відношень.

Працювати з сином, листя на дереві, писати без помилок, місто Чернівці, озеро Тельбін, скласти екзамен, копати картоплю, слухати пісню, чарівна розмова, грати вальс, грати на піаніно, вітер з моря, дорогою до гімназії, йти швидко, відповідав стоячи, пити воду, випити молока, вищий за мене, їдучи на репетицію, у двох романах, одинадцята година, згідно з наказом, смачна кольрабі, вручив подарунок матері, мчати наперегони, сумні хмари, високо над головою, гостре слово, травневий ранок, одержав листа, брати-богатири.

Залежно від того, чи в усіх формах узгоджується залежне слово з головним чи не в усіх, узгодження буває **повним** і **неповним**. Наприклад, у словосполученні *мій день* між словами узгодження повне, бо залежне слово *мій* повністю повторює форму головного слова *день* (чоловічий рід, називний відмінок однини).

При неповному узгодженні залежне слово повторює не всі граматичні форми головного слова: *річка Чорний Ташлик* — різний рід; *місто Суми* — різне число.

Якщо залежне слово вживається без прийменника, то таке керування називається **безпосереднім** (*сторінка підручника*), а якщо з прийменником — **опосередкованим** (*підручник для 11 класу*).

Часом буває важко визначити способи зв'язку слів у словосполученні. Щоб не плутати узгодження з керуванням, треба починати з головного слова. Наприклад, у словосполученні *склянка соку* головне слово *склянка*, залежне — *соку* стоїть у знахідному відмінку. Якщо ми змінимо форму головного слова (*склянки, склянці, склянкою, у склянці* → *соку*), відмінков залежного слова *соку* не змінюється, — це керування. При керуванні залежне слово завжди стоїть у певному непрямому відмінку (з прийменником або без нього) незалежно від форми головного слова: *придбати книгу, дякувати другові, працювати з комп'ютером, напис на дошці*. При узгодженні зі зміною форми головного слова одразу треба змінювати й форму залежного: *зелене* ← *листя (зеленим листям)*.

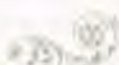
При **приляганні** залежне незмінюване слово пов'язується з головним тільки за змістом: *писати охайно, приїхати ввечері, читає виразно*.

231. Прочитайте текст. Які семантичні відношення виражають підрядні зв'язки: узгодження, керування, прилягання? Наведіть приклади.

Кожному з типів підрядного синтаксичного зв'язку відповідають певні семантичні відношення: при узгодженні — **означальні** (*Десна* (я к а?) -*красуня*; *день* (я к и й?) *теплій*), при приляганні — переважно **обставинні** (*повернутися* (к у д и?) *додому*). Іноді відношення можуть накладатися одні на інші (*родич* (к о м у? я к и й?) *батькові*) або виражатися нетиповим зв'язком (*кава* (я к а?) *по-київськи*: замість узгодження — зв'язок прилягання). Керування виражає об'єктні відношення, але може виражати також обставинні та означальні: *прочитати вірш, звернутися до вчителя, зміст прочитаного, записати в журналі, їхати до міста, синь неба*.

Практикум

232. Спишіть текст, підкресліть словосполучення. Визначте тип синтаксичних відношень.

Я глибоко переконаний, що не існує мертвих мов. Слова живі, радіоактивні. У них різна енергетична наповненість. Але існують мови спотворені, слова-покручі, слова-потвори, слова-вампири, які висмоктують людську енергію, збіднюють таким чином світ, поглинаючи космічну енергію... Треба бояти-

ся цих слів, паразитів нашої свідомості, які вампіризують у нас. Слова ці не мироносні, а життєзгубні. З ними потрібно боротися, протиставляючи їм слова духовні. Хвороба мови — це хвороба світу, це космічний дисбаланс... Потрібні великі загальнонародні зусилля для оздоровлення нашої мови... (За П. Мовчаном).

233. Ознайомтеся з таблицею. Як уникнути помилок при визначенні типів підрядного зв'язку? Подискутайте.

Типи підрядного зв'язку

Тип	До якої частини мови належить		Приклади	Підказка
	Головне	Залежне		
Узгодження	Відмінювані частини мови	Відмінювані частини мови	уважний <i>учень</i> ↓ уважн(ого) <i>учн(я)</i> уважн(ому) <i>учн(єві)</i> уважн(им) <i>уч(нем)</i> і т. д.	Зміна головного слова викликає зміну залежного у спосіб повторення граматичної форми головного слова
Керування	Відмінювані й невідмінювані частини мови	Відмінювані частини мови без прийменника або з прийменником	виконати <i>завдання</i> ↓ виконав □ виконал(а) <i>робот(у)</i> виконал(и) в зошиті	Головне слово зумовлює відповідну відмінкову форму залежного
Прилягання	Відмінювані й невідмінювані частини мови	Невідмінювані частини мови (або незмінювані форми змінюваних слів)	переписав двічі відповідати впевнено задумав женитися	Залежне слово поєднується з головним тільки за змістом

234. Утворіть словосполучення способом: а) повного або неповного узгодження; б) безпосереднього чи опосередкованого керування; в) прилягання.

1. Місто, листя, дорога, гімназія, здивування, учень, дівчина.
2. Слухати, надсилати, вишні, тканина, писати, дослідження, досвід, ми, вивчити, конспектувати.
3. Відвідати, прибути, думає, говорити, бігти, виходити.
4. Місяць, тополі, Україна, монах, Хорол, вишенька.

235. До наведених слів доберіть ще три приклади паронімів (слів, близьких за звучанням, але різних за значенням). Складіть словосполучення.

Крона, корона; морозний, морожений; описка, відписка; виборчий, виборний; сито, ситно; тупіти, тупити.

236. Доберіть із дужок потрібний нормативний один або обидва варіанти для утворення словосполучення зв'язком керування або синонімічні словосполучення зі зв'язком узгодження і керування. Які з утворених словосполучень не є нормативними?

Купити (цукор, цукру), похід (Ігоря, Ігорів), книга (Ольги, Ольжина), казки (бабусі, бабусині), твори (Івана Франка, Іванові Франкові), передай (лист, листа), (справжня, справжній) фальш, (зал, зала) для урочистостей, син (Нечипоренка, Нечипоренків), (гарний, гарна) тюль, (злий, зла) собака, (головна, головний) біль, два (дня, дні).

Спиккування

237. Випишіть із поданих речень словосполучення. Визначте в кожному з них тип підрядного зв'язку. Об'єднайте у групи й наведіть приклади крилатих висловів про слово. Визначте групу переможців.

1. Слово до слова — зложиться мова. 2. Гостре словечко коле сердечко. 3. Слово — не стріла, а глибше ранить. 4. Що вимовиш язиком, того не виб'єш і кілком. 5. І від солодких слів буває гірко. 6. Від теплого слова і лід розмерзає. 7. Скарбу завжди є ціна, а слову — нема (*Нар. творчість*).

238. І. З якого твору взято уривок? Випишіть із тексту словосполучення з різними типами підрядного зв'язку: а) узгодження; б) керування; в) прилягання.

Не можу слухати меланхолійної музики. А вже найменше такої, що приваблює зразу душу ясними, граціозними звуками, що кличуть до танцю, а відтак, зрікаючися їх непомітно, летється лиш одною широкою струєю смутку! Я впадаю тоді в чуття і не можу опертися настроєві сумному, мов креповий флер, якого позбутися мені не так легко. Зате, як пронесеться музика блиску, я подвійно живу. Обнімала би тоді цілий світ, заявляючи далеко-широко, що музика грає!

І класичну музику люблю. Навчила мене її розуміти й відгадувати по «мотивах» одна з моїх товаришок, якої душа немов складалася з тонів і була сама олицетворена музика. Вона вічно шукала гармонії. В людях, в їхньому відчутті, в їхньому ставленні до себе й до природи... (*За О. Кобилянською*).

II. Зробіть синтаксичний розбір виписаних словосполучень за схемою: 1) тип словосполучення за головним словом; 2) який спосіб підрядного зв'язку між словами: узгодження (повне / неповне); керування (безпосередне чи опосередковане); прилягання; 3) тип словосполучення за характером синтаксичних відношень між компонентами: означальні; об'єктні; обставинні.

239. Складіть усно твір-роздум на тему «Не бійтесь заглядати у словник: це пишний яр, а не сумне провалля» (*М. Рильський*).

Синоніміка безприменникових і применникових конструкцій, словосполучень

240. Порівняйте подані попарно речення. З'ясуйте, чим вони відрізняються одне від одного.

1. Ото хіба що квітка осені відмінна від осені людського життя. — Ото хіба що осіння квітка відмінна від осені життя людини. 2. І справді, під шатристим ялиновим гіллям стояв курінь. — І справді, під шатристим гіллям ялини стояв курінь. 3. У тихих натомлених ритмах крил плив ключ журавлиний у горючу ріку сонця. — У тихих натомлених ритмах крил плив ключ журавлів у горючу сонячну ріку.

241. Прочитайте теоретичний матеріал. З'ясуйте особливості синонімічних словосполучень. Доведіть на прикладах, що більшість словосполучень може мати синонімічні відповідники. Уведіть у речення синонімічні словосполучення згоджуватися на пропозицію — підтримувати пропозицію. Якого смислового відтінку надає кожне із словосполучень реченню?

Словосполучення, різні за будовою і морфологічним вираженням, але однакові або близькі за своїм лексичним значенням, називаються **синонімічними**. Наприклад, однакове або близьке значення мають такі пари словосполучень: *юридична консультація* — *консультація юриста*; *після завершення справи* — *завершивши справу*; *бавовняна сукня* — *сукня з бавовни*; *йти стежкою* — *йти по стежці*; *бути батьком* — *бути за батька*; *читати вголос* — *читання вголос*; *відданий Україні* — *відданість Україні* та ін.

Почасти словосполучення можна замінити одним словом із синонімічним значенням: *кожної суботи* — *щосуботи*; *дуже мудрий* — *премудрий*; *складати конспект* — *конспектувати*; *сто років* — *століття*; *чужий край* — *чужина*; *ставати сивим* — *сивіти*.

Сучасна українська літературна мова багата на варіантні форми, ґрунтовне засвоєння яких дає змогу вибирати найбільш вдалу, що сприяє точнішому висловлюванню думки, наприклад: *мрія про політ* — *мріяти про політ*, *припускатися помилко* — *допускати помилки* — *помилятися*.

Вживаючи применники, важливо враховувати їхні стилістичні відмінності. Так, применники *згідно з*, *відповідно до*, *внаслідок того*, *у зв'язку з тим*, *у справі*, *по лінії*, *з питання*, *у питанні* властиві книжним стилям мови, особливо діловому мовленню, а сфера функціонування применників *проміж*, *побіч*, *наsupроти*, *попри* — переважно уснорозмовне мовлення.

242. До поданих словосполучень доберіть синонімічні відповідники і запишіть їх.

Працювати захоплено, пливати катером, цвіт калини, материнська любов, читання вголос, зустрічатися з актором, ліс весною, подорожуючи Україною.

243. І. З поданих афоризмів виділіть словосполучення, запишіть їх. Дайте повну характеристику словосполученням.

1. Життя наше — це подорож, а дружня бесіда — це візок, що полегшує мандрівникові дорогу (*Г. Сковорода*). 2. Краса — змагання до досконалості (*Леся Українка*). 3. Горі прийде, як любов у кригу замерзне тверду (*І. Ярошевицький*). 4. Діаманти славетні не менше віншують і верстат, на якому кристал той шліфують (*І. Орновський*). 5. Хто презирає рідних своїх, на такого ні в чім пожитися не можна (*І. Котляревський*). 6. Молодість щаслива тим, що в неї є майбутнє (*М. Гоголь*). 7. Історія мого життя складає частину моєї Батьківщини (*Т. Шевченко*). 8. Тільки особистість може творити особистість, тільки характером можна сформувати характер (*К. Ушинський*). 9. Помилки справжніх талантів більш повчальні для учнів, ніж здобуті ними непохитні істини (*І. Франко*). 10. Зло від своїх найтяжче уражає (*Б. Грінченко*).

II. Доберіть літературні відповідники до виділених словосполучень.

Майстерня фразологів

244. Прочитайте. Підготуйте пам'ятки «Як уникнути помилкового вживання слів *заступник*, *замісник*», «Коли доцільно вживати слово *дітище*».

1. *Заступник* і *замісник*. Ці слова часто плутають. Наприклад, читаємо в однім наказі: «На час моєї відсутності признаю своїм *заступником* М. І. Петренка», — але тут слід було написати *замісником*, тобто «тим, хто працюватиме замість когось». В іншій фразі, взятій із сучасного художнього твору, читаємо протилежне — «Комісаром у тебе буде Яременко, а *замісником* Новиков», — тимчасом тут саме було б на місці слово *заступник*, цебто «людина, що заступає начальника, командира чи взагалі керівника в певній галузі або на якійсь ділянці роботи постійно».

2. *Дітище*, *дитя*, *виплід*, *плід*. Не тільки в статтях, а навіть у сучасних віршах натрапляємо на слово *дітище*, поставлене в поважному, ба навіть урочистому плані, а не з нюансом іронії, глузування чи лайки, як то звучать усі українські іменники з суфіксом *-ищ-*: *хлопчище*, *бабище*, *ручище*, *кулачище* тощо.

Слово *дітище* в розумінні «дитя, виплід, плід», яке українець, за аналогією до наведених слів, вимовляє з наголосом на другому складі, може бути тільки зневажливою або глузливою формою, а не виражати ніжне або урочисте поняття.

Уникайте помилок

Неправильно	Правильно
Заплатити сорок одну гривну	Заплатити сорок одну гривню
Багаточисленні відвідувачі	Численні відвідувачі
Малочисленні зауваження	Нечисленні зауваження
Цей факт зіграв неабияку роль	Цей факт відіграв неабияку роль
Зроблено вклад у розвиток науки	Зроблено внесок у розвиток науки
Поступати в університет	Вступати до університету

Лазустрія тестування

1. Визначте рядок, у якому помилково визначено тип словосполучення за морфологічним вираженням опорного компонента:

- а) і м е н н и к о в і: спогади про поїздку; пшеничне зерно; батьківська оселя;
- б) ч и с л і в н и к о в і: четвертий поверх; один із семи; одна шоста площі;
- в) д і е с л і в н і: вслухатися в мелодію; розпізнавати звуки; пропонувати заспівати;
- г) п р и с л і в н и к о в і: споконвіку відомо; надзвичайно ошатно; праворуч від лісу.

2. Визначте рядок, у якому не всі сполучення слів є фразеологічними:

- а) бити чолом; дати перцю; намилити голову; накивати п'ятами;
- б) дивитися вовком; бути на коні; людська майстерність; вити мотузки;
- в) пошитися в дурні; бісики пускати; обое рябоє; прикусити язика;
- г) в поті чола; в'янути на пні; гори перевернути; кривити душею.

3. У поданих рядках знайдіть словосполучення, відмінне за типом синтаксичного зв'язку (узгодження, керування, прилягання):

- а) духовне надбання; лагідним поглядом; вірний клятві; пахощі квітів;
- б) крила пісні; рубрика газети; рух транспорту; крапелькою роси;

в) гарно сказано; повернути ліворуч; підійти непомітно; доручити малювати;

г) щебетання соловейка; схід сонця; розвиток таланту; напрям вітру.

4. Визначте рядок, у якому всі словосполучення утворено підрядним зв'язком узгодження:

а) людська щирість; вічним покликом; вечірнє місто; вимитий дощем;

б) чарівна сопілка; духмяними пахощами; цікавого співбесідника; творче завдання;

в) українська пісня; родючих земель; пора надій; житнім колоскам;

г) доброзичливе ставлення; творчих злетів; осяяний сонцем; волошкові очі.

5. Визначте рядок, у якому всі словосполучення утворено підрядним зв'язком керування:

а) написання книжки; радість зустрічі; характеристика учня; розділ підручника;

б) стрілка годинника; поїздка до Києва; променів сонця; непорушна дружба;

в) зустріч з прекрасним; невичерпне джерело; пошуки істини; почуття відповідальності;

г) дорога додому; залюблений у життя; багатогранна особистість; центр столиці.

6. Визначте рядок, у якому словосполучення утворено підрядним зв'язком прилягання:

а) наполегливо працювати; принести обідати; поволі їхати; іти не поспішаючи;

б) вміння побачити; віддати сповна; збирати овочі; високо вгорі;

в) діяти свідомо; нагадати вчасно; дорожити честю; низько вклонитися;

г) творити колективно; потреба мислити; відцуратися слова; завжди насторожі.

7. Визначте рядок, у якому допущено помилку в уживанні прийменникової конструкції:

а) припускатися огріхів; зрікатися ідеалів; враження від вистави; знатися на кулінарії;

б) дотичний до проблем; у відповідності з наказом; згідно розпорядження; відповідно до планів; у даному випадку;

в) вітер п'ять метрів за секунду; застерігати від небезпеки; приурочувати до відкриття; збігаються погляди;

г) піклування про людину; дійти висновків; подібний до батька; не з'явитися через об'єктивні причини.

§ 20. РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА І КОМУНІКАТИВНА ОДИНИЦЯ

Мовознавчі студії

245. Прочитайте текст. Про які визначальні синтаксичні ознаки речення в ньому йдеться?

Основною одиницею в синтаксичній будові мови виступає речення.

Речення — це синтаксична одиниця, яка складається з одного або кількох слів, граматично пов'язаних, що становлять інтонаційну і смислову єдність.

Просте речення як синтаксична одиниця-конструкція називає подію, явище, виражає думку. Будівельним матеріалом для речення є форми слів, сполучення слів і словосполучення.

Будь-яке просте речення завжди будується за певною установленою в мові (типовою) схемою, оформляється розповідною, питальною, спонукальною чи окличною інтонацією залежно від мети висловлювання. Мінімальний обсяг речення — одне повнозначне слово, подекуди це може бути і службове слово. Наприклад: 1. — *У нас тут курінь...* — *Курінь?* (Є. Гуцало). 2. — *Прослухаємо текст із музикою?* — *Без* (Із живих уст).

Визначальними синтаксичними ознаками речення є: предикативність, модальність, синтаксична організація його складу, інтонаційна оформленість.

246. Прочитайте теоретичний матеріал. Запишіть відповіді на запитання у вигляді конспекту.

1. У чому полягає предикативність речення як однієї з його основних ознак?

2. Який член речення виступає основним носієм предикативності у двоскладних реченнях і в односкладних? Наведіть приклади.

3. Яку роль відіграють другорядні члени в реченні?

4. Чи можуть службові слова набувати в реченні відносно стійкої комунікативної функції? Наведіть приклади.

Предикативність речення прийнято визначати як віднесеність висловленого в реченні змісту до дійсності. Наприклад: *Час ущільнився. Сторіччя сконцентрувалися в подіях одного дня або кількох місяців* (В. Петров).

Основним носієм предикативності у двоскладних реченнях виступає присудок, а в односкладних — його головний член.

Другорядні члени речення в будь-якому простому реченні завжди доповнюють те, що виражається граматичною осно-

вою речення, тобто поширюють його. Наприклад: *Дмитро написав реферат. Писатиму лист батькові.*

Кожне слово, навіть службове, оформлене інтонаційно, може вживатись як речення або як його комунікативний замітник (слово-речення).

Порівняймо слово *літо* і речення *Літо. (Літо!)* Словом *літо* ми тільки називаємо певну пору року (на відміну від слів *весна, осінь, зима*) і нічого більше. Реченням *Літо* повідомляємо про прихід літа чи пригадуємо якесь літо в минулому, чи думаємо про літо, яке ще тільки настане в майбутньому. Реченням *Літо!* виражаємо думку, яку розчленовано можна було б висловити такою синонімічною структурою поширеного речення. *Те, що ми зараз спостерігаємо (відчуваємо), — літо.*

Предикативність нерозривно пов'язана з модальністю, адже віднесеність до дійсності може виражатися як ствердження або заперечення, припущення, умова, спонукання, побажання тощо.

247. Прочитайте теоретичний матеріал. Як ви розумієте таке трактування: *предикативність завжди доповнюється певним типом модальності?* Назвіть основні типи модальності. Якими засобами виражається модальний тип речення в українській мові? Наведіть приклади.

Модальність речення визначають як ставлення мовця до свого висловлювання. Якщо повідомленням щось стверджують — це реальна модальність. Наприклад: *У зграях орли не літають, орли — одинокі (М. Луків).* Якщо повідомляється про щось можливе, бажане, очікуване, — це ірреальна (нереальна) модальність. Наприклад: *Може, вони з району, а може, ще звідки (В. Земляк).* Об'єктивна модальність виражається загалом у граматичних значеннях дійсного, умовного чи наказового способів дієслова. Суб'єктивна модальність виражає особистісний характер віднесеності висловленого в реченні до дійсності, яка знаходить також вираження у вставних словах і словосполученнях, модальних частках (*шкода, справді, на жаль, мабуть; так, ні, ніби, нехай, невже*). Наприклад: *Ти, певно, ще була тоді малою, як пролітала зірка із мітлою (Л. Костенко).*

248. Прочитайте теоретичний матеріал. Підготуйте лінгвістичне повідомлення «Комунікативність речення», доповнивши текст прикладами.

Речення є комунікативною одиницею. **Комунікативність речення** — це спрямованість висловлювання на слухача. Комунікативність речення полягає у спілкуванні носіїв мови, вираженні думки, почувань, емоцій.

Коли треба що-небудь сказати або ж написати, про когось чи про щось запитати, спонукати когось до певної дії, вживають розповідне, питальне або спонукальне речення. Кожне з них може вимовлятися з додатковою окличною інтонацією.

Розрізняють шість типів речень за модальністю та інтонацією: розповідні, питальні, спонукальні і розповідно-окличні, розповідно-питальні та розповідно-спонукальні.

У процесі творення речення мовець може змінити початковий план повідомлення своїх думок; може перервати виклад і, зрештою, побудувати речення інакше, ніж це було задумано раніше.

Речення виступає найголовнішою, але не єдино можливою формою спілкування, бо, крім речення, з комунікативною метою можуть також уживатися слова-речення, міміка, жести.

Максимальний обсяг речення словесно необмежений, бо воно може складатися з великої кількості слів: навіть багаторічковий текст художнього твору практично можна передати одним реченням.

Практикум

249. Ознайомтеся з таблицею. Поясніть, як ви розумієте таке трактування: *речення виражає не абсолютно закінчену думку, а тільки відносно закінчену, має граматичну організацію та певне інтонаційне оформлення.*

Основні ознаки речення

Ознаки речення	Теоретичні основи	Характерні особливості
Відносна закінченість змісту	Думка, що її виражає речення, ніколи не сприймається як абсолютно закінчена, завершена	Речення завжди виражає відносно закінчену думку
Граматична організація	Кожне речення являє собою синтаксично організовану цілісну одиницю. Будь-яке речення формується за певною граматичною схемою, елементами якої виступають головні й другорядні члени речення або один головний член речення	Синтаксичну будову речень становить властива їм зовнішня та внутрішня структура, тобто наявність граматичного і смислового зв'язку між усіма його членами всіх його членів — головних (головного) і другорядних
Інтонаційне оформлення	Засобом оформлення речення є інтонація. Відповідно до мети висловлення та за інтонацією розрізняють розповідні, питальні й спонукальні речення, кожне з яких може посилюватися окличною інтонацією	Інтонація як обов'язкова ознака речення формується як єдність мелодики, темпу мовлення, пауз, логічного наголосу, сили звучання

250. І. Прочитайте текст. Випишіть три прості речення. Які ознаки їм властиві? З'ясуйте, на які слова в реченнях падає логічний наголос.

Поезія Стуса не екстенсивного, а інтенсивного типу. Вимушене, зумовлене обставинами життя «самособоюнаповнення» (його термін), обмеженість і повторюваність тематичного матеріалу компенсуються експресивністю. «Біда так тяжко пише мною», — і справді, його вірші — мовби поетична іпостась, поетичне друге втілення тієї «біди», в якій жив і яку окреслив як «смертеіснування — життесмерть». Поетичне слово Стуса — в кращих своїх проявах — енергійне, м'язисте, гранично виразне попри безперечну ускладненість і рафінованість його словника; сповнене внутрішнього вогню, щомиті готового вибухнути.

Найкращі здобутки поета постають на гребені зіткнення, з єдності протилежностей: з одного боку, несамовита пристрасність, нагнітання, злет («Ярій, душе»), з другого, — філософська заглибленість, розважливість, десь у глибині нуртують бурі, а на поверхні — «ваговіта дозрілість речей». Саме цим, мабуть, передусім близький поетові його улюблений Рільке, що розглядав поезію не як почуття, а як досвід.

Стус — поет інтелектуальний, поет читаючий, що свідомо, цілеспрямовано й критично опанував досвід світової поезії, та й не тільки поезії, багато у нього перекладів: з Рільке, Гарсія Лорки, Гете, Брехта, Целяна, Малларме, Райніса, Цветаєвої.

У процесі творчої еволюції смаки й уподобання поета мінялися. Так була «епоха Пастернака», потім прийшли інші зацікавлення — Свідзинський, Бажан, італійці — Унгаретті, Квазімодо. Освоювалися, трансформувалися у Стусовій поезії і своєрідне тичинівське «сонячно-кларнетівське» начало, і здобутки Бажана періоду «Гофманової ночі». Та особливе місце у поезії Стуса належить досвідові Т. Шевченка. Це щось незмірно вагоміше від суто літературного впливу. Поезія його вся пройнята більш або менш відчутними, очевидно, підсвідомими ремінісценціями з Шевченка, вони проступають як «пратекст» у палімпсестах (*М. Коцюбинська*).

II. Виконайте завдання за текстом.

1) Поясніть лексичне значення слів *екстенсивний, інтенсивний, експресивний, палімпсест, ремінісценція*.

2) Обґрунтуйте пунктограми в тексті.

III. У чому ви вбачаєте красу і силу поетичного слова Василя Стуса?

251. Прочитайте текст. Звідки взято уривок? Проаналізуйте прості речення: а) за будовою; б) за модальністю; в) за інтонацією; г) за членами речення.

Сьогодні знову записував материні пісні. Записав кілька чудесних веснянок і звичайних старовинних пісень. Мати співала тихесенько і часом приплакувала.

Заходив Остап Вишня, що повернувся з десятилітньої «командировки». Схуд, постарів, було сумно. Трудно, очевидно, йому буде входити знову в життя. Десять років — це ціле життя, ціла ера, складна і велика (О. Довженко).

Спілкування

252. Напишіть розповідь про друзів вашої сім'ї. Проведіть спостереження: яким реченням за будовою, метою висловлювання ви віддаєте перевагу. Користуйтеся схемою на форзаці підручника.

§ 21. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ РОЗПОВІДНИХ, ПИТАЛЬНИХ І СПОНУКАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ

Практикум

253. Проаналізуйте таблицю. Дайте відповіді на запитання.

1. Які речення називаються розповідними?
2. Які з розповідних речень належать до стверджувальних, а які — до заперечних?
3. Назвіть формальні ознаки стверджувальних і заперечних речень.
4. Як інтонаційно оформляються розповідні речення? Наведіть приклади.
5. Від чого залежить стилістична своєрідність розповідних речень? Наведіть приклади.

Розповідні речення

Характерні ознаки	Формальні ознаки	Інтонація
Містять інформацію, повідомлення, стверджують або заперечують певний факт, наявність чи відсутність якоїсь ознаки, властивості тощо. Поділяються на два різновиди: а) стверджувальні; б) заперечні. Речення, в яких стверджується факт, подія, зв'язок між предметами та їхніми ознаками в реальній дійсності, називаються стверджувальними , якщо ж заперечується такий зв'язок, — заперечними	Присудок (або головний член односкладного речення) виражається дієсловом дійсного способу (рідше — у формах наказового чи умовного способів), а також іменником (прикметником, займенником) у поєднанні зі зв'язкою. Заперечні речення поділяються на: а) загально-заперечні; б) частково-заперечні	Оформляються розповідною інтонацією, яка характеризується поступовим підвищенням голосу від початку речення і зниженням голосу в кінці речення, тобто її малюнок висхідно-спадний. Тон підвищується на одному з членів речення, який логічно виділяють у повідомленні
<p>1. <i>Важко слухатись рівного собі (Нар. творчість).</i> — Стверджувальне речення</p> <p>2. <i>Дівчина не одривала очей од берега.</i> — Загальнозаперечне речення</p>		

Стилістична своєрідність розповідних речень найбільше залежить від їх модальності — стверджувальної або заперечної. Розповідні речення становлять найуживаніший комунікативний різновид речень, які природно емоційно найбільш нейтральні. Стверджувальними і заперечними реченнями здебільшого констатується наявність чи відсутність реальних / ірреальних явищ або виражається заперечення щодо їх можливості / неможливості. Наприклад: 1. *Правда очі коле (Нар. творчість)*. 2. *По генералу не судять про життя солдатів (Григор Тютюнник)*.

254. Випишіть із творів української літератури по два розповідні речення різних видів: стверджувальні, загальнозаперечні, частковозаперечні. Визначте смислові та стилістичні відмінності.

255. За таблицею та поданими запитаннями підготуйте лінгвістичне повідомлення «Питальні речення».

1. Які речення належать до питальних?
2. Як класифікуються питальні речення?
3. Як інтонаційно оформляються питальні речення?
4. Які засоби використовуються для оформлення питальних речень?

Наведіть приклади й прокоментуйте.

5. Від чого залежить вибір того чи іншого різновиду питального речення? Наведіть приклади.

Питальні речення

Різновиди й характерні ознаки	Засоби оформлення	Формальні ознаки
<p>Містять запитання. За характером запитань їх можна поділити на такі типи:</p> <p>1. Власне питальні, які містять у собі запитання, що вимагає відповіді: <i>Що ж це таке? (М. Чернявський)</i>;</p> <p>2. Риторично-питальні, які містять у собі твердження або заперечення і не вимагають відповіді: <i>Предків не маєш? — Тож будь тепер сам собі предок. Чи правду кривді подолати? (М. Рильський). Щезли герої? — Меча тоді в руки бери (Ю. Клен)</i>;</p> <p>3. Питально-спонукальні, які містять у собі спонукання, виражене через питання: <i>Чому не можна перевернути світ?! (М. Сененко)</i>.</p>	<p>1. Інтонація, яка характеризується підвищенням тону на слові, з яким пов'язується зміст запитання: <i>Що то за хмара в далекому степу? (М. Чернявський)</i>;</p> <p>2. Переміщення слова, з яким пов'язане запитання, на початок речення: <i>Що місяцю зіроньки кажуть ясненькі? (П. Тичина)</i>;</p> <p>3. Питальні займенники (хто, що, який, чий, котрий, скільки), прислівники (де, куди, звідки, коли, доки), частки (чи, хіба, невже, що за): <i>Де шукати Олені порятунок? (О. Підсуха). Невже це ранок? (М. Стельмах)</i>.</p>	<p>Оформляються питальною інтонацією, яка практично може набувати різних варіацій. Будь-яке розповідне речення можна перетворити на речення питальне, по черзі інтонаційно виділяючи наголосом слово, яке передає запитання: <i>Марко поїхав до столиці? — Марко поїхав до столиці? — Марко поїхав до столиці?</i> Проте не кожне питальне речення можна перетворити на речення розповідне, не змінивши структури.</p>

Засобом оформлення питальних речень є питальна інтонація, яка може набувати найрізноманітніших варіацій і якою будь-яке розповідне речення можна перетворити на речення питальне. Запитання передають також питальні частки й займенники.

У питальному реченні мовець висловлює своє бажання про щось дізнатись від співрозмовника, спонукає, щоб той висловився, повідомив те, що становить інтерес для самого мовця: 1. *Куди ти задивилась? У що заслухалась?* 2. — *Що таке — «по-ста-ра-ла-ся»?* — *Замість відповіді Лукич дає дівчиську легкого щигля (О. Гончар).*

Оскільки в питальному реченні по черзі можна інтонаційно виділяти кожне з повнозначних слів, а також виражати певні функції, внаслідок цього формуються різні стилістичні варіанти, різні синонімічні вияви питальних речень.

Власне питальні речення найуживаніші в усіх стилях мови. Вони структурно різноманітні. У діалогах використовуються, щоб з'ясувати реальний стан справ, уточнити, визначити, отримати недостатню для мовця інформацію, спонукати до дії тощо (*М. Плющ*).

256. І. Яку думку висловлює автор (як можна сформулювати тему)? Випишіть питальні речення, згрупувавши їх за різновидами: а) власне питальні; б) питально-риторичні; в) питально-спонукальні. З'ясуйте доцільність їх використання письменником у цьому тексті. Що він собою являє — опис, розповідь чи роздум?

З козацького хутора-зимівника це місто постало й виросло до гіганта, що здатен небо захмарювати своїми димами. Не вміщається вже на своїх кряжах. Місто-барикадник, місто-трудоар вбирало в себе силу довколишнього краю, і гнів його, і легенди, й поезію. Чи зберігає усе це в душі своїй зараз? Яку пам'ять про себе передасть, запрограмує нащадкам, понесе їм на бурих вітрилах своїх димів?

Сувора епічність є в його диханні, можуть доби — у чорних його раменах. Всьому світові дає свій метал, дзвінка сталь його вібрує у Космосі. Трудячись днями й ночами, само перетворюватиме себе, шукатиме іншу, нову якусь досконалість. Якою ж буде вона? Струнки, із сталі й скла, хмаросяги відіб'ються в блакиті Дніпра? Чи обриси якихось інших дивовижних конструкцій? Який дух знайде у них свій вияв? Естетика прийдешності, не може ж вона не прийти? В чому ж вона? Які житла, які споруди мають піднятися на цих берегах, щоб кожен з людей міг сказати нарешті: «Мені легко. Мені прекрасно. Я щасливий жити на цій планеті».

Душа міста, чим вона снить? Коли відкривається? Чи не в отаке надвечір'я, коли мерехтить, попеліє далеч, чи світлого літнього ранку, коли ти після тривалої розлуки під'їздиш до

цього міста і враз виникне перед тобою за Дніпром, на потойбічних висотах, щось майже фантастичне, не суворе, кіптявне, чорне й гуркітливе, а якесь місто-міраж, місто ніжності постає у тихих вранішніх серпанках? (О. Гончар).

II. Поясніть, у чому виражається стилістична своєрідність питальних речень.

257. За таблицею і теоретичним матеріалом підготуйте лінгвістичне повідомлення «Спонукальні й окличні речення», в якому зазначте особливості спонукальних речень: а) за функціональною ознакою (виражають наказ, прохання, побажання тощо); б) за формою вираження спонукальності; в) за інтонацією. Підтвердіть прикладами.

Спонукальні й окличні речення

Тип	Функція	Формальні ознаки	Інтонація
Спонукальні речення	Виражають наказ, прохання, заклик, пораду: — <i>Будь мені, як обрій голубий... (М. Луків). Воно ж дівча. Прости їй, Боже, нерозумний сміх! (Л. Костенко).</i>	Присудок виражається формою дієслова наказового способу, що має спонукальне значення, а також дійсного, умовного способу в значенні наказового чи формою інфінітива. Засобами вираження спонукальності є також частки (<i>давай же, ну, бодай</i> та ін.): <i>Піди ж, моя доню, та наріж цибулі дрібненько (М. Куліш).</i>	Вимовляються з різною інтонацією, а саме: а) висхідною (високим тоном) ті речення, що виражають наказ, заборону або заклик; б) рівною, висхідно-спадною (нижчим тоном) ті речення, які виражають прохання, пораду, застереження
Окличні	Окличними називаються розповідні, питальні, спонукальні речення, що виражають емоційні реакції мовця і вимовляються з особливою окличною інтонацією: <i>В обійми сонячні! (О. Влизько). Як тоді житимуть люди, Цю наших поезій ждуть?! (Д. Павличко).</i>	Уживаються вигуки; окличні частки, звертання	Вимовляються високим тоном з наголошенням слова, що виражає емоцію

Увага! Спонукальні речення виявляють своєрідність залежно від стилю мовлення. Порівняйте: *Йди! Виходь! Не кричить! (Розмовне)* і *Струнко! Рівняйся! Ліве плече вперед! (Увій-*

ськових навчаннях). Однією з визначальних ознак спонукальних речень є **інтонаційне розмаїття**, що передає різні відтінки наказу, прохання, бажання. Висхідна спонукальна інтонація може наближатися до питальної, а спадна — до розповідної. Спонукальність найбільшої інтенсивності може також виражатися інфінітивом, часткою, вигуком.

Будь-яке спонукальне речення можна трансформувати в окличне.

Окличні речення виділяють за властивою їм емоційною функцією, яка реалізується за допомогою **окличної інтонації**.

Засобами вираження емоційності, експресивності можуть бути і деякі словесні засоби: вигуки, вигукові частки, займенники та займенникові прислівники.

Списування

258. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовки. Об'єднавшись у пари, проаналізуйте граматичні засоби оформлення окличних речень (інтонація, додаткові засоби вираження емоційності); поясніть уживання розділових знаків. Подискуйте про проблему, порушену в тексті.

Медведенкові було двадцять п'ять, а Галі вісімнадцять. Високий, чорнобровий. Галя закохалась.

А далі все було, як і ведеться у таких випадках. Не можу жити без нього, вчитись буду заочно в Київському університеті, його батьки живуть у Києві. Поїдемо всі до Києва в гості.

Сусіди жахались. Пані Мар'яно, одумайтесь і відговоріть Галю!

Але пані Мар'яна любила свою доньку і хотіла, аби Галя була щаслива. Нові часи, тепер все буде інакше, нехай живе по-новому! (Ю. Покальчук).

II. Доповніть зміст тексту, використавши усі типи речень за метою висловлювання та за інтонацією.

§ 22. РИТОРИЧНЕ ЗАПИТАННЯ, ЙОГО СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ

Мавознавчі студії

259. I. Прочитайте. Визначте в тексті риторичні запитання. Поясніть їхні стилістичні функції. Прокоментуйте роль риторичних запитань у реалізації задуму автора.

Коли ми чуємо: Іспанія, іспанці, — які це у нас викликає асоціації? Ну, звичайно ж, Лопе де Вега, Кальдерон, Сервантес, Гойя, музей Прадо, Федеріко Гарсія Лорка.

Але ж дозвольте, а вогнища інквізиції, а Торквемада, а конкістадори, а вигнання євреїв з Іспанії, а диктатура генерала Франко? Це ж теж Іспанія. Але чому образ нації визначається не цим? Чому домінує література, культура, мистецтво? Ми знаємо поезію Хіменеса. Ми знаємо полотна Ель Греко. Ми знаємо музику Сарасате. Ось що створює ауру нації. І то аж таку, що француз Бізе пише оперу про іспанську циганку за новелою француза Меріме. Американець Гемінгвей пише «Фієсту».

Або німці. Нація філософів і композиторів, хіба не так? Хто дав світові Бетховена, Гете, Шиллера, Гегеля, Канта, Ніцше? І хоч Бухенвальд недалеко від дуба Гете, і дуб той спиланий, і солдати вермахту відкривали на тому пні бляшанки,— все одно, не Гітлер визначає образ нації з його Геббельсом, що хлупався за пістолет при слові культура, і не Ельза Кох, а доктор Фауст і Лорелай над Рейном.

Та ж Росія з її вічними смутами, з напівбезумними царями й генсеками, з її темним, забитим народом, — «где народ, там и стон», «Россия, нищая Россия», «Царь, да Сибирь, да Ермак, да тюрьма», «вольному сердцу пошто твоя тьма?». Одначе ж не тьма визначає у світі її гуманітарну ауру. Світ добре знає, що ця держава має свій імідж, тому що у неї були прекрасні вчені й мислителі, письменники й композитори. Бо хоч декабристів запроторили у Сибір, хоч російські поети стрілялись і вшались, хоч Толстому оголосили анафему, а Сахарова висилали у Нижній Новгород, — саме вони створили ауру нації, а не її правителі (За Л. Костенко).

II. Складіть діалог на одну з тем: «Коли ми чуємо: Україна, українці, — які це у нас викликає емоції?»; «Хто ми, українці, в очах світу і яку маємо ауру?».

Риторичне запитання — одна із стилістичних фігур, яка полягає у використанні в тексті запитання, що не потребує відповіді, оскільки вона загальнозрозуміла і вживається для того, щоб привернути увагу слухачів до певного явища або самим запитанням висловити ствердну думку. Відзначається потужним зарядом експресії. Наприклад: *Звідки ця любов, ця ніжність, ця несамовитість сьогодні, в теплий серпневий день?* (Є. Гуцало).

Із функціонального погляду ця стилістична фігура є запитанням, оскільки мовець сам добре знає те, про що він запитує. Риторичне запитання — це приховане ствердження чи заперечення: 1. *Чи винна ж голубка, що голуба любить? Чи винен той голуб, що сокіл убив?* (Т. Шевченко). 2. *Ви ж мені, очі, вік вкоротили, Де ж ви навчились зводить людей?* (Нар. пісня).

До питальних речень ці конструкції зараховують тому, що вони оформлені питальною інтонацією або ще містять питальний займенник, питальну частку.

Загалом риторичні питальні речення комунікативно не зорієнтовані на відповідь. Вони виконують функцію стилістично яскравого образного засобу мовлення.

Отже, сутність питально-риторичних речень втілюється в специфічній питальній інтонації, думка судження в них виражається з особливою емоційністю. Питально-риторичні речення широко представлені в усній народній творчості, у творах художньої літератури, публіцистиці.

Практикум

260. І. Проведіть спостереження: чи можна використати подані в тексті питальні речення як риторичні запитання. Обґрунтуйте.

Що знаємо ми про себе насправді, замкнуті у шори нашого суспільного буття? Де закінчується зв'язок наш із простим природним світом і де починається те, що ми називаємо душею?

А те, що є покликом до продовження життя, той шалений гін пристрастей і чуттів, той вибух жаги, та довга невтоленість, та потреба любові, за якою ховається привид хіті, те, що змушує нас кидатись у божевільні стрибки навсібіч у гонитві за насолодою, за утвердженням життя і себе у часі і біологічному нашому просторі, поки ми живі?

Хто і як запрограмований у часі і просторі? Піщинки на океанському березі, ми або летимо за вітром, або ж нас змиває хвиля в океан, або ж сохнемо серед міріадів інших піщинок. Хто ми насправді? (Ю. Покальчук).

II. Напишіть твір на тему «Прагнення людини до самопізнання».

261. Доберіть п'ять питально-риторичних речень із текстів художньої літератури, публіцистики. З'ясуйте їхню стилістичну роль.

262. Прочитайте афоризми і скажіть, які з них можна перебудувати на риторичні запитання. За одним із афоризмів складіть текст (усно).

1. Наші душі — це верф, де ми будуємо кораблі надій (В. Черняк). 2. Українські герої — це висловники туги і праці багатьох поколінь (Ю. Липа). 3. Закоханий у себе не може бути здатний на справжню любов (В. Сухомлинський). 4. Сильні народи не святкують своїх поразок, лише перемоги (Я. Гальчевський).

Спілкування

263. Уявіть ситуацію: на науково-практичній конференції розглядають тему «Україна в контексті слов'янських культур». Доберіть запитання, які ви могли б поставити науковцям. Складіть і розіграйте уявний діалог. Уживайте риторичні запитання.

**Стислий переказ тексту публіцистичного стилю
із творчим завданням (висловлення власного ставлення
до подій, героїв, їхніх вчинків)**

264. І. Прослухайте текст. Поділіться думками, враженнями від прочитаного.

У скромних, але затишних кімнатах у центрі Ніжина живе Микола Павлович Ярешко, 1929 року народження. Отже, найстарший із молодшого покоління Ярешків. І відповідно найбільше обізнаний із життям родини відомого літератора Івана Кошелівця. Він дещо й розповів мені про ті далекі події.

Була війна... Німці жорстоко побили діда Максима, після чого він так і не зміг очуняти.

Першим повернувся з оточення батько. Трохи оклигавши від шляхів-доріг, він забрав нас від діда у свій будинок. Треба було годувати сім'ю та й родичам допомагати. А роботи не було...

Десь на межі 1941—1942 років у нашій хаті з'явився дядько Іван, зарослий, знеможений. Він утік, коли його везли в Німеччину після поневірян за колючим дротом, вискочив десь у білоруських болотах з вікна вагона і дивом урятувався.

Удома Іванові розповіли, як тяжко жити. Серце його палало гнівом — він ненавидів фашистів. Але на повен зріст, як і перед батьком, перед ним постала проблема роботи. Ніде нічого. А вмирати голодною смертю не хотілося. І тут раптом батькові пропонують:

— Іван у тебе грамотій великий. Створюється редакція. Потрібні робітники...

Та дядько відкинув цю пропозицію: як — служити гітлерівцям?!

Та минав час, а роботи не було. І вже не тільки батько, а й усі наполягали: іди, Іване, в редакцію... Він пішов до газети «Ніжинські вісті». Знаний у місті педагог, учений, аспірант Київського державного університету очолив редакцію.

І от підшивки газети того часу перед моїми очима...

Газета як газета. Замість Сталіна — Гітлер. На чиему возі їдеш, того й пісеньку співай! Не дуже приємна й не дуже прийнятна ця приказка. Але обставини бувають сильніші за нас.

Іван Ярешко підписав газету 24 рази. Усі ці номери я пильно перечитав, зробив ряд виписок: «Українці! Кожен з нас мусить працювати». Все правильно тільки праця тримає людину на землі. «Роботящому селянинові — своя земля!»

Теж правильно. Неприємно читати виступи гітлерівських прибічників, представників окупаційної влади, погрози за пе-

реховування зброї тощо. Але є немало опублікованих матеріалів про Україну, її історію, про репресії і переслідування за радянської влади. Особисто І. Кошелівець написав статтю, присвячену Ользі Кобилянській, ґрунтовне дослідження про Г. Сковороду, розворот про П. Куліша, повідомлення про М. Зерова тощо.

Сьогодні легко вдарити в поли, скорчити міну обурення. Та, глянувши на все це об'єктивно, ми знайдемо багато мотивів, суголосних нашій добі, початкові третього тисячоліття. І хоч не з усім погоджуємося, не все приймаємо, дещо рішуче відкидаємо, — все ж перекреслити те, що було, ніхто не має права. Історію не підмалювати. Вона сувора, складна, суперечлива, така, як є (*С. Реп'ях*).

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Виразно прочитайте текст. Позначивши інтонаційні особливості кожного речення, дотримуйтеся правил вимови і наголосу.
- 2) Визначте тему та основну думку тексту, сформулюйте і запишіть її.
- 3) Назвіть тип мовлення, стильові ознаки тексту.
- 4) Розкажіть про будову тексту: знайдіть у ньому зачин, основну частину і кінцівку; з'ясуйте смислові відношення між частинами тексту.
- 5) Доберіть заголовки.

III. Виконайте аналіз мовних одиниць.

- 1) Знайдіть у тексті 2—3 слова, у яких кількість букв і звуків не збігається. Поясніть чому.
- 2) Розкажіть, як утворилося слово *опублікований*. Знайдіть у тексті ще 2—3 слова, утворених цим же способом. Які граматичні ознаки об'єднують ці слова?
- 3) З'ясуйте, якою частиною мови є виділене в тексті слово. Доведіть. Випишіть ще такі приклади з тексту.
- 4) Доберіть синоніми до слів *оклигавши*, *газета*.
- 5) Як пишуться дієприкметники? Поясніть на прикладах із тексту.
- 6) Випишіть 5 слів із ненаголошеними голосними в коренях, доберіть слова для перевірки.
- 7) Поясніть уживання розділових знаків у четвертому і п'ятому абзацах.

IV. Напишіть переказ тексту із творчим завданням: висловити власне ставлення до події, героїв, їхніх учинків.

§ 23. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ. ВИДИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

Мовознавчі студії

265. Прочитайте теоретичний матеріал. Підготуйте лінгвістичне повідомлення «Грамматична основа речення, види простих речень». Проліструйте прикладами. Дайте відповіді на подані запитання.

1. За якою ознакою поділяються речення на двоскладні й односкладні?
2. Що становить їхню граматичну основу? Наведіть приклади.
3. За якими ознаками виділяють поширені й непоширені, повні й неповні речення? Наведіть приклади.

Речення прийнято розрізняти за визначальною ознакою їхньої структури — за синтаксичною будовою: прості й складні.

За характером відображення дійсності: як реальний факт (ствердження або заперечення) чи нереальний (як спонування, заклик, запитання та ін.).

За метою висловлювання, виділяють речення розповідні, питальні, спонукальні та їхні різновиди за інтонацією: окличні й неокличні.

Прості речення мають один граматичний центр, навколо якого групуються другорядні члени. Граматичний центр у простих реченнях буває або двоскладним, якщо формується з двох головних членів речення — підмета і присудка, або односкладним, якщо формується тільки одним головним членом.

Відповідно виділяють двоскладні й односкладні прості **непоширені** й прості **поширені** речення (за наявністю в реченні хоча б одного другорядного члена) та **повні** речення (якщо немає опущеного члена (або кількох), необхідних для його розуміння) й **неповні** (якщо один чи кілька членів речення випущено в реченні, але їх можна визначити з контексту сусідніх речень, із ситуації або зі змісту самого неповного речення).

Якщо до складу простого речення входять *однорідні члени* чи *відокремлений другорядний член*, або *вставлене слово* (слово *восполучення*), чи *звертання*, то таке речення є ускладненим як формально, так і за змістом.

Практика

266. І. Прочитайте текст. Випишіть усі типи простих речень. Визначте граматичну основу двоскладних речень та їхню стилістичну роль з урахуванням його стильової належності, жанрових особливостей, мети висловлення, комунікативної ситуації і типу мовлення.

Усі великі, навіть наймудріші, не так дають, як забирають. Вони плодять заміри, як кішка кошенят, і сподіваються, що з тих кошенят виростуть леви. Перикл возвеличив державу й воднораз прирік на загибель. Бо підносив її власною волею, забираючи волю у всіх. Запала важка мовчанка. Хтось мусив піднімати меч першим. Підняв Феоген:

— Чому не прагнеш перемінити все на краще? Чому мовчиш на народних зборах, чому не хочеш бодай мізинцем торкнутися до державного керма?

— А хіба те можливо? — мовив Сократ. — Коли жоден із нас не вміє кермувати своєю душею. — Сказав це так щиро, майже наївно, як може сказати лише переконана в своїй правоті дитина. І було видно, що він не цінує сам себе, не втішається власними словами. Йому хочеться, щоб у нього в душі панувала гармонія, а її немає.

Феоген дивився на філософа й знову бачив тільки його голову. Вона все більшала й більшала, накочувалась на стратега, загрожуючи розчавити. Феоген відчував це мозком і тілом.

— Що ж хочеш ти? — запитав тихо. — Що шукаєш?

— Я не хочу нічого, — сказав Сократ. — Я тільки хочу знати, хто я, хто ти, хто ми всі. Я хочу пізнати це — навчитися володіти своїм духом, своїм розумом. Хочу пізнати істину. Істину життя людського. Нехай кожен із нас пізнає себе. Спробує заступити в собі зло. Нехай не намагається нав'язати себе. Нехай один розум не одягає кайдани на інший. Бо, може, він маліший і дрібніший. Нехай вони сукупно помислять (*Ю. Мушкетик*).

II. Проведіть спостереження над уживанням автором тих чи інших мовних засобів залежно від мети висловлювання. Поясніть, яким реченням та мовним засобом віддає перевагу автор. Зверніть увагу на емоційне забарвлення діалогового мовлення. Якими засобами це виражається?

III. Усно перекажіть текст близько до змісту.

267. I. З поданих сполучень слів утворіть речення, визначте їхню граматичну основу. Поширте їх другорядними членами, визначте стилістичні функції кожного речення.

Дніпровські схили, щодня ходив, скельцями косить, освітло слово, не чути пісні-мови, скажу за тебе, безліч несподіванок, співучий відгук.

II. Зробіть фонетичний і морфологічний розбір слів *щодня, не чути*.

268. Випишіть речення з таблиці. Виразно прочитайте їх, дотримуючись відповідної інтонації. Підкресліть граматичну основу.

Просте речення

Ознаки	Види	
	Двоскладне	Односкладне
За складом граматичної основи	<i>Людина стає людиною тільки серед людей (Й. Бехер).</i> Має два головні члени — підмет і присудок, які групують навколо себе другорядні члени речення	<i>Не можна судити про людину з першого погляду (Ж. Лабркійєр).</i> Граматична основа складається з одного головного члена, який виконує предикативну функцію
За наявністю чи відсутністю другорядних членів	Поширене	Непоширене
	<i>Гарячий день розлив пекуче золото (Є. Маланюк).</i> Крім головних, у реченні є ще й другорядні члени	<i>Минув рік. Йшло літо (У. Самчук).</i> Речення складається лише з головних членів, то воно називається непоширеним

Предикативну основу двоскладного речення становлять два головні члени — *підмет і присудок*. Інші члени речення в різних зв'язках поширюють їх

269. І. Прочитайте. Доберіть заголовок до тексту. Випишіть із речень граматичні основи; назвіть другорядні члени в простих реченнях, схарактеризуйте їх. З'ясуйте, чи є у тексті прості ускладнені речення. Обґрунтуйте.

Батькам вдалося врятувати з-під німців і привезти з собою до Уфи практично всі експонати Чернігівського музею Коцюбинського. Музей офіційно було включено до складу АН України, що отаборилася на той час в Уфі, було визначено навіть невеликий штат: батько — директор, мати — науковий працівник, сторож — В. П. Мезенцев, який приїхав разом з нами з Чернігова, і бухгалтер — Лідія Петрівна Тичина. Згадується маленька кімнатка на першому поверсі двоповерхового дерев'яного будиночка в Уфі, в якій жили втрьох Павло Григорович, Лідія Петрівна та її мати, сухенька, привітна, з живими гарними очима. Згадується ювілей Тичини, який відзначався у нього вдома. Моя мати, хвилюючись, читала присвячений ювілярові вірш. Довге привітання виголосив по-башкирському друг Тичини Сайфі Куаш. Потім він намагався по-російському відтворити зміст свого віршованого привітання. Запам'яталися слова, вимовлені з характерним акцентом і пом'якшенням шиплячих: «Не хошу быть шертополох, хошу быть ландышь»... А от іще незабутній спогад: Павло Григорович разом з дружиною та її матір'ю співають колядки. Того разу я чула колядки вперше в житті. Відтоді не раз слухала їх у різному виконанні: професіональні хори, народний спів, без краю зворушливе виконання Козловського з хором Великого театру. Але то було щось особливе, ні з чим не зрівняне. Якщо можна уявити ангельський

Ф. Гуменюк. Нова радість стала

спів, так то був саме він. Вони співали неголосно, голоси — точні, як інструмент у досвідчених руках, абсолютний слух, ідеальне злиття голосів (М. Коцюбинська).

II. Запишіть відому вам колядку; визначте граматичну основу в кожному реченні пісні.

Співкування

270. Уявіть себе екскурсоводом місцевого краєзнавчого музею. Побудуйте розповідь про видатних діячів культури і мистецтва вашого регіону. Складіть і розіграйте діалог «У музеї». Дослідіть, які за будовою речення ви вживаєте в розповіді та діалозі. Зробіть висновки.

271. Розгляньте репродукцію картини Феодосія Гуменюка «Нова радість стала» на с. 166. Поміркуйте, чому художник дібрав саме такі кольори для відтворення настрою свята. Опишіть зображених персонажів, послуговуючись різними за будовою реченнями.

§ 24. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ПОРЯДКУ СЛІВ У РЕЧЕННІ

Мовознавчі студії

272. Простежте, які відтінки вносять у зміст різний порядок слів у реченні. Зробіть висновки. Чим відрізняється актуальне членування речення від синтаксичного?

1. Сьогодні йдемо до театру. 2. Йдемо сьогодні до театру.
3. До театру сьогодні йдемо.

Порядком слів у реченні називається розташування їх по відношенню одне до одного.

Порядок розташування слів у реченні в українській мові **вільний**, бо за членами речення не закріплені якісь постійні місця. Проте це не означає, що взагалі немає правил словопорядку в реченні. Наприклад: 1. *Перший екзаме́н усний, дру́гий — письмовий.* 2. *Перший екза́мен письмовий, дру́гий — усний.* Розрізняють два типи порядку слів: а) **прямий**, або звичайний, і б) **зворотний**, або інверсійний (від лат. *inversio* — перегортання, перестановка).

При **прямому порядку слів** кожне слово має тільки своє основне значення. Слово, що стоїть не на звичайному для нього місці, набирає якогось додаткового значення.

При **прямому порядку слів** підмет стоїть перед присудком, а при **зворотному** — присудок перед підметом; додаток при **прямому порядку** стоїть після підпорядковувального слова, а при **зворотному** — перед ним; узгоджене означення при **прямому**

порядку слів вживається перед означуваним словом, при зворотному — після нього; неузгоджене означення при прямому порядку слів стоїть після означуваного слова, а при зворотному — перед ним. Місце обставин залежить від їхнього значення та морфологічного вираження: *Сонце зараз було схоже на згисаюче в осиротілім полі осіннє багаття* (М. Стельмах).

З погляду комунікативного в реченні на початку ставиться «відоме», під кінець — «нове». Але в оповідній манері про якісь події прямим порядком є такий, коли на початку розповіді ставиться присудок, і тільки в діалозі підмет передує присудку. Наприклад:

Марія трималася як дома. Зібрала на стіл чай, запросила.

— *Адже я донька, — пояснила вона Тургенєву. — Тарас Григорович сам узяв мене в доні. Отже, я у батька. А ви, тату, на м'ятаєте свою обіцянку — ваш автопортрет подарувати? Можна, я Івану Сергійовичу покажу? І ваш альбом з малюнками.*

— *А оце бачите? — спитав Шевченко Тургенєва, показуючи маленьку книжечку. — Оце сюди я писав у неволі вірші і ховав за халявою* (О. Іваненко).

Здебільшого речення будуються так, щоб у них було і «відоме» співрозмовникам (його ставлять на перше місце), і «нове». Поділ речень на дві частини називають **актуальним членуванням**. *Актуальне* — це істотне для конкретної ситуації чи контексту. Його не слід сплутувати із синтаксичним членуванням речення, при якому виділяють підмет і присудок, а також другорядні члени речення, які синтаксично пов'язані з підметом і присудком.

Актуальне членування встановлює не члени речення, а компоненти його смислового членування. За смисловими ознаками речення поділяється на дві частини: вихідну, яку ще називають **темою**, і заключну, яку іменують **ремою**.

Тема — це основа повідомлення, в якій міститься те, з чого виходить мовець. У **ремі** передається щось нове, те, що становить основний зміст повідомлення.

З погляду смислового найголовнішою у реченні є рема. Речення без реми не існує. Тема не обов'язкова. Її, наприклад, немає у таких висловлюваннях: *Додому приїхали. Прийшла весна*. У них увесь склад речення позначає нове, тобто є ремою. Такі речення функціонують зі значенням констатації. Їх називають **нерозчленованими реченнями**.

Поділ речень на тему і рему ґрунтується на застосуванні **логічного наголосу**.

Логічний наголос — важливий виражальний засіб усного мовлення; виділення у реченні за допомогою посилення голосу одного зі слів.

У кожному тексті є слова, на які падає логічний наголос. Ці слова називають дійову особу, про яку вперше говориться, яка вперше вступає в дію. Наголошуватися можуть слова, які позначають осіб, предмети, конкретні чи абстрактні поняття. Якщо ж у тексті вони повторюються, то ніколи не виділяються наголосом. Залежно від логічного наголосу тема і рема можуть мінятися місцями.

Практика

273. Запишіть по кілька варіантів кожного з речень, по-різному переставляючи в них члени речення. Варіант, який вам найбільше сподобається, підкресліть. З'ясуйте, чи змінюється висловлювання за змістом.

1. Щоб жити — ні в кого права не питаюся (*П. Тичина*).
2. Хіба ж мені, мамо, цілий вік у чотирьох стінах сидіти і світу Божого не бачити? (*Панас Мирний*).
3. Не треба думати мізерно (*Л. Костенко*).
4. Пароплав відходить вранці? (*Із живих уст*).

274. У поданих реченнях замінено порядок слів. Відновіть їх так, щоб вони звучали природно в різних ситуаціях мовлення.

1. Спокій і тиша. Чого людині треба ще? 2. Знову на світ народжуюсь я. 3. Тисяча нам зірок свої дороги вказує.

275. I. Прочитайте. Визначте співвідношення речень із прямим і зворотним порядком слів у вірші Василя Симоненка. Прокоментуйте використаний поетом стилістичний прийом зворотного порядку слів.

Цвіла ромашка в полі на межі,
До сонця й вітру бісики пускала,
Аж доки руки лагідні, чужі
Ромашку для букета не зірвали.
Ромашко! Ти п'яніла від тих рук,
Ти цілувати їх була готова,
Для них за біль своїх образ і мук
Ти не знайшла докірливого слова.
Благословляла тихо мить ясну,
Коли в його потрапила тенета,
А він тебе і не любив одну,
А лише як прикрасу для букета.

II. Доберіть поетичну назву до фотоілюстрації.

Спікування

276. Перегляньте кілька періодичних видань, що виходять у вашому регіоні, доберіть із них кілька прикладів зворотного порядку слів у реченнях. Прокоментуйте їх у класі, працюючи в групах. Зробіть висновки про стилістичну роль порядку слів у реченні.

§ 25. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ПІДМЕТА І ПРИСУДКА

Практикум

277. I. Об'єднайтесь у пари. Складіть і запишіть речення з простим підметом, у яких були б представлені усі зазначені різновиди морфологічного вираження підмета. Проведіть взаємоперевірку.

Простий підмет

1. Іменник у формі називного відмінка однини.
2. Іменниковий займенник у формі називного відмінка однини.
3. Субстантивовані слова: а) числівник; б) прислівник; в) неозначена форма дієслова; г) вигук; ґ) службове слово.
4. Словосполучення.
5. Речення у функції слова — предмета думки.

II. Визначте стилістичні функції підмета, вираженого прислівником, інфінітивом, часткою, вигуком.

278. Накресліть таблицю і заповніть другу графу, визначивши спосіб морфологічного вираження одного з компонентів складеного підмета.

Складений підмет

Способи вираження компонентів		Приклади
першого	другого	
Числівник <i>один</i> — Н. в.		<i>Бо що таке один палець? Він просто зухвалець.</i>
Числівники <i>два, три, чотири</i> — Н. в.		<i>Два пальці — ті вже можуть голосно свиснути... Три пальці — то пальці-бувальці. Вони нам листи писали, останньою пучкою солі ділились... Чотири пальці — то майже рука...</i>
Числівник <i>п'ять і далі</i> — Н. в.		<i>П'ять пальців — ось де і краса, і сила (Д. Онкович).</i>
Іменник із кількісним значенням — Н. в.		<i>У вікно моє, завше розплющене, пильно дивляться тисячі вікон (Б. Олійник). Є жменя жита, маку є півмірки (Л. Костенко).</i>
Прислівник <i>мало, чимало, багато</i>		<i>Біля школи людей уже зібралось чимало (А. Головка).</i>
Займенник — Н. в.		<i>І кожен з нас усе більше й глибше усвідомлював велику ціну й коштовний скарб, що його нам дарував учитель... (В. Кучер).</i>

Числівник		<i>Кипів один із днів палеоліту (Б. Олійник). Родини зо три там були козацькі (Л. Костенко).</i>
Прислівник <i>мало, чимало, багато</i> + займенник (<i>мало хто, мало що</i>)		<i>Мало що з закликів доходило до натовпу, та й мало хто з людей дослухався (О. Гончар).</i>
Іменник (займенник) — Н. в. одн. або мн.		<i>У хуртовині наших днів ми вже з тобою не одні (Г. Чубач). А ще ми з Грицем внадилися змалку у дідову Галерникову балку (Л. Костенко).</i>
Дієслово-зв'язка <i>бути</i>		<i>Бути вродливим — це ще не бути щасливим (Нар. творчість).</i>

279. Складіть і запишіть речення зі складеним підметом, у яких представлено зазначені способи його вираження.

Складений підмет

1. Сполучення власне-кількісного числівника з іменником: *один* — у формі називного відмінка однини, *два, три, чотири* — у формі називного відмінка множини, *п'ять* і далі — родового відмінка множини.

2. Сполучення неозначено-кількісного числівника, прислівника чи займенника з іменником у формі родового відмінка множини.

3. Сполучення іменника, що має кількісне значення, з іменником у формі родового відмінка множини.

4. Сполучення іменника або особового займенника у формі називного відмінка з іменником чи займенником у формі орудного відмінка з прийменником *з*.

5. Сполучення числівника або займенника з іменником чи іншою частиною мови у значенні іменника у формі родового відмінка з прийменником *з (із)*.

6. Словосполучення, до якого не входить жодне слово у формі називного відмінка.

7. Неподільне словосполучення.

280. 1. Знайдіть у реченнях присудок. Якою частиною мови він виражений? Користуйтеся теоретичним матеріалом і таблицею.

1. Хай наша рідна Україна в добрі і мирі прожива (Д. Павличко). 2. Довго ще ясніти буде осінь, червонити віти і траву (В. Ткаченко). 3. Дороги України розкинулись у своїй звабності на всі чотири сторони світу (І. Цюпа). 4. Спить у блакитній льолі наша земля дитиною (Б. Олійник). 5. Ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї (М. Рильський). 6. Під ногами шурх! та шурх! гадюки (О. Гончар).

Присудок — головний член двоскладного речення, граматично пов'язаний із підметом. Він виражає дію, процес, стан, сталу чи змінну ознаку предмета тощо. Тому присудок, крім питань *що робить предмет? що робиться з предметом?*,

може відповідати на питання хто (що) він є? ким або чим він став? яким він є? що це таке? та ін.

Розрізняють простий і складений присудки. Простий присудок виражається способово-особовими формами дієслова чи їх еквівалентами. Наприклад: 1. *Гаї шумлять — я слухаю* (П. Тичина). 2. *Ой ви, білі лебедоньки, голосні пісні, ви літайте, ви шугайте в рідній стороні* (М. Рильський).

Присудок може в реченні словесно не виражатися. Його називають нульовим. Простий присудок може ускладнюватися частками. Складені присудки поділяються на дієслівні та іменні.

Простий дієслівний і простий ускладнений присудок

Тип	Спосіб вираження	Приклади
Простий	Дієслово у формі теперішнього, минулого або майбутнього часу дійсного способу	<i>Про Жовтій Води і про Корсунщину шепче вітер по дібровах</i> (П. Куліш). <i>Бережани проводжали до армії своїх новобранців</i> (Є. Гуцало). <i>Скоро степові пагорби вкриються травами</i> (М. Руденко).
	Дієслова наказового способу	— <i>Здається, сказав усе... А ти відповідай або мовчи...</i> (Є. Гуцало). <i>Хай проходить, хай мариться, дорога моя, літо медоцвітне й п'янюче</i> (Б. Лепкий).
	Дієслово умовного способу	<i>О, коли б то я знав йому ймення</i> (Б. Олійник).
	Вигук і звуконаслідування	<i>А дід ні гугу: і за поріг не виходить</i> (Григор Тютюнник). — <i>Ти на голові ходиш? Ану марш до дідуня...</i> (Є. Гуцало). <i>Він — бах! Заець — беркиць</i> (Остап Вишня).
	Фразеологічне словосполучення	<i>Матері в печалі-горі скорбно руки заломили</i> (П. Гуріненко). <i>Біля воріт міряє кроки вартовий</i> (А. Хижняк). <i>Ласточкін таки щось намотав на вус, і в очах його блимнули іскорки</i> (Ю. Смолич).
Простий ускладнений	Дієслово особової форми з частками та, як, дивись (у значенні частки) та ін.	<i>А ведмідь розлючений, як стрибоне до вас... — Та злазьте...</i> <i>Кабан у Пилипову балку побіг!</i> (З тв. Остапа Вишні).
	Інфінітив із часткою ну, дієсловом давай (у значенні частки)	<i>Посланці знову давай його просити, давай його благати</i> (Нар. творчість).
	Повтор дієслівної форми та слів-синонімів	<i>Ой що ж се ти, милий, думаєш-гадаєш?</i> (П. Куліш).

II. Визначте стилістичні функції присудків, виражених інфінітивом, вигуком, повторюваним дієсловом.

III. Доберіть із художньої літератури по три речення із простим дієслівним присудком і простим ускладненим. Поясніть способи їх морфологічного вираження.

281. За допомогою таблиці підготуйте лінгвістичне повідомлення «Способи вираження дієслівного складеного присудка».

Дієслівний складений присудок

Різновид	Спосіб вираження	Приклади
Складений дієслівний	Інфінітив із фазовою зв'язкою збиратися, почати, стати, продовжувати, кінчати, переставати та ін.	<i>Вдова осталась не сама, а з сином-парубком; женити його збиралась восени (Т. Шевченко). А у місті плач і стогін... Став людей косити голод (Олександр Олесь).</i>
	Інфінітив із модальною зв'язкою могли, мусити, сміти та ін.	<i>Мирослава зуміє дотримати присяги (І. Франко). — Може, я міг би вам допомогти? (О. Гончар). Гарна людина мусить допомагати людині (І. Франко). Відцвітати не хочуть черешневі сади (П. Чубинський).</i>
	Інфінітив із прикметником (дієприкметником) у ролі зв'язки, усталені сполуки, що виконують роль зв'язки, та при нульовій зв'язці	<i>Я готовий повірити в царство небесне (В. Симоненко). А наймичка до царівни б рада слать старости (Т. Шевченко). Українські письменники XVII віку мали звичку зазначати свої джерела на полях книжок (І. Огієнко). Я не в силі тобі нині переповісти всього (М. Коцюбинський). На спаді літ над складнощами світу Філософ битись врешті притомивсь (Б. Олійник). Вік прожити — не поле перейти (Нар. творчість).</i>
Ускладнений або складний	Інфінітив із зв'язками та усталеним зворотом чи дієслівна особова форма та прикметник (дієприкметник), який перебуває у подвійному зв'язку — з підметом і присудком	<i>Мастити ферму була заходилась (С. Йовенко). І то ж вона наврочила, нівроку... Уміє перекинутись в сороку... (Л. Костенко). Ми були одні й мали змогу спокійно почати обмірковувати дальший план діяльності (О. Досвітній). Прийшла любов непрохана й неждана — ну як мені за нею не піти? (В. Симоненко). Чубенко робив марні спроби підвестися на ноги (Ю. Яновський).</i>

282. За допомогою таблиці підготуйте лінгвістичне повідомлення «Способи вираження іменної частини складеного присудка».

Іменний складений присудок

Спосіб вираження іменної частини	Приклади
Іменник у формі Н. в., Ор. в. та Зн. в. з прийменником за + зв'язка бути	Я лиш син народу, малий листок на дубі віковім (А. Малишко). Професор Підвисоцький був фундатором української школи патологів (В. Калита). Мене не буде — будь йому за батька (Панас Мирний).
Іменниковий порівняльний зворот + зв'язка бути	Оченьки — як тернок , брівоньки — як шнурок , личенько — хоч малюй, устоньки — хоч цілуй , станочок — хоч пиши (Із фольк. записів Марка Вовчка).
Займенник, співвідносний з іменником у Н. та Ор. в. + зв'язка бути	Щаслива ти, Ящиho Кошова! А я ... Хто я? (Л. Костенко). Ти ж, кажуть, був трохи своїм із Сомком! (П. Куліш).
Займенникове словосполучення + зв'язка бути	Березу ти сестрою називаєш? Хто ж ти така? (Леся Українка). Чіпка був сам не свій (Панас Мирний).
Прикметник у формі Н. в. та Ор. в. + зв'язка бути, стати, здаватися	Сутінки в хаті були сумні (Григір Тютюнник). Твій гріх утричі тяжчий ... (Б. Олійник). Мені осіння ніч короткою здається (Леся Українка).
Прикметниковий порівняльний зворот	І стіни стали мов чужі ... (М. Луків).
Прикметниковий займенник + зв'язка бути, стати	Коли він так змінився? Чи, може, він такий і зроду був! (Л. Костенко).
Дієприкметник + зв'язка бути, стати	Ти вся засніжена, закрижена в болота мерзлі сторона... (Т. Масенко).
Числівник кількісний і порядковий + зв'язка бути	Та я, хазяєчко, один , багато місця не займу (Григір Тютюнник). Двадцятю і останньою була Аничка (М. Коцюбинський).
Синтаксично нерозкладне словосполучення + зв'язка бути	А запорожці — люди без круть-верть (Л. Костенко).
Фразеологічне словосполучення	Оришка справді душі не чула в Чіпці (Панас Мирний).
Прислівник + зв'язка бути, стати	І знати це — пустельно і жорстоко (С. Йовенко).

283. Запишіть шість речень з іменним складеним присудком, у яких представлено різновиди його морфологічного вираження.

284. Прочитайте речення. Зверніть увагу на форму присудка при складеному підметі. Повторіть правила за поданою далі схемою. З'ясуйте особливості поєднання присудка й підмета, їхні стилістичні функції.

1. Василь з Ганною сіли осторонь (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Отарка молоденьких лип загородилася високою стіною, мовчки пишається одна з одної.
3. П'ятеро чоловік зайшло всередину (*Ю. Яновський*).
4. Чорніє поле, і гай, і гори.
5. Уже третій, і четвертий, і п'ятий минає немалий рік (*Т. Шевченко*).
6. Пройшла зима і не одна вже осінь (*А. Турчинська*).
7. Тільки Петро та Демко Rogoziani не гостювали ні в кого (*А. Кащенко*).
8. Біля прилавка стояло двоє селян і переказували продавцеві, напевно, останні новини (*Петро Панч*).

Особливості зв'язку присудка й підмета, вираженого словосполученням або складноскороченим словом

Дієслово-присудок ставиться у формі множини	↔	При підметі, вираженому словосполученням іменних слів у Н. й Ор. в.	<i>Батько з сином працювали...</i> , хоч можлива форма: <i>Батько з сином працював...</i> , якщо увагу зосереджено не на дії
Дієслово-присудок ставиться як у множині (частіше), так і однини	↔	При підметі, вираженому кількісним числівником та іменником у Р. в. множини	<i>П'ять абітурієнтів склали (склало) екзамен:</i> у множині, якщо увагу зосереджено на дії; (в однині — на кількості)
Дієслово-присудок ставиться у формі однини	↔	При підметі, вираженому словами <i>мало, багато, чимало, більшість, частина, решта</i> й іменником у Р. в. множини	<i>Частина студентів склала іспит успішно...</i>
Дієслово-присудок має форму роду і числа, як і стрижневе слово аббревіатури	↔	Якщо аббревіатура буквеного типу	<i>КМПУ імені Б. Д. Грінченка (університет) закінчив прийом...</i> Абревіатури інших типів сприймаються як звичайні слова, що належать до якогось одного роду <i>ВАК розглянув...</i> (хоч основне слово жін. роду: <i>Вища атестаційна комісія</i>)

Спискування

285. Підготуйте лінгвістичне повідомлення про підмет і присудок, адресоване учням 8 класу. Доберіть цікаві приклади. Оформіть роботу як проєкт.

286. Використовуючи різні форми підметів і присудків, напишіть твір-опис з елементами роздуму за репродукцією картини Катерини Білокур «Богданівські яблука». Найкращі твори розмістіть на сайті школи.

К. Білокур. Богданівські яблука

Сталістака і кривотура мовлення

Називний відмінок у складеному присудку

287. Прочитайте й перекажіть текст, наводячи власні приклади речень.

У якому відмінку треба вжити іменник і прикметник, якщо вони виконують роль складеного присудка із дієслівною зв'язкою *бути, звати* тощо, — в називному чи орудному? Як краще сказати по-українському: «Мій батько був *коваль*» чи «Мій батько був *ковалем*», «Вона була *гарна дівчина*» чи «Вона була *гарною дівчиною*»?

Порівняймо приклади: «Обоє вони були *сироти*, побралися й жили собі *двійко*» (Марко Вовчок); «Мене звать *Андрій Корчака*» (І. Нечуй-Левицький); «Будь мені *лицар да вірнесенький*» («Українські пісні» М. Максимовича).

Це — ніби паралельні форми, проте в сучасній українській літературній мові віддають перевагу формі орудного відмінка: «Петро був *першим учнем* у класі», «Вона була *досвідченою лаборанткою*», «Усе життя вони були *наївними*, як діти».

Якщо проаналізувати всі наведені вище приклади, то неважко помітити, що називний відмінок стоїть там, де іменник і прикметник виражають незмінну властивість — *сироти*, ім'я й

прізвище — *Андрій Корчака, лицар вірнесенький* (цебто людина, що визначається вірністю на все життя, довіку). Зате там, де мовиться про несталу або тимчасову ознаку, тоді дають перевагу орудному відмінкові: був *волом*.

Великий знавець слов'янських мов, український учений О. Потебня вважав, що фраза, яку він прочитав у галицькому виданні: «Історія є *вчителькою* життя», — належить до полонізмів і її треба було виправити за нормами української мови: «Історія є *вчителька* життя». Проте в сучасній українській мові ми орієнтуємося і на прикладку *є чи був* або *буде*.

На основі цього слід зробити висновок, що в наведених на початку фразх правильно буде сказати: «Петро був *перший* учень у класі», «Вона була *досвідчена* лаборантка», «Усе життя вони були *наївні*, як діти», — бо іменники й пов'язані з ними прикметники означають постійну властивість. Але можна сказати: «Попервах Петро був *першим* учнем, а потім став мало не *останнім*»; «Хоч вона була й *досвідченою* лаборанткою, але перейшла на іншу роботу»; «Вони були *наївними*, як діти, поки їх не спіткало лихо», — бо тут в іменниках і прикметниках мовиться вже про тимчасову, а не постійну властивість (Б. Антоненко-Давидович).

288. Перегляньте періодичні видання, що виходять у вашому регіоні, і знайдіть у них приклади неправильної координації підмета й присудка. Виправте помилки і прокоментуйте їх у класі.

Розвитає мовлення

Твір у публіцистичному стилі з широким узагальненням

289. Об'єднайтеся в пари. Без допоміжних джерел розкажіть одне одному про публіцистичний стиль, його жанри, лінгвістичні ознаки. Разом підготуйте запитання сусідній парі.

290. Об'єднайтеся в групи. Сформулюйте, що таке *узагальнення*. Прочитайте окремі вислови, зробіть коротке узагальнення щодо порушеної в них проблеми.

1. Людина складається не тільки з матеріального єства.
2. Людина має душу.
3. Фізичне тіло здатне рости й розвиватися. А чи росте і розвивається душа людини?
4. Тіло розвивають фізичними вправами. А що треба для розвитку душі?
5. Про людину говорять *душевна* або *бездушна*. Але ж *дух*, *душа* від *дихає*, а не *дихає* — значить мертва. Невже *бездушна* означає *мертва*?
6. Що головніше: душа чи розум?

7. Чи правий наш філософ Г. С. Сковорода, який писав: «Не зовнішня наша плоть, але наша думка — головна наша людина. В ній ми перебуваємо. А вона є нами»?

8. Г. Сковорода вважав серце «джерелом думок і бажань»: «Глибоке серце або думка — воно то є самою дійсною людиною та головою». А де в людини знаходиться епіцентр добра: у голові, в серці, в душі?

9. Як треба розуміти вираз *спорідненість душ*?

291. Обговоріть у групах й аргументовано доведіть, що подані теми є широким узагальненням або спростуйте цю думку. Оберіть одну з тем, свій вибір обґрунтуйте.

1. Людське в суспільстві та суспільне в людині.
2. Людина і війна — поняття несумісні.
3. Добро зберігає людство на Землі.
4. Екологія природи починається з екології душі.
5. Кохання — вічна тема всіх часів і народів.

292. І. Прочитайте, складіть тези тексту.

Твір — це оригінальний зв'язний текст, самостійно складений учнем усно чи письмово за певною темою.

Вміння писати твір — це вміння переконливо, логічно, образно висловлювати свої думки.

Робота над твором починається не під час його написання, а здійснюється попередньо протягом досить тривалого часу і за певною системою.

Починати треба з вибору теми. Подумай: з якої теми у тебе більше знань, яка з тем для тебе більш цікава, найбільш зрозуміла, чи є у тебе можливість мати додаткові джерела для написання твору за обраною темою (тексти, журнальні і газетні статті, критична чи довідкова література).

Обравши тему, визнач **ключове слово**, провівши аналіз усього заголовка. Вибудуй **логічний ланцюжок** зі слів назви теми (тобто словами теми дай відповідь на запитання: *Про що я пишатиму?*).

Зразок:

Тема, ключове слово	Логічний ланцюжок
Художнє осмислення загальнолюдських цінностей у творчості Ліна Костенко	Про загальнолюдські цінності (добро, любов, честь, совість і т.п.), (я к і?) які осмислила (х т о?) Ліна Костенко (я к?) художньо (д е?) у творах

Для успішного написання твору слід чітко уявити його структуру. Як відомо, твір поділяється на три частини: **вступ** (1/4 всього обсягу); **основна частина** (1/2 всього обсягу); **закінчення** (1/4 всього обсягу).

У вступі зазвичай подається *розгорнута сутність ключового слова*. Логічний ланцюжок, як гілочка листям, вкривається словами. **Немає життя ні початку, ні кінця. І кожне нове покоління, кожна людина мусить відповісти собі: заради чого живу? Які духовні чи моральні скарби передам нащадкам?**

Щоб при викладі основної частини не збитися на манівці, необхідно скласти план (каркас) майбутнього твору. Складений за пропонованою технологічною карткою він допоможе не розгубити власних думок, доцільно використати зібрані матеріали.

№ порядковий	№ робочий	План	Коментар, цитати
1.	1.	Що взагалі є цінностями? Наскільки вони справжні?	Слава, влада, гроші, любов, дружба <i>Вечірнє сонце, дякую за день. Вечірнє сонце, дякую за втому.</i>
2.	2.	Народ, історичне минуле як ціннісні категорії Відповідальність перед нащадками за духовні скарби.	<ul style="list-style-type: none"> • Коли в людини є народ, тоді вона уже людина. • Діди « ідуть за часом, як за плугом». • Сміється Байда з вишини: — <i>Що, доспівалися, нащадки?</i>

Основний виклад матиме такий початок:

Що ж то за скарби, без яких світ не може існувати? Як не дивно, — це не гроші, слава чи влада — все те скороминуше. Неоціненними є кожна мить, прожита на землі, звідані радощі, горе, щастя, біль і втома, любов і кохання. Тому з такою вдячністю говорить поетеса:

Вечірнє сонце, дякую за день.

Вечірнє сонце, дякую за втому.

Складаючи план твору, слід пам'ятати, що кожний етап розвитку думки — це аргумент, яким ти доводиш правильність своєї головної думки — **ідеї твору**. Відшукуючи аргументи, іди від думки до прикладу і від прикладів до думки. Найсильніший аргумент можна поставити на перше місце або на останнє.

Наприклад, у темі, яку оголошено на початку, це може бути: **Ніяка цивілізація, ніяка зброя не повинні знищити в людині людське:**

Душа належить людству і епохам.

Чому ж її так раптом потрясли —

**Осінні яблука, що пахнуть льохом,
і руки матері, що яблука внесли?**

Висновки — це завершальна частина твору. Вони можуть бути висновками, що випливають з наявних у творі думок, або висновками, що виходять за межі теми.

Наприклад: У скарбниці людського існування є цінності, що їм немає ціни: рід з діда-прадіда, народ, рідна земля, де «ясні зорі і тихі води». Кожна людина відповідальна перед нащадками за їх збереження:

Я дерево, я сніг, я все, що я люблю.

І, може, це і є моя найвища сутність.

Твір готовий, але в чорновому варіанті. Відредагуй його, але через 2—3 дні, тоді ти помітиш вади, яких не бачив раніше.

Привітай себе! У твоїх руках не списаний, а тобою створений твір (За І. Радченка).

II. Прочитайте ще раз обрану вами тему (у вправі 291). Опрацюйте її відповідно до рекомендацій, поданих у тексті. Самостійно напишіть твір.

Майстерня дієслів

293. Прочитайте. Запам'ятайте, з якими значеннями вживають подані слова. Перекажіть кожний текст своїми словами, використовуючи речення, наведені автором для прикладу. Наведіть власні приклади вживання слів із другого уривка.

1. *Відпускати, пускати, видавати, продавати.* «Тепер я вашу зброю всю у закладі лишаю, а вас додому *відпушу*», — читаємо в Лесі Українки й розуміємо, що йдеться про те, щоб пустити людей на волю, а не тримати їх у полоні. Похідним іменником від дієслова *відпускати* є *відпустка*, а не *відпуск*, наприклад: «Треба брати *відпустку* на місяць і десь відпочити» (Іван Ле). Дієслово *відпускати* може означати ще «зменшувати тиск, послаблювати»: «Оце наївся, треба й очкур *відпусти*ти» (Б. Грінченко); це саме дієслово й похідні від нього, зокрема іменник *відпуск*, трапляються в технічній термінології: *відпускати* болт, *відпускати* сталь, *попускати* гальмо, *відпуск* деталей (Російсько-український технічний словник).

2. *Залицятися, упадати, доглядати, ходити.* Цілком природно по-українському звучать фрази: «Ні, ти насамперед скажи, що то за дівчина була, до котрої ти тут *залицявся*» (І. Франко), — або «Чоловіка стрінула... як ластівка, *впадала* й покірно лацилася до нього...» (Іван Ле), — то ніяк не можна сказати: «Хворий був у тяжкому стані, й тому коло нього треба було весь час *упадати*».

Дієслова *залицятись*, *упадати* належать до семантичної групи, об'єднаної поняттям кохання чи симпатії. А коли йдеть-

ся про догляд дитини, людини, що опинилася в безпорадному стані, або хворого, тоді треба вживати дієслова *доглядати, ходити*: «А Оришка — стара вже, нездужала, — тільки й того, що *доглядає* дитину...» (Панас Мирний); «Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона *ходила* коло нього, варила йому зілля» (М. Коцюбинський).

Уникайте помилок

Неправильно	Правильно
Розмовляти на українській мові	Розмовляти українською мовою
На протязі години	Упродовж (протягом) години
При любій погоді	За будь-якої (всякої) погоди
Інакомислячий	Інакодумець
Дбати за рідних	Дбати про рідних
Піти за хлібом	Піти по хліб

§ 26. СКЛАДНІ ВИПАДКИ КВАЛІФІКАЦІЇ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНІВ

Мовознавчі студії

294. Прочитайте текст. Підготуйте лінгвістичне повідомлення «Чи можна якийсь член речення розглядати за подвійними семантико-синтаксичними відношеннями?». Подискутуйте.

Певні труднощі викликає розмежування **обставин і додатків**, виражених орудним відмінком. Наприклад: *Я знайомий і з кайлом, і з пером, і з багнетом (В. Сосюра)* — безсумнівні додатки: *знайомий (з ч и м?) з кайлом, з пером, з багнетом. Зеленими ланами Придніпров'я йшли на захід полки — йшли (д е?) ланами* — обставина місця, *ланами (я к и м и?) Придніпров'я* — неузгоджене означення.

Розглянемо ще кілька випадків. Порівняймо: *На полонині багато гірських квітів і На яблуні з'явився перший цвіт*. До члена речення *на полонині* цілком природним є запитання *де?* Це зумовлюється лексичним значенням іменника *полонина*, який має предметне значення і значення певного простору. Словоформа місцевого відмінка *на полонині* — це обставина місця. А яким же членом речення виступає *на яблуні*? Це також обставина місця, але на відміну від іменника *полонина* іменник *яблуня* означає предмет, якому властивий малооб'ємний вияв у просторі. Тому до члена речення *на яблуні* логічно поставити

також питання *н а ч о м у?* при цілком закономірному питанні *де?* Або: *Ваза з квітами стоїть на вікні* — ваза (я к а?) з квітами — неузгоджене означення; *стоїть (н а ч о м у? д е?) на вікні* — обставина місця; *Поїхав (к у д и?) до озера* — обставина, оскільки присудок *поїхав* означає дію, яка реалізується в певному напрямі, і *Під'їхав (д о ч о г о? к у д и?) до озера* — дієслово означає результативну дію з наближенням її до певного об'єкта — озера. Але: *Дитина простягнула руки (д о ч о г о?) до іграшки* — додаток (виражає об'єкт спрямування дії).

Отже, у випадку подвійного запитання — до форми залежного слова і відповідно до семантико-синтаксичних відношень між головним і залежним словом — перевагу віддаємо другому.

295. І. Ознайомтеся з послідовністю визначення другорядних членів речення.

1. Якщо другорядний член речення виражений іменником у непряму відмінку, тоді треба зважати на семантико-синтаксичне відношення, яке виражає він за іншим членом. Наприклад: *У дверях будинку показалаь господиня (П. Куліш)*. До слів *у дверях* формально можна поставити два питання (*у ч о м у? і д е?*). Але разом із присудком *показалась* вони вказують на просторові відношення. Отже, *господиня показалаь (д е?) — у дверях*. *Я вчився любові в дядька Миколи (Л. Кисельов)*. До словоформи *у дядька Миколи* також можна поставити два питання (*в к о г о? і д е?*). Зміст речення підказує, що йдеться не про місце навчання, а про особу, яка навчала любові. Отже, до названого члена речення треба ставити питання (*в к о г о?*) як до непрямого додатка.

2. Якщо виникає питання щодо визначення означення чи додатка, вираженого родовим відмінком іменника, то треба вдатися до перетворення конструкції. Порівняйте: *довгі ночі літа і довгі літні ночі*. Або: *слово учителя і учительське слово*. Перевагу віддають означальним відношенням, а не об'єктним, бо іменник характеризується за певною ознакою: *квіти лісу (я к і? — лісові)*.

3. Іноді неможливо визначити член речення однозначно, тоді відповідь може бути така: член речення виражає подвійні відношення. Наприклад: *Шукай змісту не в словах, а в думках (Петро Панч)*. У цьому реченні можна формально поставити два питання (*в ч о м у? і д е?*). Другорядний член речення може бути визначений і як додаток, і як обставина.

II. Доберіть по два речення з текстів художньої літератури, у яких форма іменника відповідає на питання непрямого відмінка, що властиво додаткові, але в реченні виражає обставинні або означальні відношення, тобто виступає обставиною чи неузгодженим означенням.

296. Визначте, в яких словосполученнях керований іменник виражає ознаку, а в яких — об'єкт.

Берег річки, кімната вчителя, човен на березі, політ орла, спів матері, рядок вірша, куц шипшини, вареники з вишнями, добром нагріте серце, краса природи, учень гімназії, збирання винограду, потиск руки, в ім'я перемоги, маківка ялинки.

297. І. Прочитайте текст. Випишіть із другого абзацу три прості речення. Зробіть синтаксичний аналіз головних і другорядних членів речення за схемою: 1) підкресліть підмет і присудок; 2) визначте групу підмета і групу присудка; 3) визначте підмет — простий чи складений, чим виражений; присудок — простий чи складений; іменний чи дієслівний, чим виражений; 4) підкресліть додатки, означення, обставини і дайте їм повну характеристику (додаток — прямий/непрямий, засіб морфологічного вираження, значення відмінкової форми; означення — узгоджене/неузгоджене, тип зв'язку, поширене/непоширене, засіб морфологічного вираження; обставина — на яке питання відповідає, різновид, засіб морфологічного вираження).

ВІРА І ЛЮБОВ

Віра і любов... Які це замацані пальцями недовіроків та егоїстів поняття! Які витерті від ужитку бездушними сентиментами і фарисеями! У поетки ці слова заблисли їх свіжими, пишноцвітними барвами, первісним вогнем, її віра, її любов не мають нічого спільного зі змістом, що його вкладають в ті поняття офіційні проповідники тих чеснот нашої цивілізації, від яких відлетів уже Дух Божий.

Що таке віра? Це — «здійснення очіданого, певність невидимого» — дефініція Апостола Павла. Бо з невидимого вийшло видиме. Віра — це нестримне бажання перетворити мрію в реальне життя. Вона не тільки зцілює хворих людей, але й цілі народи, які вірять у можливість свого зцілення. Чому дає віра таку міць тим, хто її має? Бо удесятерює непевний і хитливий людський розум, його силу. Хто вірить — того не збити, не захитати в його вірі жодними людськими «доказами». Той піде по воді, і не переконати його, що сила тягару тіла потягне його на дно. Такого, як сновиду, не переконати, що небезпечно для життя лазити по даху на краю високого будинку. Такий, хоч прикутий до ліжка невиліковно — як на людський розум — хворобою, візьме одяг свій і піде. Віруючий є певний, що молитвою і вірою досягаються тілесні, матеріальні наслідки. Вірить, що з п'яти хлібів можна зробити тисячі, з води вино, з маленької іскри роздмухати пожежу. Вірить, що невидиме кермує видимим і формує його.

Цю віру мала Теліга... (Д. Донцов).

II. Виконайте завдання до тексту.

1) Поясніть, що ви вкладаєте у зміст поняття *віра і любов*.

2) З'ясуйте за тлумачним словником значення слів *фарисей, дно, сно-вида*.

Спикування

298. Підготуйте виступ до уроку-семінару за творчістю одного з улюблених ваших письменників (українських або зарубіжних). Побудуйте і виголосіть його відповідно до вимог ораторського мистецтва.

§ 27. СИНОНІМІКА УЗГОДЖЕНИХ І НЕУЗГОДЖЕНИХ ОЗНАЧЕНЬ. НАПИСАННЯ ПРИКЛАДОК

Мовознавчі студії

299. Прочитайте текст. Знайдіть означення, визначте спосіб зв'язку означення з означуваним словом. На що вказують означення (якість, належність особі, тварині, ознаку за суспільним становищем, за віком тощо)? Якими частинами мови вони виражені?

Творчість Василя Симоненка в усі часи належить Україні, бо для співу свого, для думи своєї в щасливу мить народила його Україна. І він — за прикладом найкращих наших поетів — синівською відданістю їй віддичив, напруженим чесним горінням душі (О. Гончар).

Означенням називається другорядний член речення, що вказує на якусь із ознак інших членів речення, виражених іменниками (словами з предметним значенням): *синє небо, до дванадцяти років, половіючі жита, мої побратими*.

Розрізняють означення узгоджені та неузгоджені.

Узгоджені означення виражаються прикметниками, дієприкметниками, порядковими та кількісними числівниками у непрямих відмінках, крім знахідного, займенниками і приєднуються до головних слів граматичним зв'язком узгодження у роді, відмінку і числі (*теплий рік, тепла весна, тепле літо*). Наприклад: 1. *Оксамитове поле безкрає переливами синіми грає* (Д. Луценко). 2. *Більше вір своїм очам, ніж чужим речам* (Нар. творчість). 3. *Біля одного весла стояло двоє* (Ю. Смолич).

Неузгоджене означення приєднується до головного слова граматичним зв'язком керування, якщо воно виражене іменником, займенником (*його, її, їх*), або прилягання, якщо означення виражене невідмінюваним словом. Порівняйте: *поради* (ч и і?) *батька*, (*його*) *шлях* (я к и й?) *наліво*. Наприклад: 1. *Шопена вальс... Ну хто не грав його і хто не слухав?*

(М. Рильський). 2. Стала наближатися година рушати в дорогу (С. Васильченко). 3. І ходить за їхнім криком бажання лягти і заснути (В. Симоненко).

Означення має такі характеристики: а) є другорядним членом речення; б) виражає означальні відношення; в) залежить тільки від іменника; г) виражається у типових випадках прикметниками та іншими словами в прикметниковій функції; г) з означуваним словом пов'язане підрядним зв'язком узгодження; д) неузгоджене означення поєднується з означуваним словом зв'язком керування або прилягання.

300. І. Прочитайте текст, знайдіть узгоджені й неузгоджені означення.

Визначте, до якого слова вони відносяться, яким способом синтаксичного зв'язку пов'язуються з означуваним словом. Яку стилістичну роль виконують означення у художньому тексті? Чи може означення пов'язуватись із займенником?

Володимир Свідзинський для української поезії поет майже унікальний. Його вірші — наскрізь асоціальні, сповнені якоїсь таємничої внутрішньої самодостатності без будь-яких зовнішніх намірів. Ці вірші існують так, як існують дерево, камінь, вода. Вони сповнені самих себе і ніби створені виключно для автора. Це просто знаки його особистої певності і самоутвердження. Вони — авторський засіб і авторська мета. Читаючи Свідзинського, можна піддатися враженню, що ці вірші існуватимуть і без читача: можете їх читати, можете — не читати, їм то чи не байдужісінько — адже вони стали часткою речового, предметного світу. Його поезії — то міра авторського самодовіряння й самоприналежності, інтимні щоденникові записи інтелігента, що свідомо самоізолювався від світу. В системі його поетичного обширу читач виглядає як *persona grata*. Його віра вречивалась у незрадний, недвозначний природний світ. А світ для Свідзинського не тільки білий, він може існувати і без людей.

У цій позиції — єдиний його порятунок і надія на вижиття. Замкнутися, щоб зберегтися. Змаліти, щоб не помилитися у власній суті. Стати збоку, щоб не бути співучасником. По малості посполитих рушень духовності він відчув себе сиротою, якому хочеться утекти від оманливості жального, як монгольська стріла, прогресу. Утекти з почуттям злодія, грішника; він-бо ж непомітно для стороннього ока затиснув себе в кулачок. А втеклому поетові на самоті стало радісно розглядати свій незаконний діамант. Який же то прекрасний гріх — зупинитися навпроти себе! Життя стало гріховним розгляданням самого себе, самопротистоянням, самоспогляданням (тому й читач може видатись за фіскала!).

Рятунок людини вже мислиться поетом як самопорятунок і — виключно як самопорятунок: єдиний еліксир проти ган-

гренозної ери сталінського культизму — самовідданий індивідуалізм.

Складність, ніби шашіль, точить нашу душу. Вона спустошує нас. З нею ми втрачаємо цільність індивідуальності, наша духовна суть ніби розбивається на скалки взаємозалежних «я». «Я бачу те, що бачили віки». Це правдивий план поетового бачення. Він піддається чарам сталості, успокоєння, ваговитої дозрілості речей (*В. Стус*).

II. Поповніть свій словниковий запас. Випишіть із тексту слова, словосполучення, які ви рідко вживаєте у власному мовленні, з'ясуйте їхнє значення.

301. Прочитайте. На які питання відповідають виділені слова? Що означають?

1. Якось ішов тим степом козак-нетяга, побачив бандуру, взяв до рук та й заграв. І ожила пісня-дума (*І. Цюпа*). 2. Вдяг ясен-князь кирею золоту, а дика рожка — буйні корали (*Леся Українка*). 3. З усього роду zostалися я та рідний брат батьків — мій дядько (*Панас Мирний*). 4. Холодком, у свято, приходив Скоробагатько Максим, староста сільський, якого дражнили «вовчком», і тесть Підпари, Гаврило (*М. Коцюбинський*).

Різновидом означення є прикладка. Прикладка виражається іменником або словосполученням, яке заступає іменник; вона є залежним словом в означальному словосполученні, приєднується до головного слова синтаксичним зв'язком повного або неповного узгодження (обов'язково узгоджується тільки у відмінку). Наприклад: 1. *Солов'їні звуки-промені лунуть у світ* (*О. Ющенко*). 2. *Ця поезія під назвою «Колісниця» визначить подальшу долю Т. Осьмачки* (*Н. Зборовська*).

Прикладка може пов'язуватися з пояснюваним словом повним або неповним узгодженням. При неповному узгодженні прикладка щодо пояснюваного іменника має інший рід або й число. Прикладка уточнює власну чи загальну назву. Хоч прикладка стоїть переважно після пояснюваного слова, у багатьох випадках тільки зміст речення підказує, яке слово основне, а яке є другою назвою. Наприклад: *Проплива над берегом крутим цвіт-краса, мов пісня на воді* (*Б. Степанюк*). Прикладка може виражати різні значення: позначати рід заняття, ознаки особи за віком, соціальним станом: *художник-пейзажист, хлопчик-підліток*. Досить часто прикладка є образною, метафоричною назвою, наприклад: *Земля-мати, Дніпро-Славути, місто-герой, гори-хвилі*.

Прикладка, виражена словосполученням, називається поширеною. Поширену прикладку можуть утворювати підрядні й сурядні словосполучення: *Де ж то гордість твого духа — вільного орла?* (*Олександр Олесь*).

Прикладка може залежати від особового займенника: *Вони, переможці Олімпіади-2008, примножили славу України*. Якщо прикладка залежить від займенника, тоді вона виділяється з обох боків комами: *Їм, учасникам Олімпіади, людська шана, слава і честь!* (З газети).

Непоширена прикладка, уточнюючи назву особи за характерною ознакою, семантично зближується з пояснюваним іменником (*вчитель-словесник, легінь-красень, очі-зорі*), що призводить до утворення складного слова: *сон-трава, диван-ліжка, лікар-терапевт*.

Практика

302. Спишіть речення. Підкресліть прикладки, поясніть, до якого слова вони відносяться і чим виражені.

1. Десна-красуня горне свій гнучкий стан до Дніпра-Славути (І. Цюпа). 2. Ой, який же ти став тепер, мій лісе-брате! (О. Довженко). 3. Гімназія — середній загальноосвітній навчально-виховний заклад другого ступеня — забезпечує науково-теоретичну, гуманітарну, загальнокультурну підготовку обдарованих і здібних дітей (Зі збірника).

303. І. З поданими словосполученнями складіть речення, поясніть за собою морфологічного вираження.

Станція «Дніпро», театр імені Івана Франка, озеро Тельбін, журнал «Дивослово», Дніпро-Славути, видавництво «Ранок».

ІІ. Утворіть словосполучення й запишіть їх у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

Батько (учитель), учитель (словесник), ріка (Дніпро), Дніпро (ріка), столиця (Київ), Київ (столиця), народи (брати), брати (народи), квіти (калачики), трава (деревій), квіти (весни).

304. Спишіть речення, розставте потрібні розділові знаки, поясніть їх. Підкресліть відокремлені прикладки.

1. До кімнати увірвалася Галина Терентіївна Гаркуша старший науковий співробітник лабораторії (М. Шеремет). 2. Вони вже знали про нього батальйонного комісара Лещенка (О. Гончар). 3. Слово моя ти єдина зброс ми не повинні загинуть обое! (Леся Українка). 4. Чи не чув хто, чи не бачив москаля-солдата мого сина? (Т. Шевченко). 5. Тим часом підійшло два купці близькі сусіди (І. Нечуй-Левицький).

Спиккування

305. Складіть і запишіть діалог з однокласником (-цею) про вживання прикладок у рекламних оголошеннях.

АКТИВНИЙ І ПАСИВНИЙ ЗВОРОТИ

306. Спишіть. З'ясуйте морфологічне вираження виділених членів речення. Яким зв'язком вони поєднані з членами речення, від яких залежать?

1. **Людині** бійся душу ошукать, бо в цьому схибиш — то уже навіки (Л. Костенко). 2. Тільки може любов поєднати і землю, і небо (В. Крищенко). 3. Як плоть моя замішана на крові, отак мій дух — на українській мові (Т. Майданович). 4. Хочеться зустрічі, білої радості. В серці з розлукою грається щем (С. Пушик). 5. Опівночі айстри в саду розцвіли... Умились росою, вінки одягли (Олександр Олесь). 6. Накинув вечір голубу намітку на склений обрій, на вишневий сад (М. Драй-Хмара). 7. Для слів немає меж. Майбутнє і минуле влились в сьогодні. 8. І струни дня замовкли наді мною в сліпучій млі. Я засинаю часткою малою Землі (П. Филипович). 9. Ралом залізним зорай цілину запахуцу, засів розкинь золотистий (Юрій Клен).

Додатком називається другорядний член речення, що виражає об'єкт, на який спрямована дія, або якого стосується дія, стан чи ознака: *бідний на воду, виконали вправу, приїзд товариша*.

Додатки приєднуються до дієслів, іменників, прикметників, дієприкметників, дієприслівників, прислівників: *посадити дерево, відчуття страху, багатий на розум, охоплений стихією, шкода за минулим*.

До головних слів вони можуть приєднуватися як безпосередньо, так і за допомогою прийменників. Типова форма додатка — непрямий відмінок іменника, займенника предметного значення. Наприклад: 1. *Даси дітям волю, сам попадеш в неволю (Нар. творчість)*. 2. *Одержати відповідь від тебе (Б. Лепкий)*. Додатки приєднуються до пояснюваного слова зв'язком керування. Найчастіше пояснюваним словом є дієслівна форма, яка керує формами непрямих відмінків іменника (займенника, кількісного числівника): *слухати лекцію, передплатити журнал, керувати установою, апелювати до старших, призначається дітям*. Рідше керують додатком іменники (здебільшого віддієслівні) та прикметники (ті, що виражають стан предмета і переходять у слова категорії стану), наприклад: *подарунки дітям, радий зустрічі, весело нам*. Додаток може виражатися словосполученням: *нагороджено дев'ятьох учнів, прочитав кілька сторінок*.

Додаток має такі характерні ознаки: а) це другорядний член речення; б) виражає об'єктні (предметні) відношення; в) найчастіше іменник у непрямому відмінку або субстантивоване слово; г) поєднується з головним словом підрядним зв'язком

керування; г) може стояти переважно після пояснюваного слова.

Додатки, виражені словоформами знахідного відмінка без прийменника, залежні від перехідних дієслів, називаються **прямими**. Прямими є також додатки в родовому відмінку, якщо: а) головне слово — перехідне дієслово, вжите з часткою *не*: 1. *Правди не сховаєш*. 2. *Семеро одного не ждуть* (Нар. творчість); б) дія поширюється не на весь предмет, а лише на його частину: *Узяла муки пшеничної, замісила водою* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Усі інші додатки є **непрямими**. Наприклад: 1. *До тебе, люба риченько, ще вернеться весна...* (Л. Глібов). 2. *Скільки я не бачився з тобою!* (М. Луків). 3. *Навмисне ми ніколи не шукали собі веселощів* (С. Васильченко).

Додаток у реченні може означати:

- 1) об'єкт, на який спрямована дія: *слухаємо вчителя*;
- 2) об'єкт, що є результатом дії: *засіяли поле*;
- 3) знаряддя чи засіб дії: *писати ручкою, їдемо машиною*;
- 4) предмет порівняння з кимось (чимось): *вищий від нього*;
- 5) об'єкт виміру: *склянка чаю*;
- 6) об'єкт взаємин: *спілкуватися з другом*;
- 7) суб'єкт пасивної дії: *виконано майстром*.

Стилістично рівноправними є форми прямого додатка, які збігаються або з називним, або з родовим відмінком: *купив зошит і зошита, позич лопати і лопату*.

Практикум

307. І. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Знайдіть у реченнях додатки, поясніть засоби їх морфологічного вираження та стилістичну роль.

Слова гірчили в стратеговій душі. Він солодив їх сам і сам споживав. Насправді ж істина, котра стояла за ними, побита цвіллю, поточена шашелем. Багато літ тому державну міць Афін тримали на своїх плечах архонти й не втримали, і, щоб не впала, щоб не розбилась, мусили підставити свої плечі військові стратеги. Аби захистити її списками й щитами. І вже не тільки од ворогів зовнішніх. Оберігати демократію, пильнувати законів, по яких та ж демократія ступала невзутими ногами. Але не стачило й їхніх сил. І втратили свою силу колись могутні й несхитні закони. Держава хиталася, як підрубане дерево. Останнього удару завдала їй металева, колись союзна, а тепер ворожа Спарта. Феогену й сьогодні в пам'ятку день, як із м'яких афінських джерельних криниць пили шоломами воду бронзогруді лакедемоняни, як купалися в райдужних фонта-

нах, як походжали по стінах Акрополя ворожі вартові. Ворог пішов, але він шукає нагоду вернутися знову. Вернутися, поки меч афінян не одточений і поки не виткані нові вітрила на трієри. Важкі тіні стоять за плечима у Феогена. І пам'яттю тих тіней, їхніми мертвими клятвами він почуває відповідальність за меч і за вітрила. Вдень і вночі не дає йому спокою важка думка. Він виносив її, як малу дитину. Феоген знає, як спорядити дитину в світ. Немало знатних людей хилиться до нього, прислухається до його слів. Вони допоможуть йому вкласти важку, єдино справедливу думку в затуманену голову азійського демосу, вдмухнути відвагу в його запалі груди (*Ю. Мушкетик*).

II. Проведіть спостереження над уживанням автором мовних засобів залежно від мети висловлювання. Яким реченням та мовним засобом віддає перевагу письменник? Поповніть свій словниковий запас: випишіть із тексту слова, словосполучення, які ви рідко вживаєте у мовленні, поясніть їхнє лексичне значення.

308. Визначте прямі й непрямі додатки, з'ясуйте їхні значення та засоби морфологічного вираження.

1. Антін змалку ріс у батьківському садку і спав у курені. Ті спогади дитячі повинню хлинули в його душу, схвилювали, вичаклювали із п'їтьми видиво власної, родинної садиби (*Юрій Клен*). 2. Спинилось літо на порозі і дише полум'ям на все. 3. Самота, працювата й спокійна, світить лампаду мою і розкладає папір (*М. Рильський*). 4. З найвіддаленіших кутків країни надходили все нові й нові юрби народу, збудженого чутками про Месію (*В. Петров*). 5. Будьте вдячні вічності, що живе в вас, оживлюйте кожну річ (*М. Семенко*). 6. Крізь гущавину кучерявих дерев линула тиховійна жура (*М. Хвильовий*).

309. У поданих реченнях знайдіть додатки, поясніть, які значення вони передають: а) об'єкт, що є результатом дії; б) об'єкт, на який спрямована дія; в) знаряддя чи засіб дії; г) предмет порівняння з чимось; ґ) об'єкт виміру; д) суб'єкт пасивної дії. Наведіть приклади прямих додатків, ужитих у родовому відмінку.

1. Оці останні ранки вертають їй силу. 2. Той став здається їй грізним всевидящим оком на спустошеній землі (*В. Іванита*). 3. Вісті ті дійшли до великого литовського князя (*Ф. Зубанич*). 4. Він був роком молодший від свого брата (*І. Франко*). 5. Енеєм кинута я, бідна (*І. Котляревський*). 6. Отут я серце виняньчив до неба (*М. Лазарук*). 7. Зухвалі айстри рвуть зухвале серце (*Л. Тарнашинська*). 8. Весна бризнула деревним соком, вибухнула цвітом, запахла димом і дитинством (*І. Павлюк*). 9. Усе, крім людської душі, вже неодноразово описане. 10. Мене не перестає дивувати така очевидна, така яскрава подібність людей і людських суспільств. 11. Поезія — це прищеплення земній людині культури неба (*З тв. Г. Паламарчук*).

310. Прочитайте теоретичний матеріал. Сформулюйте висновок про роль у мовленні синонімічних активних і пасивних зворотів.

В українській мові використовуються **синонімічні конструкції** такого зразка: *Учень написав замітку — замітка написана учнем*. У першому випадку підмет *учень* позначає того, хто діє, тобто суб'єкт, а додаток *замітку* виражає об'єкт, тобто те, на що спрямована дія. Такий зворот називають **активним**.

Конструкції, у яких підмет виражає об'єкт дії, а додаток того, хто виконав дію, або причину чи джерело стану, називають **пасивними**.

Активні й пасивні конструкції синонімічні. Відмінність між ними полягає у вираженні суб'єкта й об'єкта. В активних зворотах перехідне дієслово має при собі прямий додаток, виражений формою знахідного безприйменникового відмінка. Пасивні звороти будуються так, що об'єкт, на який переходить дія, займає позицію підмета, а реальний діяч передається непрямим додатком у формі орудного відмінка. Проте поміняти місцями підмет і додаток можна не завжди. Така перестановка можлива лише тоді, коли присудок виражається перехідним дієсловом, яке здатне вживатися у двох формах — активній і пасивній: *Старшокласники вирощують саджанці каштанів. Саджанці каштанів вирощуються старшокласниками*. Пасивний стан від активного утворюється за допомогою частки *-ся*. Пасивне значення передають також пасивні дієприкметники та віддієслівні форми на *-но, -то*. Наприклад: *Відповідь обґрунтована учнем; Модель виготовлена конструктором; Рушник вишитий матір'ю; Роботу виконано (нами) своєчасно*.

311. Прочитайте речення. Визначте, які з них становлять активні звороти, а які — пасивні. Чим виражено в них присудок (або головний член односкладного речення)? Користуйтеся поданим нижче теоретичним матеріалом.

1. Кожна держава провадить властиву їй мовну політику (З журналу). 2. Без сокири, без клинців дідусь мости мостить. 3. Добре роби — добре й буде. 4. Не все так робиться, як у параграфі написано (Нар. творчість). 5. Соняшники — мов кулі жовтого вогню... Їхнім полум'ям протягнуто зараз повітря (Є. Гуцало). 6. Проведення агітації у день виборів не допускається (З газети). 7. Лише в 1930 році ця планета була відкрита й названа Плутоном (З журналу). 8. Стіг був уже давно вивершений, накритий околотом (І. Франко).

Активні й пасивні звороти визначаються на основі протиставлення дієслів активного й пасивного стану. Дієслова

активного стану позначають дію, джерелом якої є діяч (виконавець її або носій стану), виражений у реченні називним відмінком у ролі підмета. Виконувана дієсловом дія спрямовується на об'єкт, який виражається знахідним відмінком іменника чи займенника як прямий додаток. Наприклад: 1. *По війні люди поступово відроджували села.* 2. *Шолом скафандра космонавт може закривати чи відкривати сам* (З газети).

Дієслова **пасивного стану** вказують на дію, зумовлену діячем, який виражається формою орудного відмінка (або опускається), що виконує роль непрямого додатка, а об'єкт дії у формі називного відмінка іменника чи займенника виконує роль підмета. Наприклад: 1. *Село кілька разів згорало дощенту, але знову й знову відроджувалося людьми* (В. Логвиненко). 2. *Шолом скафандра закривається чи відкривається самим космонавтом* (автоматично).

У пасивних конструкціях присудок частіше виражається формою пасивного дієприкметника з нульовою (чи будь-якою) зв'язкою: *Текст зачитаний учителем.*— *Текст було зачитано двічі.*

Частіше у пасивних односкладних конструкціях головний член виражається віддієслівними формами на *-но*, *-то*; подібними від пасивних дієприкметників: Головний член керує формою родового відмінка іменника або займенника, який виконує роль прямого додатка: *Уже по смертю Володимира Івасюка відзначено найвищою нагородою нашої держави — Національною премією імені Тараса Шевченка* (З журналу). Форма орудного відмінка іменника чи займенника виконує роль непрямого додатка, вказуючи на діяча (джерело дії) або знаряддя (матеріал) тощо: *Ой, у полі жито копитами збито* (Нар. творчість). Порівняйте: у двоскладному реченні: *Кругле лице її було змочене дощем* (Панас Мирний).

Практикум

312. Прочитайте і з'ясуйте, який зворот являє собою кожне речення і чим відрізняється їх будова.

1. І народ за серце й розум свого князя шанував (Олександр Олесь). 2. Вірш про троянди й виноград перекладено латинською мовою (В. Коротич). 3. Навчив журавлик хлопчика літати (Б. Олійник). 4. Згадки в зневірі нею викинуті з пам'яті (В. Логвиненко). 5. До колодки вставляється залізко, що закріплюється клином («Столярно-будівельна справа»). 6. Мурахи знищують лісових шкідників. 7. Пройдено доріг чимало (З журналу).

313. Від дієслів активного стану утворіть словосполучення та речення, що являють собою активний зворот. Замініть активний зворот на пасивний.

З р а з о к. *Визначати (визначити): визначати (визначити) склад; Тренер остаточно визначав (визначив) склад команди — Остаточно склад команди визначається тренером; Остаточний склад команди уже визначений (тренером); Тренером остаточно визначено склад команди.*

Виконувати (виконати), вишивати (вишити), оголошувати (оголосити), планувати (спланувати), розливати (розлити).

314. Розгляньте фотоілюстрацію. Опишіть глиняну композицію Сергія Спасьйонова, використовуючи активні й пасивні звороти.

С. Спасьйонов.
Перевтілення

315. Поясніть відмінність у вживанні додатків при дієсловах активного і пасивного стану в двоскладних та односкладних реченнях. Наведіть приклади подвійного керування типу: *застеляти стіл і стола*.

1. Читати вірш. Учень декламує вірш: знахідний відмінок — прямий додаток. Вірш декламується (учнем) уголос: орудний відмінок — непрямий додаток. 2. Вихід блокує вартовий: знахідний відмінок — прямий додаток. Вихід блокується (блокований) вартовим: орудний відмінок — непрямий додаток. Вихід блоковано: знахідний відмінок — прямий додаток. Блоковано вартовим: орудний відмінок — непрямий додаток, що позначає діяча.

Списування

316. Напишіть листа (другові, батькам, родичам, однокласникові), використовуючи активні й пасивні звороти. Проаналізуйте написане з погляду різноманітності будови речень і пасивного звороту.

Статистика і каліграфія мовлення

Форми відмінків у ролі прямого додатка

317. Сформулюйте особливості вживання форм родового чи знахідного відмінків у ролі прямого додатка. Скористайтеся поданим текстом та статтею «Додаток» у книзі «Українська мова. Енциклопедія» (2000).

В українській мові є дієслова, які керують іменниками тільки в одному або в кількох відмінках. Наприклад: *боятися* (ч о г о?) — родовим, *дякувати* (к о м у?) — давальним, *дири-*

гувати (ч и м?) — орудним. Іменник-додаток у формі родового, а не знахідного відмінка засвідчує народнорозмовну українську традицію. Наприклад: «Бабуся пильнує *малої*» (Марко Вовчок); «Де шукати *благодистині*» (П. Куліш); «Гляди, дядьку, *порядку*» (М. Номис); «Заспівай мені, доню, *тієї України*» (Г. Косинка).

Але трапляються випадки, коли той самий іменник, виконуючи в реченнях синтаксичну функцію додатка, в одному реченні вживається у формі родового відмінка, а в іншому — знахідного. Наприклад: «Послухали *доброї поради* високошановного народолюбця» (Б. Грінченко) і «Він дасть *пораду*, як і що, — знайшов вихід Антін» (С. Чорнобривець). То від чого залежить той чи той відмінок додатка? Чи є якесь правило щодо цього?

У книжних стилях, особливо у науковому, офіційно-діловому, публіцистичному, переважає додаток у формі знахідного відмінка (Б. Антоненко-Давидович).

318. Прочитайте теоретичний матеріал. Користуючись ним, складіть узагальнювальну таблицю за зразком.

Дієслова, що керують залежним іменником

Дієслово	Яким відмінком залежного іменника керує дієслово?		
	Родовий відмінок	Знахідний відмінок	Давальний відмінок
Дякую Вчити	— грамоти	— сина	батькові

Дієслово характеризується здатністю керувати іменниками в якомусь одному відмінку. Наприклад, формою іменника родового відмінка керують дієслова: *вчити, вчитися, навчати, навчатися* («Нічого було робити — треба Кириликові *вчити сестер грамоти*». — Панас Мирний; «Малих діток доглядала, звичаю *навчала*». — Т. Шевченко). Форми родового відмінка вимагають і дієслова: *завдати (завдати сорому); заживати* («Будуть до тебе козаки заїжджати, будуть у тебе *хліба-солі заживати*». — Нар. творчість); *запобігати* («Не хочуть у вельможних панів *ласки запобігати*». — П. Куліш); *зазнавати, зазнати* («Не *зазнала розкошоньки*, вже й літа минають». — Нар. творчість); *завдавати, призводити* («Видно, чимало *прикроців завдали* йому в Ковалівській школі». — Ю. Збанацький).

Другою керованою формою при названих дієсловах є **родовий** (чого *навчати?* і *кого?*) і **давальний** (*нажити собі ворогів*) відмінки.

Частина дієслів керує залежним словом у родовому відмінку без прийменника або в знахідному відмінку з прийменником *на*: *сподіватися* («Панночки сподіваємось». — Марко Вовчок; «Сподівався дід на бабин обід». — Нар. творчість); *чекати* («... хірург Богдановський присів край вікна, чекаючи на початок роботи». — О. Довженко; «Скільки він мріяв про цей момент, скільки чекав цієї хвилини». — Ю. Смолич; «Я чекаю на тебе при каганці і співаю». — В. Стефаник).

Формою знахідного відмінка керують перехідні дієслова: *зрадити* («Зрадив мене милий». — Нар. творчість); *опанувати* («І пустиню опанують веселії села». — Т. Шевченко); *радити*, *порадити* («Де то моя Катерина, моя чорноброва! Вона мене все радила і тепер порадить». — Т. Шевченко; «Порадь мене, дівчинонько, як рідная мати». — Нар. творчість). У сучасній українській мові дієслово *радити* (*порадити*) керує іменниками і у знахідному, і в давальному відмінках («Чехов, Франко, Коцюбинський завжди радили молодим авторам учитися, наполегливо поліпшувати свою письменницьку техніку». — «Літературна газета»).

Друга керована форма знахідного відмінка з прийменником *на* виступає при перехідних дієсловах: *бачити* (*бачити щось*) *на власні очі*, а не *власними очима!* («А сам Наум таку колись пригоду *на власні очі бачив?* — М. Рильський); *грати* («Та й найняла козаченька *на скрипочку грати*». — Нар. творчість); проте в сучасній українській мові дієслово *грати* керує місцевим відмінком іменника з прийменником *на*: *грати на скрипці* (прямий додаток опускається: *виконувати пісню*).

Форми орудного відмінка вимагають дієслова: *одружитися* з кимось (іноді *женитися*), а не *на* комусь («Оженився з Палажчиною дочкою». — І. Нечуй-Левицький); *братися*, *узятися* в ролі зв'язки, виражаючи значення «перетворюватися на щось, укриватися чимось» («Тільки внизу, коло каменя *бралась живими миготливими зморшками вода*». — І. Багмут; «Ладозьке озеро *бралося кригою*». — Ю. Смолич; «Нога в хлопця *взялася синіми плямами*». — О. Донченко).

Іменник у місцевому відмінку з прийменниками *по*, *на*, *в* ставиться при дієсловах: *знати*, *пізнати* («*Знати* пана *по халавах*». — Нар. творчість; «*Пізнати* ворону *по пір'ю*». — Нар. творчість); *розумітися*, *знатися* на чомусь («Теля не *знається на пирогах*». — Нар. творчість; «*На рибі теж розуміться треба*». — Ю. Збанацький), *кохатися* в чомусь («У химерному *кохатися*, видумки сплітати». — Б. Грінченко); *вибачати на слові* («*Вибачайте*, люди добрі, *на цім слові*». — Марко Вовчок).

Примітка. У місцевому відмінку не допускайте помилок: *засідання по вівторках* (а не *по вівторкам*) (За Б. Антоненком-Давидовичем).

Мовознавчі студії

319. Спишіть, визначте обставини за значенням, поясніть, яким членам речення вони підпорядковані, якими частинами мови й у яких формах виражені. Користуйтеся поданим нижче теоретичним матеріалом.

1. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лица. 2. Вони збиралися круг візка, як чорний бджолиний рій (М. Коцюбинський). 3. Виходить дівчина із хати води з криниці набирати (А. Малишко). 4. Юрій Смолич писав романи швидше, аніж критики рецензії на них (П. Загребельний).

Обставинами називаються другорядні члени речення, які характеризують дію, стан, процес або ознаку. Обставина має такі характерні ознаки: а) є другорядним членом речення; б) виражає обставинні відношення; в) засобами її вираження є прислівник, дієприслівник, прийменниково-іменникова форма, інфінітив; г) у реченні може займати будь-яку позицію; ґ) пов'язується з головним словом підрядним зв'язком прилягання або керування; д) залежить від дієслова (дієвідмінюваних форм дієприслівника і дієприкметника), прислівника та від прикметника: коли він виступає іменною частиною складеного присудка або (зрідка) означенням. Обставини відповідають на питання, зумовлювані їх значенням.

За значенням обставини поділяються на вісім груп:

1. Обставини **способу дії** характеризують спосіб чи якість дії або стану, ступінь виявлення ознаки, відповідають на питання **як? яким способом?**, наприклад: *Розчинено навстежень усі двері* (Д. Гуменна).

2. Обставини **міри і ступеня** характеризують дію, стан чи ознаку за ступенем чи мірою їх вияву і відповідають на питання **якою мірою? скільки разів? наскільки?**, наприклад: *І я люблю восени по коліна ходити в листі* (М. Стельмах).

3. Обставини **місця** означають місце дії, її напрям або вихідний пункт, відповідають на питання **де? куди? звідки?**, наприклад: *Справа і зліва, і спереду стояли озера й озераця* (А. Шиян).

4. Обставини **часу** характеризують дію, процес або стан за їх відношенням до певного часу, відповідають на питання **коли? відколи? (з якого часу?) доки?**, наприклад: *Ввечері того дня й наступного їх приймали найповажніші люди в місті* (В. Петров).

5. Обставини **причини** вказують на причину чи підставу дії, відповідають на питання **ч о м у? в і д ч о г о? ч е р е з щ о? з я к о ї п р и ч и н и?**, наприклад: *Брови й плечі його полізли високо вгору від здивування (О. Довженко).*

6. Обставини **мети** вказують на мету дії, відповідають на питання **д л я ч о г о? н а щ о? з я к о ю м е т о ю?**, наприклад: *Полки стали на відпочинок (О. Гончар).*

7. Обставини **умови** вказують на умову, за якої може відбуватися чи відбувається дія, відповідають на питання **в я к о м у в и п а д к у? з а я к о ї у м о в и?**, наприклад: *При щирості між людьми, при глибокій і міцній симпатії ніякий ризик не страшний (Леся Українка).*

8. Обставини **допусту** вказують на ознаку чи дію, що відбувається наперекір чомусь, відповідають на питання **н е з в а ж а ю ч и н а щ о?**, наприклад: *Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (О. Гончар).*

Обставини виражаються прислівниками, дієприслівниками та іменниками в непрямих відмінках.

Практикум

320. Випишіть виділені обставини, згрупувавши їх за значенням: способу дії, міри і ступеня, місця, часу, причини, мети, умови, допусту.

1. І подам вам раду щиро: і при щасті знайте міру (Л. Глібов).
2. Трошки вірять серце в забобони логікам усім наперекір (М. Рильський).
3. Не спитавши броду, не лізь у воду.
4. Не хвались, ідучи в поле, а хвались, ідучи з поля (Нар. творчість).
5. Восени поїхав я в справжнє місто освіти здобувати (Ю. Збанацький).
6. Віник задля сміття виник (Нар. творчість).
7. Степові птахи посивіли від пилюки (О. Гончар).
8. Листя з суму жовтіє, а деяке з туги кривиться (Остан Вишня).
9. В понеділок вранці щось дуже рано засвітилось у Хомишиній хаті (І. Нечуй-Левицький).
10. Всі струмки біжать весною в лоно гордого Дніпра (М. Рильський).
11. Над верховіттями — блакить... Тут спокій днює і ночує (В. Крищенко).
12. Поет стояв на самому краю світу, на його останньому крузі (Ю. Мушкетик).
13. Ледачий двічі робить, скупий двічі платить (Нар. творчість).

Мовознавчі студії

321. Прочитайте речення, назвіть у них порівняльні звороти. Поясніть їхню синтаксичну і стилістичну роль. Користуйтеся теоретичним матеріалом, поданим нижче.

1. І життя було — як книга нерозкрита між долонь (*Юрій Клен*). 2. Еней, пожар такий уздрівши, злякався, побілів як сніг (*І. Котляревський*). 3. А собаки, як шалені, закрутили дівчину, стрибали вище голови, намагаючись лизнути її в самі губи (*І. Багряний*). 4. Не проганяю вже безсоння — думки, мов факели, горять. 5. З'єднався голос із струною. І так співають, мов ридують (*Г. Чубач*). 6. Когось шукали... В темряві, як хорий, вогонь пожежі гарячково блимав, і перелякано тремтіли зорі (*Ю. Дараган*). 7. Лиш, як крізь сон, майнуть крилаті вії і ніч очей з-під п'явок гострих брів, — і знову степ (*Є. Маланюк*). 8. Осіння ніч... Коротка, як і влітку... (*Л. Мосендз*).

Порівняльний зворот — це сполучення слів, яке шляхом порівняння образно характеризує дію чи якісну ознаку предмета думки. Наприклад: 1. *Враз біля нас як з-під землі виріс стражник Чапля (Петро Панч)*. 2. *Промайну, як весна, як та вишня рясна, не осиплюся квітом (В. Гринько)*.

Порівняльний зворот у простому реченні найчастіше виступає обставиною способу дії: *І так живу, як придолинний цвіт, — Без розмислу, без дум і неспокою (В. Свідзинський)*; рідше — означенням: *Навіщо ж він, як марево, як мрево, весь вік стоїть у спогаді моїм? (В. Свідзинський)*.

Порівняльний зворот у простому реченні (у предикативних частинах складного) може виконувати роль іменної частини складеного іменного присудка. Перед іменною частиною — порівняльним зворотом — ставиться тире. Проте не можна ставити кому між головними членами. Наприклад: 1. *А була ж ти — як ніч на Купала... (П. Тичина)*; 2. *І лілії срібляста квітка на синім плесі — як лебідка (М. Луків)*. Такий присудок уводиться сполучниками *як, ніби, нібито, мов, мовби, хоч* та ін.

Від порівняльного звороту в ролі іменної частини складеного присудка треба відрізнити речення з однорідними присудками, коли другий доповнює значення попереднього, поєднуючись частками *ніби, мов, мовбито, наче, начеб* з модальним значенням приблизності і вірогідності, невпевненості: *Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очі й немов порина весь у море лісових звуків (М. Коцюбинський)*. Такий зворот не відокремлюється (на противагу підрядній частині порівняльного складнопідрядного речення: *Полохливий заєць ... пригина вуха, витріща очі, ніби порина весь у море лісових звуків*).

Порівняльний зворот у реченні виконує також роль відокремлених другорядних членів — означення та обставини: 1. *Стояв осінній вечір на стерні. В молодик, неначе в ореолі (Д. Павличко)*. 2. *Зорі мигтіли, як перед дощем (О. Гончар)* — обставина способу дії. Такі означення й обставини виража-

ються формами непрямих відмінків (або з прийменником):
1. *І підходить товариш до мене, мов дитину, під руку бере...* (В. Сосюра) — обставина способу дії. 2. *А ми і в червні, як і в квітні, чудес неявиених ждемо* (М. Рильський) — обставина часу. 3. *Коли ж дзвінки, як скло, надходили морози... плавці ламали враз ті крижані лани* (М. Драй-Хмара) — обставина міри.

Порівняльний зворот завжди відокремлюється, якщо пов'язується з прикметником. Наприклад: *Три ночі ти, красуня величава, цвітеш, розклавши на воді листи, великі і округлі, мов щити* (М. Драй-Хмара). Відокремлюються також дієприкметниковий та дієприслівниковий звороти (поширені означення та обставини), які уводяться в речення модальними частками *ніби, мов, немов* та ін.: *У цей час у порту завжди, ніби граючись у хрещика, сновигали матроси всіх націй* (Петро Панч).

Не відокремлюються порівняльні звороти, якщо вони є фразеологізмами. Наприклад: 1. *Руки зробилися (холодні) як лід*. 2. *Стало тихо як у вусі*. 3. *Дощ ллє як із відра*. 4. *Розсілася як квочка*.

Прак т и к и

322. Випишіть спочатку прості речення, ускладнені порівняльними зворотами, потім — речення з однорідними присудками, що виражають модальні значення подібності чи невпевненості, приблизності тощо як характеристики дії, стану, ознаки. Які з поданих речень є складнопідрядними порівняльними?

1. Як все живе, течуть піски пустелі (Є. Плужник). 2. І, як тінь докори, настапа копитом сухоребра осінь на поля сумні (Д. Фальківський). 3. Десна — мов шабля. Вал старезний. Мазепи дім (А. Казка). 4. Щось мріє гай — над річкою. Ген неба край — як золото (П. Тичина). 5. Але в його голосі немає ласки до мене. В ньому я чую зневажливу, як милостиня, поблажливість самовпевненої людини. 6. Говорив Нюра повільно... , по-дитячому карбував «р», мовби пробував розкусити волоський горіх (З тв. Григорія Тютюнника). 7. Повільно, наче виконуючи циганський обряд, занурюю в долоні обличчя (В. Шевчук). 8. Нам треба нервів, наче з дроту, бажань, як залізобетон (В. Еллан).

У в а г а! Не слід плутати порівняльний зворот і прикладку: *Любїть Україну, як сонце, любїть, як вітер, і трави, і води* (В. Сосюра). Прикладка зі словом *як* відокремлюється лише тоді, коли вона має відтінок причини: *Урок, як основна форма організації навчально-виховного процесу, досліджений багатоміжаспектно* (З журналу). В усіх інших випадках прикладка зі словом *як* не відокремлюється: *Ліс зустрїв мене як друга горлиць теплим воркуванням* (М. Рильський).

323. І. Спишіть. Визначте, функцію яких членів речення виконує порівняльний зворот. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Здалеку, наче по блакитній воді, поволі пропливав приломлений до плуга орач, а за ним, біля самого неба, вітряки намотували на свої крила бабине літо і час... 2. За хмарами-хмарами куталося сонце; воно зрідка опускало під краї неба імлаві провітки, і тоді земля трималась на них, мов колиска (*М. Стельмах*). 3. На високих гривах гір кругом зелене старий ліс, як зелене море, вкрите хвилями (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Кажуть, біля Борисполя, на озерах, качви тієї, ну, як хмари (*Остан Вишня*). 5. Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосисто, як у нас на Україні (*О. Довженко*).

II. Який тип переносного значення слів у виразі *на високих гривах гір (зеленіє)*? Наведіть свої приклади цього засобу образності.

Спикування

324. Проведіть лінгвістичне спостереження: з'ясуйте особливості творчої манери Ліни Костенко у вживанні структур із порівняльним зворотом. Поділіться думками, працюючи в групах.

1. І от стою я, мов дуб той. 2. Одірвались від днів слова. В'януть собі по книжках, а у днях — мов у темному лісі! 3. Тільки очі так, немов у риби, та на в'язах мулько голові. 4. І, мов гуляли діти-пустуни, стають вони до нелегкого діла!

325. Підготуйте тести за темами «Головні члени речення», «Другорядні члени речення». Проведіть конкурс на кращі тести.

§ 30. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ В МОВЛЕННІ ОДНОСКЛАДНИХ І ДВОСКЛАДНИХ, ПОШИРЕНИХ І НЕПОШИРЕНИХ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

Практика

326. Прочитайте теоретичний матеріал. За поданими запитаннями підготуйте лінгвістичне повідомлення «Односкладні речення. Особливості вживання односкладних речень у різних стилях».

1. Які особливості односкладних речень?
2. На які різновиди поділяються односкладні речення?
3. Які речення належать до дієслівних односкладних?
4. Чим розрізняються означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові та безособові речення?
5. У яких стилях мовлення вживаються односкладні речення?

Односкладне речення — це такий тип простого речення, організованим центром якого є один головний член. Головний член

односкладного речення виступає засобом вираження предикативності, з ним поєднуються всі другорядні члени. Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути поширеними й непоширеними: *Весна. Весна! Люблю тебе, весно! (П. Усенко).*

За морфологічним вираженням головного члена односкладні речення поділяються на іменні, дієслівні та прислівникові.

Іменні односкладні речення мають головний член, виражений іменником. Вони поділяються на підтипи: 1) називні (номінативні): *Плач рідної мови (Б. Лепкий);* 2) вокативні: *Рідна мова, рідна мова! (А. Метлинський);* 3) генітивні: *А пташні! А пташні! Весь берег укрили (З журналу).*

Головний член дієслівних речень, виражений дієсловом, формально співвідноситься з присудком двоскладного речення: *Стою. Дивлюся на дніпровські схили (Л. Костенко). Нудьгу наче вітром здуло (А. Дімаров).*

Дієслівні односкладні речення поділяються на п'ять підтипів:

1) означено-особові: *Стоїмо перед Шевченком... (Григор Тютюнник);*

2) неозначено-особові: *У селі встають рано (Григор Тютюнник);*

3) узагальнено-особові: *Бережіть матерів! (З журналу);*

4) безособові: *Потемніло, завітрило, гримнуло ближче (С. Васильченко);*

5) інфінітивні: *Не нам діла твої судить (Т. Шевченко).*

Речення з головним членом, вираженим прислівником, відноситься до безособових: *З нею тепло, надійно (А. Шиян). В небі ще рано. Небу ще місячно (Н. Позняк).*

У різних стилях і жанрах мови односкладні речення вживаються з неоднаковою активністю. За кожним із різновидів односкладних речень закріпилась у мові певна стилістична функція. Так, номінативні переважно використовуються в художніх творах, безособові особливо поширені у науковому мовленні, означено-, неозначено- й узагальнено-особові — у розмовному.

Односкладні речення з головним членом, співвідносним із присудком, позначають дію за діячем, але в одних конструкціях діяч фіксується як відомий, проте не названий (мовець або адресат), в інших — як неозначений або узагальнений, ще в інших — він зовсім відсутній. Речення з головним членом, співвідносним із підметом, передають буття, наявність певних предметів, явищ або кількісний обшир когось, чогось: *Заплава... А качви! Ось і селезень (Остап Вишня).*

327. Визначте за морфологічними ознаками головного члена тип односкладного речення (іменний, дієслівний, прислівниковий) та стилістичні функції. Чи вказує головний член у цих реченнях на конкретних осіб?

1. Буває ближче з іншої країни, ніж тут — на Україну з України. 2. Які там «Засвіт встали козаченьки»? А цілий полк співає. Дивина (Л. Костенко). 3. Гей, виходьте, мої слуги, мої вірні діти. 4. Рідна мова в рідній школі! 5. Закричав від муки, вдарився об камінь, зранив собі груди, крила поламан (З тв. В. Симоненка). 6. Темінь. Луг. Чорна вода. І сумний крик (Ю. Мушкетик). 7. Учитися! Вдихати шум віків. Рости і розумнішати! Дивитись дедалі все яснішими очима на землю нашу! (М. Рильський). 8. Чогось стало шкода самої себе (О. Десняк). 9. Яюсь осінньо тут, тривожно (О. Гончар).

328. І. Прочитайте теоретичний матеріал. Проведіть взаємоопитування за запитаннями. Наведіть приклади.

1. Як мислиться особа-виконавець дії в означено-особовому й узагальнено-особовому реченнях?

2. Чим відрізняються неозначено-особові речення від означено-особових?

3. Чи можуть узагальнено-особові речення бути двоскладними?

4. Як виражається присудок у безособових реченнях?

Означено-особовими називаються односкладні речення, в яких повідомляється про дію конкретної особи, на яку вказує особове закінчення дієслова. Головна увага в таких реченнях зосереджується не на особі мовця, а на самій дії: *З ранковим променем зросту, з росю в лузі не зав'яну* (А. Малишко). Ці речення асоціюються з двоскладними, у яких наявний підмет, виражений займенником *я, ми* або *ти, ви* (якщо на особу вказує звертання).

До односкладних означено-особових речень мовець вдається тоді, коли немає потреби називати себе (мовця) або виділяти того, до кого звертається, займенником *ти (ви)*. Односкладне речення, на відміну від двоскладного, обмежене розмовним і художнім стилями мови, найчастіше — діалогічним усно-розмовним мовленням.

Неозначено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких головний член позначає дію, виконувану невідзначеною особою, або її умисне не називають: *Нам дають чаю, гарячого, міцного* (М. Коцюбинський).

Такий мовно-художній прийом стилістично вмотивований, бо з погляду комунікативного стилістично важливим є не діяч, а сама дія. У неозначено-особових реченнях неозначена особа виражена синтаксично. Порівняйте: *Хтось говорить* (незнайомиць) і *Говорять* (мовцеві особа не відома).

Порівняно з іншими односкладними, а також із двоскладними неозначено-особові речення передають думку набагато динамічніше, експресивніше.

Узагальнено-особовими називаються такі односкладні речення, в яких виражається дія, що стосується будь-якої особи: *Не питай старого, а бувалого (Нар. творчість)*.

Їхня стилістична своєрідність полягає в тому, що вони виступають структурами усного мовлення — узагальненого, афористичного, образного. Це здебільшого прислів'я, приказки, загадки, влучні вислови. Вони властиві також публіцистичному і художньому стилям мови.

II. Випишіть із художніх творів означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові речення. З'ясуйте їхню стилістичну роль.

329. I. Опишіть репродукцію картини Сергія Васильківського «Захід сонця над озером», уживаючи безособові прості речення.

II. Дослідіть стилістичне багатство безособових речень, спираючись на способи вираження в них головного члена.

У в а г а! Односкладні **безособові** речення — такі речення, головний член яких називає дію чи стан, незалежні від суб'єкта дії.

Безособові речення — це найуживаніша, синтаксично і стилістично багатогранна група односкладних речень, які широко використовуються в усіх стилях мовлення, особливо в науковому та художньому.

Стилістичну особливість безособових речень можна простежити у порівнянні їх із синонімічними до них двоскладними конструкціями. Порівняйте: *Лукії чогось не співається (О. Гончар)* і *Лукія чогось не співає*. У другому (двоскладному)

С. Васильківський. Захід сонця над озером

реченні особа виступає активно, від її волі залежить виконання певної дії (*не співає*), у першому ж (односкладному) реченні суб'єкт дії пасивний — те, що відбувається з ним, не залежить від його волі, бажання.

Безособові речення, як жодні інші односкладні конструкції, семантично, структурно й стилістично розгалужені, різнотипні. Серед них найбільш суттєво розмежовані речення, в яких ідеться, по-перше, про природні явища, процеси: 1. *Швидко розвиднілося (Леся Українка)*. 2. *Тріском, тупотом, гуркотом струсло всі поверхи (О. Гончар)*; по-друге, — про фізичні та психічні стани людини: 3. *Мені немов полегшало відтоді (Л. Костенко)*. 4. *Так у мене гарно на душі, так на серці лагідно і легко (М. Луків)*.

Найбільш численною групою безособових речень є речення з особовим дієсловом у формі 3-ї особи однини, ужитим у безособовому значенні. Наприклад: 1. *Далеко за річкою горіло і в шибці жевріло, переливалось, палахкотіло (О. Гончар)*. 2. *Од ріки тягне прохолодою (В. Козаченко)*. У таких реченнях зміст виразно метафоризується через уживання дієслівних форм із переносним значенням.

Стилістично самобутніми є односкладні безособові речення, у яких головний член речення виражений незмінними дієслівними формами на *-но, -то*. Наприклад: 1. *Святі ворота взято на ланцюг (Л. Костенко)*. 2. *Пройдено багато сіл, містечок, хуторів (А. Шиян)*. Ці речення співвідносні з двоскладними, в яких складений іменний присудок виражений пасивним дієприкметником. Порівняйте: *Село позначено печаттю переджнив'я (Г. Донець)* і *Село позначене печаттю переджнив'я*. У реченнях цього типу головний член означає стан як результат дії в минулому, а іноді — результат дії, не зумовлений волею людини.

Завдяки стилістичній різноманітності односкладних безособових речень, їхній своєрідній семантиці вони є засобом вираження явищ, станів, процесів і дій (тому їх широко використовують у науковому стилі мови).

330. Накресліть і заповніть таблицю, самостійно дібравши приклади з творів художньої літератури.

Прислівникові односкладні речення

Головний член виражено предикативним прислівником, який позначає	Приклади
а) можливість, неможливість або необхідність дії (<i>можна вибирати, не треба кричати, необхідно виконати</i>)	
б) стан природи, оточення (<i>тихо, тепло, безлюдно</i>)	
в) стан особи (<i>сумно, весело, легко</i>)	
г) оцінку дії (<i>корисно повторювати вивчене, шкода втраченого</i>)	

331. І. Спишіть, згрупувавши односкладні речення за типами.

1. Розвію хмару, над життям навислу (Л. Костенко).
2. Dorости до пісні матерів (М. Луків).
3. Наливайтесь, житечко й ячмінь, тепловиною (В. Бичко).
4. Сонцю над світом горіти (М. Нагнибіда).
5. Словами серденька не одурити (Леся Українка).
6. Раз пригорнути, раз побалакають (П. Грабовський).
7. Весною в селі встають рано (Григір Тютюнник).
8. По обіді дякували батькові-матері (Іван Ле).
9. Призначили б уже, нарешті, мене головою (А. Шиян).
10. Не поклавши, не бери.
11. Рубай дерево з двох боків.
12. Спите, а хліб цвіте.
13. Курчат восени лічать (Нар. творчість).
14. Швидко розвиднілося (Ю. Бедзик).
15. Пахне в'ялою травою, квітами (О. Довженко).
16. На лузі траву скошено (І. Дзюба).
17. У кімнаті нікого немає (О. Кобилянська).

П II. Визначте стилістичні функції односкладних речень. Поясніть, чи можлива заміна односкладних речень на двоскладні. Наведіть приклади використання безособових речень у публіцистиці.

П **332.** За таблицею підготуйте лінгвістичне повідомлення «Іменні односкладні речення».

Іменні односкладні речення

Тип	На що вказують	Спосіб вираження головного члена	Приклади
Номіна-тивні*	на наявність предмета чи явища; на предмет чи явище	іменником у Н. в.; іменником у Н. в. із вказівним словом ось, от	<i>Весна! Блакить (П. Тичина). Ось тобі й Палестина уся, край овець і ячменю (І. Манжура).</i>
Вока-тивні	на особу, до якої звертається мовець	іменником у кличному відмінку	<i>Тоді Мура до Андрія: — О мій Андрію! Який пасаж! (М. Хвильовий). Метушилася Прися: — Баришня! (М. Хвильовий).</i>
Гені-тивні	дають кількісну оцінку явища, захоплення	іменником у родовому відмінку	<i>А качви, а качви! Немає тепер таких заплав (З журналу).</i>

333. І. Спишіть, з'ясуйте, які з поданих речень односкладні інфінітивні, а які — односкладні безособові. Яка ознака є для них розмежувальною?

1. До тебе вже шляхів не напитати і в ніч твою безсонну не зайти (В. Стус).
2. Ні! Не будь війні (П. Дорошко).
3. І вам, мамо, вчитися треба (М. Куліш).
4. Хіба ж мені, мамо, цілий вік у чотирьох стінах сидіти і світу Божого не бачити? (Панас Мирний).

* У латинській мові це назви відмінків: *називний, родовий, кличний*.

5. Не можна нашу землю скути (*М. Терещенко*). 6. Кинути таку хорошу дівчину! Проміняти зозулю на яструба! (*О. Гончар*). 7. Не треба думати мізерно (*Л. Костенко*).

II. Об'єднайтеся у пари. Доведіть, що інфінітивні речення використовуються: а) переважно в діалозі; б) у напруженій ситуації; в) у військовому побуті та навчанні.

334. Поширте подані називні речення другорядними членами. Які другорядні члени можуть бути в називних реченнях?

Літо. Гори. Місто. Ранок. Урок. Канікули.

335. Односкладні речення перебудуйте на двоскладні.

1. Ранок. 2. Мені так хороше. 3. Сонце. 4. Блакитне небо. 5. Ліворуч гори. 6. А там, за будинком, море. 7. Іду до моря. 8. Здрастуй, море! 9. От і зустрілися.

Синтезування

336. I. Випишіть називні речення, визначте спосіб вираження головного члена в уривку з вірша Дмитра Луценка.

Хата моя, біла хата, рідна моя сторона. Пахне любисток і м'ята, мальви цвітуть край вікна.

II. Доведіть, що називні речення використовуються як зачин експресивних зв'язних текстів, передають спогади, схвильовану розповідь тощо. Змоделюйте ситуацію, що могла б бути прикладом для обґрунтування ваших висновків.

337. Складіть і розіграйте діалоги, використовуючи односкладні та двоскладні, поширені й непоширені прості речення.

Назустріч тестуванню

1. Визначте рядок, у якому всі речення означено-особові. Обґрунтуйте:

а) Росту. Сміюсь. Нічого не боюсь (*Л. Костенко*). Завершуй задуми і справи, не залишай на краці дні (*М. Сингаївський*). Іду на клич доби (*О. Підсуха*);

б) Стирай зі слів іржу лукаву, Первинний зміст їм повертай (*М. Луків*). Люби природу не для себе, люби для неї (*М. Рильський*). Твоїх очей магічна ніжність і губ розплавлений метал (*Л. Костенко*);

в) Первоцвітом виникаю з веснами на світ (*П. Воронько*). Для добрих друзів відчиняю дім і маю серця щиру нагороду, хоч деякі із них в житті моїм, як в'ялий лист, обсипались в негоду (*А. Малишко*). Нас зустрічають хлібом-сіллю (*Леся Українка*);

г) Завтра зранку вийду до криниці (*І. Вирган*). Журбою біди не пособиш, плачем лиха не збудешся, і голову втрачати не

треба (*М. Стельмах*). В праці, на дозвіллі, у коханні не переставайте ні на мить край любить у колос-колиханні, без якого неможливо жить (*Б. Степанюк*).

2. Визначте рядок, у якому всі речення неозначено-особові. Доведіть:

а) Танцюють, співають, веселяться на вулиці (*О. Довженко*). Ой понесли конвалію у високу залу (*Леся Українка*). Приємно ходити по рідній землі (*О. Кобилянська*);

б) Готують молодий пшеничний урожай в бджолинім вересні (*А. Малишко*). Таких, як ти, чекають все життя заради миті (*О. Пахльовська*). У нас проханих не люблять (*М. Стельмах*);

в) Скучив за степом, скучив за лугом (*В. Стус*). Коли в'яне зелена трава, тоді клепають коси. Тоді пробують коси на папець, гострять коси і мантачать (*Остап Вишня*). Нас чекають, нас знають, нас люблять, нам вірять, нас ждуть (*С. Галябарда*);

г) Повантажили нас в ешелони — повезли на південь (*Григір Тютюнник*). У дверях спинились, обернулись до вітчима (*Леся Українка*). Як не згадать материнську сльозу, яка запеклась на моїм рукаві (*Б. Степанюк*).

3. Визначте рядок, у якому всі речення (частини складного речення) узагальнено-особові. Побудуйте до них схеми:

а) Говори мало, слухай багато, а думай ще більше (*Нар. творчість*). Не спи ночей. Ночуй десятки діб. Ночуй з дощем. Усе рихтуй по полю. Та й будеш знати гречкосіїв долю (*А. Малишко*). Хай іншим тихі пристані й причали ввижаються (*М. Рильський*);

б) Вище лоба очі не піднімеш (*Нар. творчість*). Не забувай про отчий свій поріг (*А. Малишко*);

в) Не обіцяй добро зробить людині, а просто зроби (*М. Карпенко*). Я не люблю, коли кричать, ненавиджу, коли лякають, соромлюся, коли звикають, принижень несучи печать (*В. Коротич*). Слухай кожного, але не з кожним говори (*Нар. творчість*);

г) Стоймо перед Шевченком, як перед совістю народу (*Я. Гоян*). Довго сам учись, коли хочеш навчати інших (*Г. Сковорода*). Коли зважуєшся на сей крок у житті, чого ж було стояти на колінах (*Леся Українка*).

4. Визначте рядок, у якому всі речення безособові. Визначте морфологічне вираження головних членів безособових речень:

а) Не можна ж зростити квітку на безводному ґрунті. Вона зів'яне (*М. Коцюбинський*). Світало по-березневому рано (*З. Тулуб*). Справді, наче хмарило звідтіль (*Марко Вовчок*);

б) Грицькові справді не таланило. Все було йому якось на лихо... (*Б. Грінченко*). Бракує арфі струн. Співцеві слів (*Леся Українка*);

в) Солодкими радіощами й гіркими полянами хлюпнуло на нього звідті, від рідної школи! (*О. Гончар*). Уже веснить, уже

весніє, уже весняний вітер віє... (Д. Павличко). Коли цінуєш кожну мить, то й час тоді тебе цінує (М. Сингаївський);

г) Світає світ в терновому галуззі (Л. Костенко). Та більшого дива, ніж слово, на світі нема і нема! (І. Драч). Не сумуй одна, не журись одна (А. Малишко).

5. Визначте рядок, у якому всі речення інфінітивні. Якими ознаками ви керувались у визначенні інфінітивних речень?

а) Мечем до нього прорубати путь (М. Стельмах). Від нас вам не втекти, нікуди не втекти (М. Бажан). Бути у нас субтропікам чи не бути? (О. Гончар);

б) На кордоні не вільно стріляти (М. Коцюбинський). Треба піднести її [правду] високо і нести біля самого серця (О. Довженко). Звертати було вже ніяк (І. Вільде);

в) Нема вітру. Тиша, спека, і димок пеленою тоненькою тремтить над лугом і не тане (Є. Гуцало). Ні, треба твердо дивитися на світ (Р. Іваничук). Краси не зміряти у світі... (М. Нагнибіда);

г) Нам вічно треба небом жить... (М. Вінграновський). Лукії чогось не співається (О. Гончар). Хоча б не спізнитись! Поспіти б хоча! (О. Підсуха).

6. Визначте рядок, у якому всі речення називні. Обґрунтуйте:

а) І день, і дим, і даль, і рими. Бадьорий крок, бадьорий спів (В. Сосюра). Верби й тополі, діброви й гаї (В. Симоненко). Зимовий вечір. Тиша. Ми (П. Тичина);

б) Рана гоїлася (М. Іщенко). І вітер ласкавий, і довгі трави, і в квіти обрамлений день (В. Сосюра). Студентські вечори... (Л. Костенко);

в) Сутеніло (Ю. Смолич). Піски та піски. Ані деревця, ані зеленого кущика (О. Іваненко). А тихо біля тебе, як зачаровано (Марко Вовчок);

г) Слов'янщина! — Який величний гук, який широкий і містично темний (Леся Українка). Підлітки... Скільки тривоги переживають матері й педагоги, вимовляючи це слово (В. Сухомлинський). Тихо. В повітрі — ні руху! (В. Сосюра).

Мистецтво фанаси

338. Прочитайте уривки. Поясніть значення синонімів *привабливий* і *знадливий*. Випишіть із текстів означення разом із означуваними словами, визначте засоби їх вираження.

1. *Захоплюючий* — що (котрий, який) захоплює, захопливий, звабливий, привабливий, знадний, знадливий, принадний. Газетну фразу «Особливо захоплюючі і привабливі подорожі повз Дніпрові кручі» можна виправити кількома способами: поставити замість дієприкметника *захоплюючі* дієслово *захо-*

плюють («Особливо захоплюють і приваблюють подорожі повз Дніпрові кручі») або використати один із прикметників — *захопливий, привабливий, звабливий, знадливий, знадний, принадний*: «Особливо знадними й привабливими є подорожі...»

2. *Знаючий* — *що (котрий, який) знається (розуміється, тямить), тямущий (тямучий), тямовитий, тямкий*. «Тут треба *знаючої* людини», — зазначається в одному з оповідань, де автор припустився подвійної помилки. Передусім упадає в очі невластива українській мові форма активного дієприкметника — *знаюча*, а по-друге, її створено від дієслова *знати*, хоча треба виходити від дієслова *знатися*, цебто — «тямити на чомусь».

Цю фразу можна було б замінити описовою формою: «Тут треба людини, *що (яка, котра) знається (розуміється, тямить)*», а можна, скориставшись близькими за значенням прикметниками, висловитися й так: «Тут треба *тямущої (тямучої, тямовитої, тямкої)* людини» (Б. Антоненко-Давидович).

Уникайте помилок

Неправильно	Правильно
Ухвала за клопотанням	Ухвала на клопотання
Стати за командою	Стати на команду
Рухатися за курсом	Рухатися курсом
Відсутній за хворобою (по хворобі)	Відсутній через хворобу
Зупинка за необхідністю	Зупинка на вимогу
Пізнати за назвою	Пізнати з назви

§ 31. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ В МОВЛЕННІ ПОВНИХ І НЕПОВНИХ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ, СЛІВ-РЕЧЕНЬ

Мовознавчі студії

339. І. Опрацюйте теоретичний матеріал. Яка інформація є для вас новою?

Неповними називаються речення, в яких пропущено один або кілька членів (головних чи другорядних), що зрозумілі з контексту або із ситуації: *Вам подобається вистава «Енеїда»? — Дуже. — Вона ще йде у франківців? — Не знаю.*

Неповні речення як засіб спілкування створюють своєрідний колорит невимушеного спілкування. Неповні речення, як і повні, розглядають у двох основних аспектах: формально-граматичному і комунікативному.

На формально-граматичному рівні сутність багатьох неповних речень пояснюється зсередини, у відриві від контексту, оскільки вони є автономними, самодостатніми, як-от: 1. *Уже сонце на небі* (Ю. Яновський). 2. *На міст!* — крикнув він до вершників. — *Через Десну!* (О. Копиленко).

Щодо комунікативного рівня, то більшість неповних речень залежить від ситуації, яку вони відображають чи якою зумовлені. Наприклад: *Та ні,* — *заперечила несміливо* (І. Вільде). У цьому прикладі попередні речення не наводяться, тому зміст діалогу незрозумілий.

Утворенню неповних речень сприяють повні форми позамовного і власне мовного характеру, зокрема в діалогічному мовленні, коли за певних комунікативних ситуацій немає потреби вживати повне речення. Природнішим і зручнішим виявиться неповне однослівне ситуативне речення. До того ж часто під час спілкування предмети, про які мовиться, наявні у безпосередньому зоровому сприйманні. Наприклад: *Потримай.* (Співрозмовник подає сумку.)

Пропуск (випущення, неназивання, еліпсис) окремих частин речення не тільки узгоджується з комунікативною метою речення, а й допомагає досягнути її найбільш природним і зручним способом: економно, без повторення уже сказаного і відомого (у власне неповних реченнях).

Якщо на місці пропуску члена речення робиться пауза, то на письмі ставиться **тире**. Наприклад: *В земне Журавне летять журавлі, а лебеді — у Лебедин* (П. Воронько).

Неповні речення будуються за типовими моделями повних речень. Вони можливі тільки тому, що відповідні думки можна передати граматично повною формою. Це паралельні, синтаксично синонімічні засоби вираження того самого змісту, і тому, як і повні речення, можуть бути **двоскладні** й **односкладні**.

Пропущені члени (член) речення в будь-якому двоскладному й односкладному реченні встановлюються:

1) із контексту — з попередніх чи наступних речень: *Дзигарі в столовій пробили другу. Голосно, різко* (М. Коцюбинський);

2) з конкретної ситуації, обстановки, розмови: *Яке ж велике!* [море] (О. Гончар);

3) зі змісту самого неповного речення: *З приїздом Вас! — трохи подумавши, додав учитель.* — *Вітаю* (А. Тесленко).

Відповідно неповні речення поділяються на контекстуальні, ситуативні та еліптичні, які широко вживаються передусім у розмовно-побутовому мовленні, а також у художньо-літературних текстах.

Контекстуальні неповні речення — це такі структури, в яких пропущений член (головний або другорядний) визначається

з контексту, переважно з попереднього речення. Наприклад:
1. *Придубав він і тепер. За ним — другі, треті (Панас Мирний).*
2. *Подавай заяву. Садовенко вже подав (І. Рябокляч).*

Ситуативно неповні — це речення, у яких пропущений член (головний або другорядний) не вживається, оскільки зрозумілий із ситуації мовлення. Наприклад: *За тиждень усе село знало вже нового вчителя. Сільська молодь марила ним, а поважні чоловіки казали: — Молодий іще трохи, та нічого (С. Васильченко).*

Еліптичні речення — це особливий різновид неповних речень, у яких уявлення про неназваний головний член двоскладного речення встановлюється з їх змісту й будови, а не з ситуації чи контексту. Особливістю еліптичних речень є їхня семантична повнота, хоча структурно вони завжди неповні. Наприклад: *Так мати мерщій до хазяїна мене, в село одно (А. Тесленко).*

Діалогічне мовлення, що переважає в уснорозмовному стилі, загалом будується у формі реплік і тому без контексту повного неповне речення було б незрозуміле. В односкладному чи двоскладному реченні може випускатися один із його членів (головних чи другорядних), який легко доміслюється зі змісту попереднього (повного) речення. Структура репліки-відповіді може бути однослівною, якщо адресат максимально зосереджується лише на тому, про що запитав мовець. Цей компонент виразняється за допомогою відповідної інтонації.

Стилістично вмотивоване використання неповних речень у мовній практиці є вагомим показником уміння висловлюватися лаконічно, точно, природно. Оптимальне поєднання повних і неповних речень є виявом найбільш досконалого і довершеного мовлення.

II. Підготуйте лінгвістичне повідомлення «Неповні речення» за поданими запитаннями.

1. Що являє собою неповне речення з погляду змістового, граматичного й комунікативного?
2. У чому полягає основна граматична ознака неповних речень?
3. Які члени речення можуть пропускатися (не називатися) в неповному реченні?
4. За якими визначальними ознаками (граматичною, семантичною чи функціональною) неповні речення поділяють на різні типи?
5. Чим підказується (як встановлюється) неназваний /пропущений член (члени) у неповному реченні?

Практикум

340. Спишіть. Чим відрізняються неповні речення від повних? Поясніть наявність тире в неповних реченнях.

1. Сніжинки, сніжинки надворі, а в серці моєму весна (В. Сосюра). 2. По той бік річки — великий міський сад, водна

станція, пляж (*М. Нечай*). 3. Повіддавав батько своїх дочок ще на Півночі. Одну — за метеоролога-полярника, другу — за військового (*О. Гончар*). 4. Тривожно в материній душі, ой, як тривожно! А Настя, мов затята, — мовчить. Мовчить. І не плаче, а тільки зітхає та нудить світом (*В. Речмедін*).

341. Вилучіть повторюване слово, утворивши неповне речення. Яка стилістична доцільність такого вилучення? Доповніть вправу трьома іншими прикладами. Поясніть розділові знаки.

1. Дерево славиться плодами, людина славиться трудами. 2. Від роботи мозолі на руках, від їжі мозолі на губах. 3. Бджола жалить жалом, а людина жалить словом. 4. Дерево живиться корінням, людина живиться дружбаю (*Нар. творчість*).

342. Спишіть речення, розподіливши їх на групи: а) неповні контекстуальні; б) неповні ситуативні; в) еліптичні. Поясніть уживання розділових знаків.

1. А чи радість буває гіркою? — Буває. Як приходять до вас запізно (*О. Підсуха*). 2. Вливається в Дніпро Сула, життя людей — в історію (*О. Ющенко*). 3. Андрій додому поспіша, а сонце — у зеніт (*О. Підсуха*). 4. Ви з ким? (приїхали, прийшли... — присудок домислюється із конкретної ситуації). 5. Тиша й темрява навкруги зненацька розкололися й спалахнули. Тоді ще раз (*Ю. Смолич*). 6. Серед неба горить білолиций (*Т. Шевченко*).

343. Прочитайте. Подискутуйте про те, як встановлюється в реченні пропуск одного чи кількох його членів. Що слугує основою для цього: а) попереднє (попередні) речення; б) наступне речення; в) конкретна ситуація, в якій відбувається мовлення?

1. За віком з одного боку стояла хмара, а з другого — сонце (*М. Стельмах*). 2. Тягни, тягни! — погукувала на невісточку. — Не замерзатъ же коноплям у воді (*К. Гордієнко*). 3. У вас є авто? — Є. — Віддайте іншим і їдьте з нами! Швидше! (*В. Винниченко*).

344. Спишіть. Доведіть, що в контексті речення або у конкретній ситуації мовлення неповні речення становлять зручний, комунікативно найбільш виправданий засіб оформлення думок, почуттів, діалогічного порозуміння.

1. Хвилини здаються тобі за години, години — за дні, дні — за роки (*Панас Мирний*). 2. Хай тобі кожний метелик буде привітом, а кожний подих вітру — поцілунком (*О. Гончар*). 3. Кров свою віддам твоїй калині, пісню — травам, птицям і лісам, плоть — піску, чорнозему і глині, а високі думи — небесам (*М. Луків*). 4. — Ти дбаєш тільки про себе... — А ти? 5. А поряд з нами лежали гори. З вікна бачили — сиві, сиві (*З тв. М. Хвильового*). 6. Цвіте конвалія в гаю, фіалка — біля

гаю (В. Сосюра). 7. Чути, що десь співають. Мабуть, за рікою. Нібито в Ковалівці (А. Головка). 8. Я бачу, бачу (О. Довженко).

345. Прочитайте текст. Підготуйте пам'ятку «Як відрізнити неповне двоскладне речення від повного односкладного?»

Порівняймо речення *Я пишу* і *Пишу*. Перше — типowo двоскладне речення. А друге? Неповне двоскладне чи повне односкладне? До цього речення може бути застосований такий аналіз. У цьому випадку перше речення — повне двоскладне речення, бо в ньому є підмет — діяч (мовець, логічний суб'єкт) і присудок, що виражає дію; у другому реченні суб'єкт дії словесно не виражений, але на нього вказує дієслівна форма, яка позначає суб'єкт мовлення (займенник *я*). Його слід розглядати як односкладне повне речення, у ньому формально представлений лише один головний дієслівний член речення. Порівняйте: — *Я вже пишу!* *Пишу реферат*, де друге речення двоскладне неповне контекстуальне (мовець уникає повторення «я», але підмет легко встановити з попередньої репліки (С. Караман).

346. Прочитайте. Використовуючи таблицю, визначте, які змістові й стилістичні відтінки передають слова-речення.

1. І вже не «ура» виходить, а не знати що. Ревіще! — Точно (О. Довженко). 2. — Так вам, здається, більше подобається? — Ніскільки... (О. Чорногуз). 3. То для цього я жив, учився і страждав? О ні! (Р. Іванчук). 4. — Прогнали від роботи. «Ви надто «образований», нам таких не треба». — Ха, ха! Надто образований! Дякую (Г. Журба). 5. — Скоріше, Степку, усе, що бачиш, забори. І тікай. Хутчіш-но! (Р. Іванченко).

Типи слів-речень

Типи	Стилістичні функції	Приклади
1. Стверджувальні	Виражають емоційне підсилення, ствердження чи заперечення	1. Ви цілком свідомі себе? — Так (О. Довженко).
2. Заперечні		2. Думаєш, хвилююся перед тобою? Ой, ні! (М. Стельмах).
3. Питальні	Виражають вагання, сумнів, подив та ін.	1. Яка радість у нас, Дмитре... — Невже? (М. Стельмах). 2. Полк, який втратив прапор, розформовується. Не існуватиме більше! — Справді? (О. Гончар).
4. Спонукальні	Виражають емоційну реакцію мовця в певній ситуації: наказ, заклик, прохання тощо	1. Глянь, де вода? — Ого-го! (О. Гончар). 2. Годі! годі! — кричав, переводячи духа, господар (Панас Мирний).

5. Емоційно-оцінні	Виражають емоційно-оцінне ставлення мовця до певних явищ за допомогою вигуків, сполук вигукowego типу тощо	1. А! Моє шанування! (А. Головка). 2. Ага! Ось як! — погрозово промовив Яків (С. Васильченко).
6. Незакінчені	Виражають перервані, до кінця не висловлені думки	— Ти того... Кинь натякати... Бо я... (І. Рябокляч).

Практикум

347. Спійшіть речення, знайдіть і підкресліть слова-речення. Визначте тип цих речень (стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні, незакінчені).

1. — Ану, стоп! (О. Гончар). 2. — Еге! Це ваші груші (І. Нечуй-Левицький). 3. Одрізає скибочку хліба і поклав псові на ніс. — Тубо! 4. — Хто там? Подивись, Савка. — Савка вернувся й ознайомив, що прийшли мужики. — А! Мужики... Клич їх сюди (М. Коцюбинський). 5. Бувайте здорові! — Бувайте здорові! — Я вже був за дверима (І. Франко). 6. — Адже ти не забудеш? — Ні,— сказав він (Є. Гуцало).

348. Об'єднайтеся у пари. Запишіть по кілька варіантів відповідей до запитань, використовуючи прості речення (повні, неповні, слова-речення). Сформулюйте відповідні висновки.

1. Як ви розумієте мовний етикет ввічливості? Наведіть приклади.
2. Якими словами зупиняють коней? собак?
3. Якими словами-реченнями розпочинають розмову по телефону?
4. Якими словами-реченнями передаються волевиявлення? наказ? ствердження? заперечення?
5. Якими словами-реченнями можна передати сигнали світлофора для пішоходів та водіїв?

Спілкування

349. Складіть запитання до діалогу на тему «Знайомство», відповіді на які передбачають уживання слів-речень. Використайте ці репліки в діалозі у формі знайомства з кимось.

Аналіз тестування

1. З'ясуйте, у якому з рядків усі речення неповні. Визначте стилістичні функції неповних речень:

а) І здавалось — життя задрімало, завмерло, заблукало в безмежжі неміряних нив. І обнявся сміх з журбою, ненависть — з

любов'ю... (З тв. В. Симоненка). Нечутно облітають пелюстки, і кожна — диво-човник швидкоплинний (М. Крижанівська);

б) Крізь шибки виднілися тераси, а за ними — квітник (М. Коцюбинський). Хвилини здаються тобі за години, години за дні, дні — за роки (Панас Мирний). Співуча, солов'їна мово-мамо. Перед тобою — сонячні мости (Н. Шутенко);

в) Знайди мене!.. Чи... Шукай мене!.. Бо ж не може такого бути, щоб на світі не було того, кому призначено мене шукати. Тож шукай (З тв. Є. Божика). — Годі! — гримнув батько. — Я не дозволю себе ображати навіть рідному синові (В. Собко);

г) Одні залюблені в старі листи. Ті — в музику. А ті — в руді томища. Таке життя... (В. Олійник). Сивоок знав тепер, що червона фарба означає кохання й милосердя, небесна — вірність, біла — невинність, радість, зелена — надію, вічність, чорна — жалобу, смуток, а жовта — ненависть, зраду, золота ж — святість, досконалість, мудрість, повагу (П. Загребельний). Думок! Більше думок — високих, образних і яскравих! (О. Довженко).

2. З'ясуйте, у якому з рядків усі речення зі зворотним порядком слів; прокоментуйте стилістичні функції речень зі зворотним порядком слів; обґрунтуйте особливості словопорядку основних і другорядних членів речення:

а) Довкола затихли в гаях солов'їні трелі, все рідше й рідше чути голос зозулі (В. Скуратівський). Ми в світ прийшли успадкувати славу, діла і думи, чесні мозолі (В. Симоненко). Людина завжди мусить відчувати єдиний обов'язок — бути вдячним сином землі (В. Свідзинський);

б) У ХІХ сторіччі предметом політики, філософських теорій, мистецької творчості була природа (В. Петров). З поетів «другої хвилі» виділяються найгостріші і найпряміші Микола Холодний та Борис Мозолевський (Є. Сверстюк). Трудівнику й бійцю в труді й вогні любити землю цю, родючу, теплу, грозами повиту (А. Малишко);

в) Веселий дощ постукав у вікно, розсипавши мелодію намиста. А літо пахне димами і дивом небес пречистих. І кличе голосом мами стежина у край дитинства (З тв. Н. Позняк). Поетова мова живе всередині чітко окреслених часових і просторових відношень (М. Кіяновська);

г) Небагато свят має людське серце, і найбільше з них — кохання; в одних воно розквітає, мов дивовижна іванокупальська папороть, у других — пристрасним гіркуватим полином, а в третіх — рахманним спокоєм, що народжує лагідних доброких дітей... (М. Стельмах). Каштанопад в столиці, ураган. Сховалось сонце обрію в кишеню. Весна збудила музику беріз. Старий цвіркун зове у серенади достиглих трав настояні меди (З тв. Н. Позняк).

§ 32. ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ В МОВЛЕННІ УСКЛАДНЕНИХ І НЕУСКЛАДНЕНИХ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

11

Мовознавчі студії

350. Прочитайте текст. Який погляд на питання про ускладнене речення ви поділяєте і чому? Подискуйте.

У мовознавстві ХХ століття запанувала думка, згідно з якою речення з однорідними членами або зі вставним, вставленим чи звертальним елементом є ускладненим. Проте дехто із синтаксистів (А. Прияткіна та ін.) вважає, що однорідність лише кількісно поширює речення, але не ускладнює його. Український дослідник граматики І. Кучеренко, навпаки, вважає, що внаслідок уведення в просте речення другого присудка виникає складне речення.

Більшість мовознавців (О. Мельничук, І. Вихованець, А. Грищенко, К. Городенська, А. Загнітко, Н. Іваницька, Л. Кадомцева, М. Каранська, М. Плющ, К. Шульжук та ін.) виділяє три розділи вивчення речення: **синтаксис простого речення**, **синтаксис простого ускладненого речення** і **синтаксис складного речення** (куди входить і розгляд такої одиниці, як надфразна єдність, або складне синтаксичне ціле). Підставою для уведення в синтаксис поняття *просте ускладнене речення* є те, що речення з однорідними членами ускладнюються не тільки за змістом, а й за синтаксичними зв'язками: крім предикативного зв'язку (координації) та підрядних (узгодження, керування, прилягання), з'являється сурядний зв'язок між однорідними членами, які разом підпорядковуються одному головному слову (членові речення); це виражається у своєрідній перелічувальній інтонації.

Уведення в просте речення вставного слова (словосполучення, а тим більше — речення) також ускладнює його семантично, бо виражає додаткові, суб'єктивні модальні значення (упевненості / невпевненості, ймовірності, упорядкування інформації тощо), а також видозмінює інтонацію речення, розчленовуючи його зміст на інформативний зміст і зміст суб'єктивної модальності. Порівняйте: — *Ти маєш рацію щодо планової поїздки.* — *Ти, можливо, маєш рацію щодо планової поїздки* (передає значення припущення, вагання, роздуму).

Навіть компонент звертання, як і вигук, ускладнює просте речення: звертання виражає апеляцію до адресата, не пов'язуючись підрядним зв'язком з іншими членами, а вигук виражає емоції, що супроводжують зміст висловленого. Вони виділяються інтонаційно й на письмі розділовими знаками як смислові елементи, що йдуть від мовця.

Ще більшого смислового й граматичного ускладнення знає просте речення з відокремленими другорядними членами, які у більшості випадків виражають другорядне предикативне значення або (деякі) уточнюють значення окремих членів (прикладка, уточнювальні обставини, додатки). Сучасний синтаксис, отже, закономірно уводить поняття «просте ускладнене речення» (М. Плющ).

Практикум

351. Подані речення перетворіть на прості, ускладнені однорідними членами. Визначте стилістичні функції речень з однорідними членами.

1. Сонце вже підбилося на добрий людський зріст (*Б. Комар*).
2. Заграла по ярах вода (*Григор Тютюнник*).
3. Іван Громовик катав конем по хмарах (*І. Нечуй-Левицький*).
4. Розвивайтесь, луги (*Б. Лепкий*).
5. Десна була глибокою річкою (*О. Довженко*).

Однорідні члени речення переважно виражаються однією частиною мови, але можуть виступати як однорідні також слова різних частин мови. Наприклад: *Перший сніг! Хто не пам'ятає його, першого, білого, аж голубого, пухнатого, м'якого* (*Ю. Збанацький*).

Кілька підметів у двоскладному реченні при одному присудку завжди однорідні. Але кілька головних членів утворюють окремі однорідні речення: *Весна. Весна. Яка блакить! Який кругом прозор* (*П. Тичина*).

Що ж до означень, то вони можуть бути однорідними й неоднорідними, їх однорідність або неоднорідність зумовлюється різними чинниками.

Коли два означення пояснюють предмет з різних боків чи перше означення стосується словосполучення з іншим означенням, то вони неоднорідні. Наприклад: *Густий вечірній промінь падав із вікна Сократові на голову* (*Ю. Мушкетик*).

Ці характеристики поширюються і на обставини та додатки. Однорідні додатки відносяться до одного слова (переважно дієслова) і відповідають на те саме питання. Без цієї умови додатки неоднорідні. Наприклад: *Сержант надіслав (к о м у?) батькам (щ о?) листівку* (неоднорідні додатки).

Однорідні обставини повинні бути одного значеннєвого ряду і характеризувати дію з одного боку: *Намагайтеся говорити просто про складне, зрозуміло про абстрактне й алегоричне* (*П. Сорока*). Якщо обставини виражають різновидові значення, вони не є однорідними: *До Києва (к у д и?) звідусіль (з в і д к и?) прибули гості*.

Однорідні члени речення поєднуються між собою за допомогою сполучників сурядності. Використання еднальних, проти-

ставних і розділових сурядних сполучників зумовлюється смисловими відношеннями, наявними між однорідними членами речення. Інтонаційно однорідний ряд виражається як перелік, чергування або протиставлення явищ, подій, ознак, обставин.

Стилістично об'єктивною може вважатися така закономірність: чим більший однорідний ряд, тим більше однотипних сполучників у реченні, або чим словесно розгалуженіші сполучники (неоднослівні), тим виразніше й емоційніше виражається логічне поєднання їх — як єднального чи розділового ряду. Наприклад: 1. *Розквітають і квіти, і доля на моїй українській землі* (М. Сингаївський). 2. *У літературі не існує морального чи аморального, художнього чи антихудожнього* (І. Бондар-Турущенко). Протиставні відношення виражаються переважно як двокомпонентні. Наприклад: *Тужлива пісня зринає з сопілки, та не розважа сумного серця...* (М. Коцюбинський).

352. Випишіть із текстів художньої літератури або публіцистики п'ять речень, у яких однорідні члени речення поєднуються між собою за допомогою сполучників сурядності: єднальних, протиставних, розділових. З'ясуйте, які семантико-синтаксичні відношення вони виражають, ускладнюючи просте речення.

353. Прочитайте теоретичні відомості. Дайте узагальнене визначення однорідності та неоднорідності.

Однорідність та неоднорідність часто залежать від авторського тлумачення. Навіть різнотипні означення можуть функціонувати як однорідні, якщо поєднуються в нашій свідомості якоюсь спільною ознакою. Наприклад: *сіре, кошлате небо* (хмарне у дощову пору).

Однорідні означення слід відрізнити від так званих пояснювальних, які розкривають зміст попереднього означення. Наприклад: *Він попросив іншу, цікаву книгу* (можна вставити пояснювальний сполучник *а саме, тобто*).

354. Знайдіть у реченнях однорідні й неоднорідні означення. Поясніть, за яких умов означення є неоднорідними. Пригадайте, коли ставиться кома при однорідних членах. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях. Яка стилістична роль однорідних означень?

1. *Далека, незнайома сторона, здається, навіть небо тут інакше, але нараз — тополя край вікна, і щось таке в ній українське, наше* (М. Луків). 2. *На жоржини, на троянди, ранок чистий, золотистий сипле іскорки перлисті* (Г. Чупринка). 3. *Співаю сік густий з терпких морозних грон* (І. Дроч). 4. *Сонце вже сховалося за вільшечки, пустило крізь листя тоненькі рожеві стріли*. 5. *З кленового пагона зірвався широкий жовтий лист*. 6. *В хаті стояв густий передсвітанковий морок*. 7. *Над баштаном і куренем стояв молочний надщерблений місяць* (З тв. Григора Тютюнника). 8. *Дарка сиділа ні в тих ні в сих і не*

знала, як одмінити розмови (*Леся Українка*). 9. Недарма осінь нас охотить до дії, руху, порушань (*В. Бичко*). 10. Розумний біля вогню нагріється, а дурний спалиться (*Нар. творчість*). 11. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю. 12. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини... (*З тв. О. Довженка*).

У в а г а! Між однорідними членами речення кома не ставиться:

1) якщо сполучник *і*, що повторюється, поєднує пари однорідних членів, які відповідають на різні питання і є різними членами речення: *Я знав міста, ліси і гори і в морі бачив кораблі* (*А. Малишко*);

2) якщо єдналий чи розділові сполучники не повторюються, поєднують тільки два однорідні члени: *У темряві густій, тяжкій і рівній прокинувся я* (*М. Рильський*);

3) якщо два однорідні члени (з протилежним значенням), поєднані повторюваними сполучниками *і, ні*, утворюють фразеологічний вираз: *ні те ні се, ні туди ні сюди, ні дати ні взяти, і сміх і горе. А потім і щастя і горе обірвались так раптово* (*Леся Українка*).

Примітка. Якщо однорідні члени дуже поширені і мають свої розділові знаки, то між ними може ставитися **крапка з комою**: *Привіт тобі, зелена Буковино, твоїм хорощим горам і гаям; твоїм одважним, дорогим синам!* (*В. Самійленко*).

355. І. Спишіть прості речення. Підкресліть однорідні члени. Визначте їхні синтаксичну та стилістичну роль і морфологічне вираження. Поясніть уживання розділових знаків при однорідних членах.

1. Рожеві, зелені, голубі, оранжеві, білі кольори заливали світ і п'янили свідомість (*О. Чорногуз*). 2. Вона ішла, але здавалося мені, що ніжний пролісок в снігу зоріє, встає з-під нього і радіє промінню, сонцю і весні (*Олександр Олесь*). 3. Вгору туман піднімається, срібний, хмарками-смушками в'ється; дощик осінній, уїдливий, дрібний падає, сиплеться, летиться (*Г. Чупринка*). 4. Видно, не втекти їй від себе, від свого смутку, не схватися ніде (*М. Олійник*). 5. Колоколову було, мабуть, далеко за п'ятдесят, але русявий, без сивизни чуб, коротко підстрижений під бокс, пряма постава, веселі бісики в очах робили його набагато молодшим (*В. Федорів*). 6. Нічний туман наповнював по вінця оболоні, повисав над річкою, а вранці рожево клубочів і танув у високості, як непевний, примхливий гість з неба (*В. Дрозд*). 7. Він привітався і поцілував сестру (*Д. Луценко*).

II. Назвіть речення, які можна інтерпретувати і як прості, і як складні. З'ясуйте ваші міркування, працюючи в парах.

У в а г а! Межа між простим і складним реченням не завжди чітка. Деякі речення можуть бути інтерпретовані і як прості, і

як складні. Такими є речення, в яких при одному підметі наявний не один, а кілька присудків: *Вона то читає, то роздумує (З живих уст)*.

Речення з **однорідними присудками** можна вважати перехідними. З урахуванням семантико-синтаксичних ознак вони є складними, однак на формально-граматичному рівні, на якому пропущено підмет, їх слід відносити до простих ускладнених речень. **Однорідністю** забезпечується економність вислову в зображенні однотипних реалій — осіб, предметів, явищ, дій, станів, ознак, обставин, ситуацій; створюється поетична ритміка вислову, стилістичні фігури мовлення: **епіфора** (повторення однакових словосполучень чи слів), **ампліфікація** (художнє нагромадження однорідних синонімів, епітетів, порівнянь), **градація** (художній прийом, фігура, яка полягає в поступовому нагнітанні певних засобів виразності, в переході від одного до іншого, від нижчого ступеня до вищого і навпаки).

356. Розгляньте таблицю. Підготуйте за нею лінгвістичне повідомлення.

Розділові знаки в реченні з узагальнювальним словом

Правило	Схема	Приклад
Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, то перед першим однорідним членом або словом, що до нього відноситься, ставиться двокрапка	... ⊙: ○, ○, ○.	<i>На столі букети барвистих квітів: айстри, гвоздики, жоржини (І. Цюпа).</i>
Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, то після останнього однорідного члена ставиться тире	○, ○, ○ — ⊙ ...	<i>Ні спека дня, ні бурі, ні морози — не вб'є ніщо любов мою живу! (В. Сосюра).</i>
Якщо перед однорідними членами стоїть узагальнювальне слово, а однорідні члени, що йдуть після нього, речення не закінчують, то після них ставиться тире	⊙: ○, ○, ○ — ...	<i>Усе: і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава — мимохить нагадує їй щасливі хвилини її життя (М. Коцюбинський).</i>
Якщо однорідні члени вжито зі словами <i>а саме, як-от, наприклад, тобто</i> , то перед ними ставиться кома, після них — двокрапка, а після однорідних членів — тире	... ⊙, як-от: ○, ○, ○ — ...	<i>Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві (О. Довженко).</i>

357. Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. ⊙: ○, ○, ○ і ○.

2. ... ⊙, а саме: ○, ○, ○ — ...

3. ○, ○, ○ — ⊙ ...

358. Розгляньте репродукцію. Чому тема Батьківщини хвилює людей різних поколінь? Напишіть невеликий роздум за gobеленом Людмили Жоголь «Соняшники».

359. I. Прочитайте. Трансформуйте в тексті складні речення (у яких можна опустити підрядні частини або усунути повтор присудків) у прості, ускладнені однорідними членами, ввівши, де це можливо, узагальнювальні слова. Яких змін зазнав авторський текст унаслідок такої трансформації? Як відрізнити складнопідрядне речення від простого, ускладненого однорідними членами?

Л. Жоголь. Соняшники

Нікому не розказував дуб про зозулине гадання, але чи сорока підслухала і рознесла всім на своєму довгому хвості, чи, може, сам вітер переповів, але **незабаром** про це знали всі. І поле, яке вмивалося цвітом білих гречок, і стежки, що текли поміж житами, облутані березкою та позначені синіми спалахами цикорію, і кожна грудочка землі. Приходили до нього стурбовані звірі — лисиця, яка колись під дубом ховалась од метелиці; прибігав заєць, поскакав навкруг, поприсідав, наче збирався про щось попросити, але так і не зважився; навіть вовк прибігав — та так сумно завив, що все живе перелякалося; і ховрахи, і польові миші також табунами навідувалися.

Дуб нічого їм не розповідав, але по тому, як важко й пригіркло пахла його кора, як **неквапно** й відчужено зітхало його листя, всі: і заєць, і лисиця, і вовк, і ховрахи, і польові миші, і горобці, і шпаки, і горлиці, — всі починали вірити, що на цей раз зозуля **не помилилася**. Вони розбіглися в свої виярки, в ліси та чагарники, вони розлетілися, і скоро про дуба вже знали всі: вістка поширювалася так швидко, як швидко заходить сонце (Є. Гуцало).

II. Виконайте завдання до тексту.

- 1) Поясніть написання складних слів.
- 2) Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами.
- 3) Назвіть орфограму у виділених словах.

Мовознавчі студії

360. I. Прочитайте. З'ясуйте, які з виділених слів виступають членами речення, а які — не виступають і чому. Визначте стилістичні функції вставних слів.

1. **Кажуть**, юність нерозсудлива й тривожна (Л. Забашта).
2. **На жаль**, у нас не прийнято писати культурних історій міс-

та (Т. Шевченко). 3. Ви, звичайно, знаєте мою сестру (Ю. Збанацький). 4. Відступати нам, по-перше, пізно, а по-друге, немає підстав (В. Собко). 5. Отже, що тут багато говорити і сперечатися (М. Грушевський). 6. Ніхто не може світа пережити (Нар. творчість). 7. — Може, я міг би вам допомогти? — довірливо запитав незнайомий (О. Гончар). 8. Добра такого таки зроду у мене, правда, не було (Т. Шевченко). 9. Мужича правда єсть колюча. А панська на всі боки гнуча (І. Котляревський).

II. Опрацюйте теоретичний матеріал. Підготуйте лінгвістичне повідомлення з теми.

Вставними називаються слова, словосполучення й речення, які слугують для вираження модальних значень чи оцінки висловленого: вірогідності, упевненості (ствердження) чи сумніву, вказівки на те, кому належить висловлена думка.

Вставні слова і речення не пов'язуються ні сурядним, ні підрядним зв'язком з іншими членами речення, в якому вони вживаються. Наприклад: *А може, він і сам у цьому винний? У чомуś винні завжди ми самі* (Л. Костенко).

Усі мовні засоби в реченні виконують одночасно смислову й стилістичну функцію. Щоб розкрити стилістичну роль вставних слів, словосполучень і речень, потрібне достатнє осмислення змісту й форми всього речення в контексті сусідніх речень або й усього тексту.

У простих реченнях мовець навіть у межах не дуже розгорнутого висловлювання використовує вставні слова як засоби вираження суб'єктивної модальності: впевненості, сумніву, слушності висловлюваної думки або применшення її категоричності, обов'язковості, емоційної оцінки повідомлюваного факту.

Своєрідний стилістичний ефект може бути створений і повторенням вставного слова чи сполучення слів в одному реченні. Граматична своєрідність вставленості найбільше виявляється в інтонуванні вставних слів, сполучень: у більшості випадків вони промовляються прискорено, виділяються в мовленні тривалою паузою. До вставленості частіше вдаються у писемному мовленні, зокрема в художніх, публіцистичних, наукових текстах.

Вставними можуть виступати слова:

1) *звичайно, зрозуміло, правда, напевно, безперечно, без сумніву, розуміється* та ін., які виражають **упевненість**: *Найліпшими, без сумніву, є психологічні оповідання Валер'яна Підмогильного «Собака!», «Проблема хліба», «Син»* (О. Ольжич);

2) *може, може бути, здається, мабуть, можливо*, що виражають **невпевненість**: *Може, живе там сама самота* (Л. Костенко);

3) *на жаль, на щастя, на радість, на диво*, які виражають **оцінку висловлюваного**: *Робиться багато, та, на жаль, повільно* (М. Жулинський);

4) *кажуть, по-моєму, по-вашому, на думку (когось), за теорією (когось), на погляд (когось)*, які виражають вказівку на джерело повідомлення: *На мій погляд, у творах справжнього митця мусить виявлятися той високий ідейно-естетичний ідеал людини, котрий є в житті (М. Жулинський)*;

5) *навпаки, по-перше, по-друге, насамперед, нарешті, виходить, виявляється, отже*, які виражають зв'язок думок, їхній порядок, висновок із попереднього висловлювання: *Виявляється, не безпредметна фантазія — оті мудрі Довженкові діди, що глянули на людство з екрана, то можуть духу народного, людська величавість (О. Гончар)*.

Бувають тільки вставними слова *щоправда, крім того, мабуть, по-перше, по-друге, а втім, отже*, в середині простого речення — *однак, одначе, проте*. І, навпаки, ніколи не бувають вставними слова *навіть, майже, приблизно, принаймні, все-таки, нібито, мовби, неначе*, тому не виділяються комами.

Вставленими називаються слова і речення, які слугують для розкриття, пояснення смислового значення якогось із членів речення, уточнення його або доповнення новою інформацією. Наприклад: 1. *Всебічний гармонійний розвиток особи, духовних сил суспільства передбачає (навіть можна сказати більше: вимагає) і оволодіння духовно-культурними скарбами, виробленими людством (К. Волинський)*; 2. *Козацьким шляхом і козацьким ходом (пішки) вони мандрували до Полтави (Л. Череватенко)*. На письмі вони виділяються дужками або тире.

Вставлені конструкції використовують переважно в науковому і публіцистичному стилях.

361. Прочитайте теоретичний матеріал. Накресліть і заповніть узагальнювальну таблицю. На кожне правило доберіть приклад речення.

Розділові знаки при вставних і вставлених словах та реченнях

Умови відокремлення

Приклади

1. Вставні слова і словосполучення виділяються комою, якщо стоять на початку чи в кінці речення, й комами, якщо стоять усередині речення. Наприклад: 1. *Напевне, все життя він буде мати і радість хлібів, і життій смуток, що перейшов до нього, може, від пращурів — полян (М. Стельмах)*. 2. *Ми стали справедливішими до тих, хто з різних причин не мав змоги друкуватися в ближчі, звісно, не такі трагічні, але досить драматичні роки (М. Жулинський)*. 3. *Енциклопедичні інформації, як бачимо, аж надто короткі й схематичні (Ю. Смолич)*.

2. Вставні слова і речення, які передають додаткові повідомлення, відокремлюються дужками або тире. Наприклад:

1. По-перше, не треба далеко ходити: п'ятнадцять хвилин ходу за лісопарком (у Харкові) (Ю. Смолич). 2. Новий слідчий (сумовитий, з блідим нервовим обличчям, тихий такий, дуже інтелігентний з вигляду) чемним і спокійним стомленим голосом проінформував Андрія, що він — Андрій — належить Сергєєву й Великіну (І. Багрянний). 3. У зв'язку з цим українських (та хіба тільки українських?) письменників раз у раз закликають зосередити свою творчу увагу на темі робітничого класу (Ю. Смолич). 4. У моїх романах та повістях — а це мій найперший творчий жанр — я мірою моїх сил намагаюсь глянути ширше і бодай частково взяти участь у відтворенні шляхів молоді української інтелігенції... (Ю. Смолич). Такі конструкції характеризуються своєрідною спадною інтонацією і промовляються пониженим голосом.

3. Якщо вставні речення вимовляються підвищеним голосом, то вони виділяються тире. Наприклад: У літературному міжгрупів'ї тих літ я йшов з тим колом товаришів, котрі були мені ближчі творчо або й — що гріха таїти — по-приятельському (Ю. Смолич).

Практикум

362. Спишіть, ставлячи пропущені розділові знаки при вставних словах, словосполученнях, реченнях. З'ясуйте їхні модальні значення.

1. Безперечно, осика відіграє вельми важливу роль у народній медицині (Г. Булашев). 2. Архаїчний і національний характер української хустки, на думку більшості дослідників, полягає саме в білому кольорі (Остан Вишня). 3. Степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте) (Ю. Яновський). 4. З-за саду, здавалося, одразу за ним, підіймалася супроти полуденного сонця велика, у півнеба, синя хмара (Григір Тютюнник). 5. Все бути може, може, буде, бо серце більше відчуває, ніж розум зрозумів і знає. Схили ж мені чоло на груди. Все бути може, може, буде (Б. Лепкий). 6. На жаль, козацьке повстання на цей раз не вдалося (Я. Галан). 7. О, правда, знали ми в ту мить, кому сміється ніч і сяє, про віщо листя шелестить (Олександр Олесь).

363. І. Спишіть речення. Поставте розділові знаки. Визначте стилістичні функції вставних конструкцій.

1. Раз ласуни як водиться у них поснідають добре захотіли (Л. Глібов). 2. Та ось мов навмисне трапилось щось жахливе (Яків Баш). 3. Він ішов очевидячки з річки з плавнів... (М. Коцюбинський). 4. Лід звичайно розтанув разом із снігом... (П. Загребельний).

II. Зробіть повний синтаксичний розбір речень із вставленими словами, сполученнями слів, указавши: 1) загальну характеристику простого речення; 2) чим ускладнене речення (вставними словами, сполученнями слів, реченням); 3) що виражають вставні слова, сполучення слів, речення; 4) характеристику головних та другорядних членів. Поясніть правила вживання розділових знаків при вставних словах (реченнях).

Мовознавчі студії

364. Прочитайте речення. Розкажіть про умови відокремлення другорядних членів.

1. Марко, мліючи, заточуючись, падаючи і знову підводячись, як міг, пішов до соняшників (*М. Стельмах*). 2. Щасливиця, я маю трохи неба і дві сосни в туманному вікні (*Л. Костенко*). 3. М'який і мрійний за вдачею, він легко поступався перед більш наполегливими та говіркими людьми (*М. Стельмах*). 4. Пішли роки мої юрбою, не зупиняючись, вперед (*Л. Дмитерко*). 5. Більш жодного звуку не донеслося, крім повівання пахучого повітря, в розквітлім гіллі саду (*М. Вовчок*). 6. Горять в росі ранкові далі, багаті різнобарв'ям трав (*Т. Масенко*). 7. Степ, струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовто-зеленим кольором (*Панас Мирний*).

Відокремлення — це смислове виділення одиничного (непоширеного) або поширеного члена речення за допомогою інтонації та пауз в усному мовленні і розділових знаків у писемному мовленні. Відокремлюються переважно другорядні члени речення — *означення*, в тому числі й *прикладка*, *обставини* та *звороти у функції додатка*. Другорядний член, приєднуючись до пояснюваного слова, тільки уточнює його значення, не співвідносячись із окремим реченням. Таку функцію виконують:

1) відокремлена прикладка: *Григорій Безверхий, архітектор* (*О. Довженко*);

2) відокремлені обставини, виражені прислівниками або прийменниково-відмінковими формами іменників: *А там, за річкою, стелилися парубочі дзвінки, розгонисті, гарячі голоси* (*М. Рильський*);

3) синтаксичні звороти у ролі додатка: *За винятком баби Оришки, малий Чіпка нікого не любив* (*Панас Мирний*).

Відокремлення чи невідокремлення другорядного члена речення залежить, крім основної умови, також від морфологічного вираження головного й залежного слів, одиничного чи поширеного залежного члена речення, його місця щодо головного слова та від характеру синтаксичного зв'язку з ним: пояснює тільки головне слово чи виявляє також зв'язок і

з іншим. Наприклад, у реченні *Додому вертався він із молоденькою сусідкою — дівчиною Ганною (У. Самчук)* поширена прикладка стоїть після пояснюваного слова, пов'язується тільки з додатком (*із сусідкою*), уточнює його зміст, тому відокремлюється. У реченні *Розганяючи туман, сонечко вставало (Б. Грінченко)* поширена обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, незалежно від місця, де стоїть (тут — на початку речення, але можна її переставити і на кінець), відокремлюється, завжди виражає додаткову процесуальну ознаку, пов'язуючись граматично з присудком і за смыслом — з підметом: *Сонечко вставало і (воно) розганяло хмари.*

З функцією відокремлення у складі простого речення вживаються подвійні (парні) знаки — коми і тире. За силою відокремлювальної функції коми — знак слабший, тире — сильніший. Наприклад: 1. *Замислився Нарцис, дивлячись на своє відображення у воді (Г. Бурчанський).* 2. *Ті ж людські очі — сині, карі — чекають, просять: говори (А. Малишко).* Знаком тире (або з обох боків) відокремлюються прикладки й означення, виражені прикметниками, з метою посилення на них уваги.

Відокремлені члени речення або містять елемент додаткового повідомлення, або набувають більшої синтаксичної ваги і стилістичної виразності в реченні, ніж невідокремлені.

Відокремлені другорядні члени речення функціонують переважно в художньому, публіцистичному, науковому стилях, виконуючи функцію збагачення, гнучкості синтаксичної структури речення, збільшують кількість можливих паралельних конструкцій (синтаксична синонімія).

Наявність додаткового смислового навантаження посилює потребу відокремлення. Порівняйте: *Задоволений вчитель посміхнувся і Задоволений, вчитель посміхнувся.* У першому реченні наявні лише атрибутивні (означальні) відношення, що виражаються означенням *задоволений*; у другому на них нашаровуються додаткові причинові семантико-синтаксичні відношення: *Вчитель посміхнувся тому, що був задоволений.*

Практикум

365. Перебудуйте подані речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими. Запишіть речення попарно, порівняйте. Для чого вживаються відокремлені члени речення?

1. Тіснилися кам'яні громади в зелених од винограду долинах. 2. У небі через пізній місяць спотикаються прудкі й ворухливі хмарини. 3. Молодий і сильний юнак порівнявся віч-на-віч із тигром. 4. А засніжена земля кличе в срібні простори світу (*З тв. М. Трублаїні*).

366. Прочитайте текст. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Стилістична роль означень, виражених дієприкметниковим зворотом».

Своєрідна сутність відокремлення особливо виразно простежується під час порівняння того самого члена речення у двох його функціях (коли він відокремлений і коли не відокремлений): *Заграв, зарум'янився Дніпро, злегка повитий свіжим серпанковим туманцем* (О. Гончар) і *Заграв, зарум'янився злегка повитий свіжим серпанковим туманцем Дніпро*. У першому реченні змістова вагомість відокремленого означення, вираженого дієприкметниковим зворотом, підсилюється, актуалізується. Відокремлене узгоджене означення відмежоване від попередньої, синтаксично основної частини речення, виокремлене логічно, інтонаційно, а також відокремлювальною паузою. У другому реченні дієприкметниковий зворот не відокремлений, отже, комою не виділений. Відокремлювати чи не відокремлювати таке означення — це вирішує мовець залежно від комунікативної мети, яку він ставить (С. Караман).

367. І. Спишіть речення, ставлячи, де треба, розділові знаки при відокремлених обставинах, виражених одиничними дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами. Визначте стилістичні функції відокремлених обставин.

1. Густі гарячі хвилі обдавши Марка почали шалено намотуватись на нього й розтягувати все тіло (М. Стельмах). 2. Марко мліючи заточуючись падаючи і знову підводячись, як міг, пішов до соняшників. 3. Серед тих, хто прославив рідну землю по далеких світах, і онука Мономаха Євпраксія Мстиславівна, про яку згадав літописець «Київського літопису» назвавши її Добродією (О. Єфімов). 4. Тепер Ларивон вимовляючи слова в спосіб заплутаний звернувся з запитанням до люду вже не виспівуючи, щоб збагнули їх тільки церковні сановники та ще, може, хто з поблизьких до князя. 5. Він помазав святою оливою голову, груди і плечі Ярославові творячи знак хреста на князеві, потім подав князеві коронаційний меч — ознаку і покрепу влади, — а разом з мечем і цілу державу (З тв. П. Загребельного).

II. Перебудуйте прості ускладнені речення на складні. Зіставте синонімічні варіанти. Як змінюється відтінок висловлювання?

368. Спишіть речення. Поставте, де слід, розділові знаки при відокремлених обставинах. Проаналізуйте випадки, коли обставини стоять після сурядних та підрядних сполучників; коли одиничні дієприслівники не відокремлюються.

1. Вона сиділа замислившись (Ю. Яновський). 2. Вона говорила запинаючись і від зусиль морщила чоло (В. Підмогильний). 3. Ліси загорілись пожежею, горіли не стліваючи (У. Самчук). 4. Аж тоді Кріт хоч і огинаючись і позираючи скоса на Їжака видобувся з нори і сів біля неї близенько. 5. По цих словах Кріт

аж затремтів, а перетремтівши сказав... (Григор Тютюнник).
6. Вночі гудуть вітри гримучі, дрти ридають на стовпах.
І розметавши крила, тучі метуть порошею в степах (М. Луків).

369. І. Спишіть речення, ставлячи потрібні коми при відокремлених додатках. Поясніть морфологічні, змістові та стилістичні умови їх уживання.

1. Третю добу замість води ми їли сніг. 2. У нашій лоцманській слободі замість тополь край шляху вирости металеві щогли, вищі за всяку тополю. 3. Крім вогневої Брянського тут розмістився командний пункт батальйону з усім своїм штабом (З тв. О. Гончара). 4. Увіходять хлонці з прогулки сумні такі особливо Сашко (А. Тесленко). 5. Ця вказівка стосується і літератури, і всіх видів мистецтва зокрема народної творчості (М. Рильський). 6. І замість свічки палахкотіло сонце (І. Драч). 7. Ні ягоди, ні якогось овоча крім гадючих грибів нічого такого не було в лісі (І. Багрянний).

II. Складіть речення з відокремленими додатками, які б супроводжувалися: а) прийменниками *окрім, окрім, замість*; б) прислівниками *часто, завжди*; в) частками *хоч і, навіть*.

370. Спишіть речення. Підкресліть уточнювальні члени речення, визначте їхні стилістичні функції, поясніть розділові знаки при них.

1. Поночі скрізь. Тільки в школі ще світиться, у директора (Григорій Тютюнник). 2. Як то можна, щоб вояка та з війни вернувся сам? Може, вісником послали, себто з чуткою до нас (Г. Чупринка). 3. Тут, на березі зеленім, ллються пахощі чудові, шелестять казки осоки, роси сиплються вночі (Олександр Олесь).

371. Поширте подані речення уточнювальними відокремленими членами. Поясніть розділові знаки.

1. Сонце сховалось за горами. 2. Чути спів птаха. 3. Тиха й приємна розмова. 4. Ми відвідали музей Ольги Кобилянської. 5. Відбудеться творча зустріч з акторами.

372. І. Запишіть словосполучення з віддієслівними іменниками у два стовпчики: а) в яких головне слово має значення опредметненої дії, а залежне позначає діяча (родовий відмінок суб'єкта); б) в яких головне слово співвідноситься з перехідним дієсловом, що вимагає знахідного відмінка, а залежне має значення об'єкта (в реченні — додаток). Наведіть приклади вживання їх у різних стилях.

Наказ директора, характеристика випускника, захист Вітчизни, читання книжки, вивчення космосу, усмішка дитини, подолання труднощів, прагнення перемоги, вишивання рушника, створення двигуна, запит установи.

Увага! Останнім часом в мовній практиці значного поширення набули іменні словосполучення з головним словом, вираженим віддієслівним іменником, особливо в художньому, науковому та офіційно-діловому стилях. На думку сучасних мовознав-

ців, поява такого типу конструкцій синтаксично і стилістично збагачує мовлення і не суперечить мовним нормам, бо віддієслівний іменник зберігає здатність дієслова керувати відмінковими формами залежного слова. Порівняйте: *захоплюватися музикою — захоплення музикою; прийшли гості — прихід гостей.*

II. Доберіть із текстів наукового, офіційно-ділового та художнього стилів п'ять словосполучень із віддієслівними іменниками. З'ясуйте, якими формами вони керують, і трансформуйте їх у дієслова.

Спиккування

373. Побудуйте діалог на тему «Вставні слова і речення». З'ясуйте доцільність уживання вставних слів і словосполучень, що надають мовленню різних модальних, смислових та експресивних відтінків.

374. Об'єднайтесь у групи і проведіть взаємоопитування за темами: «Однорідні члени речення», «Відокремлені члени речення», «Уточнювальні члени речення».

Стилістика в структурі мовлення

Дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти

375. I. Виправте помилки абітурієнтів у побудові речень з дієприслівниковими зворотами. У чому, на вашу думку, причина таких помилок? Обговоріть.

1. Грізно поблискуючи шаблею, кінь з вершником рвався вперед. 2. Читаючи кіноповість О. Довженка «Поєма про море», мені згадався випадок із власного життя. 3. Спершись на лікті, хлопцеві було легше пересуватися. 4. Деревя облились делікатним рожевим світлом, одягнені в легеньку одіж. 5. Побачивши схвильовану матір, у хлопця з'явилась розгубленість. 6. Зустрівши однолітків, Дмитрикові стало веселіше. 7. Драбинястий віз раз у раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колію, запряжений одною конякою.

II. Перевірте, чи правильно ви відредагували речення. Прокоментуйте, у якому з речень не помічено помилки і чому.

1. Грізно поблискуючи шаблею, вершник рвався вперед. 2. Читаючи кіноповість О. Довженка «Поєма про море», я пригадав випадок із власного життя. 3. Спершись на лікті, хлопець легше пересувався. 4. Деревя, одягнені в легеньку одіж, облились делікатним рожевим світлом. 5. Побачивши схвильовану матір, хлопець розгубився. 6. Зустрівши однолітків, Дмитрик повеселішав. 7. Віз, запряжений одною конякою, раз у раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колію.

376. Спишіть, ставлячи потрібні розділові знаки в реченнях із дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами. Обґрунтуйте. Визначте стилістичну роль дієприкметникових і дієприслівникових зворотів у реченнях.

1. Схилились два самотні клени читаючи весни буквар.
2. Жаркий, духотний день зомлівши від напруги упав на груди ночі.
3. Я і море прихилившись головами одне до одного гомонимо собі (*З тв. Б.-І. Антонича*).
4. Упало яблуко звістуючи про осінь (*В. Голобородько*).
5. Шуміла річка вкрита білими сержками піни.
6. Обабіч шляху лежали незнайомі поля перекраєні вузькими довгими нивками (*З тв. О. Гончара*).
7. А кобзою його була істинно народна поезія з глибин душі виспівана рідною і братніми мовами — на весь голос, крізь усе життя... (*О. Мазуркевич*).
8. Зустріч ця незважаючи на сумні обставини оживила Олену (*І. Вільде*).

Лазурські текстівки

1. Визначте абзац, у якому всі речення містять відокремлені означення:

а) Село ще спало, намокле, змерзле, ховалося під білу ковдру квітучих садків і ждало сонця, щоб обігрітися (*Г. Карпенко*).
Гарячі, пожовклі від болю, стелились листки восени, ялички пеньок із любов'ю від снігу вкривали вони (*Д. Павличко*).
Журавлів було багато, вони летіли двома розгорнутими ключами, та, певне, забачивши воду, збилися, закружляли над містом (*М. Олійник*);

б) У печі, розмальованій по комину густою синькою, топилося (*Григор Тютюнник*).
Якісь квітки, бліді і недоцвілі, з-між бур'янів обличчя вихиляють, чийсь слова, забуті, але милі, над головою раз у раз літають.
Перший промінь сонця, теплий, ясний, у мою кімнату впав (*Б. Лепкий*);

в) Україно тернова, свята і висока, не зів'януть твої хорогви золоті (*Т. Севернюк*).
Ми звикли, навіть не бачивши жодного куточка Швейцарії, порівнювати красиві місцини нашої природи зі швейцарською (*П. Таран*).
Легенди Криму подають перетворення на скелю найчастіше не як кару, а як останній спосіб рятунку доброї душі від гріховної спокуси або від злої наруги (*О. Кочевих*);

г) Сизуватий колос, затиснутий з двох боків списами остюків, перегойдує на тонких білих ниточках жовто-зеленаві палички квіту (*М. Старицький*).
В університетській бібліотеці я розбираю схему криз, розроблених на початку століття різноманітними філософами (*Г. Логінова*).

2. Визначте абзац, у якому всі речення містять відокремлені приклади:

а) Широкий у плечах, вузький у стані, молодцюватий з виду, він, здавалось, був не батьком, а старшим братом Романа (*М. Стельмах*). В Івановім підрозділі служив гонористий хлопча, за національністю вірменин (*В. Дрозд*). Як справжній митець, Галина Кальченко вміла захоплюватись, природною була її схвильованість перед виявами людської мужності... (*О. Гончар*);

б) Сухомлинський, як справжній дипломат, тримається невимушено, хоч у серці у нього кипить (*І. Цюпа*). Корній, чабан правої руки, зсутулений, зморщений, як стрючок, хоча літами й не старий, вважає, певне, що зараз саме час наскаржитись льотчикові на свого сусіда — полігон (*О. Гончар*). Запамятай її, цю прекрасну країну, на ймення Дитинство, дихай нею, цією прекрасною країною, на ім'я Совість, і неси в собі до сивини її, цю прекрасну країну, що зветься Мрія (*І. Курпа*);

в) Як рибалка, я повинен бути людиною поважною і розсудливою (*Ю. Збанацький*). Вона, Леся Українка, мала залізну волю, безмежну сміливість та допитливість думки (*М. Рильський*). Праця людини — окраса і слава, праця людини — безсмертя її (*В. Симоненко*);

г) І йшла вона, врочиста і проста, його старенька вісімдесятирічна мати (*І. Цюпа*). З ніжної душі — слово ніжне й запашне, як розпростерта у світ неперевершена українська пісня (*І. Вихованець*). Він, його перший учитель словесності, саме він підбирав йому книги в бібліотеці (*Д. Бедзик*).

3. Визначте рядок, у якому речення містить відокремлені обставини:

а) Тихий сон стуляє вії, розігнавши давні мрії і втопивши їх в журбі (*Г. Чупринка*);

б) По той бік ріки, напроти сосни, заходило сонце, пославши на воду од берега й до берега шматок червоного полотна (*Григір Тютюнник*);

в) Густі хліба стелилися від протилежного берега до обр'ю, хвилюючись, вируючи, закипаючи там і сям від несподіваних вихорів (*Є. Гуцало*);

г) Медом лине повітря у груди, любо пісню співають ідучи (*В. Сосюра*).

4. Визначте рядок, у якому речення містить відокремлені додатки:

а) Зло нічого не дає, крім зла, вмій прощати, як прощає мати (*М. Луків*);

б) Кожна людина, навіть найпростіша, як люблять у нас казати, відкриває світ заново (*В. Дрозд*);

в) Замість відповіді, мати голосно сміється (*О. Донченко*);

г) Уже горіли мохнатими і червоними, як жар, шапками будяки, дихаючи солодким медяним душком (*Григір Тютюнник*).

5. Визначте рядок, у якому речення містить уточнювальні члени речення:

а) Тут, на березі зеленім, ллються пахощі чудові, шелестять казки осоки, роси сиплються вночі (*Олександр Олесь*);

б) В давні, дозаводські часи було, кажуть, на цьому місці велике село, що робило списи запорожцям (*О. Гончар*);

в) Від мами я позаписував і вивчив напам'ять немало пісень, втім числі також повний весільний цикл (*І. Франко*);

г) Високо під білими хмарами плив шуліка, тримаючи в обіймах жовтий жмутик (*Григір Тютюнник*).

6. Визначте абзац, у якому всі речення подано зі вставленими конструкціями:

а) Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело, — а біляво-хвилясте волосся світилося на сонці шовком (*Григір Тютюнник*). Пишуть, сперечаються — я регулярно гортаю періодіку, — коли вже наука знесмертить людину (*В. Дрозд*). Чужа душа — то, кажуть, темний ліс. А я скажу: не кожна, ой не кожна! (*Л. Костенко*);

б) Люблю я тих, хто вмє дивуватись (а не скептично споглядає світ) пухкій сніжинці, начебто із вати, і першій квітці на просонні віт (*В. Крищенко*). «Імпульс» спеціалізувався на якійсь електротехнічній чи радіотехнічній продукції (тут Твердохлібові ще не вистачало знань), на його заводах виготовлялися окремі деталі (*П. Загребельний*). Сяяло сонце, гралося з росою у блискітки — хто кого переблищить — і зовсім не гріло (*М. Попович*).

§ 33. ЗВЕРТАННЯ, ЙОГО РОЛЬ, МІСЦЕ В РЕЧЕННІ, СПОСОБИ ВИРАЖЕННЯ

Мовознавчі студії

377. Прочитайте. Знайдіть у реченнях слова, що називають осіб чи предмети, до яких звертається мовець. Чим виражені такі слова? Яку стилістичну функцію вони виконують?

1. Сторононько рідна! Коханий мій краю! Чого все замовкло в тобі, заніміло? (*Леся Українка*). 2. Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду... (*О. Довженко*). 3. Запалай, мій вогнику крилатий, Полум'ям привітним і незлим (*А. Малишко*). 4. Сини мої, гайдамаки! Світ широкий, воля — Ідіть сини, погуляйте, Пошукайте долі (*Т. Шевченко*). 5. Кобзарю, знаєш, нелегка епоха оцей двадцятий невгамовний вік (*Л. Костенко*).

378. Прочитайте теоретичні відомості. Складіть діалог на тему «Речення із звертанням». Через діалог з'ясуйте засоби вираження звертання і стилістичну роль.

Функції речень із звертанням своєрідні й різнопланові. За стилістично-функціональною ознакою виділяють власне звертання і риторичне звертання.

Власне звертання — це найуживаніші, звичайні, масові звертання до особи. У звертаннях мовців завжди виявляються взаємини людей, передаються симпатії й антипатії. Уводячи звертання, мовець здебільшого активізує адресата, спонукає до дії й одночасно дає позитивну або негативну характеристику.

Риторичним звертанням мовець виявляє свій душевний стан, думки, почуття тощо. Такі звертання пов'язують із предметним світом: *Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбало (Леся Українка)*.

Звертання формально ізольоване в складі речення, що виражається інтонаційно. На відміну від звичайного звертання в складі речення, можуть уживатися **звертання-речення**, які становлять окремі висловлювання. За будовою звертання-речення збігаються з непоширеними звертаннями, проте значно складніші за своїм змістом, ніж звичайні звертання. Порівняйте: 1. — *Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси (М. Коцюбинський)*. 2. *Гетьмани, гетьмани, якби ви встали. Встали, подивились на той Чигирин... (Т. Шевченко)*. Виділено речення-звертання, що виражає думку (хтось кличе). Вокативні речення не потребують додаткового розкриття свого змісту. У контексті висловлювання вокативні речення оформляються як самостійна одиниця за змістом та за інтонацією.

Практика

379. Прочитайте. Знайдіть у реченнях звертання. Які з них стосуються співрозмовника, а які є риторичними, тобто стосуються неістот? Яка роль риторичних звертань у мовленні?

1. Справді, жалюгідне твоє становище, дню! 2. Ту силу, що виростає на хлібі, приробленому вдень, той досвід і знання, що його дає сонце, — ти, noche, не маєш! 3. Ти даєш нам увесь світ під ноги, ти вчиш любити самих себе — і тобі, noche, моя хвала! (*З тв. В. Підмогильного*). 4. Мій болю незболілий, захват ще з юнацьких років і найпристрасніше кохання на все життя! (*А. Любченко*).

380. Спишіть речення, розставляючи розділові знаки при звертаннях.

1. Ходімо дон Гонзаго я долину, як біла хвиля, у хибкий тапець... 2. Жуане гляньте от сей білий плащ, одежа командорська (*Леся Українка*). 3. Вклоняйтесь химери давнини Стеліться покірно простори (*А. Любченко*). 4. Я теж був пролетар мій любий друже і розумний Родольфо (*М. Йогансен*). 5. Ой ти місяцю ой ти ясний Ми тебе голубить хочемо (*В. Симоненко*). 6. О Боже дай,

щоб я в змаганні стояв, мов скеля, проти орд (Б.-І. Антонич).
7. Дивіться Ярославно на щитах його несуть хоробрі побратими, та ви лишень скажіть йому Максиме (Д. Павличко).

381. Ознайомтеся за поданим теоретичним матеріалом із правилами вживання розділових знаків при звертанні. Розробіть алгоритм до трьох речень (на вибір).

Звертання, оскільки воно граматично не пов'язане з членами речення, в усному мовленні виділяється паузами, а на письмі — розділовими знаками — комою або знаком оклику. Наприклад:
1. *Моя Аркадіє чудова! І як це я сюди забрів?* (О. Ольжич).
2. *Німій, бідо моя, жадо моя, бо серця джерело вже обміліло...* (В. Стус).
3. *Спасибі вам, двори і явори* (Л. Костенко).

Комою звертання виділяється тоді, коли вимовляється без окличної інтонації, стоїть 1) на початку речення: *О рідна сестро, падьмо ниць* (В. Стус); *Мій друже, я Красу люблю...* (М. Вороний); 2) у середині речення (виділяється з обох боків комами): *Прощай, синє море, безкрає, просторе* (Леся Українка); *Лети, моя пісне, за гори й долини* (В. Сосюра); 3) у кінці речення: *Благословляю твою сваволю, дорого долі, дорого болю* (В. Стус).

Якщо звертання стоїть у кінці речення, то перед ним ставиться кома, а після нього — той знак, якого вимагають зміст речення та інтонація. Наприклад: 1. *Господи! Світ не святиться — Побожеволіли ми!* (В. Стус). 2. *Вгамуйся, серце! Годі, схаменися...* (М. Вороний). 3. *Мороком душу огорне — ані тобі продихнуть...* *Здрастуй, бідо моя чорна! Здрастуй, страсна моя путь!* (В. Стус).

Перед звертанням може стояти підсилювальна частка *о*. У такому випадку між часткою *о* і звертанням ніякий розділовий знак не ставиться. Наприклад: 1. *О музи, музи, музи кам'яні! Де грім душі, народжений з любові?* 2. *О Боже правий! За що така злоба?* 3. *О Ви, що стільки часу змарнували...* 4. *О Марієлла, Марієлла, Марієлла...* 5. *О мій коханий, хто він, цей старий...* (З тв. Л. Костенко).

Примітка. Якщо перед звертанням стоїть вигук, то він відділяється комою. Наприклад: *Ох, пісне, чому, як той птах, не летиш?* (М. Рильський). Якщо вигук підсилює вказівку на адресата займенниками *ти, ви*, то кома ставиться після займенника. Наприклад: 1. *Гей ви, далі ясні...* (В. Сосюра).

В експресивному мовленні зрідка вживається звертання, виражене особовим займенником. Наприклад: 1. *Ану, ти, ворушись. Збирайся!* (В. Козаченко). 2. *Ну, ви, ходіть сюди!* (Леся Українка). Таке звертання некоректне. Спілкуючись, його треба уникати.

382. Подані слова введіть у складені вами речення так, щоб в одних вони були підметами, а в інших — звертаннями. Введіть у речення, де це можливо, частку *о*. Яку роль виконує частка *о* при звертанні?

Батько. Україна. Моя гімназія (мій ліцей або моя школа).
Сучасник.

П 383. І. Назвіть у тексті звертання, визначте їхні структуру, стилістичні функції, поясніть розділові знаки.

1. Я серце навіки віддав тобі, моя мати, Україно! 2. Ой ти, вітре-вітровію, ти несеш завжди надію на щасливий урожай (*Р. Братунь*). 3. Зеленійте, доли і лужечки, і, орли, здіймайтесь ув імлі, розливайтесь, круті бережечки, по українській молодій землі! (*А. Малишко*). 4. І ти, моя єдина, встаєш із-за моря, з-за туману, слухняная рожевая зоре! 5. Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий! Багато ти, батьку, у море носив козацької крові (*Т. Шевченко*). 6. О земле ти моя, нема рідніш за тебе (*В. Сосюра*). 7. Моя Батьківщино, єдина, свята, яка ти прекрасна і славна! (*П. Тичина*). 8. Кораблі! Шикуйтеся до походу! Мрійництво! Жаго моя! Живи! (*В. Симоненко*).

II. Зробіть синтаксичний розбір першого, четвертого і шостого речень, вказавши: 1) загальну характеристику простого речення; 2) способи морфологічного вираження звертання; 3) характеристику головних та другорядних членів речення. Побудуйте схему речення зі звертанням і поясніть правила вживання розділових знаків при звертанні.

Спиккування

384. Проведіть лінгвістичну гру «Чи знаєш ти поетів рідного краю?». Вживайте звертання.

385. Складіть і розіграйте діалоги за фотоілюстраціями, правильно й доцільно вживаючи звертання.

Стилістика і кінотура мовлення

Національний колорит синтаксичних структур

386. І. Прочитайте текст. Про які риси Тараса Шевченка ви довідалися з описаної ситуації? Прокоментуйте.

Перебуваючи в Яготині у Репніних, Тарас Шевченко користувався загальною увагою як відомий на той час український

поет. Один панок, що був тут у гостях, усе ж ставився з погордою до нещодавнього кріпака. Знайомлячись із ним, подав поетові мізинець. Шевченко весело промовив: «Ой, та навіщо ж мені так багато? Натє вам півпальця здачі!» (О. Іваненко).

II. Ознайомтеся з трактуванням мовного і мовленнєвого етикету українськими вченими.

Мовленнєвий етикет являє собою застосування **мовного етикету** в конкретних умовах спілкування. Якщо мовний етикет — це набір засобів вираження, то мовленнєвий етикет — це вибір цих засобів, засоби в реалізації. Відмінність між мовним і мовленнєвим етикетом можна зрозуміти за допомогою порівняння, відомого ще з часів великого теоретика мови Фердинана де Соссюра: одна річ ноти музичного твору, інша — його виконання. У другому випадку важливими є і набір самого твору, і манера його виконання, і майстерність виконавця.

Поняття «мовленнєвий етикет» ширше за поняття «мовний етикет», тому що мовлення може бути етикетним (або не етикетним) і тоді, коли воно стосується ситуацій, які не потребують уживання формул мовного етикету (Ф. Бацевич).

387. Прочитайте текст. Яких правил слід дотримуватись у вживанні звертань *пане, пані, добродію, добродійко, громадо* та звертань, що супроводжуються означеннями *шановний, вельмишановний, високоповажний, вельмиповажний, ласкавий, дорогий*.

У сучасному діловому мовленні використовуються звертання *пане, пані, добродію, добродійко, панове товариство, шановна громадо* тощо. Звертання часто супроводжуються означеннями *шановний, вельмишановний, високоповажний, вельмиповажний, ласкавий* і под.

Якщо звертання складаються з двох власних назв (імені та по батькові) або із загальної назви та імені, то обидва слова вживаються у формі кличного відмінка. Наприклад: *Олександрє Федоровичу, Світлано Миколаївно, пане Вікторє, пані Надіє*.

У звертаннях, що складаються із загальної назви й прізвища, загальна назва вживається у кличній формі, а прізвище — у формі називного відмінка. Наприклад: *панє Калюжний, добродійко Баранова, депутате Толочко*.

Особливістю звертання, що має у своєму складі дві загальні назви, є вживання: у кличній формі першого слова, друге ж може вживатися як у формі називного, так і кличного відмінків. Наприклад: *панє голово, добродію асистент (асистентє)* та ін.

Означення, що супроводжують поширені звертання, завжди вживаються у формі називного відмінка: *шановна Галино Вікторівно, високоповажний Олександрє Петровичу (О. Караман)*.

388. Прочитайте і проаналізуйте життєві ситуації, в яких ідеться про правила офіційного етикету. Зробіть висновок про ефективність впливу їх на адресата.

1. Губернський предводитель дворянства князь Ю. Голицин приймав у справах декількох багатих купців. Один із них уявив собі, що з багатством він придбав усе на світі. Не чекаючи, доки Голицин простягне йому руку, першим подав князеві свою. Але той знайшов оригінальний вихід із такої ситуації: вийняв портмоне і замість своєї руки подав йому рубля (З журналу).

2. Джек Лондон, залишаючи якесь товариство, потиснув руку одному пихатому аристократові. Той здивувався: «Але ж кілька хвилин тому Ви вже попросилися зі мною». «Справді, — відповів Джек Лондон, — але мені завжди приємно прощатися з Вами» (З журналу).

Візиток мовлення

Офіційний лист

389. Прочитайте текст. Розкажіть, що вам відомо про приватне листування, його особливості. Розгляньте зразок службового листа. Порівняйте приватний і офіційний листи, визначте спільне й відмінне.

Лист — досить поширений документ, який слугує для обміну інформацією. За функцією листи поділяються на **приватні та службові (або офіційні)**.

Офіційні листи дають можливість установити службові ділові контакти між установами, підприємствами, фірмами, навчальними закладами тощо.

Усі службові листи поділяють на групи:

- *ті, на які треба відповідати*: листи-прохання, звернення, запити, вимоги, пропозиції;
  - *ті, на які не треба відповідати*: листи-попередження, нагадування, відмови, повідомлення, супровідні та гарантійні.
- Службові листи пишуть і друкують на бланках, підписують їх керівники установ.

Реквізити офіційного листа такі:

- штамп установи — автора листа;
- номер і дата листа;
- назва установи-адресата;
- текст (опис фактів, що стали причиною листа, висновки, пропозиції);
- підпис керівника;
- печатка.

Рекомендується починати лист із пошанного звертання, ретельно обдумати першу фразу, щоб вона була переконливою,

тактовною; зміст основної частини викладається стисло, лаконічно, толерантно; вибір завершальних речень залежить від змісту листа, але обов'язково у ввічливій формі.

Якщо ви бажаєте досягти ефективних ділових стосунків, подбайте про те, щоб лист і за змістом, і за формою був бездоганим.

Службовий лист — це «візитна картка» вашої установи, тому і бланк, і конверт повинні відповідати виробленим стандартам.

Фірма «Троянда»
вул. Миру, 2
м. Одеса, 03005
№13/4, від 15 грудня 20.. р.

телефакс 429-77-39

Генеральному директору
банку «АВАЛЬ» м. Одеси
п. Кравченку С. О.

Шановний Степане Олексійовичу!

Просимо Вас надати довготерміновий пільговий кредит у сумі 100 (сто) тисяч гривень для будівництва квіткової оранжереї. Комплект потрібних документів додається:

- договір про будівництво оранжереї;
- техніко-економічне обґрунтування повернення кредиту.

Директор
(печатка)

(підпис)

О. В. Греч

390. Запишіть ряд відомих вам форм пошанного звертання. Поставте імена та по батькові у кличному відмінку.

Семен Іванович, Катерина Петрівна, Уляна Василівна, Микола Хомич, Віра Яківна, Савелій Романович, Надія Миколаївна, Андрій Володимирович, Анатолій Савич, Валентина Сергіївна.

391. Відредагуйте і допишіть лист. Використовуючи вставні і вставлені конструкції, спробуйте пом'якшити категоричні вислови.

Обласна організація енергозбуту

вул. Рівненська, 5
м. Ромни, 07007
№75/53 від 11.07.20..

тел. 397-13-86

Директору фірми «Арекс»
п. Китаєву А. В.

Шановний _____

Знову нагадуємо Вам про несплачений Вашою фірмою борг за електроенергію за 11 (одиннадцять) місяців!

Ваша безвідповідальність змушує нас вдатися до категоричних заходів — відключення електроенергії.

Змушені попередити, що...

392. Напишіть лист, у якому директор школи звертається до шефів (спонсорів) із проханням допомогти відремонтувати дах шкільного приміщення.

§ 34. ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ТА СЕМАНТИКИ
СПОЛУЧНИКОВИХ, БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ
І БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ РЕЧЕНЬ

Мовознавчі студії

393. Прочитайте теоретичний матеріал. За поданими запитаннями підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Засоби поєднання частин складного речення». Використовуйте схему на форзаці підручника.

1. Якою сукупністю ознак характеризується складне речення?
2. Яке речення називається двокомпонентним? багатоконпонентним?
3. З'ясуйте порядок розміщення предикативних частин у складному реченні; засоби поєднання предикативних частин складного речення.
4. Чим відрізняється просте речення від складного?

Складним називається таке речення, яке складається з двох чи кількох предикативних частин. За змістом і граматичними засобами складне речення становить структурну й інтонаційну цілісність. Наприклад: 1. *Билося серце, і грала кров од передчуття чогось в житті радісного, могутнього* (С. Васильченко). 2. *Несло то гілку рододендрона, то цупкий вінок з якихось дивовижних трав та альпійських квітів, досі не бачених нею, таких, що цвітуть лише там, високо в горах, у понадхмар'ї, де не буває й туманів, де сонце світить вічно* (О. Гончар).

Загальний зміст складного речення зумовлюється змістом його частин (простих речень), що входять до його складу і перебувають у певних синтаксичних відношеннях одне з одним.

Складне речення характеризується сукупністю ознак, з-поміж яких найістотнішими є поліпредикативність; особлива структурна схема; семантична й інтонаційна цілісність, завершеність та єдність його частин за комунікативною метою.

Поліпредикативність як одна з важливих ознак речення вказує на наявність у ньому двох чи кількох предикативних частин, які співвідносяться з моделями простих речень, поєднаних в одне ціле. Речення, що складається з двох предикативних частин, називається двокомпонентним. Наприклад: *Коли б ти знав, як радісно мені...* (Леся Українка). Речення, що складається з трьох і більше предикативних частин, називається багатоконпонентним, чи багаточленним. Наприклад: *Ми зірвали лише по одному суцвіттю, й зробили це не змовляючись, ми пожаліли кущ, переглянулись, і одна думка пройняла нас, і один вогонь побіг по наших жилах, це була мить надзвичайної близькості, яка єднала* (Ю. Мушкетик).

На відміну від простого, складне речення будується не зі слів і словосполучень, а з **предикативних частин**, своєю будовою подібних до простого речення, поєднаних між собою за структурною моделлю двоскладного чи односкладного, але відповідного типу предикативної конструкції.

Важливу роль у структурі складного речення відіграють як інтонація, так і сполучні засоби, — сполучники і сполучні слова, — порядок предикативних частин, а також наявність спільних компонентів у різних предикативних частинах складного речення (спільні другорядні члени речення, вставні та службові слова), паралелізм структур тощо.

Основними засобами зв'язку предикативних частин в межах складного речення є:

- * інтонація;
- * сполучні засоби — сполучники і сполучні слова;
- * співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків у предикативних частинах складного речення;
- * порядок розміщення предикативних частин.

Предикативні частини, що входять до складного речення, набувають певного семантичного оформлення лише у складі всього речення, а взяті окремо, вони звичайно не мають інтонаційної і семантичної завершеності.

Практикум

394. Спишіть, з'ясуйте найважливіші ознаки простих і складних речень.

1. Як тихо на землі! Як тихо і як нестерпно — без *небес* (В. Стус). 2. Сучасний поет, сучасний поціновувач поезії може повчитися у В. Свидницького багато чого — і поваги до слова, і стилістичних тонкощів, і чарів поетичної магії, і шукання скарбниць народної поезики, але найбільш — сили бути самим собою (І. Дзюба). 3. Художній світ Миколи Вінграновського весь у його ліриці. Вона по-своєму кінематографічна: коли на першому плані ліричне осягнення, то на другому — глибинне філософічне осягнення сутності чи навпаки (Т. Салига).

395. Об'єднайтеся в пари. Дайте відповіді на запитання. Скористайтеся схемою на с. 241.

1. На які типи поділяються складні речення залежно від того, якими основними засобами поєднані між собою в одне ціле їхні предикативні частини?

2. На які структурно-семантичні типи поділяються складні речення зі сполучниковим зв'язком?

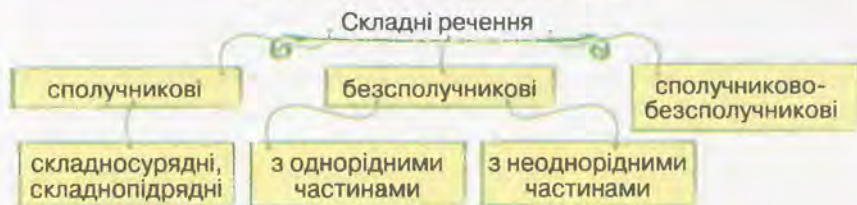
3. На які структурно-семантичні групи поділяються безсполучникові складні речення?

4. На які структурно-семантичні групи поділяються складні речення зі сполучниковим та безсполучниковим зв'язком?

5. Які стилістичні функції виконують складні речення?

Класифікація складних речень

396. I. Випишіть із тексту складні речення, згрупувавши їх за типами: а) сполучникові (складносурядні та складнопідрядні); б) безсполучникові; в) сполучниково-безсполучникові.

У світі символів людина живе з прадавніх, доісторичних часів — із періоду пізнього палеоліту. Вчені дослідили, що вже в останньому періоді палеоліту людина надавала певного символічного значення довікілью: сузір'ям, рослинам, тваринам. Деякими символами люди користуються свідомо, деякими — несвідомо чи підсвідомо, а перед іншими — безпорадні, безсилі.

Середньовіччя акцентувало: символи існують як для приховування істини, так і для її виявлення, пізнання. До того ж пізнання вищої істини можливе лише на основі розкодування символічних образів: саме в них закладено знання першооснов буття. Й. В. Гете конкретизував поняття символу: «Часткове завжди підлягає загальному. Загальне завжди має співвідноситись із частковим. Все, що відбувається, — символ і водночас, коли воно цілком виявляє себе, то вказує на все інше. Справжня символіка там, де часткове репрезентує загальне не як сон чи тінь, але як живе миттєве одкровення непізнаного».

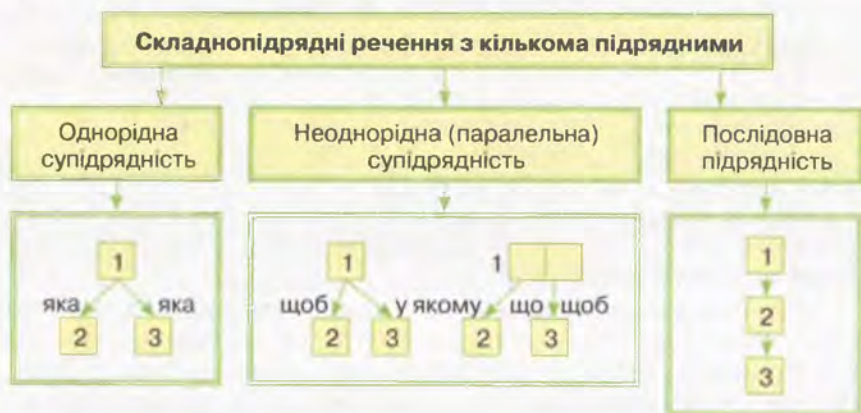
Досліджуючи слово, зокрема його структуру, внутрішню форму, О. Потебня відзначав характерну для останньої з моменту виникнення властивість символічності. «Символізм, — писав учений, — від початків людської мови відрізняє її від звуків тварин і вигуків. Слово тільки тому орган думки і неодмінна умова всього подальшого розвитку світу й себе, що первісно є символом». Внаслідок лексичного збагачення мови затемнювалося виражене словом первісне враження, і виникала потреба відновлення власного значення слова. Останнє й стало, на думку О. Потебні, однією з причин утворення символів (За М. Дмитренком).

II. Виконайте завдання за текстом.

1) Доведіть, що пізнання символіки людиною — це органічна потреба в задоволенні духовних, культурних запитів, удосконаленні внутрішнього світу і приведення його до гармонії із зовнішнім.

2) Чим пояснити переважання в поданому тексті складних речень над простими? Визначте стилістичні функції складних речень.

397. I. Проаналізуйте подані схеми багатокomпонентних складнопідрядних речень.

II. Складіть або доберіть із художніх текстів по два складнопідрядні речення з кількома підрядними до кожної схеми: а) з однорідною супідрядністю; б) з неоднорідною (або паралельною) супідрядністю; в) з послідовною підрядністю; г) змішаного типу підрядності.

398. I. Прочитайте речення. Назвіть слова, що пояснюються підрядною частиною. Накресліть схеми речень. Поясніть розділові знаки.

1. Коли побачила мати, що й сини вже повсідалися на коней, кинулася вона до меншого, що мав ще в обличчі більше якоїсь ніжності (М. Овчаренко).
 2. Коли я йшов, Марусю, у повстання, я твердо знав, що ти уже моя, що це любов і перша, і остання, що не знесе ніяка течія мене убік (Л. Костенко).
 3. Чую спів трембі-

ти, бо в ньому безмежна ніжність душі моїх земляків-селян, бо він є жагою, спраглою по красі серця, бо в ньому мелодія віків (Г. Чубач). 4. Легка тому робота й найважча, хто її робить по своїй волі, залюбки, хто пестить у серці надію, що немарне вона йде, що через ту роботу він досягне свого щастя, котре ще й не видне, котре десь далеко-далеко (Панас Мирний).

II. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення за схемою: 1) тип речення за структурою, за метою висловлювання та за інтонацією; 2) кількість предикативних частин, що входять до складу речення (виділити кожну з них); 3) головна предикативна частина; 4) підрядні предикативні частини; 5) який член головної (всю головну) чи іншої підрядної пояснює кожна підрядна частина; 6) на яке питання відповідає кожна підрядна частина і які засоби поєднання підрядних частин з головною та підрядною при послідовній підрядності (сполучник, сполучне слово); 7) порядок розташування предикативних частин у складному реченні; 8) який зв'язок на зовнішньому і внутрішньому рівнях членування; 9) тип багатокompонентного складнопідрядного речення з кількома підрядними за характером зв'язку підрядних частин з головною та між собою (з однорідною, неоднорідною супідрядністю, послідовною підрядністю чи поєднання їх і яке саме; 10) головна і предикативні частини. Поясніть уживання розділових знаків; накресліть схему речення.

399. Перебудуйте, де це можливо, сполучникові конструкції на безсполучникові. Визначте смислові та синтаксичні зв'язки між предикативними частинами утворених речень. Поясніть, чому деякі речення не піддаються відповідній трансформації.

1. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали (М. Коцюбинський). 2. Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі (Григорій Тютюнник). 3. Чи то вітер верхів'ями смерек гуляє, чи вовк самотній виє жалібним голосом (Є. Гуцало). 4. Вже день здається сивим і безсилим, і домліває в зарослях ріка (В. Симоненко). 5. Допоки сонце світить на землі, нехай роса нам душу напуває (Г. Світлична). 6. Солов'ї засміялися десь, і душа моя арфою стала (Олександр Олесь). 7. То він спитав чи хтось інший обізався в хаті (Є. Гуцало). 8. Лелека тихенько пристав до зграї, але там його упізнали і осудили на вічну самотність (В. Земляк). 9. Навіть не оглядаючись, я знаю, що це іде хтось з небагатих людей (М. Стельмах).

400. I. Замініть безсполучникові складні речення синонімічними сполучниковими складними реченнями. Які розділові знаки ви поставили? Чому? Які з цих речень стилістично виразніші?

1. Не на кожне слово відвіт можна дати, закон не кожен може шанувати. 2. Доц іде на священика, вода тече на паламаря. 3. Дерево славиться плодами, людина — ділами. 4. Попроси у ледаря води, він одразу хворим прикинеться. 5. Загадай щось зробити ледачому, він ще й повчати тебе почне. 6. Зима піш-

ла, весна прийшла, ледарю все вмитись ніколи. 7. За добро добром віддячує кожен, за зло добром — тільки справжній друг. 8. Дерево похилиться — зламається, хоробрий зігнеться — загине. 9. Родич заходить перестане — чужим стане, чужий часто ходитиме — рідним стане. 10. Собака на свій хвіст нарікає, кінь — на вуха. 11. Корова воду п'є — молоко дає, змія п'є — отруту плює (*Нар. творчість*).

II. Зробіть синтаксичний розбір трьох (на вибір) безсполучникових складних речень за схемою: 1) з яких предикативних частин складається безсполучникове складне речення, назвати їх; 2) до якої групи належить: з однотипними (однорідними) частинами, з різнотипними (неоднорідними) частинами; 3) які смислові відношення між однорідними частинами: перелік одночасних чи сумісних явищ, перелік послідовних явищ у часі, зіставлення чи протиставлення; між різнотипними частинами: пояснювальні, умови, причини, наслідку, порівняння; 4) з яким сполучниковим складним реченням синонімічне; 5) якими засобами пов'язані предикативні частини (інтонація; співвідношення часових, видових і способових форм дієслів-присудків; порядок розташування частин); 6) аналіз предикативних частин (за схемою простого речення); 7) вживання розділових знаків; 8) схема речення.

Мовознавчі студії

401. Опрацюйте теоретичний матеріал. Яка інформація виявилася для вас новою?

Багатокомпонентне складне речення з різними видами зв'язку називається **складною синтаксичною конструкцією**. У такому реченні предикативні частини поєднуються між собою і сполучниковим (сурядним, підрядним), і безсполучниковим зв'язками. Розрізняють такі види складних синтаксичних конструкцій:

1) складні речення із **сурядністю та підрядністю**: *І день іде, і ніч іде, і, голову схопивши в руки, дивуєшся, чому не йде Апостол правди і науки* (Т. Шевченко);

2) складні речення зі **сполучниковим сурядним і безсполучниковим зв'язком**: *Здоровенна, наче винницький казан, голова його була закустрана цілим оберемком білого снігу, довга, як помело, борода виплетена з товстих віскряків криги; товсті настовбурчені брови густо покриті білим інеєм, і сіро-зелені очі, наче волосожари, виблискують холодним світом* (Панас Мирний);

3) складні речення зі **сполучниковим підрядним та безсполучниковим зв'язком**: *Книги — морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить* (І. Франко);

4) складні речення зі **сполучниковим сурядним і підрядним та безсполучниковим зв'язком**: *З дерев нечутно, мов білі пта-*

хи, спурхували й сідали на намети пухкі, легенькі кім'яхи снігу; крізь голе гілля трохи навкоси світило сонце; тут і там саяли на стовбурах свіжі ніжно-жовті пощербини від осколків, і здавалося, що ті дерева-підранки потихеньку стогнуть, приголублені теплим у затишку промінням (Григор Тютюнник).

Найпоширенішими з названих конструкцій є так звані **сурядно-підрядні складні речення**, в яких одні предикативні частини поєднані сурядним зв'язком, а інші містять ще й підрядний зв'язок.

З-поміж сурядно-підрядних складних речень виокремлюють такі різновиди:

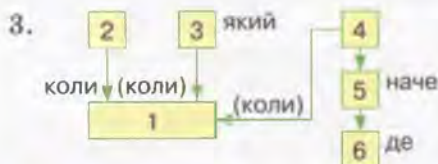
1) дві чи кілька сурядних частин поширюються однією, спільною для всіх них підрядною частиною;

2) з двох чи кількох сурядних частин лише одна має при собі підрядні частини;

3) кожна з двох чи кількох сурядних частин має при собі підрядні частини та ін.

Практикум

402. Складіть речення за поданими схемами, схарактеризуйте тип речення та засоби зв'язку між частинами багатокомпонентного речення.

403. Складіть твір-роздум за репродукцією картини Олексія Макаренка «Василь Стус». Уведіть у текст два-три багатокомпонентні речення.

404. І. Визначте з-поміж поданих і запишіть складні речення з різними типами зв'язку, накресліть структурні схеми цих речень. За якою ознакою багатокомпонентні складносурядні і складнопідрядні речення відрізняються від багатокомпонентних речень, які ви записали?

О. Макаренко. Василь Стус

1. Усі дивляться на того, хто пнеться вгору, а не на того, хто падає вниз. 2. Багато хто має доскоchu, та мало хто вважає, що йому досить. 3. Хто хоче жити по правді, мусить знати, що таке правда. 4. Погане товариство — завше біда, та ще гірша біда, коли воно велике. 5. Як даватимеш поросяті, коли воно кричить, а дитині, коли вона канючить, матимеш добре порося і погану дитину. 6. Зробиш десять разів добро, а один раз зло, і тебе лаятимуть за все. 7. Хто шепоче, той бреше, хто мовчить, той хитрує. 8. Чи ти кульгавий, чи каліка, а як гроші маєш, то й дорогу долаєш. 9. Більше люблять слухати того, що приносить, ніж того, що просить. 10. Працюй так, наче ти житимеш вічно, живи так, наче маєш завтра померти. 11. Хто знає одне ремесло, прогодує жінку й семеро дітей, а хто знає сім, не прогодує й себе самого. 12. Роби те, що тобі призначено, то Бог робитиме те, що ти хочеш (*Нар. творчість*).

II. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення за схемою: 1) тип аналізованої конструкції (речення); 2) яке речення за метою висловлювання та за інтонацією (розповідне, питальне, спонукальне, окличне); 3) предикативні частини, з яких складається речення (пронумерувати кожен з них); 4) вид зв'язків предикативних частин, що виділяються на вищому рівні членування (поєднані сурядним чи безсполучниковим зв'язком), додати характеристику смислових відношень між ними; 5) предикативні частини, що виділяються на нижчому рівні членування (у складнопідрядному реченні): а) який член головної предикативної частини (чи вся частина) пояснюється підрядною; б) на яке питання відповідає підрядна частина; в) яким сполучником чи сполучним словом приєднується до головної частини і які смислові відношення виражаються (вказати вид складнопідрядного речення); 6) до якого різновиду багатокomпонентних складних речень з різними видами зв'язку належить речення (зі сполучниковим і безсполучниковим; з сурядним, безсполучниковим і підрядним тощо). Поясніть уживання розділових знаків і побудуйте схему речення.

Спиккування

405. Об'єднайтеся в пари і позмагайтеся. За поданими схемами складіть та запишіть складнопідрядні означальні та з'ясувальні речення на тему «Щасливий випадок у житті».

1. [ ], (яких)...	4. [ ], (щоб)...
2. [ ], (де)...	5. [ ], (що)...
3. [ ], (хто)...	6. [ ], (наче)...

406. За поданими схемами складіть та запишіть складнопідрядні речення часу, причини, мети на тему «Стосунки з друзями, батьками». Проаналізуйте, які проблеми вас найбільше турбують.

1. [ ], (коли)...	4. [ ], (бо)...
2. [ ], (доки)...	5. [ ], (мов)...
3. [ ], (у зв'язку з тим, що)...	6. [ ], (наче)...

§ 35. СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ І СИНОНІМІЧНІ ДО НИХ ЗВОРОТИ

Мовознавчі студії

407. Складіть або доберіть із текстів художньої літератури по два складнопідрядні речення: а) означальні; б) місця; в) причини. Перетворіть підрядні частини на означення чи обставини, виражені дієприкметниковим чи дієприслівниковим зворотами. Визначте функції синонімічних структур.

Для української мови характерне широке використання синонімічних синтаксичних конструкцій. Найсуттєвіше і найвиразніше в теорії і практиці мовців виявляється у доборі таких синтаксичних одиниць, як дієприкметникові, прикметникові та дієприслівникові звороти чи співвідносних із ними складнопідрядних речень. Кожен із дієприкметникових, прикметникових, дієприслівникових зворотів можна перетворити на компонент складнопідрядного речення. Це зумовлює можливість вибору синонімічних структур на рівні синтаксично простої форми (просте речення) і на рівні складного речення (складнопідрядного). Наприклад: 1. *Село, зачароване зоряним небом, синіє розкиданими хатками* (М. Стельмах) і *Село, яке (що) зачароване зоряним небом...* — дієприкметниковий зворот (поширене відокремлене означення) — підрядна частина означального складнопідрядного речення; 2. *На покуті стоїть ялина, вся іскриста, сліпуча від іграшок і ліхтариків* (К. Мотрич) — прикметниковий зворот і *На покуті стоїть ялина, яка була вся іскриста, сліпуча від іграшок і ліхтариків* — підрядна частина означального речення; 3. *Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля на плакучій берізі* (Леся Українка) і *Весняний вітер нетерпляче зітхає, коли оббігає узлісся та розвіваючи гілля на плакучій берізі*. В обох реченнях ужито обставину способу дії, виражену дієприслівниковим зворотом: 1) ... *оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля на плакучій берізі*; 2) ... *ніби оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля на плакучій берізі*.

Відокремлення другорядних членів притаманне загалом усім стилям мовлення. Вдаючись до відокремлення, мовець досягає певної економії у висловлюванні, словесно скорочує його. Комунікативно раціональне використання речень з відокремленим компонентом сприяє виділенню найбільш істотного за значенням, уточненню, деталізації певного компонента тощо.

Практика

408. До поданих головних частин складнопідрядного речення додайте підрядні означальні. Визначте, функції яких членів речення виконують

сполучні слова. Чи може підрядна частина стояти перед головною? Обґрунтуйте.

1. Мені пригадалася зустріч, ... 2. Пригадую осінні вечори, ... 3. Юнак чарував могутнім голосом, ..., і вмінням спілкуватися. 4. Дівчина, ... стояла осторонь від натовпу, була чимось стривожена. 5. Знайти себе — це означає знайти справу, ...

409. Визначте типи складнопідрядних речень, підрядні частини яких поєднуються сполучним словом *де*. За якими ознаками визначається тип кожного з них?

1. Шовкові, з оксамитовим полиском полотна, тчуться на луках, де вже виблискують у ранковій росі, трави (*І. Цюпа*). 2. Я з тих країв, де в синій оболоні гарячі персні розкидає день (*А. Малишко*). 3. Спробуй розберися, де свої, а де вороги... (*П. Гуріненко*). 4. Білі каштани, світлі огні, де б не бував я, — любі мені (*А. Малишко*).

410. Спишіть. Побудуйте схеми речень. Визначте вид складнопідрядних речень.

1. Дівчина вийшла на високий зарослий берег, звідки спостерігала широчінь простору (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори (*А. Малишко*). 3. Тепер ясно було чути, що це стогнав дуб (*О. Донченко*). 4. Я переконаний, що справжня вихованість проявляється насамперед у сім'ї, у стосунках зі своїми рідними (*Д. Лихачов*). 5. Хто в труді загартував серце, тим доріг второваних не треба (*Є. Летюк*). 6. Цей світ такий чудовий, що дехто навіть не бажає йти у кращий (*О. Перлюк*). 7. І стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку (*М. Хвильовий*). 8. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман (*М. Коцюбинський*).

411. Випишіть складнопідрядні речення з підрядною порівняльною частиною. Поясніть, чим вони відрізняються від простих речень з порівняльним зворотом. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Горять, як червень, макові грядки (*Я. Щоголів*). 2. І чомусь не чути жайворонків, начебто їхні голоси повигорали на гарячому сонці. 3. Обідали в урочистості почувань, мовби поряд із ними за столом сиділо весняне сонечко. 4. Стовбур був білий і тільки де-не-де залатаний чорними клаптиками — наче його обліпили білобокi сороки (*З тв. Є. Гуцала*).

Спикування

412. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Синоніміка складнопідрядних речень і простих ускладнених речень». Доберіть приклади з текстів різних стилів.

Стилістичні особливості складносурядних, складнопідрядних, безсполучникових складних речень

413. I. Прочитайте речення. Випишіть попарно речення (просте і складносурядне) з однаковими сполучниками. З'ясуйте стилістичну роль сполучників у різнотипних за будовою реченнях.

1. Спершу треба розрівняти бархан за барханом, а потім засіяти житом в кінці серпня, а наступної весни жито скосити... 2. А тоді натчуть із неї дорогих, тонких сукон, та будемо ми з тобою носити з тих сукон красиву святкову одягу... 3. Вибігаючи на роботу, поставлю йому будильник під вухо, а він і будильник проспить, і до школи потім не дійде. 4. Здавалось, і вітер тут чорний, і дощ ллється з неба, як смола. 5. Як сезонна гарячка пройшла, так і починають... 6. А вони ні з місця, стоять наче вкопані, а потім враз вибухають реготом... 7. Він-бо тільки зараз такий зразковий і командир загону, а в минулому давав концерти... 8. Не боячись ні апаратури, ні людини, ластівки так і змигують білогрудо через вікно, влітають та вилітають — джик! джик! 9. Пішов і пішов далі той дощ, величезним вітрилом сивіє над річкою... 10. Серед цих терзань та нервувань якраз і прийшло до тебе педагогічне прозріння (*З тв. О. Гончара*).

II. Визначте смислові відношення між предикативними частинами складносурядних речень з єднальними сполучниками.

414. Прочитайте. З'ясуйте, за допомогою яких сполучників передаються розділові, градаційні та приєднувальні відношення між компонентами складносурядного речення. Чим відрізняються єднальні і приєднувальні відношення між компонентами складносурядного речення?

1. Лелека не тільки не стрекотів, не бився об землю, а й не просив прощення чи помилування (*В. Земляк*). 2. Ні ти не знаєш, ні я: поживемо — побачимо (*Нар. творчість*). 3. А мати хоче научати, так соловейко не дає (*Т. Шевченко*). 4. Кімната у неї малюсінька, затишна, і я мимоволі позаздрих (*Ю. Збанацький*). 5. Земля не може жити без сонця, а людина — без щастя (*М. Стельмах*). 6. І розійдуться тумани, і на світі буде ясно (*П. Тичина*). 7. Дівчина троянди поливала, і кудись котилась трав навала, і сміялась осінь за вікном (*В. Сосюра*). 8. Чи то Галич налетіла чорна, чи то гору турки обступили? (*Леся Українка*). 9. Немає ласки — і багнети грузнуть в тіло, мов плуги в чорнозем (*Б.-І. Антонич*). 10. Авжеж, не могли обійтись проводи без Нестора Івановича, та й був він тут присутній уже начебто не від себе... (*Є. Гуцало*).

Увага! У складносурядних реченнях із розділовими відношеннями між предикативними частинами виражаються

два види смислових зв'язків: перелік фактів і дій, що взаємно виключають одне одного, та перелік фактів і дій, що чергуються. Наприклад: 1. *Або розумне казати, або зовсім мовчати (Нар. творчість)*. 2. *То дзвінко падуть гарячі плюскоти сонця, то сиплються в мозок блискучі стружки зірниць (В. Свідзинський)*.

У складносурядних реченнях можуть передаватися особливі відношення **градації**, тобто підсилення, чи, навпаки, послаблення значення другого компонента речення у порівнянні з першим. Такі відношення виражаються складеними сполучниками *не тільки ... а й, не лише ... а й, не лише ... але й*. Наприклад: *З самого ранку не лише старі взяли за лопати, а й малеча відкидала по дворах сніг, всі прокладали в заметах не стежки, а глибокі проходи (За І. Цюпою)*.

У складносурядних реченнях із **присднувальними сполучниками** *та й, ще й, також, причому, при тому, при цьому* друга частина доповнює, уточнює повідомлення чи думку, висловлені в першій частині. Наприклад: *Хочеться мені хоч одним оком поглянути на Італію, а також хочеться побути на селі (М. Коцюбинський)*.

415. Накресліть схему до кожного речення. Визначте стилістичні функції складносурядних речень.

1. Хмара кругом облягла, і поле у тінь уступило (*П. Тичина*).
2. Неси до людей всі думки, почуття і слова, і серце твоє не згорить, не змовкне, не згасне (*М. Рильський*).
3. Серпневий день зорів над Києвом, і зорі висіяла ніч (*В. Дрозд*).
4. Проте і сам не то він справжній, не то набридла вічна блуканина (*М. Рильський*).
5. Не тільки Галя бачила те сине диво, але й стара не відводила від нього очей (*В. Шевчук*).
6. То нива стрепене дужими і м'якими крилами і до самого обрію летить, то враз вона відкинеться назад, стихне, як пісня (*М. Стельмах*).
7. Не всі серця дадуться хробаку, й не всі шляхи у круг закуто, і проросте зелена рута на жовтому піску (*М. Бажан*).
8. Вона настирливо з тобою говорила, та й їй далась не легко та розмова (*Леся Українка*).

416. Проведіть спостереження на матеріалі поданих речень і визначте, які з виділених слів є сполучниками, а які — сполучними словами. Обґрунтуйте.

1. Вона стала кольором його душі і тією дрібничкою, що у намальованому портреті зливається з іншими у цілий мистецький твір, враз його доповнивши (*Т. Осьмачка*).
2. Але прекрасно, що є можливість любити колишній біль і сумувати за колишньою радістю (*А. Любченко*).
3. Коли я погляд свій на небо зводжу, — нових зірок на ньому не шукаю... (*Леся Українка*).
4. Ми ніколи не забудемо тих днів, коли смолоскипами палали наші міста і

села (Ю. Збанацький). 5. Хай будуть повні ваші серця, як повні бувають келихи (А. Любченко). 6. Як ти привітаєшся, так і тебе привітають (Нар. творчість).

417. Визначте тип складнопідрядного речення зі словом *що*. Вкажіть, у яких реченнях *що* виступає сполучником, а в яких — сполучним словом. Назвіть ознаки розмежування їх, користуючись лінгвістичною довідкою, поданою нижче.

1. Я ще раз хочу сказати, **що** повість про санаторійну зону мені все-таки не вдалась (М. Хвильовий). 2. На балкон упало перше проміння, заграло в розмаїтті квітів, **що** пелюстково усміхалися тихому ранку (І. Цюпа). 3. У серце увійде лиш те, **що** йде від серця (Ж. Ж. Руссо). 4. То неначе мати плаче [чайка] за погубленими дітьми, **що** в неволі та в недолі зникли в горі, зникли в п'їтмі (Г. Чупринка). 5. Як добре, **що** лишилась крапля літа... 6. Ні, він загубив десь попутні вітри, **що** вгору здіймають надій прапори (З тв. В. Крищенко). 7. Саме тому ми повинні бути вдячними Олегу Зуєвському за те, **що** він узяв на себе сміливість та труд повідати нам у дещо іронічній формі про одну мовну пригоду (О. Кузьменко).

Зразок міркування

1. Народ, *що* вільним став, нікому не зламати (В. Сосюра).
2. Вона дивувалася, *що* думки двох незнайомих людей можуть так збігатися (В. Підмогильний).

У першому реченні слово *що* має предметне значення, замість нього можна поставити пояснюваний іменник з головного речення (*народ вільним став*), його можна замінити синонімічним за значенням сполучним словом *який*. Слово *що* граматично пов'язане з присудком, має форму називного відмінка (*що* = [народ] вільним став) і, отже, виконує синтаксичну роль підмета в підрядному реченні. Пропустити слово *що* в цьому разі не можна. Все це свідчить про те, що в першому реченні *що* — сполучне слово, яке пов'язує підрядну частину речення з головною і як повнозначне слово виконує роль підмета в ній.

У другому реченні слово *що* не має предметного значення, його не можна замінити іменником. Тут слово *що* логічно не виділяється, не вступає в граматичний зв'язок з іншими словами підрядної частини, не є членом речення і його можна опустити. (*Вона дивувалася: думки двох незнайомих людей можуть так збігатися.*)

Отже, в другому реченні слово *що* — сполучник, який виконує власне граматичну функцію — пов'язує підрядну частину з головною і не бере участі у внутрішній її організації.

У в а г а! У розрізненні сполучників підрядності і сполучних слів особливі труднощі викликають багатofункціональні омонімічні слова *що*, *як*, *коли*. В одних випадках вони виступають у функції сполучників підрядності, а в інших — у функції сполучних слів.

Аналізуючи названі омонімічні слова в реченнях, необхідно пам'ятати про специфічні ознаки сполучних слів і сполучників.

Слово **що**, виступаючи сполучним словом, має значення предметності, вказує на предмет як співвідносний з іменником займенник. На місці слова **що** можна поставити іменник або інше субстантивоване слово з головної частини, до якої відноситься підрядна означальна частина приіменниково-означального речення. У підрядній частині приіменниково-означального речення сполучне слово **що** можна замінити словами **який, яка, яке, які**, що також функціонують як сполучні слова, які не мають омонімів з-поміж сполучників підрядності. Повнозначне слово **що** (займенник) вступає в граматичний зв'язок з іншими словами підрядної частини, має певну відмінкову форму і виконує роль відповідного члена речення. Сполучне слово **що** не можна пропустити.

У підрядних реченнях з'ясувальних сполучне слово **що** логічно наголошується, інтонаційно виділяється, а сполучник **що** не має всіх цих ознак. Як службове слово, він не має власного значення, на місці сполучника не можуть бути поставлені синонімічні за значенням сполучні слова; сполучник граматично не пов'язаний з іншими словами і не є членом речення; він може бути вилучений, логічно не виділяється і не має власного наголосу, що властиво усім службовим словам. Порівняйте: *Не розумію, що ти хотів цим сказати* (сполучне слово) і *Хіба ти не зрозумів, що я жартую* (сполучник) (С. Караман).

418. Назвіть засоби зв'язку головної і підрядної частин складно-підрядних речень, з'ясуйте, в яких реченнях **як** — сполучник, у яких — сполучне слово. Визначте типи складнопідрядних речень.

1. Як простір немислимий без руху, так поезія немислима без думки (В. Симоненко). 2. В дитинстві ми всі ще такі, як задумала доля (О. Забужко). 3. Темно, душно, парко, як буває душно і парко літньої ночі перед дощем (Панас Мирний). 4. Сім'я Левченків цієї примхливої весни працювала так дружно і завзято, як тільки можна було (О. Ульяненко). 5. Як підрубаєш душу, то зрубаєш все (П. Загребельний).

Увага! Сполучне слово **як** має лексичне значення прислівника, тобто якісно-обставинне (відповідає на питання **я к и м с п о с о б о м?**), або кількісне (відповідає на питання **н а с к і л ь к и?**) значення і може бути замінене прислівниками з відповідним значенням способу чи міри або ступеня вияву дії.

Слово-прислівник **як** граматично пов'язане з іншими словами в підрядній частині; воно виконує функцію обставини способу дії або міри, ступеня. У більшості випадків **сполучне слово як** логічно наголошується, інтонаційно виділяється. **Сполучник як** не має названих ознак. Наприклад: 1. *Як буде те робити,*

так буде і земля родити (Нар. творчість). 2. Я довго лежу і слухаю, як дзвонить у такт дзвонів степу моє серце (Г. Косинка).

У першому реченні слово **як** логічно виділяється, має якісне прислівникове значення, може бути замінене словами **яким способом, як саме**, граматично пов'язане з присудком *будете робити як?* (= *яким способом, добре*) і, отже, виконує роль обставини способу дії. У цьому разі **як** — сполучне слово, яке не тільки пов'язує підрядну частину з головною, а й вступає у граматичні зв'язки з іншими словами підрядної частини.

У другому реченні **як** — сполучник, оскільки не має самостійного значення, не може бути замінене словами **яким способом, як саме, якою мірою** і под., граматично не пов'язане з іншими словами, логічно не виділяється, отже, не виконує ролі члена речення.

419. Визначте типи складнопідрядних речень зі сполучним елементом *коли*. З'ясуйте, в яких випадках *коли* виступає сполучником, а в яких — сполучним словом. Обґрунтуйте ознаки розмежування їх.

1. Ми живемо в такий час, коли все можна списати на час (О. Перлюк). 2. Людині інколи щастить саме тоді, коли вона вважає затіяну справу безнадійною (Н. Рибак). 3. Коли важиться доля нації, історія не відрізняє поміж нейтральними боягузів (В. Липинський). 4. Пізно заощаджувати, коли вже проглядаєш дно (Ю. Мушкетик). 5. Коли борються зі старими догмами, найчастіше народжуються нові (В. Чемерис).

Увага! Визначення лексико-морфологічної природи сполучного слова *коли* і сполучника підрядності *коли* базується на з'ясуванні не лише семантики слова, а й характеру змістових відношень між частинами складнопідрядного речення.

У підрядних означальних реченнях *коли* — сполучне слово: такі підрядні означальні речення завжди ускладнені відтінком часового значення, привнесеного і збережуваного саме прислівником *коли*. Наприклад: *Не так уже й часто згадуючи Миколу Вінграновського у своєму клопітному повсякденні, виявляється, я був внутрішньо глибоко занурений у той час, коли з ним довелося мені не тільки познайомитись, але й зіткнутися-перетнутися на спільних стежинах творчості* (Д. Шупта). У цьому реченні сполучне слово *коли* граматично пов'язане з присудком і виконує роль обставини часу в підрядній частині.

У підрядних з'ясувальних реченнях *коли* — переважно сполучне слово. В таких випадках воно зберігає прислівникове значення, логічно наголошується, граматично пов'язується з присудком і виконує роль обставини часу в підрядній частині. Наприклад: *Ніхто не знав, коли і де побудовано цю шхуну* (М. Трублаїні).

Сполучник *коли* виступає в тих підрядних з'ясувальних реченнях, де є відтінок умови. У таких випадках слово *коли* втрачає

своє прислівникове (часове) значення і може бути замінене синонімічним за значенням сполучником *якщо*. Наприклад: *Люблю, коли в вікно розкрите шумлять безжурно дерева* (В. Сосюра).

У підрядних реченнях *умови і часу коли* — сполучник, синонімічний за значенням сполучникові *якщо*: 1. *Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява...* (О. Довженко). 2. *Коли я погляд свій на небо зводжу, — нових зірок на ньому не шукаю...* (Леся Українка).

Функцію сполучника виконує слово *коли* і в підрядних реченнях *часу*, які вказують на час дії головної частини і відносяться до всієї головної частини. Наприклад: *Коли заснуть сільські хати, міста, поля і люди, виходить з попелу Хатинь і тихим дзвоном будить далекий хутірець Сонгмі* (В. Олійник).

Характерною ознакою сполучника *коли* є те, що він, втрачаючи своє прислівникове значення часу, набуває значень сполучників *якщо, якби, як* і може бути замінений ними у відповідних контекстах.

420. Складіть або доберіть із художніх творів складнопідрядні прислівниково-означальні речення, в яких би головна і підрядна частини поєднувалися сполучниками та сполучними словами *коли* і *де*. З'ясуйте ознаки розмежування сполучників та сполучних слів.

Предикативні частини *безсполучникового складного речення* загалом мають будову простих речень, об'єднаних у складне речення — за змістом, структурно та інтонаційно, утворюючи окрему комунікативну одиницю. Водночас очевидним є те, що предикативні частини *безсполучникового складного речення* окремо не виражають відносно закінченої думки, не мають інтонаційного завершення, оскільки зазначені ознаки притаманні всьому складному реченню, а не його предикативним частинам.

Отже, *безсполучникові складні речення* можуть бути синонімічними до *сполучникових*, але розрізняються синтаксично і стилістично.

Безсполучникові речення і трансформовані в складнопідрядні або складносурядні чи й прості є важливими засобами художнього стилю. Порівняйте: *Схилилося колосся, поруділа трава, а над озером примовк ліс — достигала природа* (Б. Харчук) і *Схилилося колосся і поруділа трава, а над озером примовк ліс, достигала природа*. Або: *Схилилося колосся. Поруділа трава. Над озером примовк ліс. Достигала природа*.

421. 1. Спишіть, поясніть уживання розділових знаків у *безсполучникових реченнях*.

1. Я — раціоналіст і скептик; він володіє даром образної мови. 2. І ще я тоді думаю: як гарно й природно ця людина особистим стилем своєї культури вписується в європейський контекст (З тв. І. Кошелівця). 3. Ціле століття над Дніпровими

кручами лунає «Заповіт»; в ньому різні покоління висловлюють своє (Є. Сверстюк). 4. І нічого дивного: колись такі проври ходили вільно по світу навіть удень (Р. Іванчук). 5. Сонце ще не зійшло — надворі було світло, все ожило, загомніло (Ю. Збанацький). 6. Цінує розум вигуки прогресу, Душа скарби прадавні стереже (Л. Костенко). 7. А дні плывуть — мелодія в блакиті (Є. Маланюк).

II. Визначте стилістичні функції безсполучникових складних речень. Перебудуйте речення, вставляючи сполучник (підрядний або сурядний). Зробіть висновки.

Майстерня фінала

422. Прочитайте уривок із книги Бориса Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо». Поясніть, за яким значенням розрізняють подані слова. Випишіть складнопідрядні речення, з'ясуйте їхні типи, накресліть схеми.

Що, який, котрий, которий. В українській мові займенник *що* часто вживається стосовно людей і речей: «Біжи, коню, біжи, ворон, з гори кам'яної до тієї дівчиноньки, *що* чорнії брови» (Нар. пісня); «Дай мені сокиру, *що* в коморі лежить» (Із живих уст). Те саме можна сказати й про займенник *який*: «*Який* їхав, таку й стрів» (М. Номис); «Край дороги, *якою* котився віз, лежав білий пісок і пересипався на вітрі» (М. Коцюбинський). Те саме можна повторити про займенник *котрий*: «Та нещаслива та дівчинонька, *котра* любить козака» (Нар. пісня); «Або погибель, або перемога, сі дві дороги перед нами стане... *Котра* з цих двох нам судиться дорога?» (Леся Українка).

Займенник *котрий* (-а, -е) і *котрийсь* (-ась, -есь) може бути синонімом до *якийсь* (*якась, якась*): «Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь *котрий!*» (М. Коцюбинський).

В українській мові є також займенник *которий* — тотожний до *котрий*, але він майже не вживається в сучасній літературній мові, тимчасом як у класиці й фольклорі подибуємо часто: «Часом несподівано до мене забіжить *котора* дівчина з будинку» (Марко Вовчок); «*Которий* би міг турчин-яничар сей сон одгадати, міг би йому три гради турецькії дарувати» (Історична дума).

Уникайте помилок!

Неправильно	Правильно
За голосом впізнав	По голосу (з голосу) впізнав
По вимозі вчителя	На вимогу вчителя
За думкою моїх ровесників	На думку моїх ровесників
За зізнанням мого сусіда	Як зізнався сусід
За зростом шикуйся!	По зросту шикуйся!

Мовознавчі студії

423. Спишіть. Побудуйте схеми речень. Поставте розділові знаки, поясніть їх уживання. Прокоментуйте стилістичну роль періоду в українській мові.

1. Азовське море і Чорне море зелені діброви і спів солов'я високі Карпати донецькі простори це ти Україно моя! (*І. Нехода*).
2. Повитягались гострі шпилі одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу, — і став перед нами острів з моря — весь як Міланський собор (*М. Коцюбинський*).
3. Крізь весняні шуми рік і лісів крізь гамір торговиці світової крізь невгаваючий рев ненажерливості людської і злости чую тебе свята велика молитво безталанного нашого народу (*Б. Лепкий*).
4. Я не беру життя байдуже. Високих дум святі скрижалі всі наші радощі і жалі всі ті боління і надії і чарівливі гарні мрії все що від тебе в серце впало не загубилось не пропало (*М. Вороний*).

Період — це складне речення ускладненої будови: перша частина являє собою кілька однотипних (однорідних) за функцією речень (члени періоду), друга — заключна, що є простим чи складним реченням, головним щодо першої ускладненої частини. Наприклад: *І там, де на всьому лежить печать мовчання, де стримані і скарги, і пісні, де здавлені прокльони і ридання, — вість людям подають кайдани голосні* (*Леся Українка*). Період характеризується вичерпною повнотою змісту й гармонійністю синтаксичної структури.

Період — це не окремий структурний тип, а лише різновид наявних у мові типів речень, який відзначається специфічними ознаками своєї будови й особливою інтонацією.

Періодові властивий постійний порядок розміщення його частин: спочатку перша частина, яка містить у собі ряд звичайно однорідних за своїм змістом елементів (частин), а в кінці — друга, заключна. Причому перша частина періоду замикається другою логічно, граматично й інтонаційно, що створює завершеність, властиву цій синтаксичній структурі.

За будовою період — це найчастіше **багатокомпонентне складнопідрядне речення**, що складається з головної і кількох однорідних підрядних частин, які містяться у першій частині періоду. Періодом може бути і багатокомпонентне складносурядне речення, і просте, ускладнене однорідними членами. Період, що являє собою просте ускладнене речення з однорідними членами, у другій частині містить узагальнювальне слово: *Ні насторожений шуліка, що годинами кружляє високо в небі; ні невідомий вершник, що вряди-годи беззвучно проскоче*

до обрїю; ні чабан, що маячить на далеких толоках по плечі в текучому мареві, — ніщо не розвіє, ніщо не порушить степового величного спокою (О. Гончар).

Частини періоду за структурою складнопідрядного речення об'єднуються відповідно до типу підрядності — місця, часу, причини, мети, умови, допустовості, порівняння та ін. Наприклад: *В серпневі дні, коли обжинки світлі справляє сита медвяна земля, і кулики дзвенять на узбережжях, мережкою гартуючи пісок, а ластівки малечу навчають повітря сизе різати грудьми, — в серпневі дні розширюється обрїй, і розгортає крила далечінь* (М. Рильський).

Чітке розмежування першої й заключної частин періоду на письмі позначається за допомогою розділових знаків: між першою і другою частинами періоду ставиться кома і тире.

Практикум

424. Спишіть період. Визначте кількість предикативних частин та засоби зв'язку між ними.

На кожному місці, кожної миті, години, дня, серед найбурхливішої радості і серед гнітючості, тоскної туги, втоми, хворобливого роздратування, ніколи й ніде не забувай згадувати, що ти живеш, і що ця радість, і ця туга, і роздратування, і успіх, і невдача є елементи життя, що велика радість є навіть у тузі й біді; коли про це згадаєш і подумаєш, то радість твоя збільшиться, поглибиться, стане повнішою, а страждання зменшиться, втратить гостроту, зникне елемент нестерпності, і виникне свідомість і розуміння того, що все минає, а так само і найбільше страждання, і що немає ніякої рації збільшувати його відчаєм та безнадійністю (В. Винниченко).

Увага! Стилїстичним ознакам періоду властиве своєрідне інтонаційне оформлення. Перша частина періоду характеризується висхідною інтонацією, коли при збереженні загального називання елементів (частин) кожен з наступних однорідних вимовляється вищим тоном, ніж попередній; кульмінація тону припадає на останній компонент і завершується тривалою паузою. Друга ж частина починається значно нижчим тоном і вимовляється з завершальною інтонацією.

У великих за обсягом періодах підвищення і зниження інтонації за допомогою невеликих пауз розпадаються на дрібні частини — члени періоду. За змістом період являє собою закінчене структурне ціле.

Період найчастіше виступає стилїстичним засобом у художньому та публіцистичному стилях мовлення, є риторичною фігурою.

У поетичних творах часто обидві частини періоду однакові за обсягом, тому такі конструкції називають *аналогом періоду*. У прозових такі конструкції являють собою об'ємну змістову єдність, своєрідний невеличкий художній твір.

425. Прочитайте. Визначте типи складних речень. Виконайте синтаксичний розбір третього і четвертого речень за схемою: 1) тип складного речення; 2) загальна характеристика речення; 3) кількість частин, що входять до складу речення, назвати їх; 4) які частини поєднані між собою сурядним зв'язком? 5) засоби поєднання частин складного речення (сполучники, сполучні слова); 6) характеристика кожної частини складного речення за схемою аналізу простого речення; 7) вживання розділових знаків; 8) схема речення.

1. Будуть проходити й приходити в нашу культуру покоління, яким не розминуться на роздоріжжях з великою тінню Миколи Зерова, з цим ясним розумом, що не знав половинчастості, і суворим сумлінням, яке не знало пергіюнівської спокуси: «обмини стороною». 2. Хіба не для того явилась нам Мадонна, щоб утілюватись у мареннях дівчини й роїти в неї мрію народити рятівника людей? 3. Безслідно розпливаються достатки — кожне покоління заробляє само на себе; але часом через тисячі літ виринають духовні надбання старих цивілізацій, що загинули в добу занепаду Духу, через перервність духу в якихось поколіннях, на якійсь ланці, що опустилася нижче історичного покликання. 4. Вранці сходило нове сонце, на лоно землі падала свіжа роса, і усміхнено вискакували нові памолоді, що за правом живого здобували собі простір. 5. Людина великої культури відчуває таку культуру в іншому, а швець міряє на свій копил. 6. Коли ворог збиває народ з його шляху, то запрягає в свою колісницю і відбирає в нього історичну пам'ять. 7. Спробуйте зрозуміти інтелігентну виховану людину, яка за всяку ціну залишилась собою, але в живому середовищі мала бути природною і приймати усталені правила. 8. Симоненко належить до тих людей, чиї біографії треба вивчати як частку історії України. 9. Єдність життя і слова — це традиційний профіль Стуса: в українській літературі є традиція оплачувати слово життям. 10. Якщо зібрати наші скупі публікації шістдесятих років, то вони не передають навіть десятої частини того життя, що іскрило і все ж таки горіло, всупереч гасителям духу. 11. Важке колесо історії повернулося так, що минуле можна розглядати начебто зблизька і вже можна говорити про все (З тв. Є. Сверстюка).

Списування

426. Підготуйте вітальну промову до родинного свята. Уведіть у текст період.

427. Напишіть твір-роздум на тему «Поспішайте творити добро, життя таке коротке!» (О. Довженко). Найкращі роботи вмістіть у шкільному часописі або на сайті навчального закладу.

Роздуматимемо

Твір на морально-етичну тему за матеріалами двох і більше художніх творів

428. Прокоментуйте вислови про красу. Сформулюйте висновок про роль краси в житті людини. Розкажіть про значення краси у вашому житті.

1. Істинне те, що прекрасне (О. Довженко). 2. Краса! На світі цім Краса — натхненна чарівниця (М. Вороний). 3. Людина прагне її, знаходить і приймає красу без усяких умов, а так тому тільки, що вона краса, і з благоговінням схиляється перед нею, не питаючи, чим вона корисна і що можна на неї купити... (М. Періх). 4. Що ж говорити про місце краси в нашій духовності, в нашій творчості, в нашій побуті? Це річ настільки очевидна, що не вимагає обговорення. Чи візьмемо наші вишивки, чи наші писанки, чи наш народний стрій, чи пісню, чи хату, чи... й досі цяцьковані у гуцулів речі і прилади... (Є. Маланюк). 5. Не любить серце, не бачачи краси (Г. Сковорода). 6. Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя. Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі... (О. Довженко).

429. Попрацюйте в парах, висловлюючи протилежну думку у відповідях на запитання. Аргументуйте, наводьте приклади.

1. Що залишилось від національного розуміння краси у ваших домівках? в одязі?
2. Чи доводилося вам ігнорувати красу, обираючи вигоду?
3. Краса — це збитки чи прибуток?

430. I. Прочитайте й перекажіть, доповнивши розповідь власними роздумами про місце народного мистецтва в сучасному житті українців.

Дівоче вбрання і козацька люлька, топірець гуцула і спинка саней, бабусина скриня і мисник на стіні, вишитий рушник і звичайний віконний наличник — будь-яка ужиткова річ ставала витвором мистецтва. І водночас творилася пісня, з'являвся народний живопис, бриніла бандура, ця українська арфа... Людина оточувала себе красою, знала в ній смак, художньо оздоблювала життя, заповнена одвічним бажанням творити (Олесь Гончар).

- II. Поясніть розділові знаки та орфограми в тексті.

431. Прочитайте. Складіть лист-відповідь письменникові. Чи поділяєте ви його жаль за втраченим? Чи виховує сучасна сім'я любов до краси?

Коли я був немовлям, я лежав у різьбленій колисці. Хоч і з одної миски їла вся наша сім'я, зате з розмальованої. Ложки були розмальовані. Кожух був один на всю сім'ю, зате розписаний. Всі сорочки для дітей, навіть спідні, мати вишивала... Від народження дитину оточував народний світ краси. Я слухав народні пісні, дід розказував мені казки... Так століттями вихувалися покоління людей — усім способом життя народу. Де це все сьогодні? Поліровані меблі, поліровані віршики, поліровані сторінки книжок, поліровані душі (*П. Загребельний*).

432. Продовжте висловлювання, аргументуючи зачин твору посланнями на зміст повісті «Зачарована Десна» Олександра Довженка. Як вплинув світ зачарованої Десни на подальшу долю письменника?

Людина не може жити без краси. Вона ніколи не буде посправжньому щасливою, якщо не навчилася милуватися гарною квіткою, зачаровуватися мелодією пісні, якщо її душа не озивається трепетно на красу поезії чи витвору малярства.

433. Прочитайте цитату з інтерв'ю Олеся Гончара в журналі «Україна» про роман «Собор». Як ви розумієте вислів: *Краса врятує світ*? Обговоріть це питання з однокласниками.

Ця книжка про Сучасника... Що хвилює людей старшого покоління, як формується наша молодь, який її духовний світ, як ставиться сучасна людина до великих набутків свого народу, до скарбів народної культури, які почуття, думки і сподівання вкладає у свою щоденну працю, з якими духовними надбаннями іде людина у свій завтрашній день...

434. Напишіть твір-роздум «Краса врятує світ» на основі художніх творів «Зачарована Десна» Олександра Довженка і «Собор» Олеся Гончара.

Назустріч тестуванню

1. Визначте рядок, у якому є безсполучникове складне речення:

а) І втрома від цілоденної праці, і холод, і ця сумна картина мимохить насували мрію про теплу хату (*М. Коцюбинський*);

б) Правильне виховання — це наша щаслива старість, погане виховання — це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми, перед усією країною (*А. Макаренко*);

в) Гульлива, розспівана повідь, веселих людей течія іскриться, шумить, славословить, сміється, співає, сія (*М. Бажан*);

г) Тут якраз надійшов Микола, ми сіли до столу, й почалася невимущена дружня розмова про поезію, про життя, про літературу (*О. Різниченко*).

2. Знайдіть «зайве» безсполучникове складне речення за характером смислових відношень між предикативними частинами:

а) За тинами цокотять копита, Сад шумить, Пахнуть медом яблуні в саду (*В. Сосюра*);

б) Гнутьсья клени ніжними колінами, чорну хмару сріблять голуби (*М. Рильський*);

в) Скиби відвалювалися масні: сій пшеницю і смійся (*Б. Харчук*);

г) Микола Вінграновський уже на семінарі став для нас класиком, з ним поведилися, як зі спільчанином... (*Д. Шупта*).

3. Визначте рядок, у якому подано складносурядне речення:

а) Пливе обабіч шляху жовта і червона пшениця і аж на горбку зупиняється біля озерця рожевого маку (*М. Стельмах*);

б) Тихо, сонячно і мляво, а дерева гойдаються від верхів'я до самої води, стрибають, мов на якомусь фантастичному екрані (*О. Гончар*);

в) Вузька стежечка щезала часом серед кам'яної пустелі або ховалась під виступом скелі (*М. Коцюбинський*);

г) Під вечір Десна геть омолодилася, причепурилась, позалізувавши залишки своїх зморщок на поверхні, й ніби зупинила і без того принишклий плін (*М. Лазарук*).

4. Визначте, у якому із складносурядних речень допущено пунктуаційну помилку:

а) Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин, або кущиться пахучий чебрець (*О. Гончар*);

б) Сонце гріло та сяяло, і знов у садах стало чути голосне щebetання птиць та співи соловейків (*І. Нечуй-Левицький*);

в) Можна тільки подивуватися різнобічним захопленням Григорія Зленка, але це у нього від бажання заповнити штучні прогалини в біографії і творчості українських письменників (*Є. Баран*);

г) Процес соціалізації чимось схожий на процес визрівання дитини в материнському лоні і його ніхто й ніколи не скасує, не вдосконалить і не прискорить (*Г. Паламарчук*).

5. Визначте рядок, у якому подано складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним:

а) І так дивився Василь, що забув і про недавній сум свій, про все на світі (*Панас Мирний*);

б) Ігор Калинець усвідомлює також, що поезія — це вічне джерело, і незалежно від епохи, людей та явищ, читач відкриватиме для себе його літературну спадщину (*Т. Карбович*);

в) За лісом, що темнів на схилі гори, спалахнула пожежа (*Д. Ткач*);

г) В українській гуманітарній семіосфері є постаті, що завжди по-різному, але з незмінною силою, привертатимуть увагу поколінь дослідників (*П. Ямчук*).

6. Визначте рядок, у якому подано складнопідрядне речення з підрядним мети:

а) Люди найбільш остерігалися, щоб не потрапити на очі чужинцям (Я. Стецюк);

б) Для того й збудований був цей собор, щоб у хвилину розпачу людина не втрачала віру в життя (О. Гончар);

в) Хочеться його під руку взяти і провести так, щоб навіть лист каштана не впав на його тишу золоту (І. Драч);

г) Письменник наполягає на певному порядку засвоєння читачем тексту, дбаючи, аби окремі фрагменти подавалися паралельно (В. Слапчук).

7. Визначте рядок, у якому подано складнопідрядне речення з підрядним наслідковим:

а) Погода стояла тепла і сонячна, так що шибки на вікнах аж миготіли (Григорій Тютюнник);

б) Ми вже так знали одне одного, що навіть думки одне одного вгадували безпомилково (О. Гончар);

в) Сонце пекло так, що й уночі степ пашів (Ю. Яновський);

г) Мабуть, у мене був до того ошелешений вигляд, що вона дзвінко засміялася, метляючи на всі боки косичками, а потім знову стала навшпиньки й обережно поцілувала в губи (К. Москалець).

8. Визначте рядок, у якому подано складнопідрядне речення з підрядним умови:

а) Джузеппе Верді написав свій перший музичний твір, коли йому було десять літ (І. Цюпа);

б) Путь на Голгофу велична тоді, коли знає людина, на що й куди вона йде, не прагнучи інших тріумфів (Леся Українка);

в) Коли заходить ніч, тоді дивоцвітом цвіте степ (І. Цюпа);

г) Коли заходжу до кімнати, годинник м'яко, але чітко вимірює кількість ударів (В. Шевчук).

Стилістика речень з різними способами вираження речевого мовлення

§ 37. ПРЯМА Й НЕПРЯМА МОВА

Мовознавчі студії

435. Опрацюйте лінгвістичну довідку. Що нового ви дізналися про пряму мову?

Під час спілкування часто виникає необхідність передати чиясь мовлення. Іноді важливо передати не лише зміст, а й саму

форму та інтонацію. Існує дві форми передачі чужого мовлення: пряма і непряма мова.

Прямою мовою називається чуже мовлення, передане дослівно, з повним збереженням змісту, форми та інтонації.

«Здоров, Еоле, пане-свату! Ой, як ся маєш, як живеш? — сказала, як ввійшла у хату, Ююна: — Чи гостей не ждеш?» (І. Котляревський).

Пряма мова звичайно супроводжується словами автора, які вказують, кому вона належить. Наприклад: 1. *А тільки, було, зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома і каже: «Мамо! піду до церкви, бач, дзвонять; грішно не йти; тату, дай шажок на свічку, а другий — старцю Божому подати» (Г. Квітка-Основ'яненко).* 2. *«А я знаю, як тебе звати», — довірливо каже дівчина і двома пальцями перебирає скляне з краплинами сонця намистечко (М. Стельмах).*

Чуже мовлення, введене автором розповіді в текст у формі з'ясувальної підрядної частини складнопідрядного речення, називається **непрямою мовою**. Це не самостійна синтаксична одиниця, оскільки разом із словами автора становить складнопідрядне з'ясувальне речення, в якому головна частина — це слова автора, а підрядна — непряма мова. Порівняйте: 1. — *Почали возити сіно? — зацікавивсь Аркадій Петрович (М. Коцюбинський).* 2. *Аркадій Петрович зацікавивсь, чи почали сіно возити.*

Слова автора при прямій мові є синтаксичним центром, що організовує конструкцію з чужим мовленням, а також є засобом уведення його в розповідь. Пряма мова разом із словами автора — особливий тип синтаксичної будови, близький до складного безсполучникового речення з неоднорідними частинами, але пряма мова і слова автора разом не становлять одного речення. Вони завжди виступають як окремі речення. Зв'язки ж прямої мови зі словами автора регламентуються в усному мовленні — інтонацією, а на письмі — спеціальними пунктуаційними правилами.

Досить часто у художній літературі письменники використовують **невласне пряму мову** як особливий стилістичний прийом, за допомогою якого розкриваються почуття героїв, їхні думки, переживання, прагнення тощо. Це так зване внутрішнє мовлення передається автором твору шляхом ніби перевтілення у свого персонажа. Наприклад: *Данько прискорив ходу якраз настільки, щоб іти шість кілометрів на годину. Він ітиме до ночі, але не дасть себе наздогнати. Він глянув на сонце: йому лишилося йти ще п'ять годин. Тридцять кілометрів (М. Йогансен).*

436. Прочитайте теоретичний матеріал на с. 264. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Які розділові знаки вживаються у реченні з прямою мовою?».

1. Пряма мова береться з обох боків у лапки. Причому залежно від типу речення за інтонацією в лапки беруться також знак питання, знак оклику і три крапки. **Крапка і кома виносяться за лапки.** Якщо є вже знак питання, знак оклику чи три крапки, то ні крапка, ні кома після них не ставляться. Наприклад: *Вийшов він од неї, моргнув на нас та й каже: «За мною йдіть!»* *І пані з дверей каже: «Йдіть за ним!»* (П. Куліш).

2. Якщо слова автора розривають пряму мову на межі двох речень, то після слів автора замість коми ставиться крапка. Порівняйте: *«Помилуйте! — йому Ягнятко каже. — На світі я ще й году не прожив»* (Л. Глібов).

3. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка, а якщо всередині або після неї, то виділяються комою й тире і пишуться з малої букви. Наприклад: 1. *Очі Мальви ніби злилися з материними..., вона розвела руками і заговорила, прислухаючись до власних слів: «Доля моя, мамо... Це доля моя...»* (Р. Іваничук). 2. *«Де та квітка взялася на долині, та ще така здорова?» — подумав Лаврін* (І. Нечуй-Левицький). 3. *«Мабуть, причудилось», — подумав юнак, але вже не чіпав ромашки* (В. Гжицький).

4. Коли пряму мову передають у формі діалогу, тоді кожну репліку починають з нового рядка, перед нею ставлять тире і не вживають лапки. Інші розділові знаки ставлять, як звичайно при прямій мові.

— *А що, дітки, — питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколаята?*

Малі мовчать та тільки оком закидають у коші з яблуками.

— *Ходить лишень ближче, хлопчєнята: я по яблечку вам дам, — каже до їх бабуся.*

Дітвора так і сипнула в сад (Марко Вовчок).

437. Замініть, де можливо, спочатку пряму мову непрямою, а потім не власне прямою. Обґрунтуйте синоніміку конструкцій речень із прямою й непрямою мовою, поясніть розділові знаки при прямій мові.

1. У своїй передмові до українського видання творів Сент-Екзюпері Євген Сверстюк писав: «Для утвердження своїх істин Сент-Екзюпері зробив усе, що міг: він їх вистраждав життям і створив у згоді з ними модель свого життя» (М. Коцюбинська).

2. «Мовна поведінка, — пише І. О. Синиця, — частина загальної поведінки людей, вона свідчить як про рівень розумового розвитку, так і про рівень виховання. Вона репрезентує людину загалом». 3. У відповідь на знущальне: «У вас є історія?.. Тоді вже скажи, що у вас було й лицарство!» — Прися з гордістю і гнівом стверджує: «Було! І є! Був орден лицарів Січі Запорозької... Є лицарі Сиваша та Перекопу... Києво-Могилянська академія була...» (З тв. А. Погрібного). 4. «Я ставив і зараз ставлю собі

досить, як на письменника, виразне завдання: хочу бути літописцем українського простору в добі, яку сам бачу, чую, переживаю!» — писав якимось Улас Самчук (*Г. Костюк*).

Увага! Щоб відбити живе мовлення персонажа, автор художнього твору повинен передати особливості його індивідуального словника, зберігаючи діалектизми і жаргонізми, емоційно забарвлені слова і фразеологізми, особливості його граматичних конструкцій — незакінчені речення й синтаксичні невірності. Уведення в тканину художнього твору нелітературних елементів стилістично вмотивоване. Мовлення персонажів є художнім прийомом змалювання персонажа, розкриття його внутрішнього світу й поведінки, його ставлення до себе, до людини, до речей, доквілля.

Для надання мовленню виразності, емоційності використуються звертання, вигуки, частки, модальні слова. Окремими формами передачі прямої мови є діалог і полілог.

Практикум

438. Випишіть із текстів художньої літератури по два речення з прямою, невласне прямою та непрямою мовою. Обґрунтуйте стилістичну роль невласне прямої мови.

439. Спишіть, ставлячи в реченнях із прямою мовою пропущені розділові знаки.

1. Ви умієте розмовляти з ангелами сказала княжна то розкажіть що вони вам говорять (*Д. Чуб*). 2. А основним заповітом наших прадавніх медиків було приблизно таке Природа усе дала людині щоб вона жила довго і була здоровою. Треба лише знати природу і вона сама підкаже що як коли скільки їсти як рухатися і працювати щоб не шукати ліків (*О. Єфімов*). 3. Хтось із великих людей сказав Усе минає а слово залишається (*М. Слабошпицький*). 4. Мова народу писав Олесь Гончар це найбільший національний скарб і ми всі маємо його оберігати маємо наполегливо розвивати оновлювати збагачувати мову народу своєю літературною творчістю (*Ю. Смолич*). 5. У своєму виступі В. О. Сухомлинський сказав Я склав казку тільки для того щоб слухаючи її діти з почуттям подиву відкрили важливу істину людського буття людина лише тоді стає справжньою людиною коли вона любить (*В. Кожухар*).

440. 1. Зробіть синтаксичний розбір речень із прямою мовою за схемою: 1) вказати слова автора і пряму мову; 2) слова автора і пряму мову розібрати як умовні речення; 3) побудувати схему речення із прямою мовою; 4) пояснити розділові знаки.

1. «Основою нового філософського світосприймання був ідеалізм, волюнтаризм, а перш за все ірраціоналізм, що заперере-

чував можливість пізнання виключно за допомогою інтелекту і наукових методів», — сказала Олександра Черненко. 2. «Я бажав би всіма силами душі, щоб музика моя поширювалась, щоб збільшувалось число людей, які люблять її і знаходять в ній втіху і підпору», — сказав П. Чайковський, коли всі усілися (З тв. І. Черниша). 3. Мені казав розумний садівник: «Коли ти пересаджуєш ялинку, визнач північний і південний бік і так сади: ростиме добре й гінко» (М. Рильський). 4. Для цієї пори року існувало золоте правило, що опредметнилось у народному прислів'ї: «У хліба короткі ноги, — як утече, то й довгими не наздоженеш!» (В. Скуратівський). 5. Христя питає чоловіка: «Чи не час уже обідати?» (Панас Мирний). 6. «Слово — перше дзеркало духу, — казав Петрарка, — а дух не останній водій слова». 7. «Людяч на добро, а мені на поміч», — сказав якомсь Терешко (Григорій Тютюнник).

II. Поясніть зміст термінів *ідеалізм*, *волонтаризм*, *іраціоналізм*.

Спикування

441. I. Складіть діалоги за фотоілюстраціями. Запишіть їх, оформивши: а) як пряму мову; б) як діалог.

- II. Об'єднайтеся в пари і розіграйте діалоги за фотоілюстраціями. Уживайте звертання.

§ 38. ІНТОНУВАННЯ РЕЧЕНЬ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ, ДІАЛОГОМ. ЦИТУВАННЯ

Мовознавчі студії

442. Прочитайте текст. З'ясуйте, чи може супроводжуватися діалог словами автора. Поясніть, як передається діалог на письмі.

— Брате, — промовила дівчинка, — страшний звір наближається до острова. Що будемо робити?

— Обороняйтесь! — відповів сліпий. — Дай мені мій спис. А сама тікай, сховайся.

— Ні, брате, я не залишу тебе самого. Бери спис, а я візьму лук.

Дівчинка подала братові спис з наконечником із моржового ікла, а сама, взявши лук, сіла біля братових ніг (М. Трублаїні).

Якщо діалог супроводжується словами автора, тоді розділові знаки ставляться ті самі, що й при прямій мові. Наприклад: — *Стий!* — сказав він і наказав: — *Мовчати!* (І. Гнатюк).

Діалоги й полілоги можуть подаватися без абзаців. У такому разі лише перша репліка подається з абзацу й перед нею ставиться тире, а перед іншими після мови автора — двокрапка. Наприклад: — *Оце, бувало, посідаємо на кутю за столом, а та-то мій, дід ваш, сяде за макітрою, з верхом повною пирогів, і питає: «Чи бачите ви мене, діти?»* — *«Ні, не бачимо!»* — *відказуємо ми* (Д. Гуменна).

Коли кілька реплік діалогу йдуть у рядок, без вказівки, кому вони належать, то кожна з них береться в лапки, а між репліками ставиться тире. Наприклад:

— *«А як же він пропадає?»* — *«Каже, що навіть аби угинув, то відбере вам вашу газдиню».* — *«Таж то не квітку урвати!»* — *«А такий бараба того питає?»* — *«А я де?»* — *«Ви, Йванку, граєте полонинами та зимарками на волоськім боці, а Зеленюк попід вікна: «Добрий день, душко!»* — *«А ви тото чули?»* — *«Ей-га, чи лишень тото? Ти, — каже він, — молодичко, зриваєш мені очі, ріжеш моє серце»* (М. Черемшина).

Практикум

443. Прочитайте текст. Випишіть три речення з чужим мовленням, що передано у формі діалогу. Поясніть розділові знаки. Визначте стилістичні функції діалогу.

Зарипіли легенько струни на кобзі, зашуміли, загули, як весняні джмелі, як жовті працьовиті бджоли. Руки торкалися до струн ніжно, і кобза дзвеніла, немов у чеканні.

— Чого ж ти нам заспіваєш? — запитав молодий. — Про честь чи про хоробрість, про обов'язок людський чи про лицарську славу?

— Мало тепер честі між людей, — несподівано басовитим голосом одповів, підводячи до товариства свою голову з невидючими білими очима. Це була замкнена в собі людська істота: за плямами очей горів людський мозок і ніколи не мав надії вийти на світло.

— Мало честі, — сказав сліпий, — і немає хоробрості. Ходжу я по світі, до моря доходив — злодій народ тепер повівся.

Скільки разів мене обкрадали, били й сміялись з моїх пісень. Од діда й прадіда пам'ятаю я пісні, а самому не довелося ще однієї скласти. Чутки ходять скрізь по землі, я дослухався до всього, що віється по дорогах, до всіх пісень, до всіх розмов. І ще нічого я не почув, люди. Сліпому тяжко, а зрячому — ще тяжче.

— Слухай, діду, — в голові Шахая забриніла воля, — ось тобі моя голова, діду! Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом-кріпаком, прадідом-запорожцем — не загинули іще честь і хоробрість. Любов і ненависть, дружба й самопожертва вже підносяться з забуття (Ю. Яновський).

444. Напишіть твір-роздум у формі діалогу на тему «Не загинули ще честь і хоробрість, любов і ненависть, дружба й самопожертва».

Маловживані студії

445. Спишіть, ставлячи на місці крапок розділові знаки. Цитати візьміть у лапки. Скористайтеся поданим нижче теоретичним матеріалом.

1. ...Зі словами *великий поет* слід поводитись обережно... писав Максим Рильський. 2. ...Розцвітає людина в щасті... а не в журбі... в світлі... а не в темряві й незнайстві, в сім'ї, а не в розлуці... і ніколи не в неволі... писав О. Довженко в нотатках до багатотомної епопеї про Дніпро «Золоті ворота». 3. Будь-яке співзвуччя в природі Рильський називав довженківським (довженківський сінокіс... довженківська осінь... довженківська Десна... довженківські яблука і т. д.). 4. Його ... Рильського ... улюблений вислів був ... Сім раз подумай про кого-небудь погано... а за восьмим зроби йому хороше ... (З тв. І. Дейча). 5. Василь Стус не раз запитував себе ... Що таке поет у чистому вигляді ... На риторичне питання відповідь давав таку ... Людина, що виривається з обмежень звичності... поневажає приямним і прагне утраченого й неосягненого ... (М. Коцюбинська).

Дослівно переданий на письмі уривок з якогось твору називається **цитатою**. Цитати вживаються переважно в наукових та публіцистичних творах.

Цитати наводяться в супроводі слів автора або без них. Наприклад: *Цікавий символічний факт про ціну людського імені наводить А. П. Коваль. Посилаючись на М. Горбаневського, дослідниця пише: «... в одному з племен індіанців людина, яка позичила щось, залишала в заклад за позичене не якісь цінності, а власне ім'я. І доки не повертала боргу, ходила без імені; усі члени племені її в цей час ніяк не називали»* (Слово про слово. — К., 1986).

Слова та вирази, вживані не в своєму звичайному значенні, маловживані, сказані іронічно, застарілі або, навпаки, зовсім

нові (якщо автор хоче підкреслити цю їхню особливість), виділяються лапками. Наприклад: *Н. Данилюк називає українську хату «історичним явищем», стверджує, що її «генетичне коріння сягає в глибини віків» (Л. Кожуховська).*

Цитати оформляються так:

а) якщо цитата (або дослівний вираз) синтаксично пов'язується з авторським текстом, утворюючи підрядну частину, або є членом речення, то вона береться в лапки і перше слово цитати чи виразу пишеться з *малої літери*: *Ні монументальність Ольжичеву, ні оту його «прозору радість творчого спокою» не знайдемо в ліриці Олени Теліги (В. Державін);*

б) якщо цитата, що стоїть після слів автора, оформлюється як *пряма мова*, то перед початком і в кінці цитати ставляться лапки, а перше слово пишеться з великої букви;

в) якщо цитатою *починається речення*, а слова автора ідуть після неї, то цитата береться в лапки, перше слово починається з великої букви, навіть якщо в цитованому джерелі воно пишеться з малої букви (пропуск частини тексту позначається трьома крапками): 1. *«Правдивий мислитель розвеселяє і покріпляє все», — каже Ніцше в своїй студії про Шопенгауера. І пише далі: «Нехай зміст буде такий страшний та суворий, як сама проблема існування» (М. Євшан).* 2. *«...І не Україні одній я належу. Я належу людству як художник, і йому я служу», — писав О. Довженко в своєму щоденнику;*

г) якщо цитата наводиться *не повністю*, то пропуск позначається трьома крапками, які можуть стояти і на початку, і всередині, і в кінці її (залежно від того, яку частину пропущено): *Велика ріка виникає перед ним [Сосюрою], коли поет змальовує сиву минувшину: «...воїни суворі Святослава йдуть до човнів крилатих на Дніпрі» (Ю. Мартич);*

г) якщо цитата являє собою *уривок з поезії* (байки, поеми тощо), то в написанні вона також виділяється лапками (у друкованих текстах такі цитати здебільшого виділяються іншим шрифтом і в лапки не беруться); при цьому знак питання, знак оклику і три крапки, які стоять у кінці уривка, залишаються перед другими лапками, а крапка ставиться після лапок (як звичайно при прямій мові).

Якщо ж після цитати (у тому самому рядку) в дужках дається *прізвище автора*, якому належать слова, або *зазначається*, з якого твору ці слова взято, то крапка ставиться не перед дужками, а після них:

*Не візьмеш плачу з собою —
я плакати буду пізніш!
Тобі ж подарую зброю:
цілунок гострий, як ніж (О. Теліга).*

446. І. Прочитайте. Випишіть цитати з тексту. Поясніть уживання розділових знаків.

ПОЕТИЧНІ ФОРМИ ВАСИЛЯ СТУСА

Експресивно-сміслові повторення певних значущих для поета дієслів (*прориватися, яріти*), улюблених настроєво-експресивних епітетів. Ціле гніздо новотворів із «само» — *самобіль, самозамкнення, самопощезання* тощо. Дуже специфічний для поета повтор-градація, повтор-вичерпання одного або близьких за значенням слів («ти ж тіні тінь») — ті «бароково екстатичні нагнітання... близькозначних слів» (Ю. Шевельов). Специфічно Стусова префіксація — з тією ж метою нагнітання, емоційного вичерпання, доведення до крайньої міри збільшення або зменшення («до найменшого падіння», улюблене ним «все» перед дією, ознакою («всепроривайся», «на цих всебідах», «усевитончуваний зойк» — типово Стусова емфатично насажена словоформа). Клична форма, застосована до понять, абстрактних категорій, неживих предметів («Здрастуй, бідо моя чорна»).

Попри загалом традиційні поетичні форми, яким Стус віддає перевагу, його не можна вважати поетом власне традиційним.

Чимало його віршів явно належать до так званої герметичної поезії — і «Молочною рікою довго плив», і «Змагай, знеможений життям» та й такий шедевр, як «Гойдається вечора зламана віть» тощо. Ступінь герметичності в кожному конкретному випадку різний, та загалом то поезія складна й рафінована, поезія для втаємничених — «хай святиться ця маячня...».

У Стуса поруч сусідують і своєрідно підтримують одне одного різні за стилістикою, за характером образності вірші. Глибока філософська ускладненість «Гойдається вечора зламана віть» — і фольклорні інтонації «Два вогні горять», своєрідний символічний примітив «Синіє сніг по краю серця» — і прозора розважливості, тамований біль «За читанням Ясунарі Кавабати».

Є в його доробку чимало поезій, написаних вільним неримованим прозовіршем. Маємо підстави гадати, що в своїх останніх поезіях, об'єднаних у збірці «Птах душі», яка лишилася за ґратами (її не віддали рідним після смерті поета), він повернувся — на якісно новому рівні — до такої стилістики. Стусового «Птаха душі» бачив і читав його друг і співв'язень Василь Овсієнко, котрий згадує, що вірші були написані переважно верлібром. «...Стихія Вітмена — вільного прозовірша, геть вільна, геть чутна до найменших модуляцій настрою — теперішня стихія», — писав Стус у 1983 р. Свого «Птаха душі»

характеризував як збірку «відчайдушно-прозову», майже без пафосу, неримовану, сумно-спокійну, без надриву, стоїчну. Себто поет умів бути різним, і форма задавалася станом душі, потребою художнього самовираження.

Ім'я Стуса увійшло в нашу історію як важливий чинник національного пробудження й самоусвідомлення, стало символом духовної незламності й свободи. На часі глибоке пізнання власне поетичного доробку цього самобутнього митця, і не лише в українському літературному контексті (М. Коцюбинська).

II. Поясніть значення слів *примітив*, *модуляції*, *пафос*. У яких контекстах вони вжиті поетом?

Спілкування

447. Доберіть із творів художньої літератури (української та світової) цитати для реферату на одну з тем: «Новаторство Генріка Ібсена та Володимира Винниченка як драматургів», «Євген Маланюк у контексті європейської поезії», «Олександр Довженко — кіномитець світового масштабу». Правильно оформіть цитати.

С. Поряков.
Гармонія несумісного

448. Розгляньте репродукцію картини Сергія Пояркова «Гармонія несумісного». Доберіть влучні цитати, які характеризували б побачене художником у нашому повсякденні. Доведіть одну з тез: 1) *Картина сповнена оптимізму*; 2) *Картина демонструє песимістичні погляди на життя*. Подискутуйте вдома з батьками, а потім — з однокласниками.

Розвиток мовлення

Стаття дискусійного характеру публіцистичного стилю

449. Поспілкуйтеся за поданими запитаннями.

1. Які газети й журнали ви передплачуєте (купуєте)?
2. Які статті в них вас цікавлять? Чому?
3. Чи задоволені ви сучасною пресою? Чому?
4. Які теми суспільного життя, на вашу думку, висвітлюються об'єктивно (необ'єктивно)? Чи хвилюють вони вас?
5. Яких журналістів ви знаєте? Чи цікавить вас їхня професія? Чим саме?
6. Чи доводилося вам самим писати статтю в газету?

450. Прочитайте текст. Чим відрізняється стаття дискусійного характеру від інформаційної статті?

Стаття — це науковий або публіцистичний твір, невеликий за розміром, у збірнику, журналі, газеті, що характеризується стислістю, влучністю мови, а також тим, що в ній завжди гостро ставиться проблема, нерідко міститься заклик, звернення до читачів.

У статті **інформаційного** характеру повідомляють про конкретний факт, який дописувач добре знає, факт, що має громадське значення і заслуговує загальної уваги, який спрямований на майбутнє, на виправлення недоліків. В інформаційній статті не робиться узагальнень, висновків — вона агітує фактами, її характерними рисами є достовірність інформації, чіткість, лаконічність, ясність викладу.

Стаття дискусійного характеру відрізняється багатьма факторами: актуальністю порушеної проблеми, заголовком, який підкреслює головну думку викладу й надає йому полемічного заряду; барвистою й переконливою мовою; логікою міркувань, спрямованих на те, щоб переконати читача у правоті своїх суджень, незаперечними, цілеспрямованими фактами; своєрідними зачином, який вмотивовує причину появи статті, і закінченням, що спонукає до роздумів, відображає схвильоване звернення до читача.

Стаття має заголовок, безпосередньо текст (вступ, основна частина, висновок), підпис, місце написання (якщо потрібно).

Під час написання статті слід пам'ятати про її головну мету, на кого вона розрахована, про допоміжні джерела.

Написання статті складається з таких етапів:

- попередній збір інформації;
- формулювання тексту статті (групування матеріалу відповідно до тематики);
- визначення структури статті (складається план);
- написання тексту.

451. І. Ознайомтеся зі зразками статей, з'ясуйте, до якого виду вони належать. Обґрунтуйте, посилаючись на головні ознаки. Проаналізуйте кожну статтю за планом.

- 1) Визначте вступ, основну частину, висновок.
- 2) Наскільки заголовок відображає зміст статті?
- 3) На якого адресата вона розрахована?
- 4) Що в статті зацікавило, вразило, спонукало до роздумів?

1. ЗВИЧАЙНА НЕЗВИЧАЙНА РІЧ

Заглянімо у сиву давнину, в Давню Грецію. Тоді теж ходили до школи, але писали тоненькими паличками, які мали назву «стило». Виводили тією паличкою літери на вкритій воском

дощечці. Пізніше, за часів княжої доби, діти наших пращурів-слов'ян писали загостреним дротиком, нашкрябували «аз» і «буки» на клаптиках бересту, на тонкій корі берези. Ще через кілька сот літ школярі стали писати гусячим пером на папері. Носили гусяче перо з каламарем, у якому було чорнило, до бурси. І аж тільки наприкінці позаминутого століття школярі почали писати ручками з металевими перами.

Але і гусяче, і металеве пера мали одну ваду — лишали на папері чорнильні плями, а пальці зазвичай були в чорнилі. Так тривало до 1938 року. Саме тоді сталася надзвичайна для школяра подія — два угорці, брати Біро, винайшли кулькову ручку. Свій винахід вони так і назвали «біро». Ручка мала балончик із чорнилом, яке змочувало маленьку сталеву кульку. Коли ручкою писали, то під тиском руки металева кулька починала обертатись, і чорнило, що було на кульці, залишало на папері акуратні лінії. Школярі усіх країн полегшено зітхнули: ані тобі плям, ані забруднених чорнилом рук. Вперше такі ручки випробували британські льотчики. Військових привабив цей винахід тим, що навіть на найвищих висотах ручки не текли, чорнило надійно зберігалось у балончиках, і льотчики могли робити записи в бортових журналах.

Ось така історія створення кулькової ручки, але прогрес не зупинився, і можливо, якийсь винахідник уже придумав нову, найсучаснішу ручку, а може, її винайдете ви, старшокласники — майбутні генії (В. Колесник).

2. СОВІСТЬ НАЦІЇ

«Якщо в українській нації є совість, то звати її Ліна Костенко!» — не пригадую, кому належать ці слова, але вражений їхньою безжальною точністю. Саме нею — Совістю — є для нашої культури ще від 1960-х ця мудра й мужня жінка з Богом даним величезним талантом.

Роль і значення Ліни Костенко в українській культурі ще не осмислені, бо велике бачиться з відстані. Ми ж, її сучасники, розуміємо: все, що стосується творчості поетеси, невідривно поєднано з її постаттю. Творчість і особистість тут не можуть бути відокремлені, і тому говорити про значення як явище завершене я не хотів би. Це явище потребує і дистанціювання, й особливого погляду, бо це — явище!

Ніколи в житті її слово не слугувало фальші. Це справжня творчість, а творчість і мораль невіддільні. Бо для того людина творить, щоб вібрувала душа — і в цьому сенсі Ліна Костенко є взірцевою.

Усе її життя проходило в часи девальвації найвищого — краси, Бога, духовності, а вона зуміла зберегти в цих умовах чистий кристал душі і явити його нам у тій цілості, яка робить її

людиною, що її не торкнувся час. Доба пройшла повз неї — іржа не торкнулася її.

Вона живе за вищими критеріями, властивими лише таким великим постатям, як Леся Українка, Іван Франко, Тарас Шевченко. І в цьому неперехідне значення її долі, а доля і слово її не розривні. Я високо ціную її подвиг, бо для того, щоб жити за такими критеріями, треба було справді чинити подвиг. Ліна Костенко явила і нам, шістдесятникам, і наступним поколінням високий зразок служіння Богу. Саме так — БОГУ!

Адже всеу вимовлене слово є фальшивим, — і тому таке дороге Слово в її рядках, таке насичене, енергетичне, боговірне — в тому сенсі, в якому трактували його євангелісти. Вона знала, що в почині було слово (*П. Мовчан*).

II. Зверніться до преси. Проаналізуйте одну-дві статті дискусійного характеру: з'ясуйте тему, головну мету, особливості розкриття проблеми, мовні засоби, до яких вдається автор.

452. Обговоріть у класі, які проблеми вас хвилюють. Напишіть статтю дискусійного характеру до шкільної, районної чи міської газети.

Майстерня фразології

453. I. Прочитайте уривки з книги Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо». Скористайтесь тлумачним словником української мови і запишіть значення поданих слів. З'ясуйте мовні особливості початку української народної казки, її кінця. Яка роль у них лексичного повтору?

1. *Жити-бути, жити собі, жити-поживати.* «Жив-був дід та баба», — чуємо початок казки в радіопередачах, а то читаємо і в дитячих книжках. Українська народна казка з діда-прадіда починалась висловом *жити собі*: «Жив собі дід та баба, була в них курочка ряба» (казка) або *жити-поживати*: «Жив-поживав козак заможний Клим» (*Л. Глібов*). Вислів *жити-бути* трапляється в художній літературі («Жила-була в гаю сорока». — *Л. Глібов*), але не слід замінювати ним українські народні вислови, а тим більше відкидати їх.

2. *Дорівнювати й рівнятися.* «Два та один рівняється трьом», — помилково кажуть інколи, забуваючи, що дієслово *рівняється* має в українській мові інше значення, ніж те, що йому в цій фразі надають. *Рівнятися* — значить «уподібнюватися, триматись одної лінії в ряді»: «Ні, Месіє, я не рівняюся до тебе, ні!» (*Леся Українка*); «Рівняйся на правофлангового!» (військова команда). Дієслово *дорівнювати* означає «бути рівнозначним, становити щось»: «Дія дорівнює протидії» (фізичне явище). Отож, у наведеній помилковій фразі треба було написати: «Один та два дорівнює трьом».

II. За матеріалами рубрики «Майстерня філолога» підготуйте статтю дискусійного характеру. Виступіть із нею перед учнями середніх класів.

Уникайте помилок!

Неправильно	Правильно
Висказуватися вголос	Висловлюватися вголос
Тяжке положення	Важке становище
Сплатити податки	Сплатити податки
Я рахую, що ви відповіли вірно	Я вважаю , що ви відповіли правильно
Наблюдати за подіями	Спостерігати за подіями
Він являється учасником битви	Він є учасником битви
Спасати від ворога	Рятувати від ворога
По любому поводу	З будь-якого приводу
Заказати музику	Замовити музику
Слідуючий план	Наступний, цей (такий) план
Слідуючий день	Наступний день

Синтаксис і стилістика мови

§ 39. ЗМІСТ І БУДОВА ТЕКСТУ. НАДФРАЗНА ЄДНІСТЬ ЯК СИНТАКСИЧНО-СТИЛІСТИЧНА ОДИНИЦЯ МОВЛЕННЯ. ЗАСОБИ ЗВ'ЯЗКУ В СКЛАДНОМУ СИНТАКСИЧНОМУ ЦІЛОМУ. СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ АБЗАЦУ

Практикум

454. Прочитайте тексти, визначте типи складного синтаксичного цілого. Схарактеризуйте мовні засоби, що об'єднують речення в складне синтаксичне ціле. Скористайтеся поданим теоретичним матеріалом та зразком аналізу.

1. На хвилі історичних припливів і відпливів Тарас Шевченко то приходить до нас, як велике сонце, то віддаляється, як далека зірка, від якої залишається сама назва. Вдаюся до цього космічного порівняння не задля звеличення. У нашому мікросвіті справді живе макросвіт. На нас діють його закони, навколо нас витають, нас будять і опромінюють вічні супутники — носії Духу. Істину вчення Григорія Сковороди про єдність трьох світів — мікросвіту, макросвіту і світу Біблії — ми гостро відчули в ХХ столітті, коли від утрати цього третього світу почали розпадатися і глухнути перші два. Ми стали ворогувати з природою і з собою... (Є. Сверстюк).

2. Біля кожної хати — свій лелека. Прилітають вони на старі свої гнізда, а коли які не повертаються, то так і знай — спіткало їх у дорозі лихо. Стоїть їхнє гніздо порожнє, смутком віє од нього, та, дивись, невдовзі зайняли його інші лелеки, клекочуть уже там, яйця кладуть, пташенят висиджують.

А повиростають, тільки почнуть у колодочки вбиватись — і вчаться літати. Постають на краю гнізда, розправлять свої ще кволі крильця — та й ворущать ними (Є. Гуцало).

3. В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу: криниця чистої джерельної води! Не дуже й глибока вона, сонце її просвічує аж до дна, а саме дно, мов у каменоломні, золотиться уламками абияк накиданого каменю, — черепашника.

Дітям розкіш: обляжуть криницю з усіх боків, набирають воду в пригорщі й смаковито п'ють, а понапивавшись, пустують, бризкають один одному в обличчя, ляцать, аж поки знову прищухнуть, дивлячись, як вода в криниці встоюється і сонячне проміння, зламане в ній, перестане гойдатись (О. Гончар).

У в а г а! **Складне синтаксичне ціле (ССЦ)** — це поєднання в одне ціле за змістом і будовою ряду речень, що мають відносну завершеність теми (мікротеми), семантичні і синтаксичні зв'язки між компонентами.

Складне синтаксичне ціле характеризується композиційно-тематичним членуванням, яке полягає у можливості виділити в ньому **зачин** (початок думки, теми), зосереджений у першому реченні, що може навіть виділятися в окремий абзац, **основну частину** (розвиток, виклад теми) і **кінцівку**, в якій підсумовується увесь вислів (тема).

Зразок аналізу ССЦ

Одержимий

Весілля сталося невдовзі. Дістав щасливий Гриць не тільки Катерину, як того хотів, але і кусень пагорка з дібровою, отам за лугом. Порядний кусень землі і в добромu місці. І прийшла до Грицька думка побудувати на тому місці хутір. Гарна, розумна і щаслива думка... І почав він переводити її в життя з такою завзятістю, що всі думали, чи цей добряка часом не з'їхав з глузду. Ніхто його не бачив інакше, як тільки облитого потом, як тільки при роботі. Забув навіть за святу неділю, а це взагалі щось страшне. Навіть Катерина йому вже не раз казала: — Чоловічку мій! Тож ти перервешся... — А він зіб'є на потилицю бриль і сміється на ціле обличчя, показуючи великі, мов у вовка, зуби. — Знаєш ти, — казав він їй пізніше. — Ти дала мені стільки сили... Так, так! Гори можу вернути, їй-Богу!

Здоров'я його не кидало, розум також був на своєму місці, і з роками Грицько став не тільки господарем, але і поважаною людиною, а потім обрали його навіть на старшину громади, а потім,

а потім... І так пішло. І діти йому родилися. Але найкомічніше було таке. Родився у нього перший син. Це був Сопрон. І тільки він родився, Гриць твердо постановив: конче хочу віддати його на вищі школи. І що мара нашептала йому з мужика робити пана, і то, як кажуть, хоч кров із носа.

— Ти, чоловіче, либонь, уже остаточно збочив,— казали йому сусіди. — А хіба ж що? — мав він звичку питати. — Та як що? Маєш таке господарство — і дитину посилати до школи... — А хіба ж що? — питає своє Грицько. — Та ти хіба не при своїх,— казали йому сусіди. — Ну, так хіба що? — провадив своє Грицько. — Тьху! Здурів чоловік! З ним уже не можна й говорити.

Так. З ним уже не можна говорити. Раз Грицько, якого вже почали величати Івановичем, щось вбив собі в голову, то з ним уже не можна говорити. А що вбивав він собі в голову насправду не дурні речі, а тут був чомусь зовсім переконаний, то говорити йому щось проти було все одно, що сваритися з мхарами. Грицько Іванович, а пізніше Григор Іванович робив своє діло з такою послідовністю, що ніяке стороннє слово, будь воно сказане самим канівським протоієреєм, не могло тут що-небудь змінити (У. Самчук).

Наведене **складне синтаксичне ціле** вирізняється смисловою завершеністю. Речення, що входять до складу складного синтаксичного цілого, поєднані між собою насамперед змістом. Перше речення є зачином, а наступні два послідовно розгортають тему, названу в першому реченні. Четверте речення поширює тему, конкретизує її, а далі п'яте, шосте і аж до кінця абзацу — розкривають тему. Змістова єдність речень у складному синтаксичному цілому виражається за допомогою лексичних, морфологічних, синтаксичних, ритмомелодійних та інших мовних засобів. Наприклад, у ролі лексичних засобів поєднання окремих речень у складне синтаксичне ціле використано повторення окремих слів (*кусень пагорка з дібровою, порядний кусень землі, або: І прийшла до Грицька думка... Гарна, розумна і щаслива думка...*). Зокрема важливим засобом виступають анафоричні займенники *він, її*, як-от: *І почав він її переводити в життя...*, які вжиті замість іменників *Грицько, думка* (четверте і п'яте речення).

Як морфологічний засіб зв'язку між реченнями, що входять до складного синтаксичного цілого, виступає співвідношення видо-часових і способових форм дієслів-присудків: *сталося, дістав, прийшла; побудувати, переводити* і т. д. Присудки всіх речень виражені дієсловами минулого часу доконаного виду, а також у формі інфінітива, чим і досягається взаємопов'язаність першого, другого, четвертого, шостого речень.

Як синтаксичні засоби використано порядок слів і речень, неповні речення тощо.

Мовознавчі студії

455. Опрацюйте теоретичний матеріал. Проведіть взаємоопитування за темою параграфа.

Складне синтаксичне ціле не можна ототожнювати з **абзацом**. Це зовсім різні категорії, що ґрунтуються на різних засадах. Хоч абзац нерідко й збігається зі складним синтаксичним

цілим, проте він є не синтаксичною чи структурно-семантичною категорією, а засобом членування тексту на композиційно-стилістичній основі.

Абзац — це пов'язана за змістом частина тексту у формі відступу від одної частини до іншої. Це може бути якась ланка в ланцюгу розвитку дії, характеристика нового персонажа твору, авторський відступ.

Абзац може слугувати засобом увиразнення, актуалізації, підсилення комунікативно важливих компонентів тексту; способом логічного й композиційного членування висловлюваного, основу якого становить узагальнення чи конкретизація, засобом найбільш доцільної ритмізації мовлення.

Залежно від способу зв'язку між реченнями, що утворюють складне синтаксичне ціле, з-поміж останніх розрізняють два основних структурних типи:

- 1) складне синтаксичне ціле з паралельним зв'язком компонентів;
- 2) складне синтаксичне ціле з ланцюговим зв'язком компонентів.

Складне синтаксичне ціле з **паралельним зв'язком компонентів** ґрунтується на паралельному зв'язку між реченнями, що складають його, причому ці речення звичайно однорідного складу, однакової чи подібної будови, а зв'язки між ними дуже нагадують зв'язки між частинами складносурядних і безсполучникових складних речень з однотипними частинами. Кожне з речень складного синтаксичного цілого цього типу характеризується відносною самостійністю: поєднані між собою переважно лише семантичними відношеннями, що впливають із семантичної структури тексту, а не граматично, хоч при цьому зв'язність надфразної єдності забезпечують і вищо-часові форми дієслів-присудків.

Семантична цілісність складного синтаксичного цілого при **ланцюговому зв'язку** досягається шляхом повторення окремих елементів або заміщення їх займенниками; речення немовби проникають одне в одне, розкриваючи тему.

У межах складного синтаксичного цілого можуть суміщатися паралельний і ланцюговий зв'язки, це так звані **надфразні єдності змішаного типу**.

Наприклад, у наведеному тексті «Одержимий» Уласа Самчука у першому абзаці, що складається з п'ятнадцяти речень, перше, друге, третє, четверте і п'яте речення поєднані паралельним зв'язком, а п'яте, шосте і сьоме — ланцюговим зв'язком, а далі наявний паралельний і ланцюговий зв'язки, які поєднані семантично, — становлять одне складне синтаксичне ціле.

456. Доведіть, що поданий уривок є складним синтаксичним цілим. Які засоби зв'язку використано в наведеному тексті?

Три дні й три ночі стояв стогін над таборовищем. Лементували жінки, сидячи над вигаслим багаттям, викрикували до Смерті бойові погрози бойовики, верещали діти, іржали голодні коні й гикали верблюди. І було все це таке чуже й дике для юнака Отрока, цей хижий степовий світ, що здавався йому тяжким гарячковим сном, який, бувало, снівся серед ночей покинутої Руської землі... Але він нахилився до калиточки, і запах Євшан-зілля знов збуджував у нім приспану половецьку душу... (Л. Мосендз).

457. Доберіть з українських народних казок приклади різних типів надфразних єдностей. Визначте засоби зв'язку речень у дібраних текстах, які утворюють складне синтаксичне ціле, зокрема проілюструйте засіб лексичного і синтаксичного повтору.

458. І. Прочитайте. Визначте основну тему тексту. Доберіть заголовок.

І була під Києвом січа велика. Стріли закрили сонце, а від тупоту копит, іржання коней і брязкоту заліза не чути було людського голосу. Ціла орда з ханом Отроком прийшла під Київ. Уже манилися їм київські поволоки, білі киянки-полонянки, повні пригоршні золота, непочислені ряди невільників. З дивним почуттям глядів Отрок на золотий верх Софії, до якої колись був ходив як хлопчик-християнин, і дивним сумом і острахом стискалося його серце. Але хапався за калитку на грудях, і запах Євшан-зілля дерся йому до мозку.

Хоч як завзято натискали половці, хоч як підбадьорював їх Отрок, сам ідучи попереду і пускаючи стрілу за стрілою до руських панцирів, хоч бурею літав він зі своїм бунчуком від одного крила до другого — але стояла Русь, мов стіни святої Софії. Половецькі стріли застрягали в руських кольчастих телягах, списи ламалися об щити, а коли падав один, над ним знов стискалися щити неприступним муром. Об цей мур розбивалися хвилі половецького моря, як Дніпрові хвилі об скелі порогів. А золота коругов князя маяла, грізна й непохитна, серед руського війська.

І не витримала нарешті половецька орда. Один за одним прибігали до Отрока перестрашені вожді: багато упало вояків, паде далі, а Русь стоїть, як і стояла! Самому Отрокові почала вже падати відвага, і сумнів ухопив його за серце міцними кліщами. Коли ж натиснула Русь і замішалася орда — він пер-

ший покинув поле бою, а за ним гнали врозтіч його розтрощені орди, гнали в жаху перед страшною княжою коругвою (Л. Мосенда).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання до тексту.

- 1) До якого типу і стилю висловлювання належить текст, як від цього залежить його структура?
- 2) Назвіть засоби зв'язку між частинами тексту.
- 3) Чи можна цей текст назвати складним синтаксичним цілим? Доведіть.
- 4) Поясніть стилістичні функції абзацу.
- 5) Подумайте і поясніть, з яким жанром народної творчості зближується поданий текст. Якими засобами мови це досягається?

Списування

459. I. Прослухайте текст, працюючи в групах. Доведіть, що це складне синтаксичне ціле.

Я був цілком захоплений працею, коли раптом мені впала у вічі надзвичайно свіжа й ясноколірна картина. Вона висіла високо на стіні й була немов якась прозора. На ній було намальовано ранішньо-весняний краєвид: у центрі, в глибині картини — безлистий темно-бурий ліс, обіруч його — прозорі степові далі, а над ними й лісом — ясне, блакитне небо, повне світу й тепла, блиску й радості.

По ньому, по тому ясно-прозорому небу, тонкою смугою низько над землею залягала залита весняним промінням сліпучо-біла хмара. Середина її ховалась за лісом, а праворуч лісу, від лівого крила тієї хмари, відділилась невеличка хмарка, і так було намальовано її, що здавалось, ніби вона жива і йде. Обходить ліс і чудодійно підходить все ближче й ближче до глядача!

I я, й учні дивились, мов зачаровані, й разом гукнули:
— Вона йде!.. Вона йде!..

Така була, коли ми придивились, і назва незвичайної картини: «Вона йде» (М. Чернявський).

II. Дайте відповіді на запитання до тексту.

- 1) Якими мовними засобами автор досягає виразності в описі сліпучо-білої хмари?
- 2) Чому художник дібрав назву картині «Вона йде»? Яку назву запропонували б ви?
- 3) Які означення використовує автор і яка їхня стилістична роль?

III. Розкажіть про ваше яскраве враження від споглядання творів мистецтва або картин природи. Які засоби зв'язку між частинами тексту ви використали?

460. Зверніться на один з освітніх сайтів Інтернету. Доберіть текст на тему, що вас цікавить, проаналізуйте його з погляду засобів зв'язку між частинами тексту. Зроблені вами висновки обговоріть з однокласниками.

§ 40. ОСНОВНІ ПУНКТОГРАМИ. СКЛАДНІ ВИПАДКИ
ВЖИВАННЯ РОЗДЛОВИХ ЗНАКІВ

Практикум

461. Об'єднайтеся в пари. Пригадайте всі вивчені пунктограми, проведіть взаємоопитування.

462. Доберіть приклади вживання тире в простому реченні з публікацій у газетах та журналах. Накресліть схеми речень.

463. Ознайомтеся з таблицею. З'ясуйте, якими частинами мови виражені підмет і присудок, на якому місці стоїть присудок, яку роль відіграє тире в простому реченні.

**Тире між підметом та іменним складеним присудком
(зв'язка нульова)**

Тире ставиться	
1. Якщо підмет і присудок виражені іменниками у називному відмінку	Поет — пророк, поет — новатор і вільний мучень життєвий (Г. Чупринка). Ім. н. в. — Ім. н. в.
2. Якщо підмет і присудок виражені числівниками у називному відмінку	П'ять мінус два — три. Числ. н. в. — Числ. н. в.
3. Якщо обидва головні члени виражені інфінітивом	Життя прожити — не поле перейти (Нар. творчість). Інфінітив — Інфінітив
4. Якщо перед присудком стоять слова <i>то, це, це є, значить, ось</i>	Сивий коник — то ж мій брат (Нар. творчість). Ім. н. в. — це, то, це є
5. При підметі, вираженому займенником, для його смислового виділення	Ой літа, ви — коні вороні... (П. Воронько). Займ. н. в. — Ім. н. в. для смисл. виділення
6. Перед присудком, вираженим порівняльним зворотом, для його смислового виділення (тобто, може й не ставитися)	Земля наша — як та книга, писана не пером, а шаблями та списками, овіяна легендами. На квітці метелик мов свічка (П. Тичина). — — порівн. зворот
7. Перед присудком із заперечним значенням для його смислового виділення	Куліш — не каша, п'ять рублів — не гроші (Нар. творчість). — — із заперечним значенням

Тире не ставиться

1. Якщо підмет або присудок виражений особовим займенником (але для підсилення, виділення присудка — може ставитися)

Він рідний нашим городам і селам (М. Рильський).

Займ. Н. в.

Порівняйте:

Займ. Н. в. — Займ. Н. в.

Він тепер для нас — усе (Із живих уст).

2. Якщо присудок стоїть перед підметом

Дуже добра жінка моя мати (А. Малишко).

3. Якщо перед присудком стоїть заперечна частка *не* (але для підсилення, виділення присудка — може ставитися)

Кров людська не водиця... (М. Стельмах).
Порівняйте: *О ні, поет — не гладіатор, щоб бавить натовп цирковий! (Г. Чупринка).*

не...

Примітка. У простому реченні усі слова і словоформи пов'язані: одні предикативним зв'язком (підмет і присудок), інші — підрядним (другорядні члени з головними чи між собою). Тому ніяких розділових знаків, крім тире, між підметом і присудком (див. таблицю) та на місці нульової зв'язки (як і на місці пропущеного присудка) не можна ставити. Кома, крапка з комою, дужки, тире з обох боків якогось члена або цілої предикативної частини (вставного речення) та ін. вживаються в простому реченні, якщо воно формально і за змістом ускладнене (однорідними чи відокремленими другорядними членами, вставними словами, словосполученнями, реченнями, звертанням, вигуком). **Між членами речення, якщо воно нічим не ускладнене, ніколи не ставте коми!**

464. Доберіть приклади вживання коми та крапки з комою в реченнях з однорідними членами. Накресліть схеми речень.

П 465. Накресліть і заповніть таблицю «Розділові знаки при прямій мові».

Х 466. Прочитайте. Користуючись поданою нижче таблицею, поясніть наявність або відсутність коми між предикативними частинами складносурядних речень.

1. Тільки дуб стоїть у листі, і калинонька в намисті (Д. Павличко). 2. Чи не омана се, чи не хвороблива часом уява моя викликає галюцинацію слуху? (М. Коцюбинський). 3. В балці було вже зовсім темно, і впізнати кого-небудь можна було хіба тільки по голосу (Петро Панч). 4. В селі тихо-тихо, тільки іноді сколихується тінь молодого деревця та між гіллям, розсипаючись, зашерехтить наростень паморозі (М. Стельмах). 5. Ти поцілуєш — і погасне погляд у наймолодшого з синів Пріама, кров хвилию потужно прибіє до серця, і німіє серце й слово,

і блідне пам'ять, і обличчя блідне, і весь він твій, і вже нема для нього ні матері, ні батька, ні родини, ні краю рідного (*Леся Українка*). 6. Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець (*О. Гончар*). 7. Мабуть, батько ще дужче посівів і мати ще дужче зігнулася (*А. Головка*).

Розділові знаки в складносурядних реченнях

Правила	Приклади
Кома не ставиться	
Коли є спільне слово для обох частин	<i>У неї тоді блищали очі й червоніли щоки (О. Довженко).</i>
Коли це окличне, питальне чи спонукальне речення	<i>Таке розкішне над нами небо і такі ми до безмежності молоді! (В. Шевчук).</i>
В інших випадках ставиться кома	
Тире ставиться	
Якщо сурядні частини, поєднані сполучниками, виражають швидку зміну подій або різке протиставлення	<i>Дунув вітер понад ставом — і сліду не стало (Т. Шевченко). Може, квіти зійдуть — і настане ще й для мене весела весна (Леся Українка).</i>
Кома і тире ставляться	
Якщо в другій частині говориться про наслідок того, про що йдеться в першій частині	<i>Всім серцем любіть Україну свою, — І вічні ми будемо з нею (В. Сосюра).</i>
Крапка з комою ставиться	
Між сурядними частинами, пов'язаними сполучниками <i>а, але, проте, однак, все ж таки (рідше і, та)</i> , якщо ці частини мають значний обсяг, тобто кілька об'єднаних частин, у яких уже є коми	<i>Вітерець легендарний дихнув, поблизу у траві засюрючав коник; а десть далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась-полилась, наче срібний дзвіночок, жайворонкова пісня (Панас Мирний).</i>

467. З'ясуйте синтаксичні особливості складносурядних речень та простих речень з однорідними членами, прокоментуйте. Спишіть, ставлячи пропущені розділові знаки, поясніть їх уживання.

1. Земля покрита білою габою і вітер під вікном, жебрак-скрипаль (*Д. Павличко*). 2. Шлях часом відходив від річки або річка огинала природні пагорби землі і відходила від шляху (*Іван Ле*). 3. У небі вітер кучерявий колише теплу блакить і затихає й знов шумить і раптом схоплює на крила хвилясті співи журавлів і давня казка вічно мила зринає крізь хвилястий спів (*М. Рильський*). 4. Реве Дніпро й лани широкополі медами пахнуть колосом шумлять (*А. Малишко*). 5. Досвітні поля в червні чи в липні, після теплої або задушливої ночі немов зеленкуватим маревом укриті, а те марево легке й примарне — чи то з зірок плаває пил у повітрі чи місячна курава не вляжеться (*Є. Гуцало*).

П 468. Спишіть. Визначте смислові відношення між предикативними частинами складносурядних речень. Поясніть розділові знаки.

1. Кобза дзвеніла у тихе надвечір'я і то рокотала, як грім, то промовляла тихим жалем (*Григір Тютюнник*). 2. Більша хата була гарно обгороджена, у дворі було повно повіток та хлівів, а в них товару та коней багато (*Б. Грінченко*). 3. Б'ють кропом у ніздрі осінні базари, і яблука тяжко на зиму пушать (*І. Драч*). 4. Рипнули двері — і на порозі виросла незнайома постать (*Н. Рибак*). 5. У селі монастир, і багато віків розносився селом його великий дзвін (*У. Самчук*). 6. Місяць-молодик, гострий такий, блискотів на чистому небі, і зірка вже поколихувалась на воді перед Тонею, і самотній чабан з далекого берега, схилившись на гирлигу, дививсь, як ота дівчина море перебродить (*О. Гончар*).

469. Спишіть. Визначте зв'язок між предикативними частинами складнопідрядних речень. Поясніть розділові знаки.

1. Хто руки має, той повинен працювати. 2. Щоб наловити риби, треба лізти у воду. 3. Що коситимеш, як нічого не посіяв? 4. Де дим — там тепло, де праця — там хліб. 5. Як посіяв, так і вродить. 6. Кухлем черпають воду, поки він цілий. 7. Добре те, що вмієш. 8. Що важко починається, те легко кінчається. 9. Дарма, що перша борозна нерівна. 10. Як хтось зробить, то всі розумні. 11. Що минуло, того не повернеш. 12. Не замикай стайні, як коня не стало. 13. Не тоді колодязь копай, як хочеться пити. 14. Коли щось робиш, роби добре. 15. Куди їдеш, коли дороги не знаєш. 16. Сокира, з якою не ходять по лісу, іржавіє. 17. Як до роботи: «Ой, живіт болить!», а як кличуть їсти: «Де моя велика ложка?» (*Нар. творчість*).

470. Розгляньте таблицю. Поясніть уживання розділових знаків у складнопідрядних реченнях.

Розділові знаки у складнопідрядних реченнях

Правила	Приклади
Коми ставляться	
Між частинами складнопідрядних речень, що мають свої синтаксичні центри	<i>Ой вербо, вербо, де ти росла, що твоє листячко вода знесла?</i> (<i>Нар. творчість</i>).
Коми не ставляться	
Якщо підрядна частина починається з частки <i>не</i>	<i>Якби ти знав не коли телефонували, а що переказували.</i>
Якщо підрядна частина складається з одного слова	<i>Щось тобі переказували, та не знаю що.</i>

Якщо підрядні однорідні частини пов'язуються одиничним еднальним або розділовим сполучником	Спитайте, коли відбудеться концерт і скільки коштує квиток.
Крапка з комою ставляться	
Між ускладненими або віддаленими за змістом частинами може ставитися крапка з комою	<i>Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками (І. Нечуй-Левицький).</i>
Тире або кома і тире ставляться	
Якщо у допустовому складнопідрядному головна частина вимовляється з різким підсиленням тону (з метою інтонаційного і смислового її виділення), то між частинами складнопідрядного речення ставиться кома і тире	<i>Скільки б ми таких кубків гірких не пили, — ще зостанеться ціле море (Леся Українка).</i>
Двокрапка ставиться	
Двокрапка замість коми може ставитися, якщо в головній частині є слово, що вимагає роз'яснення	<i>Лисичка подала у суд таку бомагу: що бачила вона, як попелястий Віл на панській винниці пив, як мошенник, брагу, їв сіно, і овес, і сіль (Л. Глібов).</i>

471. І. Прочитайте. Поясніть пунктограми в складнопідрядних реченнях, працюючи в парах.

1. Вмираєш поступово в своїх творах, бо ніхто ніколи не задумується, чю співає пісню, ніхто не повірить, що оці саянні мусії, які світитимуться крізь віки, викладені тобою (*П. Загребельний*). 2. Всяке розумне зрозуміло, що нам у своїй словесності ні за ким слідом іти, як тільки за своїм генієм народним, який мовчить у наших панських та чернечих літописах, нишком живе в звичаях і голосно говорить тільки в народній думі та пісні (*П. Куліш*). 3. У попередні роки ми вже стільки наслухались про те, яка наша література недосконала порівняно з літературою «старшого брата», або киргизською, або ще якоюсь, і ці докори найчастіше висловлювались тими, хто знав — не міг не знати! — як жилося в імперії, чи царській, чи сусловській, українському слову, крізь які терни утисків та репресій доводилося йому пробиватись до людей (*В. Яременко*). 4. Хоч знаєш, знаєш, добре знаєш, як я люблю тебе без тями, як мучусь довгими ночами і як літа вже за літами свій біль, свій жаль, свої піс-

ні у серці здавлюю на дні (І. Франко). 5. В історичних нарисах різних сфер культури зустрічаємо також відтинки часу, характеризовані за змістом досить невиразно, наприклад, за століттями або за певними подіями, що подають якісь хронологічні межі, не обмежуючи епохи за її культурним змістом; щоб узяти приклади з української історії, згадаймо хоч би «добу руїни», добу «національного відродження» тощо (Д. Чижевський).

II. Проведіть дослідження. З'ясуйте, в чому відмінність між сполучниками і сполучними словами.

472. Ознайомтеся з таблицею. Поясніть уживання розділових знаків у безсполучникових складних реченнях. Самостійно доберіть по два приклади речень на кожне правило.

Розділові знаки в безсполучникових складних реченнях

Правила	Приклади
Кома, крапка з комою ставляться	
Між однорідними частинами ставиться кома	<i>Пан гуляв у себе в замку, у ярмі стогнали люди (Леся Українка); На білу гречку впали роси, веселі бджоли одгули, замовкло поле стоголосе В обіймах золотої мли (М. Рильський).</i>
Якщо рівноправні поширені частини віддалені за змістом, то можна поставити й крапку з комою	<i>Наче зачарований велетень стояв ліс... В ньому було тихо; холодне повітря від лютого морозу, здається, загусло, ані ворухнеться (Панас Мирний).</i>
Тире ставиться	
Якщо між предикативними частинами протиставні або допустові відношення (можна вставити сполучник <i>а</i>)	<i>Не зоря ясна темної ночі в небі грає — дівоча врода пестить та гріє похмуру душу! (Панас Мирний).</i>
Якщо у першій частині вказується на час або умову дії, про яку йдеться в другій частині (можна вставити сполучники <i>якщо, коли</i>)	<i>Робиш добро — не кайся, робиш зло — зла сподівайся (Нар. творчість).</i>
Якщо друга частина виражає наслідок або причину того, про що говориться в першій частині (можна вставити <i>через це, тому</i>)	<i>Повіяв вітер по долині — пішла дібровою луна (Т. Шевченко).</i>
Якщо друга частина містить порівняння з тим, про що говориться в першій частині (можна вставити <i>немов</i>)	<i>Говорить — шовком вишиває (Нар. творчість); Подивилась ясно — заспівали скрипки (П. Тичина).</i>

Якщо друга частина виражає пояснювальні відношення у формі раптово сприйнятого	<i>Оглянувся — на порозі мати стоїть (І. Багрянний).</i>
Двокрапка ставиться	
Якщо друга частина виражає причину того, про що говориться в першій (можна вставити <i>чому</i>) або розкриває зміст попередньої (можна вставити <i>a same</i>)	<i>Погасли вечірні огні: усі спочивають у сні (Леся Українка); В душі у мене інші бажання: Я тільки думкою на світі буду жить (Леся Українка).</i>

473. І. Напишіть диктант. Прокоментуйте правила вживання розділових знаків.

КОРОНУВАННЯ ЯРОСЛАВА

В митрополита дрижали руки, коли підняв він золотий вінець, щоб покласти на голову Ярославові. Досі не знати було простим смертним, звідки беруться імператорські корони. Вони існували мовби завжди, переходили в спадок разом з цілими імперіями. Візантійські імператори привезли вінці з Риму, німецький імператор здійняв корону з мертвого Карла Великого, відкривши його гробницю в Аахені, польський Болеслав одержав корону від Папи Римського. Ярослав не став ждати, поки хтось пришле йому вінець: звелів своїм майстрам викувати з руського золота, і ось митрополит чинив мало не святотатство, але не міг опиратися княжій волі, тішачи себе надією, що, кому треба, легко може змаловажити кесарство Ярославове і звати його по-старому князем.

Він наклав на князя вінець, пробурмотів благословення і необхідні при цьому слова: «Вінчається на кесаря землі Руської раб Божий Георгій, рекомий Ярослав», але мало хто тямив по-ромейському, тому в молитві, яку відразу ж сотворено слов'янською мовою, многазди повторювано слово «кесар», щоб запало воно в днині в голови киян і, можливо, швидше розійшлося по всіх усядах.

Після молитви коронований Ярослав урочисто відведений був од вівтаря до наготовленого поблизу трона. Дав єпископам поцілунок миру, сів на троні, простягнув руку для поцілунку княгині Ірині, яка після того сіла поряд на нижчому стільці, вся церква заспівала «Господи, помилуй!», і розпочався великий молебень.

Пам'ятник Ярославу Мудрому в Києві

Згодом мало бути велике пирування кесаря з дружиною і людьми знатними, мав би вважати Ярослав той день найщасливішим у своєму житті, але добре відав, що, хоч як називайся, не сягає твоє могуття повсюдно, є перепони, не уникнути гіркоти поразок.

Без нього виростає в Шуйці його донька, про яку й не знав нічого, не захотіла показати йому Шуйця Ярослави, коли ж спробував застосувати владу і силу, втекла дівчина і щезла з Новгороду. Те саме повторилося в Києві. Ось де межа влади: вільна людина (П. Загребельний).

II. З якого твору взято уривок? Яким постає Ярослав Мудрий у вашій уяві? Чому, на вашу думку, саме цю історичну особу було обрано переможцем телепроєкту «Великі українці»?

III. Випишіть із тексту історизми. З'ясуйте їхню стилістичну роль. Чим відрізняються історизми від архаїзмів?

Спілкування

474. Складіть таблицю «Розділові знаки в складному реченні». Підготуйте презентацію цієї теми і виступіть перед учнями 9 класу.

475. Підготуйте тести за розділом «Пунктуація». Проведіть конкурс на кращі тести.

До збереження знань

Литвин І. В., Литвин С. І. Сучасна українська мова в схемах і таблицях. — К., 2005.

Мацько Л. І., Мацько О. М., Сидоренко О. М. Українська мова. — Донецьк, 2003.

Олійник О. Б. Сучасна українська мова: опорні конспекти. — К., 2008.

Пентиліук М. І., Іващенко О. В. Українська мова: підручник-комплект. — К., 2001.

Плющ М. Я., Грипас Н. Я. Українська мова: довідник. — К., 2002.

Потапенко О. І. Цікаве мовознавство. — Біла Церква, 1996.

Стоян Л. М. Українська мова: орфографія і пунктуація. — К., 2005.

Ющук І. П. Українська мова. — К., 2004.

Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. — К., 2006.

Риторика як наука і мистецтво слова

Ваші завдання

- розуміти* основні поняття риторики;
- будувати* виступи з урахуванням мовної форми промови, різних видів аргументації;
- розрізняти* види красномовства;
- визначати* особливості академічного, ділового, духовного, соціально-побутового красномовства, театральної та педагогічної риторики;
- аналізувати* праці видатних ораторів Давньої Греції, Давнього Риму, України, діячів культури;
- складати* власні промови суспільного призначення;
- брати участь* у прилюдних і полемічних діалогах.

§ 41. РИТОРИКА ЯК НАУКА І МИСТЕЦТВО СЛОВА.
РИТОР І ОРАТОР. РИТОРИЧНІ ІДЕАЛИ В РІЗНІ
ЕПОХИ

Мовознавчі студії

476. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Випишіть ключові слова. Складіть конспект тексту.

Французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері, переживши не один день самотності, писав: «Найвища радість на землі — це радість спілкування». Усе життя сучасної людини пов'язане зі спілкуванням, бо без нього неможливо вести ділові бесіди, переговори, презентації тощо. Щоб бути успішною людиною сьогодні, треба володіти мистецтвом спілкування. Красномовство — сила, за допомогою якої вдається впливати на світ, змінювати його, реалізуючи власну волю. Той, хто добре володіє словом, здатен навіть своїх супротивників перетворити на друзів. Давня цікавість людей до можливостей слова спричинилася до виникнення спеціальної науки красномовства — риторики.

Термін *риторика* походить від грецького *rhetorikē* — наука про ораторське мистецтво. Наука про красномовство виникла як спроба осмислити закономірності гарного мовлення прозою ще в античному світі. Отже, **риторика** — це наука про способи переконання, ефективні форми впливу (переважно мовного) на аудиторію з урахуванням її особливостей.

У Давній Греції основним призначенням риторики було *розроблення прийомів переконання*. Уже в IV столітті до нової доби риторика досягла значного ступеня розвитку.

Риторика як наука тепер складається з трьох частин: **історія риторики, теорія риторики, практична риторика**. Історія риторики описує, як розвивалася ця наука у Давній Греції та Римі, Давньому Єгипті, Індії, Китаї та інших країнах у різні часи. Як наука риторика була розроблена Арістотелем, Цицероном, Квінтіліаном, Сократом, Демосфеном та іншими античними мислителями й ораторами.

Риторика, за грецьким вченням, складається з п'яти розділів:

- наука про добір матеріалу для промов;
- його розташування;
- словесне вираження;
- запам'ятовування;
- виголошення.

Отже, щоб ваш виступ був переконливим, його треба підготувати за всіма правилами риторичної науки (С. Абрамович).

II. Проведіть взаємоконтроль за запитаннями.

- 1) Яка наука називається риторикою?
- 2) Кого із засновників науки ви запам'ятали?
- 3) Як розуміли риторичку в античній Греції?
- 4) З яких розділів складалася давньогрецька риторика?

477. Об'єднайтеся в пари й опрацюйте текст. Поясніть, чим відрізняється *ритор* від *оратора*. Випишіть і запам'ятайте навички і вміння, якими повинен володіти оратор.

В античному світі поняття *ритор* і *оратор* не вважалися тотожними. **Ритор** був не тільки оратором, промовцем, а й викладачем риторички. В українських братських школах так називали вчителів риторички. **Оратор** (від лат. *orator*) — особа, яка виголошує промову.

Щоб виступати публічно, оратор повинен володіти спеціальними навичками і вміннями. За визначенням психологів, **навички** — це здібності виконувати ту чи іншу роботу якнайкраще.

Успіх публічного виступу залежить від того, наскільки оратор володіє предметом мовлення. Тільки тоді, коли промовець компетентний у темі свого виступу, має необхідну суму знань, ерудований, якщо він уміє розповісти аудиторії багато цікавого, навести нові невідомі факти, зуміє відповісти на поставлені запитання, він може розраховувати на успіх у слухачів.

Оратор повинен зважати на те, *чого від нього очікує конкретна аудиторія*, а не просто виходити до трибуни, аби «самовиразитися». Він мусить думати не лише про те, як він «сприймається», чи матиме успіх; важливим є те, що відбувається у свідомості слухача. **Мета промови** — досягти бажаної реакції аудиторії. Оратор не повинен відчувати себе зверхною істотою. Він мусить мати слухача «у власній голові», бути співрозмовником, а не «бити аудиторію високими словами». Тому промова оратора в основному має бути подібна до звичайної бесіди.

У Давній Греції вважали, що оратору необхідні природні здібності до красномовства, дар слова. Пізніше стали розмежовувати красномовство й уміння говорити публічно. Так, Анатолій Коні писав: «Якщо красномовство — це дарунок природи, то уміння говорити формується у процесі повсякденної праці, системних тренувань і вправ. Отже, «золотим оратором» публічних виступів може бути тільки той, хто має бажання ним стати, хто прагне до цього, хто багато над собою працює». На це звертав увагу й американський дослідник Дейл Карнегі та чеський учений Іржі Томан: «Для того щоб навчитися добре, змістовно говорити, необхідно збагачувати свої знання й досвід, удосконалювати освіту, тобто всебічно розвивати свою особистість».

Отже, оратор має оволодіти такими основними навичками:

- добирати літературу;
- вивчати дібрані джерела;
- складати план;
- володіти собою;
- орієнтуватися в часі.

З набутих навичок формуються вміння оратора:

- самостійно готувати виступ;
- зрозуміло й переконливо викладати матеріал;
- відповідати на запитання слухачів;
- установлювати й підтримувати контакт з аудиторією;
- використовувати різні засоби навчання.

Якщо немає таких навичок та вмінь, спілкування оратора зі слухачами не матиме успіху (За С. Абрамович, Л. Нечволод).

478. Подискутуйте на тему «Чи кожна людина може стати оратором?».

Практика

479. Прочитайте уривок із твору Цицерона «Про ораторське мистецтво». Складіть перелік вимог, які він висував до оратора. Прокоментуйте, наскільки вони актуальні.

Складність красномовства пояснюється тим, що красномовство... народжується з багатьох знань і старань... Тут необхідно засвоїти найрізноманітніші знання, без яких швидкість у словах є безглуздою і смішною; необхідно надати краси самому мовленню, і не лише доборою, а й розташуванням слів; й усі поруки душі, якими природа наділила рід людський, необхідно вивчити до тонкощів, тому що вся міць і мистецтво красномовства полягають у тому, щоб або заспокоювати, або збуджувати душі слухачів. До всього цього мають приєднатися дотепність і гумор, освіта, гідна вільної людини, швидкість і стислість як у відбитті нападу, так і в нападі, сповненому тонкої вишуканості і гречності. Крім того, необхідно знати всю історію давнього світу, щоб черпати з неї приклади; не можна також не враховувати знайомства із законами й цивільним правом... Промовець мусить стежити і за жестикуляцією, і за виразом обличчя, і за звуками та відтінками голосу...

Усі сили і здібності оратор мусить спрямувати на виконання таких п'яти завдань: по-перше, він повинен відшукати зміст для своєї промови; по-друге, розташувати знайдене по порядку, зваживши й оцінивши кожен доказ; по-третьє, осягти й прикрасити усе це словами; по-четверте, зміцнити промову в пам'яті; по-п'яте, виголосити її достойно і приємно. ...Оратор має пам'ятати: неможливо викликати в слухача ні жалю, ні ненависті, ні ворожості, ні страху, ні слів співчуття, якщо усі ці

почуття... не будуть виражені на його обличчі. ...Наука тільки вказує, де шукати і де знаходити те, що ти прагнеш знайти, рещта досягається старанністю, увагою, обдумуванням, пильністю, наполегливістю, працею...

480. Поясніть зміст висловлювань.

1. Оратор багатий не лише на слова, а й на думки (*Цицерон*).
2. Оратор повинен бути людиною справедливою і тямучою у справах справедливості (*Платон*).
3. Саме промова солідна, пишна, яка відповідає і почуттям, і думкам слухачів, становить невід'ємне надбання оратора (*Цицерон*).
4. Оратор одночасно розгромлює і ранить усіх тією самою зброєю і тим самим ударом... (*Ф. Прокопович*).
5. Оратором є лише той, хто в змозі говорити з кожного питання гарно, вишукано й переконливо, відповідно до важливості предмета, на користь часові і для задоволення слухачів (*Тацит*).
6. Риторика — цариця думки і княгиня мистецтв (*Ф. Прокопович*).

481. Укладіть тлумачний словник зі слів *риторика, ритор, оратор, красномовство, промова, неориторика*.

Спілкування

482. Попрацюйте в парах. Складіть діалог, даючи відповіді на запитання та виконуючи завдання.

1. Що таке спілкування?
2. Накресліть схему «Процес спілкування» і прокоментуйте її.
3. Яка наука називається риторикою?
4. Де і коли зародилась риторика?
5. Кого називають оратором?
6. Які вимоги ставляться до оратора?
7. Поясніть вислів «*Красномовство — це мистецтво керувати умами*» (*Платон*).
8. Як називають сучасну риторичку?
9. Назвіть види красномовства та сфери їх використання у суспільстві.

483. Знайдіть в українській літературі зразки ораторського мистецтва: а) «Золоте слово» князя Святослава («Слово про похід Ігорів»); б) «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона; в) «Алфавіт або Буквар мира» Григорія Сковороди. Підготуйте і проведіть презентацію цих творів у класі.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яка наука називається *риторикою*?
2. Кого називають ораторами?
3. Яка відмінність між оратором і ритором?
4. Які вимоги ставляться до оратора?
5. Як змінюються риторичні ідеали людства?

Мовознавчі студії

484. Опрацюйте текст. Які вимоги ставляться до промови? Зафіксуйте їх у вигляді стислого плану або тез.

У риторичі на першому місці за важливістю є зміст **письмового тексту чи промови** з певної теми, який може забезпечити лише добре обізнана людина. Цицерон з цього приводу зауважував: «Промова повинна розцвітати й розгортатися на основі повного знання предмета; коли ж за нею не стоїть зміст засвоєний та пізнаний оратором, то словесне її вираження уявляється пустою дитячою балаканиною». Найважливіші показники змісту — його багатство, глибина, новизна. Тому ораторові, щоб забезпечити ці ознаки тексту промови, необхідно мати широкий кругозір, добру фахову підготовку, тобто, з одного боку, знати трохи про все, а з другого, — все про дещо. Для цього потрібно регулярно читати пресу, популярні наукові тижневики та спеціальні журнали й книги, стежити за передачами по радіо й телебаченню, за політичним, громадським, культурним та спортивним життям, за технічним розвитком, володіти вмінням пошуку інформації в Інтернеті. Потрібно дивитися фільми, театральні вистави, відвідувати концерти, музеї, виставки тощо, аналізувати оцінки їх критиками. Це збагатить ваш духовний світ, полегшить пошук матеріалу для виступу.

Пошук матеріалу для виступу називається **інтенцією**. Виробіть звичку постійно збирати і впорядковувати важливу й цікаву інформацію в спеціальній картотеці. Не забувайте при цьому вказувати джерело інформації.

Дібравши потрібний матеріал, оратор має підготувати текст виступу. Насамперед належним чином дібраний зміст необхідно розташувати. Розташування матеріалу (вступ, виклад, розробка теми, висновки) називається **диспозицією**.

Логіка викладу матеріалу залежить передусім від провідного типу мовлення. Так, якщо це *розповідь*, то її будова складається з таких елементів: *вступ, зав'язка, розвиток дії, кульмінація і розв'язка*.

Багатство, глибину і стрункність викладу змісту промовець може забезпечити лише тоді, коли добре відповідне мовне оформлення, яке має бути правильним, виразним, доцільним, точним, багатим, свіжим, довершеним. Досконалий за змістом, будовою, мовним оформленням текст треба виголосити майстерно, переконливо (За Л. Скуратівським).

485. Прочитайте промову відомого античного оратора Горгія. Визначте, який тип мовлення обрав промовець. Доведіть, що мовне оформлення промови логічне, доцільне.

Славою служить місту сміливість, тілу — краса, духу — розумність, мовленню — правильність; все протилежне цьому — лише безславність. Слово — найвеличніший володар: видом мале й непомітне, а справи творить чудові — може страх припинити і печаль відвернути, викликати радість, поселити жалість.

Однакову могутність мають і сила слова для стану душі, і склад ліків для відчуттів тіла. Подібно до того, як із ліків різні по-різному виводять соки з тіла й одні припиняють хвороби, інші ж — життя — так само й промови: одні засмучують, інші захоплюють, цих лякають, а іншим, хто слухає їх, вони хоробрість навіюють. Буває, недобрим своїм переконанням душу вони задаровують і заворожують.

486. І. Прочитайте. Розкажіть, про що повинен пам'ятати оратор-початківець, складаючи текст промови. Випишіть ключові слова.

Початківець (та й не лише) мусить після попередньої роботи (збирання матеріалу) скласти картки за логікою розвитку теми й переписати їх у вигляді вже звичайного тексту, щось додаючи, поширюючи, а від чогось, можливо, і відмовляючись. Тут потрібно добре продумати **композицію** промови. Після запису слід уважно прочитати текст, звертаючи увагу на те, чи *точно дібрані слова*; чи відповідають вони меті промови, аудиторії, до якої вона буде звернена; чи не будуть деякі слова «випадати» з тексту стилістично; чи наявні елементи художності в тексті (метафори, порівняння, епітети). Необхідно також простежити, чи не втратилися логічність та доказовість думок, чи не перевантажений ваш текст цитатами та прикладами.

Текст, що виникає в результаті цієї роботи, може знадобитися не один раз. Оновлення тексту перед кожним виступом — річ звичайна. Але добре, коли текст в основі своїй уже є.

Далі оратор проводить графічну підготовку написаного тексту, тобто, розмічає його знаками партитури: виділяє найбільш важливі місця або такі, що залишають простір для неточного тлумачення.

Для цього використовуються такі **знаки партитури**:

1. Рядкові:

- фразові паузи — / (коротка); // (довша); /// (найдовша);
- дужки ромбічні (< >), якими варто позначати вставні слова та речення;

- дужки квадратні [ ] вживаються, коли варто додати слово (слова), яке допомогло б утримати певний зміст речення, знайти потрібну інтонацію;
- лапки (“ ”), в які беруться слова, що вимовляються з інтонацією іронії;

2. Надрядкові:

- знак наголосу (´), якщо для вас якісь слова в тексті нові, і ви не знаєте, як правильно поставити наголос, уточніть за словником і позначте на письмі;
- підвищення тону (/) — знак, який означає незавершеність вислову, непевність тощо;
- пониження тону (\ ) — знак, який знаменує завершення вислову, речення;
- злам інтонації (^) використовується при зламі інтонаційного малюнка (від підвищення до пониження і навпаки);

3. Підрядкові:

- логічний наголос (—) — це знак партитури, який виділяє семантичний центр фрази (слово або групу слів), він змінюється залежно від мети, якої хоче досягти оратор;
- уповільнення темпу (— —) — цей знак використовується для того, щоб зафіксувати увагу на слові (словах), що для промовця є ключовими;
- прискорення темпу (→) — використовується для позначення вторинності, додаткового характеру інформації;
- легато (∪) — використовується для позначення злиття слів у вимові, коли вони вимовляються як одне ціле.

Тим, хто прагне стати справжнім оратором, необхідно тренуватися й у виголошенні промови вголос, дотримуючись знаків партитури (М. Чикарькова).

II. Що таке ораторські знаки партитури і для чого вони слугують? Назвіть ці знаки та наведіть приклади.

- 487.** Доберіть висловлювання (промову) одного з відомих діячів культури, мистецтва. Запишіть і розмітьте текст знаками партитури.

Спискування

- 488.** Доберіть матеріал на тему «Книги — річки, що наповнюють Всесвіт» (Ярослав Мудрий). Складіть план і напишіть текст промови. Виголосіть промову в класі.

- 489.** Прокоментуйте вислови ораторів. Якої думки дотримуетесь ви? Чи обов'язково писати текст промови?

1. Як корабель продовжує рухатися, коли починають гребти, так і промова, діставши поштовх від письмових заміток, продовжує йти тим самим шляхом навіть тоді, коли виписки вже скінчилися (Цицерон). 2. Я, хто не писав виступів, дозволю

собі сказати молодим ораторам: нічого не пишеть задалегідь, не витрачайте марно час, не покладайтеся на допомогу цих творів, складених у кабінетах (А. Коні). 3. Лише за допомогою написання можна досягти прекрасної промови (Квінтіліан).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як будується риторичний текст?
2. Що треба знати ораторові про партитуру промови?
3. Що таке *інтенція*? *диспозиція*?

§ 43. МЕТОДИ ВИКЛАДУ МАТЕРІАЛУ. ТЕЗА Й АРГУМЕНТАЦІЯ. ВИДИ АРГУМЕНТАЦІЇ

Мовознавчі студії

490. Опрацюйте теоретичний матеріал. Стисло перекажіть його зміст.

Готуючи промову, насамперед треба логічно сформулювати тезу, правильність якої ви хочете довести. Теза має бути *дискутабельною*, тобто такою, щоб її можна було обговорювати. Якщо з-поміж слухачів будуть прихильники і не прихильники її, то ваші аргументи будуть цікаві всім.

Якщо ви хочете переконати слухачів у правильності того, що говорите, треба неодмінно дібрати вагомі *аргументи*. **Аргументація** може бути проведена у формі дедуктивного міркування (від загального до конкретного) або у формі недедуктивного (правдоподібного) міркування. Відповідно вони називаються *дедуктивна* і *недедуктивна (правдоподібна) аргументація*. Дедуктивна аргументація — це обґрунтування тези на підставі аргументів, які були прийняті раніше як істинні. Наприклад: *Злочин може бути вчинений умисно або з необережності. Цей злочин вчинений умисно. Отже, він не вчинений з необережності.* Недедуктивна (правдоподібна) аргументація означає, що за допомогою правдоподібних міркувань можна обґрунтувати лише певний ступінь ймовірності тези. Довести істинність тези таким способом неможливо.

Аргументація може бути **простою** і **складною**. Проста аргументація має один доказ, а складна — декілька (І. Хоменко).

491. Опрацюйте теоретичний матеріал. Підготуйте алгоритм аналізу аргументації.

Будь-яка суперечка починається з тези, яка може прийматися чи не прийматися. Тезу треба формулювати чітко і ясно. Для цього слід визначити, чи всі терміни, слова і словосполучення, що застосовуються в тезі, є зрозумілими.

Кожен учасник суперечки відстоює ту чи ту точку зору. Той, хто висуває та обґрунтовує певну точку зору, — **пропонент**. А той, хто піддає сумніву або заперечує істинність або слушність точки зору пропонента, — **опонент**. Головним об'єктом аргументованого впливу у спорі є аудиторія. **Аудиторія** — це колектив, який має свої переконання, свої позиції, точки зору з приводу обговорюваного питання.

Точка зору — це думка, яка фіксує ставлення людини до твердження, змістом якого є певна пропозиція. Наприклад, твердження: *Позаземні цивілізації існують*. — Позитивна точка зору: *Я думаю, що позаземні цивілізації існують*. Негативна точка зору: *Я не думаю, що позаземні цивілізації існують*. Нейтральна точка зору: *Я не знаю, існують чи ні позаземні цивілізації*. Розходження в думках і є передумовою суперечки. Захищаючи свою точку зору, пропонент і опонент вдаються до аргументації.

Аргументація — це діяльність учасника суперечки, спрямована на захист своєї точки зору і переконання співрозмовника в її прийнятності.

Суперечник може звертатися безпосередньо до дійсності (експеримент, спостереження). Таку аргументацію називають **емпіричною**.

Якщо точка зору позитивна, то захист полягає в **обґрунтуванні** твердження, яке вона містить. Окремим видом обґрунтування є доведення — встановлення хибності твердження.

Точка зору є об'єктом аргументації. **Аргументи** — це висловлювання, якими обґрунтовують або критикують точку зору.

Правила вибору аргументів:

- * аргументи мають формулюватися ясно і чітко, у доступній для співрозмовника формі;
- * аргументами можуть бути висловлювання, повністю або частково обґрунтовані;
- * обґрунтування аргументів може проводитися незалежно від тези;
- * аргументи мають бути достатніми для обґрунтування тези;
- * аргументи мають відповідати тезі.

Отже, аргументація має таку **структуру**: *теза* → *аргументи* (За І. Хоменко).

492. Об'єднайтесь у пари. Прочитайте текст. Випишіть ключові слова. Сформулюйте визначення поданих термінів, проведіть взаємоперевірку засвоєних знань.

Доказова аргументація — це не що інше, як доведення. Формою такої аргументації має бути дедуктивне міркування. Теза в цьому випадку — достовірне твердження.

Основне завдання доведення полягає у ствердженні істинності певної тези. Наприклад: *Пожежа не була задумана людиною. Отже, пожежа викликана непередбачуваним випадком. Згадайте, комірник, зачинаючи комору з тютюном, уже чув слабкий запах гару, полум'я ніхто не бачив. Отже, причиною було щось мікроскопічне, маленьке, яке діяло досить мляво, повільно, ледве помітно, — причина була такою слабою, що вона викликала лише тління, сморід, задимлення і не викликала навіть вогню. Тільки дрібниця, тільки не загашена цигарка або іскра від неї могла подіяти таким чином (С. Андрієвський).*

Недоказова аргументація буває трьох видів. *Перший вид:* істинність аргументів не встановлена, тобто всі аргументи (або деякі) не є достовірними твердженнями. Форма аргументації — дедуктивне міркування; теза — правдоподібне твердження. *Другий вид:* аргументи є достовірними твердженнями, тобто їх істинність уже встановлена; форма аргументації — недедуктивне (правдоподібне) міркування; теза — правдоподібне твердження. *Третій вид:* аргументи не є достовірними твердженнями; форма аргументації — недедуктивне (правдоподібне) міркування; теза — правдоподібне твердження.

Існує **пряма і непряма аргументація**. У випадку **прямої аргументації** міркування спрямоване від аргументів до тези. Теза безпосередньо обґрунтовується аргументами. Наприклад, **аргументи:**

1. *Якщо дерево загорілося з вершка, то в нього вдарила блискавка.*

2. *Вночі була сильна гроза.*

Теза: *Дерево загорілося внаслідок удару блискавки під час нічної грози.*

У **непрямій аргументації** істинність тези обґрунтовується шляхом встановлення хибності (малого ступеня правдоподібності) антитези. Така аргументація буває двох видів: апологічна та розділова.

У випадку **апологічної аргументації** хід матеріалу міркування такий: теза (Т) заперечується (не-Т). Заперечення називається **антитезою**. Аргумент виявляє протиріччя між «Т» і «не-Т». З чого робиться висновок про хибність антитези й істинність тези. Наприклад: *Трьом мудрецям показали білі й чорні ковпаки і сказали: «Хто з вас здогадається, якого кольору ковпак у нього на голові, той і наймудріший». Зав'язавши очі, мудрецям надягли ковпаки. Очі розв'язали, але мудреці довго сиділи мовчки, дивлячись один на одного. Нарешті один вигукнув: «На мені білий ковпак!» Як він здогадався? Хід міркувань мудреця міг бути таким: «Якщо два інших мудреці*

не кричать: «На мені білий ковпак!», значить, на мені не чорний ковпак, а білий».

Розділова аргументація — це обґрунтування тези, яке буде-тьється на тому, що тези (Т) протиставляються декілька положень, кожне з яких претендує на роль тези і повністю або частково виключає інші припущення. Необхідно довести безпідставність усіх інших припущень і тим самим ствердити істинність тези, що залишилась.

Одним із видів аргументації у промові може бути посилення на авторитет відомого вченого або спеціаліста. Іншою формою доказу є аргумент, побудований на взаємозалежності причини й наслідку. Наприклад: *Якщо на ту саму зарплату можна купити менше товару, то в країні інфляція*. Ще однією формою доказу є аргумент, побудований на аналогії. Наприклад: *Якщо два предмети схожі в чомусь одному, то можна припустити, що вони схожі і в іншому* (І. Хоменко).

493. Прочитайте. Який зв'язок між критикою і спростуванням? Чи можуть в аргументації та критиці застосовуватися однакові аргументи?

Критика — це обґрунтування безпідставності процесу аргументації, який відбувався раніше. У структурі критики є тези та аргументи.

Розрізняють три види критики: критику тези, критику аргументів і критику форми (схеми, демонстрації).

Критика тези — це вид критики, спрямований на обґрунтування безпідставності (хибності, малого ступеня правдоподібності) тези, яку висуває пропонент.

З наявних аргументів виводять усі можливі наслідки, аналізують їх, з'ясовують, що вони суперечать один одному, фактам дійсності і на цій підставі роблять висновок про безпідставність тези. Це пряма критика тези.

Непряма критика тези базується на обґрунтуванні анти-тези.

Критика аргументів — це вид критики, який спрямований на обґрунтування безпідставності (хибності) аргументів, які застосовує пропонент для обґрунтування тези. Наприклад, пропонент навів не зовсім достовірні дані, дуже вільно узагальнив статистичні відомості або результати соціологічних опитувань населення тощо.

Критика форми (схеми, демонстрації) — це вид критики, спрямований на обґрунтування безпідставності форми аргументації, яку застосовує пропонент.

Наприклад, відсутній зв'язок між тезою й аргументацією, нескоординований початок і кінець аргументації. Така критика руйнує аргументацію, але не встановлює хибність тези (За І. Хоменко).

494. Знайдіть пропущену ланку в доказах. Визначте, які з доказів побудовані на індукції, а які — на дедукції.

1. Усі вчителі не тільки навчають, а й виховують учнів. Катерина Петрівна навчає й виховує учнів.

2. Агатангел Кримський знав 63 мови. А. Кримський — поліглот.

3. Ми любимо природу рідного краю. Ми любимо рослини рідного краю.

4. У цьому році ми братимемо участь у зовнішньому тестуванні випускників. У цьому році я братиму участь у зовнішньому тестуванні як випускник.

5. У нашій родині всі люблять читати художню літературу. Моя сестра любить читати художню літературу.

495. Доберіть аргументи до тез.

1. Я переконаний, що без вищої освіти сучасна людина не зможе зробити кар'єру.

2. Я тої думки, що не може бути творцем людина, яка не відчула музики слова (*К. Гордієнко*).

3. Олег хоче вивчати французьку мову.

4. Діти — це майбутнє України.

496. Сформулюйте тезу за поданими аргументами.

По-перше, усі сини спадкоємця є його нащадками.

По-друге, усі нащадки спадкоємця є спадкоємцями, які не можуть бути позбавлені спадку.

Отже, всі сини спадкоємця є його спадкоємцями, які не можуть бути позбавлені спадку (*І. Хоменко*).

497. Проаналізуйте тексти. З'ясуйте, які з них є аргументацією, а які — критикою. Визначте їхню структуру, форму, вид.

1. Порожнечі зовсім нема. Бо порожнеча — ніщо. Отже, те, що є нічим, існувати не може (*Мелісе*).

2. НЛО справді існує. Це підтверджують численні фотографії та кінозйомки, зроблені жителями нашої планети на різних континентах (*З газети*).

3. Розвідники знають ціну собакам. У темну ніч орієнтуватися на незнайомій місцевості майже неможливо, і легко потрапити на засаду. А вірний друг — собака вчасно попередить про небезпеку, застерезливо притиснувшись до ноги розвідника. Коли ж несподівано виникне сутичка з ворогом, собака не залишатиметься стороннім глядачем, накинеться на ворога і допоможе розвідникові (*О. Губко*).

4. Злочинцю треба сказати, що він злочинець і показати, що це дуже погано. Він одразу ж перестане бути злочинцем і на перший план вийде його ідеальна людська поведінка (*Платон*).

498. Прочитайте. З'ясуйте, які види аргументації використані промовцями.

1. Посміхайтесь, і ви схуднете! Учні Університету Вандербілт підраховали, що за 15 хвилин повноцінного сміху людина втрачає понад 50 калорій. Стільки ж — коли дивиться веселу комедію або гуляє в парку 13 хвилин.

2. Палити, звичайно, шкідливо! І не тільки для здоров'я. Шотландські вчені, впродовж десятиліть вивчаючи інтелект тих, хто палить, і тих, хто не палить, виявили, що пристрась до тютюну знижує інтелект приблизно на 1%.

3. Те, що змінюється, руйнується. Те, що руйнується, гине. Отже, те, що змінюється, гине (*Лукрецій Кар*).

499. Випишіть з оповідання Артура Конан Дойла «Берилова діадема» аргументацію Шерлока Холмса банкірові Холдеру щодо винуватця зникнення діадеми. Оцініть правильність аргументації. Визначте, до якого виду вона належить.

Співучвання

500. Об'єднайтесь у пари. Розгляньте фотоілюстрацію. Сформулюйте тезу та доберіть аргументи за темою «Чому людині потрібне мистецтво».

Наодинці з мистецтвом

501. Об'єднайтеся в дві групи. Висловіть власну точку зору на порушену проблему. Чи підтримуєте ви точку зору, висловлену в тексті? Виконайте завдання за групами: 1) сформулюйте нові аргументи на підтримку висловленої точки зору; 2) сформулюйте аргументи для критики висловленої точки зору.

Найбільшою людською вадою я вважаю егоїзм. Егоїзм, байдужість, холодність — це найстрашніші риси людини, бо саме з них народжуються жахливі злочини, підлі вчинки, обман, зрада. З такими людьми не варто мати справу, не можна прислухатися до їхніх порад. Дуже прикро, що людей нерідко оцінюють «за одягом», не враховуючи їхню сутність, не заглядаючи в їхній внутрішній світ (*Л. Скуратівський*).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які вимоги до тези промови?
2. Які є види аргументації?
3. Що таке *антитеза*?
4. Яка форма аргументації може використовуватися в спорі?
5. Що таке *критика*? Які її види ви знаєте?

§ 44. ЕЛОКУЦІЯ Й ЕЛОКВЕНЦІЯ ЯК УЧЕННЯ ПРО МОВНУ ФОРМУ ПРОМОВ

Малознавісті студії

502. Прочитайте. Випишіть ключові слова, перекажіть за ними текст. Укладіть словник фігур мовлення. Пригадайте (з вивченого в 10 класі) визначення риторичних фігур і тропів, що використовуються для мовного оформлення.

Ще в Давній Греції представники однієї з філософських шкіл дійшли висновку, що можливість виражати певний зміст різними мовними засобами дає змогу добирати їх у такий спосіб, щоб використовувати як засіб психічного впливу на слухача. Пізніше було розроблено цілу систему таких засобів, частина з яких використовується і в сучасній риторичі. Їх розподіляють на дві групи: 1) **стилістичні**, або **риторичні фігури**; 2) **тропи**.

Стилістичне оформлення тексту (з орієнтацією на зрозумілість та вишуканість, яких досягають добором та поєднанням слів, використанням фігур мови) називається **елокуцією**.

У пізній античній риторичі ораторське мистецтво називали **елоквенцією**, маючи на увазі вміння промовця користуватися можливостями слова.

Античні ритори справедливо вважали, що переконати можна і шляхом логіки, і шляхом «малювання засобами художнього слова». Художній образ можна створити на рівні звуку

(фоніка) та слова (художня лексика). Однак художня гра може спостерігатися й на рівні синтаксису.

Наприклад, створення образу за допомогою приголосних (алітерації): *Жовте жито жнуть жінці (Д. Загул)*; за допомогою голосних (асонансу): *Квітка білої лілії* — буде не менш переконливим, ніж будь-який умовивід, бо дає можливість слухачеві чітко уявити предмет, дію тощо.

Джерела виразності розглядають і на лексичному рівні. Це *синоніми (неуважний, байдужий, апатичний, індіферентний, млявий, збайдужілий, безпритрасний), антоніми (світло — тінь, добро — зло), омоніми (ключ, бал)*; є вони також і на морфологічному рівні (*грубезний, старезний, малесенька, ручища, хлопчисько*).

На синтаксичному рівні оратори використовують *полісиндетони* (багатосполучниковість) — *І гуркіт, і грім, і град...* — та *асиндетони* (безсполучниковість) — *Прийшов, побачив, переміг*.

Завжди ефективними в плані образності були *фразеологізми, приказки, прислів'я, крилаті вислови й афоризми*. Вдале, доречне використання їх поживавлює публічний виступ, робить його доказовим, підтвердженням народною мудрістю чи красою думки видатних мислителів та ораторів минулого.

Виразності та образності мислення досягають найбільшою мірою за допомогою риторичних фігур: *анафори, епіфори, паралелізму, антитези, градації, інверсії, еліпсису, умовчання, риторичного звертання, риторичного запитання, повторів, цитування, гри слів, вставок, передмов, попередження* та тропів: *епітетів, порівнянь, метафор, метонімії, синекдохи, гіперболи, алегорії, уособлення, парадокса, перифрази*.

Основні функції стилістичних фігур та тропів — це вплив на слухача, привернення й підтримання його уваги, зацікавлення змістом промови, надання мовленню образності, переконливості, вишуканості і краси (*З посібника*).

503. І. Опрацюйте теоретичний матеріал. Які стильові різновиди ораторської промови вам відомі? Попрацюйте в парах, ставлячи запитання одне одному. Наведіть власні приклади сфери їх використання.

Залежно від мети висловлювання розрізняють різні стилі промов.

У *власне публіцистичному* стилі складаються доповіді, присвячені важливим суспільно-політичним питанням: промови на мітингах, зборах, доповіді й виступи на з'їздах тощо. Для нього характерні «доречні й розумні цитати, стріли іронії та навіть піднесення на висоту загальнолюдських начал» (*А. Коні*). Є кілька різновидів публіцистичного стилю: *судовий, дискусійно-діловий, церемоніальний*. Судовий — застосовують у суді. До дискусійно-ділового підстилю належать виступи

й обговорення питань виробничого, службового, громадського характеру на зборах трудових колективів, галузевих нарадах, конференціях, на засіданнях в адміністративних, наукових, навчальних, мистецьких, творчих та інших установах. До церемоніального різновиду публіцистичного стилю належать вітальні промови офіційних осіб, державних діячів, керівників делегацій; тости на урядових промовах; промови на відкритті виставок, свят; промови з нагоди ювілею, вручення нагород; напутні промови під час реєстрації шлюбу, виступи на святі народження дитини, на церемоніях посвячення в студенти, проводах в армію, на пенсію тощо.

Інструктивний стиль має орієнтувально-закличний різновид (звернення до колективу чи особи із закликом чи наказом виконати певне завдання) і **технологічний** (настанови щодо методики виконання якоїсь роботи).

Усне монологічне мовлення **пізнавального призначення** реалізується за допомогою наукового стилю, який існує в різновидах: власне науковому (доповіді й повідомлення на наукових конференціях, симпозіумах, засіданнях вчених рад), навчальному (лекції у вищих школах, пояснення вчителя), популяризаційному (публічні доповіді, бесіди, призначені для поширення серед населення наукових і технічних знань).

Інформаційний стиль має два підвиди — власне інформаційний (виступи зі звітами про діяльність колективів, повідомлення про події економічного, політичного й культурного життя) та коментарний (пояснення екскурсиводів, радіо- і телерепортажі).

Розповідний стиль функціонує у вигляді репродуктивної розповіді про події, ситуації, які мали місце, та інформативної розповіді про процеси чи явища під безпосереднім враженням очевидця (автобіографії); розповіді-переказу та розповіді фольклорно-етнографічного характеру.

Справжній оратор має володіти всіма цими стилями та їхніми різновидами, користуватися ними відповідно до мети свого виступу (За Л. Нечволод, В. Паращич).

II. Складіть таблицю стилів та їхніх різновидів, що використовуються в риторичі, зазначте жанри.

Практикум

504. Проаналізуйте тексти з погляду вживання риторичних фігур. Свої висновки підтверджуйте прикладами.

1. Патріотизм починається зі ставлення до своєї мови, яка в ряді цінностей стоїть поряд з поняттям рідного дому, батьківської хати, материнського тепла, вітчизни.

Рідна мова у людини одна. Можна оволодіти другою і третьою..., а то й багатьма, але тільки для того, щоб побачити в іншому світлі свою рідну мову, бо, як писав геніальний Тарас Шевченко: «...хто матір забуває, того Бог карає, того люди цураються, в хату не пускають».

Мова — найважливіша фортеця, яку народ повинен оберігати пильніше й відчайдушніше, ніж свої кордони. Бо, втративши кордон, державність, народ може їх відновити, а мови не відновить ніколи. Вона втратиться назавжди, а з нею і часточка культури всього людства. Мова — це найкоштовніший скарб. Заміна її чужою означала б, що народу пересадили чуже серце, вселили чужу душу. І був би вже то інший народ... (О. Іващенко).

2. Мова — це душа народу... Дитина росте, чує першу казку, першу пісню, сама лепече ту казку й пісню і розводить свій квітник слів, що чим далі — тим розростається і все пишніше буває... У її свідомості разом з материнським молоком входять картини рідної природи з усіма її особливостями, враження від них, виражені словами з тим емоційним забарвленням, яке дав їм народ у своїх піснях, казках і приповідках...

Історія живе в нашій мові, в пісні, слово нам доносить з глибин віків пристрасті, сподіванки й горе наших предків...

Люби свою мову, плекай її і дбай про неї. Це ж дорога твоя спадщина віків і поколінь. Користуйся нею, оберігай її, передай її, збагачену і ще більш розвинену, своїм дітям та онукам, а вони передадуть наступним поколінням (М. Шумило).

505. Запишіть висловлювання. З'ясуйте, які тропи використали оратори у своїх промовах, з якою метою.

1. Бо що можна уявити собі принаднішим, приємнішим, солодшим, ніж красномовство, яке, немовби забувши про себе, приковує і захоплює людські душі (Ф. Прокопович). 2. Оратор повинен стояти, як озброєний воїн у лаві, розв'язувати справи великої важливості і завжди прагнути перемогти (Квінтіліан). 3. Багатством живиться лише тіло, а душу заселяє споріднена праця. Ось де зала солодкого її бенкетування (Г. Сковорода). 4. Довженко завжди був переповнений ідеями... Свіжі красиві думки, найфантастичніші проекти — скільки він їх розсипав повсюди, щедро кидав мимохідь... (О. Гончар).

506. Визначте, до якого стилю чи його різновиду належать уривки з виступів. З'ясуйте мету цих виступів.

1. Суд виніс рішення: оскільки в ході засідання виявилися нові факти, передати матеріали слідства на дослідження.

2. Шановні наречені! Дозвольте за старим народним звичаєм зв'язати ваші руки рушником, щоб завжди були в парі й ніко-

ли не розлучалися. Хай вічним супутником вашої сім'ї будуть щастя, здоров'я й кохання.

3. Роль краєзнавчих екскурсій у житті наших вихованців дуже велика. Вони ознайомилися не тільки з різноманітною природою Полтавщини, а й з її мешканцями, чуйними, працьовитими й талановитими земляками. Вони вчаться бачити, спілкуватися, співпереживати...

Спілкування

507. Уведіть подані фразеологізми в речення. Доберіть тему і складіть міні-промову, використавши їх.

1. Жити своїм розумом. 2. Вовча думка. 3. Віри не йняти. 4. У борги залізти. 5. Задля красного слівця. 6. Завести в оману. 7. Жданики поїсти. 8. Замилювати очі. 9. Іти своєю дорогою. 10. Муки Тантала. 11. Муром стояти. 12. У поті чола. 13. Чинити свою волю.

508. Підготуйте промову до відкриття шкільного свята з нагоди Дня української писемності та мови. Доберіть уривки з поезії, фразеологізми про красу і значущість мови, уведіть їх у свій текст. Виголосіть промову в класі.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке *елокція*?
2. Що передбачає *елоквенція*?
3. Які риторичні фігури вам відомі?
4. Які стилі промов виділяють?

Розвиток мовлення

Виступ на зборах, семінарах (підготовлений і заздалегідь не підготовлений)

509. 1. Прочитайте виступ Олеся Гончара перед молоддю. Визначте тему, мету, вид, сферу використання промови, можливу аудиторію за віком, освітнім та професійним рівнем.

Як у складну епоху планетарного наступу науково-технічної революції зберегти духовну пам'ять людей? Як у тривогах нашого напруженого часу не дати вбити чи здрібнити в людині людину? Ці питання постають з особливою гостротою і хвилюють нині багатьох. Ось позавчора я одержав листа від однієї читачки. Вона пише, що хотіла б заглянути у XXI століття і побачити, якими тоді будуть люди. Бо ж так важливо знати сьогодні, як ітиме розвиток людини: буде вона вдосконалюватись, збагачуватись духовно чи прийде до остаточного порушення

гармонії — інтелект збільшуватиметься, а моральність падатиме? Отака тривога.

Відчувається, що це запитує не споживач, не дрібнодуха особа, а людина мисляча, яку хвилює майбутнє дітей, України, світу. Ми, письменники, свою місію в тому і вбачаємо, щоб робити людину духовнішою, спадкоємницею всього того доброго, що створено людством. До цього і звернуті наші думки. Нас турбує, щоб сучасника нашого не засліпив достаток, щоб у майбутнє людина йшла не здрібною, не з пригаслою, а з розквітлою духовною жагою.

Але, на жаль, у житті доводиться спостерігати речі, які засмучують: байдужість до народних святинь і традицій, неприязнь, холоднеча в стосунках, намагання жити за рахунок інших, зневага до товариша і громадської думки. Якою тут бачиться роль літератури? Звичайно, література — не підручник педагогіки, який дає рецепти на всі випадки життя. Література не дає таких рецептів, але виробляє напрям устремління, порушує суспільні проблеми й активізує людське ставлення до цих проблем, висловлює свою позицію, бо в центрі ставить людину.

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання до тексту.

1) Чим, на вашу думку, визначається зміст виступу?

2) Поміркуйте, які змістові ознаки має виступ (об'єктивність, чіткість, образність, цілеспрямованість, несподіваність, повторення, стислість, дотеп, іронія).

3) Спробуйте виділити в тексті вступ, основну частину, закінчення.

510. Прочитайте. Запишіть текст у вигляді вимог до виступу оратора.

Кожний виступ складається з трьох основних частин: початку (вступу), основної частини і закінчення (висновків).

Початок виступу має велике значення, бо саме на цьому етапі промовець має розв'язати кілька важливих завдань, від яких залежить успіх цього виступу:

- подолати хвилювання і набути впевненості;
- встановити контакт із слухачами, завоювати їхні симпатії;
- зацікавити аудиторію темою свого виступу;
- стисло схарактеризувати загальний зміст виступу і розподілити його на окремі питання.

З'явившись перед аудиторією, треба привітатися з присутніми, витримати паузу, подолати внутрішнє хвилювання й почати виступ із чогось цікавого або із суті питання, уникаючи шаблону. Це може бути випадок із життя, парадоксальне формулювання, приказка, прислів'я чи афоризм. Потім коротко охарактеризувати зміст, завдання промови, а також часткові питання, на яких оратор передбачає зупинитися.

Виклад змісту **основної частини** слід здійснювати за принципом від простого до складного, стежачи, щоб, з одного боку,

усе, що говориться, було зрозуміле слухачам, а з іншого, щоб не було банальним, усім відомим. Інформація може упорядковуватися різними способами:

1) у хронологічній послідовності, коли потрібно викласти події чи схарактеризувати певний процес роботи;

2) у формі опису певного предмета, явища, пояснення його будови, функцій, істотних ознак тощо;

3) шляхом переліку основних пунктів, характеристик, прикладів застосування, переваг;

4) шляхом викладу певних тез, їх аргументації.

До найцікавіших форм викладу належить *розповідь*, найменш цікавим з-поміж інших типів мовлення є *опис*, рівень інтересу до *роздуму* залежить від актуальності порушеної проблеми, глибини, переконливості аргументації висунутих тез, доступності самого викладу.

У *закінченні* (висновках) виступу промовець узагальнює основні думки, робить підсумок виступу, надаючи йому логічної завершеності, закінченості, цілісності і тим самим посилюючи вплив на слухача (За Л. Скуратівським).

511. І. Прочитайте текст промови. Визначте тему, основну думку. Доберіть заголовок. Визначте в ній вступ, основну частину, закінчення. Доповніть, у разі потреби, вступ і виголосіть його згідно з вимогами до промови.

«Сучасна молодь обоюдно розкіш. Їй не вистачає гарних манер, вона не визнає авторитетів і зовсім не виявляє поваги до старших», — це сказав Сократ дві тисячі триста років тому. А як справи у XXI столітті? Чи змінилася молодь на краще?

Спостерігаю щодня, як над тихою, скромною дівчиною Настею двоє її однокласників, Максим і Олег, насміхаються. З кожним тижнем їхні жарти стають все єхиднішими, грубішими, цинічнішими. Запитую юнаків, — чим пояснюють свої вчинки. Вони сміються: «А ми так розважаємося!» — «Чому ж ви обрали для своїх розваг саме цю інтелігентну і скромну дівчину?» У відповідь чую: «Вона — «принцеса Анастасія» — зі своєю інтелігентністю ніколи квитків на модний фільм не візьме... А ми все матимемо!» Так, хлопці із забезпечених сімей, а Настя живе з бабусяю-пенсіонеркою.

Отже, на першому місці — багатство, потім — войовниче хамство й егоїзм. На перший погляд, хлопці освічені, зовні інтелігентні. Але чи справді інтелігентна людина обрала б собі для змагань у дотепності, ерудиції слабкого суперника? Справді інтелігентна людина не дасть іншій людині відчувати свою перевагу в ерудиції й не дозволить собі принизити іншу людину, не буде тішитися душевними перемогами над слабкими.

З жалем констатую, що освіченість та інтелігентність не завжди супроводять одне одного. І ставлю хлопцям запитання:

— Що б ти відчув, якби публічному приниженню (подібному до того, якому ви піддавали Настю) була піддана твоя мати чи сестра?

Хлопці задумалися, зникли з обличчя зухвало-іронічні посмішки. Отже, «хто розумніший, хто сильніший — той і правий» — це просто поза, за якою немає ніякої позиції... (За С. Коваленко).

II. Доповніть висновки виступу.

512. Прочитайте текст. Допишіть відповідне закінчення промови.

Шановні старшокласники!

Одним із найважливіших кроків у житті є вибір професії. Адже займатися тим, що тебе цікавить, приносить радість — одне з найважливіших умов відчуття повноти життя.

Вибір навчального закладу, а згодом професії значною мірою впливає на все наступне життя молодого людини. Тут не можна покладатися на випадковість, квапитися. Необхідне якнайсерйозніше ставлення до цієї проблеми як батьків, так і самих молодих людей...

У в а г а! Виступ буває заздалегідь підготовленим і не підготовленим (спонтанним).

Підготовка до виступу включає: добір матеріалів, визначення структури; складання плану виступу, вибір стилю промови, попереднє ознайомлення з майбутньою аудиторією (визначення віку, статі, освіченості, професійності).

513. Обґрунтовано поясніть, як ви розумієте висловлювання архієпископа Меджі про три категорії ораторів: «Одних можна слухати, других не можна слухати, третіх не можна не слухати». До яких ораторів відносите себе ви? Чому?

514. I. Прочитайте. Складіть план, тези і конспект тексту.

Готуючись до виступу, необхідно точно визначити тему і мету його, дібрати відповідний цікавий заголовок, дізнатися про склад, кількість, вік, фах слухачів, рівень їхньої обізнаності з темою.

Тема має відповідати таким вимогам:

- бути цікавою для промовця і добре йому знайомою;
- відповідати віковим та професійним особливостям аудиторії, враховувати рівень освіченості слухачів;
- бути актуальною і корисною (матеріал має бути доступним для розуміння);
- містити проблемні, дискусійні питання.

Мета, якої промовець хоче досягти, має бути чітко визначена: поінформувати, переконати, надихнути, закликати до дії; розважити аудиторію, розширити світогляд слухачів, зацікави-

ти проблемою, захистити певну ідею, виховувати, спрямовуючи до життя за загальнолюдськими моральними принципами.

Добираючи *заголовок* виступу, слід подбати про те, щоб він був чітким, ясним, стислим, бажано без незнайомих або мало-знайомих іншомовних слів.

Після цього найголовніше — *дібрати матеріал*, що стосується обраної теми, осмислити його, вилучити зайве, впорядкувати, логічно вибудувати, виділивши композиційні частини, відшліфувати стиль, запам'ятати текст виступу і на завершення спочатку подумки, а потім і вголос проговорити, узгоджуючи з відведеним на виступ часом (*За І. Томаном*).

II. Підкресліть у конспекті ключові слова. Відтворіть за ними логічну послідовність тексту.

515. За поданими заголовками сформулюйте тему та мету виступу.

1. Твоє здоров'я в твоїх руках. 2. Мистецтво як засіб творення особистості. 3. Цілюща сила пісні. 4. Відповідальність і свобода людини. 5. Вибір професії — то вибір життєвого шляху.

 516. Доберіть із різних джерел цитати, прислів'я, приказки, вислови відомих учених, письменників до виступу на одну з тем: «Свобода слова як основа свободи взагалі»; «Маємо бути європейцями на ґрунті українському» (*П. Грабовський*); «Віра в себе — таїна життєвих успіхів» (*Л. Силенко*).

 517. Напишіть текст виступу на одну з тем: «Людина, на яку я хочу бути схожим (схожою)»; «Людина народжена для великих справ, якщо у неї вистачає сили перемогти себе саму» (*Ж. Массильон*); «Небезпека наркотиків і СНІДу».

§ 45. МЕМОРІЯ ЯК СИСТЕМА УСНОГО ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ПРОМОВ

Мовознавчі студії

 518. Прочитайте. Навіщо оратору тренуватися перед виходом до аудиторії? Які способи тренування ви можете назвати?

Щоб виступати публічно, оратор повинен провести спеціальний тренінг. Насамперед запам'ятати текст виступу в процесі кількаразового повторення його. Запам'ятовування, чи вивчення промови напам'ять, називається *меморією*. Оратор має знати, що у певних випадках «по-написаному» говорити просто необхідно. Ситуація вимагає дуже точного слововживання (наприклад, офіційна політична промова, наукова доповідь чи реферат). У такому випадку, тренуючись перед виступом, промовець повинен зосередити увагу на ло-

гічній інтонації, наголосі, на підвищенні чи зниженні тону. Виступи тривалістю 1—2 години напам'ять не вивчають. Але бувають випадки, коли з тих чи тих міркувань читати промову недоцільно (наприклад, під час вшанування ювіляра, на дипломатичних прийомах, церковній проповіді).

Тим, хто прагне стати оратором, необхідно потренуватися у виголошенні промови вдома — вголос чи мовчки. Це допоможе визначити час звучання промови, *орієнтуючись приблизно на 100—120 слів на хвилину* (саме такий темп найбільше сприятливий для аудиторії). Для досягнення цього, а також для підтримання постійного контакту зі слухачами треба добре орієнтуватися в тексті. Намагаючись запам'ятати текст, слід зосереджуватися передусім на змісті, а не на стилі. Тренуючись, промовець запам'ятовує вдало сформульовані речення, і пізніше йому не доведеться з хвилюванням імпровізувати перед слухачами.

Якщо голос глухий і тихий, потрібно ширше спиратися на дихання, дати струменю повітря з легенів звучати сильно, вільно й чисто. Кожне слово треба вимовляти чітко, не можна зливати кілька слів у якусь невиразну звукову масу. Гучність голосу на полях тексту можна позначити символами f_1 , f_2 , f_3 (від італ. *forte* — голосно).

Темп виголошення промови впливає на сприйняття її аудиторією. Якщо оратор говорить дуже швидко або повільно, слухачі втрачають стрижень розмови, а незабаром й інтерес до неї. Треба пам'ятати, що найбільш важлива інформація повинна виділятися повільнішим темпом, а другорядна — в пришвидшеному темпі.

Оратор повинен вправно користуватися інтонаціями. Монотонне проголошення промови стомлює. Неприпустима «нерішуча» інтонація. Якщо інтонація не відповідає змісту, то слухачі не засвоюють 40% промови. Відомий оратор Анатолій Коні писав: «Перед кожним виступом слід подумки осягнути план промови, так би мовити, упорядкувати свої матеріали. Коли лектор усвідомлює все те, що має говорити, це надає йому бадьорості, певності та заспокоює...» Вивчивши промову як слід, оратор ще мусить оцінити себе ніби «збоку», розробити систему жестів, попрацювати над виразом обличчя тощо (З *посібника*).

Практикум

519. Спробуйте «намалювати очима» величезну плоску цифру 8 (вісім), яка лежить ребром до вас на рівні очей однокласників. У вас має створитися враження, що ви зустрілися очима з кожним. Повторіть цей прийом кілька разів. Так робіть і під час виступу.

520. Прочитайте текст перед дзеркалом. Зазначте, скільки разів ви відірвалися від тексту і подивилися на себе. Об'єднайтеся у пари, повторіть вправу з однокласником, намагаючись якомога рідше зазирати в текст.

Минає більш як півтора століття від року високого сонця України, коли в осінь 1845 року Шевченко написав свої головні твори («Єретик», «Кавказ», «Послання...», «Давидові псалми», «Великий льох», «Заповіт»), у яких він вперше поставив великі духовні проблеми і національні принципи:

- любов до Бога і до брата свого;
- вірність Україні і самовіддана праця для неї;
- фарисейство релігійне й патріотичне як смертний гріх проти Духа;
- відповідальність за брак любові, за байдужість до долі України;
- одвертість у боротьбі — «Борітеся — поборете!»;
- цілковита духовна незалежність: «Моліться Богові одному... А більше на землі нікому не поклоніться» (В. Горбачук).

521. І. Спишіть. Розставте в тексті позначки гучності (f_1 , f_2) та темпу мовлення. Прочитайте вголос, дотримуючись позначок.

Спорт нам дарує щастя. Заняття спортом збільшує вироблення «гормонів щастя». Насамперед ендорфінів та енкефалінів. Вони полегшують проведення нервового імпульсу, який «біжить» у «центр задоволення». Збудження цього нервового центру дає нам відчуття легкості та бадьорості.

Рівень ендорфінів збільшується після інтенсивного фізичного навантаження.

Отже, якщо хочете бути щасливими, займайтеся спортом! (В. Лобановський).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Де міститься цей пам'ятник? Дізнайтеся про історію його спорудження за допомогою Інтернету. Підготуйте виступ для однокласників.

Пам'ятник
В. Лобановському

Спикування

522. Об'єднайтеся у пари. Промовте, намагаючись змалювати інтонацією відповідну ситуацію. Хто з вас виявився вправнішим оратором?

1. День видався чудовий! 2. Як ти міг не допомогти матері!
3. Це найгірший день у моєму житті... 4. Якби ви бачили її обличчя у цю мить! 5. Я лусну від сміху!

 523. Запишіть на магнітофон (диктофон) виголошений вами текст з історії чи української літератури. Відзначте недоліки вимови, темпу, тембру, пауз, дихання, інтонації тощо. Шляхом тренінгу виправте їх. Підготуйтеся до виступу в класі.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що в риториці називається *меморією*?
2. Які вправи повинен виконувати оратор для тренування дикції, голосу, дихання?
3. Які вимоги до оратора ставив Анатолій Коні?

§ 46. АНАЛІЗ ВЛАСНОЇ ПРОМОВИ. РЕЛАКСАЦІЯ

Мовознавчі студії

 524. Прочитайте текст. Складіть пам'ятку на основі сприйнятої й осмисленої інформації.

Після закінчення промови не виказуйте, що вам стало легко після того, як виступ уже позаду. **Релаксація** — розслаблення — здійснюється поступово: контролюйте своє дихання — воно має бути глибоким, розслабте м'язи рук, ніг, тулуба, голови. Неквапливо складіть папери, зберігаючи стан розслаблення, зійдіть з трибуни.

Лектору-початківцю, як правило, радять записати свій виступ на диктофон чи магнітофон для подальшого аналізу промови, визначення недоліків та усунення їх у наступному виступі.

Насамперед зверніть увагу на мовні вади, які можуть бути пов'язані чи то з недбалою вимовою, чи з нечітким формулюванням речень, чи з вибором слів. У процесі підготовки до другого виступу шляхом тренування виправте недоліки. Якщо помітили, що деякі слова ви повторюєте часто (*справді, так би мовити*), треба позбутися цієї небажаної звички. Переконайтеся, що всі іншомовні слова були для слухачів зрозумілі. Незрозумілі терміни запишіть і дайте пояснення до них.

Під час виступу ви досить часто переривали промову, реагуючи на поведінку слухачів, відповідаючи на їхні зауваження. Як наслідок — порушення логіки викладу. Необхідно відзначити в конспекті доповіді такі місця маркером, щоб, поспілкувавшись зі слухачами імпровізовано, продовжити логічний виклад промови.

Пригадайте, в якому місці промови увага слухачів послабилася, поставте в доповіді риторичні запитання — вони пожвавлять увагу аудиторії, якщо доцільно, використайте гумор або дотеп.

Проконтролюйте, чи не заповнювали ви паузи різними звуками, як «е-е-е», «ну» тощо. Подібного треба позбутися (*З посібника*).

525. Перегляньте інформаційні передачі одного з телеканалів. Опишіть кількох промовців: зовнішність, жести, міміку. Сформулюйте тему й мету їхніх виступів. Поміркуйте, чи відповідають зовнішній вигляд, жести й міміка темі й меті промови. Які мовленнєві вади промовців ви помітили?

526. Об'єднайтесь у пари. Почергово виголосіть поданий текст. Назвіть риси оратора, притаманні вашому однокласникові. Яких помилок він припускається? Дайте поради, як їх усунути.

Сучасні календарі європейці успадкували від стародавніх римлян. Перший римський календар було прийнято у 700 році до нової доби. Він мав 10 місяців. Перший звався *мартіус* на честь Марса — бога війни, другий — *апрікус*, що означає «зігрітий сонцем», третій — на честь богині землі Майї, матері бога Меркурія, четвертий присвячувався богині Юноні, дружині Юпітера. П'ятий та всі інші місяці мали просто числові латинські позначення. У цьому календарі було всього 304 дні.

У 650 році до нової доби в календарі з'явилися ще два місяці — *януаріс* — на честь дволикого бога Януса — і *февруаріс*, що в перекладі означає «очищальний».

Римляни користувалися своєрідним способом підрахунку днів у місяці: вони рахували дні не вперед, як це робимо ми, а в зворотному порядку (*Т. Гонтарук*).

527. І. Виголосіть промову за поданим матеріалом. Проаналізуйте переваги оратора і його недоліки, допущені під час промови.

УКРАЇНЦІ, ЩО ВДОСКОНАЛИЛИ СВІТ

Сьогодні ми намагаємося знайти новий шлях до Європи, забуваючи про те, що ми, українці, вже є європейською нацією. Україна завжди тягнулася у своєму розвитку до Заходу, хоча доля іноді розпоряджалася інакше. Підтвердженням цього є той факт, що українські діячі значно вплинули на вдосконалення світового суспільного устрою.

Я спробую це довести на конкретних прикладах і фактах.

Історія людства довела, що демократія є найбільш придатною системою організації влади та суспільства. Тим приємніше знати, що основа демократичного устрою, вищий закон суспільства — конституція, вперше була написана та застосована в Україні. Автором першої в світі конституції був гетьман Пилип Орлик, самовідданий український патріот, який усе життя присвятив боротьбі за незалежність України. Конституція Пилипа Орлика стала зразком для французької, американської та конституцій інших європейських держав.

У сучасному світі нас оточує багато техніки, без якої ми не мислимо своє існування.

Але дуже рідко люди замислюються над тим, кому повинні завдячувати за появу того чи того приладу. Ім'я нашого співвітчизника Миколи Миколайовича Бенардоса, якого вчені вважають одним із засновників технічної думки, навряд чи відоме багатьом українцям, хоч з його винаходами стикаємося найчастіше. Він народився на Херсонщині 1842 року. За своє життя Микола Миколайович зробив 196 винаходів у різноманітних галузях, побудував багато механізмів та приладів. Саме йому людство зобов'язане появою кондиціонера, фритюрниці, каструлі-швидковарки, пральної машини, акумуляторів. Більшість його винаходів настільки випереджала свій час, що лише через багато років знайшли втілення в конкретних проектах.

Це стосується гребного гвинта з поворотними лопатями, електромагнітної гармати, кулі з ребрами, використання прожекторів у нічних боях, пароплавів, що можуть долати мілини, автоматичної зброї, цифрового замка для кас та багато іншого.

Але найголовнішим його винаходом, який кардинально змінив увесь світ, є електричне дугове зварювання. Він спроектував маєток у дивному східному стилі і повністю електрифікував його. На таке диво (це 1880 рік!) з'їжджалися подивитися люди з усіх сусідніх міст. М. М. Бенардос сам створив першу в світі зварювальну установку, розробив технологію зварювання сталі, міді, бронзи, чавуну.

У 1881 році Париж із захопленням аплодував українському генію і його творінню, яке отримало назву «Електрогефест». Цей витвір отримав золоту відзнаку та став головним експонатом Паризької міжнародної електротехнічної виставки.

Чимало видатних людей з України зробили значний внесок у процес становлення та розвитку авіації в світі. Це Олександр Федорович Можайський, уродженець села Воронівки, що на Вінниччині. У 1876 році він створив вперше у світі рухому модель літака, а потім перший у світі літак. Це сталося 1882 року. Одним з найяскравіших представників київського літакобудування на початку ХХ століття був видатний конструктор зі світовим ім'ям Ігор Іванович Сікорський. Він закінчив Київський політехнічний інститут, створив власну авіаційну майстерню, де проектував спочатку аероплани, а потім літаки. У 1911 році Сікорський розробив свій шостий літак з потужним двигуном і тримісною кабіною і встановив на ньому світовий рекорд швидкості в польоті з двома пасажирами. Він створив багатодвигунні літаки «Російський витязь» та «Ілля Муромець», які на зорі повітроплавання стали найвидатнішим явищем. Вони піднімали в повітря 8—10 пасажирів і долали відстань від Петербурга до Києва. Це був світовий рекорд тривалості і висоти польоту. Після Першої світової війни Сікорський побудував чотиридвигу-

гунний вантажопідйомний літак-гідроплан, у 30—40 роках — перший гелікоптер, потім гелікоптер-кран, гелікоптер-амфібію і багато інших. Ім'я нашого геніального співвітчизника занесено у США в Національний зал Слави винахідників.

У розвиток світового літакобудування великий внесок зробили українські конструктори Костянтин Олексійович Калінін, Георгій Федорович Проскура, Йосип Григорович Німан, Олександр Олександрович Мікулін, Олег Костянтинович Антонов — творець знаменитих літаків «Антей», «Руслан», «Мрія» — найбільших транспортних літаків у світі. А Гліб Євгенович Лозино-Лозинський зі своїм колективом спроектував космічний комплекс «Енергія-Буран», який зв'язав землю, небо і космос.

Україна може гордитися своїми вченими, які зробили великий внесок у становлення світової космонавтики. Україна й сьогодні займає провідне місце в розробці й виробництві найскладніших ракетно-космічних систем. Імена Кибальчича Миколи Івановича, який винайшов і розробив схему порохового ракетного двигуна, Кондратюка Юрія Васильовича, який досліджував можливості польоту у світовий простір і виклав свої ідеї у книзі «Завоювання міжпланетних просторів», використовувані й сьогодні в космонавтиці; Сергій Павлович Корольов, під керівництвом якого були створені ракети-носії «Супутник», «Восток» та інші, що дали можливість людям здійснити перші космічні польоти. Центр української космонавтики — конструкторське бюро «Південне», яке очолював Михайло Кузьмич Ягель. Ракети-носії «Зеніт», «Циклон», «Інтеркосмос», «Дніпро» забезпечили політ людини на Місяць.

Комп'ютери сьогодні стали для нас звичайною річчю. Біля джерел цього дива стояли саме українські вчені-кібернетики: Олександр Миколайович Щукарєв, Сергій Олексійович Лебедев, Вадим Євгенович Лошкарєв, які й створили перший в Європі комп'ютер, що називався тоді скорочено — ЕОМ. Лебедев створив супер-ЕОМ, яка виконувала мільйон операцій за секунду, на Міжнародній конференції в Дармштадті її було визнано найбільш швидкодіючою ЕОМ в Європі.

Медицина — одна з тих галузей, які є становим хребтом будь-якої країни. Серед видатних медиків багато імен українських учених: Амосов Микола Михайлович — хірург-кардіолог, розробив свої методи операції на серці, врятував життя десяткам тисяч пацієнтів, Святослав Миколайович Федоров, що народився в місті Проскурові (нині Хмельницький), ставши лікарем-офтальмологом, вперше створив штучний кристалик і провів операцію з імплантації його 12-річній дівчинці — Оленці Петровій. Дівчинка стала бачити.

У багатьох наших співвітчизників доля склалася трагічно. Хтось із них мусив залишити свій рідний край і збагачувати скарбницю знань нашої цивілізації на чужині. Але завдяки їм ми відчуваємо гордість за наших людей та за нашу Україну.

II. Зайдіть на сайт Інтернету www.greatukrainians.com.ua і знайдіть інформацію про видатних українських учених. Продовжіть текст промови, дбаючи про мовне оформлення.

Спікування

528. Обговоріть ситуацію. Чому оратор, який добре знав, про що говорити, і знав набагато більше, ніж міг розповісти, не досяг мети, не справив враження на слухачів, не зумів зацікавити їх? Скористайтеся словами Дейла Карнегі: «Уголосі в нього був справжній вінегрет, і такий самий вигляд мало те, чим він нас приголомшував. Спочатку він подав морозиво, а після цього — суп. Наступними виявилися риба і горіхи...»

529. Напишіть стислий виступ на одну з тем: «Не забувайте про тих, кого ви приручили»; «Ти знаєш, що ти — Людина...»; «Чому шкідливі звички поширені серед молоді?». Проаналізуйте прослухані промови.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що треба враховувати ораторові, аналізуючи свою промову?
2. Які критерії слід враховувати, оцінюючи якість промови?
3. Які мовні й мовленнєві помилки погіршують враження від промови?
4. Що таке *релаксація*?

§ 47. АКЦІЯ. РИТОРИЧНА ТЕХНІКА

Мовознавчі студії

530. I. Прочитайте текст і сформулюйте основні правила зовнішньої культури оратора й запишіть.

Акція (від лат. *action* — дія) — виголошення, манера оратора промовляти й триматися перед аудиторією.

Що сприяє встановленню контакту між промовцем і слухачами? Це і його поведінка, і зміст промови. Якщо ви впевнено виходите на трибуну, то це вже справляє позитивне враження. Вираз обличчя, хода, якою ви проходите до місця виступу, постава — випростана чи згорблена, ваша жестикуляція — створюють певне враження ще до того, як ви сказали перше слово. Зачіска, охайність рук та нігтів, макіяж, стан взуття та одягу — все це уважно фіксується слухачами і впливає на сприйняття ваших слів. Своїм виглядом і всією своєю поведінкою ви повинні виражати впевненість і віру в свої сили. **Вихід до слухачів:** до місця промови йдіть спокійно, не біжіть, не поправляйте

одяг на ходу. Якщо вам треба читати промову, не втуплюйтеся відразу в папери, огляньте людей, усміхніться. Це викликає доброзичливість з боку слухачів, сприятиме встановленню з ними контакту. **Погляд:** досвідчений оратор уміє дивитися так, що кожен слухач відчуває його погляд «сам на собі». Для початку скористайтеся прийомом: час від часу «малюйте» очима цифру 8, що наче лежить горизонтально, на рівні очей глядачів. Таким чином ви навчитеся переводити погляд з одного ряду облич на наступний, щоразу повертаючись до тих, хто виявляє до вашого виступу особливий інтерес.

Жестикуляція має доповнювати мовлення й не виражати нічого іншого. Жести поділяються на механічні, ілюстративні та емоційні. **Механічні** — це жести, що супроводжують промову без зв'язку з її змістом, тобто робляться автоматично (потирання перенісся, поправлення зачіски тощо). **Ілюстративні** — це жести, які зображають те, про що мова («поїзд рушив» — рухи рукою вперед). Ні механічних, ні ілюстративних жестів під час промови робити не треба. **Емоційні** — це жести, які підсилюють виразність промови, прикрашають її, допомагають у виділенні основних думок. Ці жести повинні бути природними: трохи повертайте голову, корпус, робіть жести руками лише в найважливіших місцях промови. Не тупцюйте на місці, а непомітно переносьте центр ваги тіла з однієї ноги на другу, не розглядайте свої руки чи нігті. Подумки проаналізуйте вираз обличчя (міміку): чи не насуپлені у вас брови, чи не зібралось у зморшки чоло, чи закритий рот. Якщо обличчя судомить від звилювання, перед виходом до трибуни зробіть кілька вправ: два-три рази напружте м'язи обличчя; посміхніться «до вух», піднесіть брови «аж до зачіски». Якщо ви легко червонієте, наберіть повні груди повітря й не видихайте, скільки можете утриматися. Зробіть це кілька разів.

Промовець часто не знає куди подіти свої руки. Знайдіть природне й зручне положення, обіпріться однією рукою об кафедру, другу вільно опустіть вздовж тіла.

Отже, правильна жестикуляція зближує промовця зі слухачами і робить зміст його промови зрозумілішим (За І. Томаном).

II. Розгляньте ораторів на фото (с. 319). Який з них краще опанував мистецтво красномовства? З чого це видно?

531. I. Прочитайте. Складіть запитання до тексту. Пригадайте, що ви знаєте з анатомії про мовні органи людини, утворення голосу. Назвіть органи, які беруть участь у творенні голосних і приголосних звуків. Чому це треба знати ораторові?

Причиною того, що лектора погано розуміють, часто буває не лише слабкий голос, а й неправильне дихання, нечітка **артикуляція**. Цю ваду можна усунути шляхом постійного тренування: перед дзеркалом вимовляти усі звуки (в алфавітному порядку), записати свій виступ на магнітофон і виписати ті слова, в яких допущена нечітка вимова, шляхом тренування виправити помилки.

Успіх виступу великою мірою залежить від тону вашого голосу. Тон може бути приятельський, агресивний, театральний, повчальний, урочистий, діловий, миролюбний, саркастичний, розмовний або лекційний. **Приятельський тон** допомагає завоювати симпатії слухачів, особливо на початку виступу. **Агресивний тон** допустимий лише в разі засудження якогось злочину чи зловживань. **Повчальний** (або лекторський) **тон** бажано не застосовувати, бо він принижує слухачів. Краще всього, коли промовець протягом основного виступу виголошує промову **миролюбним, діловим або розмовним тоном**.

Для промовця необхідно вміти швидко і правильно **реагувати на непередбачені обставини**. Для цього треба постійно виховувати впевненість у своїх силах і вчитися заздалегідь уявляти різні ситуації, які може викликати зміст промови, і знаходити відповідь на них способом правильної, дотепної реакції (За І. Томаном).

II. Об'єднайтесь у групи, продумайте та обіграйте можливі непередбачені обставини під час виступу. Спільно знайдіть прийнятне розв'язання кожної ситуації.

Практикум

532. Проведіть репетицію виходу до аудиторії зі своїми однокласниками. Відзначте одне в одного всі можливі недоречності (скутість жестів, незграбну поставу, «кам'яне» обличчя, переляканий погляд, невпевнену або швидку ходу тощо). Проведіть тренінг, намагаючись позбутися цих недоліків.

533. I. Спробуйте сконцентрувати свій погляд на конкретному об'єкті (ручка, дошка, портрет у класі). Вирахуйте, скільки часу ви можете тримати погляд зафіксованим. Доведіть цей час до 5 хвилин.

II. Проведіть тренування: намагайтеся «вести розмову» очима одразу з кількома однокласниками.

Спікування

534. Об'єднайтесь у пари. Проілюструйте жестами та мімікою такі ролі: гонорова особа; боязка людина; невпевнена в собі людина; самозакоханий «нарцис»; вулицею крокує військовий. Передайте мімікою: скромність; ненависть; принциповість; заздрість; лицемірство.

535. Об'єднайтесь у пари. Запишіть на магнітофон (диктофон) прочитаний вами уривок із художнього твору. Порівняйте. Визначте, чи відрізняються темп, вимова, інтонація. Чим це пояснити?

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке *акція*?
2. Яких правил треба дотримуватися ораторові під час виголошення промови?
3. Які види жестів слід використовувати під час промови?
4. Які види тону сприяють встановленню контакту зі слухачами?

§ 48. ЕРИСТИКА ЯК МИСТЕЦТВО ВЕДЕННЯ СПОРУ

Мовознавчі студії

536. I. Прочитайте. Пригадайте, що таке *диспут*, *дискусія*. Складіть таблицю «Характеристика спорів».

У житті доводиться дуже багато сперечатися, заперечувати, спростовувати думки інших, не погоджуватися.

Еристика — це мистецтво суперечки і напрям досліджень, мета яких розглянути різноманітні характеристики процесу суперечки. Еристику досліджували в античній Греції. Визначним майстром суперечки вважався Сократ, теорію аргументації розробив Цицерон.

Дослідники визначають такі різновиди спору: дискусію, диспут, полеміку, дебати. **Диспут** — це публічний спір на наукову чи суспільно-політичну тему. **Дискусія** — широке обговорення якогось спірного питання для з'ясування різних поглядів. **Дебати** — обмін думками на сцені перед глядачами. **Полеміка** — спір з метою захистити, обстояти свою думку, спростувати думку опонента. **Спір** — найшляхетніший вид полеміки. Він ведеться для з'ясування й зіставлення поглядів, пошуку істини.

У спорі краще за все виявляється інтелігентність, логічність мислення, ввічливість, вихованість людини, вміння поважати людей і... самоповага.

Спори можуть бути усними і писемними (друкованими). Усні спори зазвичай обмежені в часі й замкнуті у просторі. На хід усного спору впливають зовнішні і внутрішні чинники, зокрема реакція присутніх слухачів, обмеженість у часі, своєрідність мовлення опонентів, їх психологія. Письмові спори більш тривалі, ведуться на сторінках періодичних видань. Пригадайте літературну дискусію 1925—27 років, розпочату статтею Миколи Хвильового «Про сатану в бочці...» на сторінках «Культури й побуту».

Спори бувають **планованими** або організованими, коли предмет спору відомий заздалегідь, й опоненти можуть визначати свої позиції, підготуватися: обрати відповідні аргументи, продумати можливі заперечення й відповіді на них, і **непланованими**, тобто неорганізованими, продуктивність яких, як правило, низька.

Успіх суперечки безумовно залежить від складу полемістів, рівня їхньої культури, ерудиції, життєвого досвіду, обізнаності в певній галузі, володіння навичками й умінням вести полеміку (З посібника).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання до тексту.

- 1) Чи доводилося вам брати участь у суперечках, обстоювати свою думку?
- 2) Чи вдавалося вам переконати суперника? Завдяки чому?
- 3) На що ви звертали увагу під час суперечки?
- 4) Яка форма мовлення (монологічна, діалогічна) використовується у спорах?
- 5) Дайте визначення основних понять теми.

537. Прочитайте й обговоріть проблему, порушену в тексті. Сформулюйте правила ведення спору.

Як веде суперечку розумний і ввічливий сперечальник? Насамперед він уважно вислухає свого супротивника — людину, яка не погоджується з його думкою. Більше того, якщо йому щось не зрозуміло в позиціях супротивника, він задасть додаткові запитання. Далі він обере найслабші пункти його твердження і запитає, чи саме це стверджує супротивник.

Уважно вислухавши супротивника і поставивши йому запитання, сперечальник досягає трьох цілей:

- супротивник не каже, що його «неправильно зрозуміли», що він цього «не стверджував»;
- сперечальник, уважно поставившись до думки супротивника, відразу отримує симпатії серед спостерігачів;
- сперечальник виграє час для того, щоб обдумати власні зауваження.

У спорі необхідно дотримуватися таких правил:

- заперечувати, але не звинувачувати;
- не намагатися проникнути в мотиви переконань супротивника (*ви так говорите, бо вам це вигідно... або бо ви самі такі й т.п.*);
- не відходити від теми суперечки;
- доводити суперечку до кінця (або спростовувати тезу супротивника, або визнати його правоту).

Якщо ви з самого початку ведете суперечку ввічливо і спокійно, без зарозумілості, то забезпечите собі спокійний відступ із гідністю. Не поступайтеся опоненту задля того, щоб йому сподобатися, через боягузтво чи кар'єрні міркування. Не поступайтеся ні своїми принципами, ні моральними переконаннями. З гідністю прийміть свою перемогу, не зловтішаючись над переможеним, не ображаючи його самолюбства. Це викличе повагу до вас (*Д. Лихачов*).

Практика

538. Прочитайте висловлювання відомих людей. Поясніть, як ви їх розумієте. Чи стосуються вони теми мовознавчих студій? Як саме?

1. Сперечатися значно легше, ніж розуміти (*Г. Флобер*).
2. Сперечайтеся, помиляйтеся, але... розмірковуюте, і хоч криво, але самі (*Г. Лессінг*).
3. Супротивник, який викриває ваші помилки, більш корисний, ніж друг, який бажає їх сховати (*Л. да Вінчі*).
4. З тим, хто полюбляє сперечатися, не треба вступати в суперечку (*Сюнь-цзи*).
5. Найважливіше в суперечці — не стільки захищати свою точку зору, скільки мати про неї чітке уявлення (*А. Морґа*).

539. Визначте тип суперечки у наведених прикладах. Обґрунтуйте відповідь.

1. А. Усі дівчата прагматичні.

Б. Я в цьому не впевнений.

А. ... Але в усякому разі їхні дії прогнозовані.

Б. Ти думаєш?

2. А. Для нас не може бути недоторканих речей.

Б. Хто прагне чужого, не вартий свого.

А. Але ніхто не може заборонити нам полювати, де завгодно.

На нашому боці сила!

Б. На всяку силу знайдеться більша сила.

Спілкування

540. Об'єднайтеся у дві групи: одна — підтримує, друга — спростовує певну точку зору (с. 324), дотримуючись правил ведення спору.

1. Найкращим видом відпочинку взимку є катання на лижах у «Буковелі».

2. Я певен: людина зародилась не на Землі, її сюди закинули з космосу.

3. Я думаю, що найпрестижніша професія сьогодні — менеджер.

4. Всі люди — егоїсти.

541. Запропонуйте вихід із ситуації. Обговоріть з однокласниками.

1. Опонент звинувачує вас у некомпетентності, ігноруючи ваші аргументи.

2. Опонент постійно відходить від теми, збивається на манівці, чіпляється за дріб'язкові питання.

3. Опонент не дає вам закінчити думку, постійно перебиває.

542. Підготуйте диспут на одну з тем: «Лукавство — це людська вада чи цілеспрямована поведінка?»; «Чи потрібна сьогодні скромність?»; «Як не стати егоїстом?».

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вивчає еристика?

2. Які існують різновиди спору і що ви про них знаєте?

3. Що впливає на характер спору?

Розвитак мовлення

Виступ під час дискусії

543. Прочитайте словникові статті й поясніть, чим різняться поняття *дискусія* і *диспут*. Чи доводилося вам брати участь у дискусіях, диспутах? Поділіться своїми враженнями щодо їх організації, правил поведінки, культури виступів.

Дискусія (лат. *discussion* — розгляд, дослідження). 1. Широко публічне обговорення якогось спірного питання на зборах, у пресі тощо. 2. *перен.* Спір, суперечка окремих осіб, співрозмовників.

Диспут (лат. *disputo* — міркую, сперечаюся). 1. Публічна суперечка, *дискусія* на наукову, суспільно важливу тему. 2. *Дебати*, обговорення наукової доповіді, лекції (*Сучасний словник іншомовних слів*).

544. Прочитайте правила ведення дискусії, обговоріть їх у групах і доповніть.

Правила ведення дискусії

1. Говоріть по черзі, а не всі одночасно.

2. Не перебивайте того, хто говорить.

3. Критикуйте ідею, а не особу, що її висловила.

4. Поважайте того, хто висловив іншу думку (інший погляд).

5. Не смійтеся, коли хтось говорить, якщо він не жартує.
6. Не відхиляйтеся від теми дискусії.
7. Заохочуйте до участі в дискусії інших (За І. Томаном).

545. І. Прочитайте. Випишіть із тексту слушні поради Арістотеля і Квінтіліана.

Думки стародавніх авторитетів, таких, як грецький філософ Арістотель та римський оратор і теоретик ораторського мистецтва Квінтіліан, збігаються з думками сучасних психологів у тому, що людина у своїй поведінці й рішеннях керується логікою значно менше, ніж нам видається.

«На дії і вчинки людей, — говорив Арістотель, — впливають сім чинників: випадок, природа, примус, звичка, розум, бажання, пристрасть». Зверніть увагу на те, що серед семи згаданих чинників, які, за твердженням Арістотеля, впливають на поведінку людини, лише один пов'язаний із розумовою діяльністю.

Подібного погляду дотримувався Квінтіліан, який навчав молодих римлян: «Докази, звичайно, можуть змусити суддів поставитися до нашої справи прихильніше, ніж до справи нашого супротивника. Але вияви почуттів сильніші за докази: вони примусять суддів прагнути, щоб нашу справу було вирішено краще. А чого хочуть, у те й вірять» (За О. Пометун).

II. Дайте відповіді на запитання до тексту.

- 1) Чим ви керуєтеся у своїй поведінці: розумом, емоціями, користю, бажаннями, інстинктом, симпатією, порадою, рекомендацією тощо?
- 2) Чи вмієте ви спрямувати увагу співрозмовника в потрібне русло?
- 3) Чи знаходите ви потрібні аргументи? Чи вмієте ви їх правильно викладати?
- 4) На що звертали увагу оратора античні філософи і чому?

546. Прочитайте тезу. Розподіліть наведені до неї аргументи за типами; доповніть їх прикладами з життя чи художніх творів.

Теза: Совість — це наше сумління, голос правди, що живе в душі кожного.

Аргументи:

1. Совість — це моральна категорія, з якою людина народжується і яка спрямовує її на добрі вчинки. Наприклад, ...
2. Що таке совість, я не знаю, на мою думку, — це абстракція, химера, придумана для спонукання інших людей зробити щось для мене.
3. За Біблією, совість — це закон, за яким повинна жити людина.
4. Совість — це те, від чого сьогодні люди уже відмовилися.
5. Я не знаю, що це таке, але точно знаю: у мене її немає.
6. Ми сьогодні доведемо, що совість є в кожній людині. Наведемо приклад ...
7. Совість — це те, чого немає у більшості з нас. Наведу приклад ...
8. Що ж то за дивний «голос душі» у кожного з нас, ім'я якому — совість?

547. І. Прочитайте поради Іржі Томана на с. 326 і скористайтеся ними, готуючись до дискусії та виступу.

Замолоду семеро з нас утворили дискусійний гурток. Виступи під час дискусії навчали нас розв'язувати проблеми й визначати поняття; уточнювати свої висловлювання; інтенсифікувати мислення і правильно аргументувати докази; дотримуватися правил ведення дискусії, даючи можливість говорити іншим; керувати дискусією; закінчувати її формулюванням висновків.

Опишу коротенько роботу нашого дискусійного гуртка. Кожен з учасників готував на засідання гуртка одне запитання. Першим на нього відповідав його сусід праворуч, а далі по черзі всі члени гуртка. Після розв'язання порушеної проблеми другий член гуртка пропонував підготовлене ним запитання. У такий спосіб протягом одного засідання дискутувалося сім питань. Кожен член гуртка відповідав на одне запитання першим, на друге — другим, потім — третім і т. д. Господар виконував функції голови. Він керував дискусією і відповідав за те, щоб чітко висвітлювалася суть питання і наприкінці підбиралися підсумки.

Перший промовець мав перевагу над іншими у тому, що міг користуватися будь-якими аргументами, адже ніхто до нього ще не користувався ними. Але, виступаючи першим, він не мав можливості довго обдумувати свій виступ. Натомість останній промовець мав час обдумати свій виступ і критично оцінити аргументи попередніх промовців. Однак підтвердити свою точку зору аргументами йому було важко: майже всі було вже вичерпано в ході дискусії.

II. Підготуйте короткі аргументовані виступи і проведіть дискусію на одну з тем: «Правда та істина»; «Уроки мужності»; «Час вибору»; «Людина повинна жити по совісті». Об'єднавшись у мікрогрупи за позицією (*так — ні*), розробіть план (послідовність) обстоювання своїх поглядів, доберіть приклади-аргументи, визначте місце і роль кожного члена групи в дискусії.

Майстерня дискусії

548. Прочитайте. Поясніть, за яким значенням розрізняють подані слова. Утворіть словосполучення зі словами *любій, перший-ліпший, перший-кращий, будь-який, кожний, усякий, улюблений*. Визначте засоби зв'язку слів у словосполученнях.

Любій, любий, любимий, перший-ліпший, перший-кращий, будь-який, кожний, усякий, улюблений. «У нашій школі *любій* учень розповість біографію Тараса Шевченка», — кажуть навіть окремі учителі-несловесники, замість того, щоб висловитись правильно: «*Кожний* (або *всякий, будь-який, перший-ліпший, перший-кращий*) учень розповість біографію».

Прикметник *любий* означає «милий»: «Ні, *любий*, я тобі не дорікаю» (*Леся Українка*); «Дихни на повні груди, народе *любий* мій!» (*П. Тичина*) — або «приємний»: «Така *люба* рілля, що дитина виросла б, коли б посадив» (*М. Номис*).

Інокли трапляється не тільки в сучасній публіцистиці, а й у художніх творах прикметник *любимий*, що має тенденцію витиснути давній прикметник *улюблений*: «Вишивання — це її *любима* робота». Та чи є потреба в такій заміні? Давно відомий прикметник *улюблений* цілком передає те поняття, що його вкладають у прикметник *любимий*: «*Улюбленим* заняттям Антосі було малювання» (*О. Донченко*); «І шлють усі хвалу й привіт *улюбленій* країні...» (*Н. Забіла*).

Іноді прикметник *улюблений* уживають замість слова *коханий* як синонім: «Вона бачила Ольгу... на таємних сходинах з *улюбленим*» (*І. Франко*).

Близькими за своїм значенням до прикметника *улюблений* є іменники *улюбленик* («...я був *улюблеником* у сім'ї». — *М. Коцюбинський*) та *улюбленець*.

Уникайте помилок

Неправильно	Правильно
Дякуючи підтримці	Завдяки підтримці
Співпадають думки, погляди	Збігаються думки, погляди
Співставляти результати	Зіставляти результати
Згідно вимог	Згідно з вимогами
Перевести на українську	Перекласти українською мовою
Подумати за брата	Подумати про брата (подбати за брата)

З історії риторики й ораторського мистецтва

§ 49. ВИДАТНІ ОРАТОРИ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ТА ДАВНЬОГО РИМУ

II

Мавознавчі студії

549. I. Прочитайте текст. Чому красномовство виникло і сформувалося саме в Давній Греції?

Красномовство відіграло помітну роль у формуванні культури античного суспільства. Існував навіть міф про божественне походження риторики: Юпітер покликав до себе Меркурія і звелів дати людям риторику.

Рафаель Санти. Афіньська школа (Платон та Арістотель).
Фрагмент фрески XVI ст.

Колискою античного ораторського мистецтва була Греція. Розвиткові риторики у давніх греків сприяв загальний інтерес до вишукано сформульованої думки, добірного слова. Особливо це стосується колиски демократії — Афін, де процвітала *демократія*, буяло політичне життя, різні партії змагалися за прихильність демосу (народу).

В умовах заплутаного судового права кожен громадянин Афін мусив володіти ораторським мистецтвом, щоб, за потреби, змогти захистити себе на суді, бо ні адвокатів, ні прокурорів на той час ще не було.

Видатний філософ Арістотель (IV століття до н. д.) приписував винахід риторики піфагорейцеві Емпедоклу, який жив на острові Сицилія у V столітті до н. д. Громадський діяч, філософ, лікар-чудотворець, він написав багато політичних та медичних трактатів, які Арістотель класифікував як риторіку.

У середині V століття до н. д. у Греції виникає так звана **софістика** — уміння хитромудро сперечатися. Софісти спекулювали на хиткості тверджень, підтасовували висновки, використовували облудні формулювання думки тощо («Те, що ти не загубив, ти маєш: ти не загубив роги, отже, ти їх маєш» і т. п.).

Софісти стали засновниками риторики. Від скромного опису правил граматики та стилістики вони згодом перейшли до складання політичних та судових промов. Людей, які писали промови для клієнтів суду, називали **логографами**. Промови ці вивчалися позивачами напам'ять. Промови на захист себе називали **апологіями**. Логографи стали засновниками судового красномовства, але вони не прагнули істини, а просто відробляли свої гроші, хитро викладаючи справу клієнта. Тому поняття софістики набуло негативного значення.

Першими сицилійськими риториками-логографами були **Коракс**, **Лісій** і **Горгій**. Кораксу належить учення про риторичний твір, який він поділив на **вступ**, **пропозицію**, **виклад**, **докази** (або «боротьбу»), **падіння**, **висновки**. Лісій створив фактично жанр судової промови, визначив її стиль та способи аргументації.

Горгій, за словами Платона, відкрив, що можливе є важливішим за істинне; він вправно «видавав велике за

мале». З його учнів відомий був Ісократ, для стилю якого властиві пишнота періодів і чіткість логіко-ритмічної побудови промови. В Афінах він заснував школу красномовства, що виробила канон побудови ораторського твору, згідно з яким твір поділяли на вступ, виклад теми, спростування аргументів опонента та висновки.

Ісократ уперше підніс риторику на рівень дисципліни, що увінчує курс навчання.

З-поміж визначних ораторів античності був і філософ Сократ, який практикував метод евристичної бесіди і на відміну від софістів шукав правди (істини). «Справжнього мистецтва промови... не можна досягти без пізнання істини...» — говорив він.

Великий філософ Платон, учень Сократа, був блискучим оратором, розвінчав софістику. Платон виділяв два види здібностей, властивих ораторові:

1) здатність звести все до єдиної ідеї (синтез);

2) здатність проаналізувати, розкласти явище на його складові частини (аналіз).

Справжнім реформатором риторики став учень Платона Арістотель, який написав спеціальний твір «Риторика» (у трьох книгах). За Арістотелем, риторика — це «здатність знаходити можливі способи переконання відносно кожного даного предмета». У цій праці знайшли своє обґрунтування:

- загальні принципи риторики;
- особистість оратора, специфіка його аудиторії;
- техніка, спосіб висловлювання думки ратора;
- правдоподібність як основна умова викладу подій.

Арістотель стверджував, що «кожна людина мусить уміти красномовно захистити себе й допомогти справедливості перемогти».

Після виходу його праці, риторика стає частиною філології, а красномовство в Афінах стало одним зі свідчень розвиненості людини. В епоху класичної грецької культури найбільш відомим серед ораторів та риторів був Демосфен.

Після завоювання Греції Олександром Македонським риторика занепадає. В епоху еллінізму вона розвивається вже як суто філософська, «академічна» дисципліна, відірвана від живої практики (М. Чикарькова).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання до тексту.

- 1) Що спричинило піднесення риторики в Афінах? Які види давньогрецького красномовства були найрозвиненішими?
- 2) Чому саме софістика стає поширеним красномовством?
- 3) Хто такі логографи? Випишіть імена найбільш відомих з них, схарактеризуйте їхній внесок у розвиток риторики.

550. Прочитайте. Знайдіть у мережі Інтернет додаткові відомості про видатного оратора античності. Проведіть презентацію його творчого доробку в класі.

Найвидатнішим майстром ораторського мистецтва Стародавньої Греції вважають **Демосфена** (384—322 рр. до н. д.). Він був представником рабовласницької знаті, захисником демократичного ладу.

Демосфен рано втратив батьків, а коли став повнолітнім, змушений був судитися зі своїми опікунами, які позбавили його батьківської спадщини. Маючи від природи погану артикуляцію, юнак наполегливо боровся зі своїми фізичними вадами. Він тренувався у вимові слів на березі моря, набираючи повен рот гальки, розвивав легені гімнастичними вправами, найняв учителя риторики, який навчав його правильно будувати промову.

Демосфен з блиском довів на суді провину своїх опікунів. Риторика стала його покликанням, зробила вчителем ораторського мистецтва, а пізніше політичним діячем. До нас дійшло понад 60 його промов і листів.

Демосфен умів майстерно драматизувати свою промову. Він часто вживав риторичні запитання, на які тут же сам відповідав. Його виклад був ясний, фрази в промовах, як правило, короткі. Порівняння й метафори посилювали враження від його виступів. Відомо, що на Демосфенових промовах училися не тільки оратори багатьох поколінь Греції, а й пізніше в Римі (*І. Томан*).

551. І. Ознайомтеся з текстом. З'ясуйте, чи одразу було сприйнято досвід грецького красномовства в Римі.

АНТИЧНЕ КРАСНОМОВСТВО В РИМІ

Підкоривши Грецію, римляни перейняли й грецьку культуру. Грецька риторика набула величезного авторитету в усій Римській імперії. Однак частина римлян вороже ставилася до грецьких впливів (партія Катона Старшого), які добилися того, що у 161 році до н. д. усіх грецьких учителів риторики вигнали з Риму. Проте саме під їхньою егідою були виховані такі блискучі оратори, як **Цицерон**, **Квінтіліан**, **Сенека Старший**, **Авсоній**, **Патера**, **Мінервій**, **Сіммах** та інші. Будучи республіканцем, Цицерон загинув у боротьбі, але збереглося понад п'ятдесят його промов і навіть твори з теорії риторики. Цицерон обстоював ідеал освіченого оратора-філософа, полум'яного патріота у своєму трактаті «Про оратора», «Брут», «Оратор».

На думку Цицерона, ораторові постійно доводиться вирішувати такі завдання: «по-перше, він повинен відшукати зміст для промови; по-друге, розташувати знайдене в порядку, зва-

живши й оцінивши кожен доказ; по-третє, одягти і прикрасити все це словами; по-четверте, закріпити промову в пам'яті; по-п'яте, виголосити її з гідністю та приємністю».

А саме красномовство, за Цицероном, повинне: **довести, насолодити, схвилювати** (вплинути): «Уся сила оратора — в умінні підкорити собі слухача».

З приходом до влади Цезаря звужується сфера риторики. Вона все більше зосереджується на «шкільних» питаннях (навчальні промови). Такими є твори Сенеки Старшого та Квінтіліана (автора 12 книг «Настанови оратору»).

У II столітті нової доби антична риторика занепадає, її зміною **азіанізм**, для якого характерні урочистість, пишнота, неправдоподібність (За Л. Скуратівським).

II. Чому саме Цицерон став символом римського красномовства? Які вимоги він ставив до промови? Чому, на вашу думку, античне красномовство занепадає?

552. Прочитайте. Якою була наука в ораторській школі? Схарактеризуйте статус ритора в епоху античного красномовства.

Цікаво відбувалося навчання в ораторській школі. Вчитель, що сидів на підвищенні, починав з оголошення теми. Він давав кілька порад щодо розвитку теми і вказував, які можуть бути підходи до даного сюжету. Керуючись такими настановами, учні самостійно готували виступ. За часів Цицерона в школах кожен слухач сам обирав тему. Вона мала відношення до життя або до судового розгляду.

Після закінчення роботи над текстом виступу вчитель його правив. Потім учні вивчали промову напам'ять і виголошували в класі перед учителем та школярами. Тут же вправлялися в стилістиці та композиції промови.

Відомими вчителями риторики в Римі були **Патера** (338 р.) та **Мінервій** (352 р.).

Граматичні та риторичні школи у IV столітті були розраховані на дітей вищої знаті, що їх готували на чиновників для імперського бюрократичного апарату.

У V столітті риторичні школи були витіснені християнськими, що мали більший вплив, бо зверталися до кожної людини, а не лише до знаті. Але ще довго риторичні програми слугували освіті (За А. Коржевським).

Списування

553. На відміну від поетичного таланту, що є даром Божим, ораторського мистецтва можна навчитися. «Поетами народжуються, а ораторами стають», — казали в епоху античності. Чи згодні ви з цим твердженням? Подискутайте.

554. Прокоментуйте з точки зору сучасності висловлювання Демосфена: «Цінність визначає не сама промова оратора й звучність його голосу, а те, наскільки вона поділяє точку зору народу».

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чому античну Грецію вважають засновницею риторики?
2. Кого з відомих ораторів Давньої Греції ви знаєте?
3. Яка відмінність між софістикою та риторикою логографів?
4. Чому Цицерона вважають теоретиком красномовства?

§ 50. ОРАТОРСЬКЕ МИСТЕЦТВО В УКРАЇНІ

Мовознавчі студії

555. І. Прочитайте текст. Що ви знаєте про красномовство у східних слов'ян в язичницький період з української літератури та історії? Доповніть текст.

Київська Русь досить швидко увійшла в коло європейських країн одразу після прийняття християнства й аж до татарської навали була однією з найрозвиненіших країн тогочасної Європи. За часів Ярослава Мудрого Київ стає міжнародним духовно-культурним центром, і, як писав німецький історик Адам Бременський, суперником Константинополя. Про давньоукраїнське красномовство можемо судити з найдавніших фольклорних творів, де зафіксовано промови, з якими князі зверталися до дружинників, до іноземних послів та власного народу. Відомо, що існувало **судове красномовство**.

З прийняттям християнства в Київській Русі з'явилася візантійська християнська література, яка за жанровими ознаками була не художньою, а риторичною (*проповіді, трактати, життя, літописи-хроніки* тощо). Отож і засади давньоукраїнської словесності були саме риторичні.

Ораторське мистецтво Київська Русь пізнала з кращих зразків візантійської літератури. А там, як відомо, існувала струнка й розвинена система ораторських жанрів і розлога теорія риторики.

Про особливості риторичного стилю йдеться вже в «Ізборниках» Святослава (1073, 1076 рр.).

Великий вплив на давньоукраїнське красномовство мали *Псалми, Притчі та Премудрість Соломонова*, а також текст *Євангелій*, твори отців Церкви, ряд житій святих, твори на історичні та наукові теми. Наприкінці XII століття з'явилася навіть популярна хрестоматія «Пчела», що містила *настанови та афоризми*. Вчені, які займалися дослідженнями риторики, виділяють у риторичі Київської Русі два основних піджанри: **дидактичний** (повчальний) та **панегіричний** (урочистий).

У «Повісті минулих літ» Нестора Літописця імітовано промови давніх державних діячів, які, очевидно, записано з фольклорних переказів. Нестор доніс до нас слово Ярослава Мудрого до своїх синів, що стало його заповітом: «І будете мирно жити; але якщо будете ненавидячи жити, в міжусобицях... то загинете самі й загубите землю батьків своїх і дідів своїх, зібрану трудом моїм великим...» Завдяки Нестору можна зробити висновок про важливі особливості тогочасного красномовства.

Ці промови в Київській Русі називали словом. Слово, що мовилося народу в загальноновживаних ситуаціях, увійшло в ужиток як своєрідний жанр риторики. Зразком його були церковні проповіді та напівпатетичне, напівурочисте «Слово про Ігорів похід» невідомого автора.

Риторичний за своєю природою і жанр житій святого. У «Повісті минулих літ» Нестор подає життя князів Бориса і Гліба як перших святих Київської Русі.

Видатними ораторами XI — XII століть були митрополит Іларіон, Климент Смолянич та Кирило Туровський, які жили в Києві (З кн. «Риторика»).

II. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання до тексту.

- 1) Яка роль Візантії у формуванні ораторського мистецтва в Київській Русі?
- 2) Які два типи риторичних творів виділяють учені?
- 3) Прочитайте в «Повісті минулих літ» життя князів Бориса і Гліба. Віднайдіть у них риторичні елементи. Чому цей жанр відносять до риторики?
- 4) Випишіть імена визначних ораторів київського періоду.

Практикум

556. Поміркуйте, яка роль і місце «Повчання» Володимира Мономаха у розвитку давньоукраїнської риторики. Знайдіть текст пам'ятки, визначте в ньому риторичні елементи. Як поєднуються вони з поетичними фігурами? Зробіть висновки про особливості красномовства і його роль у формуванні культури Київської Русі, України.

«ПОВЧАННЯ» ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Князь Володимир Мономах (XI століття) написав (чи, може, продиктував) «Повчання» для своїх дітей, вклавши в нього власний багатий духовний досвід та непересічну мудрість державної людини. Володимир наставляє своїх синів на засадах християнської моралі, підносячись до великої виразності при винятковій простоті стилю.

Вступна частина твору насичена виписками з богослужбових книг, якими автор передає бентежний стан душі своєї й прагне уславити Бога, показати, що Божої ласки можна домогтися тільки добрими ділами — «покаянням, сльезами і милостынею».

Далі Мономах в основній частині малює ідеальний образ князя-правителя, він повчає дітей не забувати убогих, не дозволяти сильнішим знущатись над слабкими, не вбивати, дотримуватися клятви, стерегтись гордоців, не збирати скарбів, поважати старших і молодших, не лінуватися, стерегтись пияцтва, брехні, розпусти. Особливу увагу Володимир звертає на обов'язки князя у військових походах: «На війну йдучи, не лінуйтеся, не надійтеся на воевод, ні пияцтвом, ні наїдками не задовольняйтеся, ні спанням, а сторожу самі виставляйте на ніч, і, все перевіривши, біля воїнів лягайте, а рано встаньте, зброю не знімайте з себе, піддавшись лінощам, бо раптово людина гине». Володимир закликає дітей вчитися без лінощів.

Дидактична частина «Повчання» поступово переходить в автобіографію. Свої настанови Володимир підкріплює прикладами з власного життя. Інтереси Русі, її народу він ставив вище особистих. Коли на нього пішов військом Олег, він віддав йому землю Чернігівську, щоб тільки припинити усобиці, бо «зжались над християнськими душами і селами та монастирями горящими». Усе життя його пройшло у походах проти половців і в трудах.

«Повчання» пройняте глибоким ліризмом. Володимир з усної народної творчості використовує епітети й порівняння (В. Колосова).

557. Проведіть дослідження. Випишіть зі «Слова про похід Ігорів» риторичні фігури, поясніть їхню стилістичну роль у тексті. З'ясуйте, яких фігур (риторичних чи поетичних) у тексті більше, про що це свідчить. Висновки обґрунтуйте.

«Слово...» — найвидатніша пам'ятка літератури Київської Русі, що відображає й київські реалії епохи, й сам лад риторичної культури того періоду. Вона є синтезом сюжетної оповіді про невдалий похід князя Ігоря на половців з ліричним переживанням його поразки як загальнонаціональної трагедії. «Слово...» одночасно й риторика, й дидактичне повчання князям, й риторичний заклик до поміркованості й миру. Твір є блискучим зразком дидактичного повчання, де використано всі виразові можливості риторики і художнього мовлення. Високий, урочистий зміст, глибока схвильованість автора, піднесеність настрою вимагали відповідного словесного вираження і синтаксичної будови тексту. Автор використовує стиль ритмічної прози, що досягається довжиною речень (прості й складні), кількістю наголосів у кожному простому реченні, їх розміщенням, паузами. «Слово...» багате на різноманітні стилістичні фігури. Тут й анафора («Багряне древко, а корогва біла, багрян бунчук, а держало срібне...»), й антитеза («Не так ратаї гукали-покликали, як ворони крикали-кричали»), й паралелізм («Чотири князі —

чорні хмари приходять з моря, чотири сонця закрити хочуть»), й риторичні звертання («Славний яр-тур Всеволоде! Стоїш ти на полі ратному...»), й повтори («За землю Руську, за рани Ігореві, Хороброго Святославовича!») та інші виражальні засоби риторики. Невідомий автор твору широко використовував і художні засоби: епітети («Пересів Ігор-князь із сідла золотого в сідло невольницьке»), метафори («Застогнав тоді Київ тугою, заголосив Чернігів напастями...»), порівняння («Ярославни-княгині чути голос, як та чайка-жалібниця, стогне вона вранці рано...»).

У «Слові...» сполучаються образи, поетичні вислови, художні засоби, характерні для кожної літератури та уснопоетичних творів того часу. Основні функції фігур мовлення в «Слові...» — це вплив на слухача, привернення його уваги, зацікавлення змістом промови, надання мовленню образності переконливості, вишуканості і краси.

Мовознавчі студії

558. І. Прочитайте. Підготуйте тези статті. Укладіть словник теми.

УКРАЇНСЬКА РИТОРИКА У XII—XVI СТОЛІТТЯХ

Доля київської риторики після татаро-монгольської навали у XIII столітті була непростю. Київська Русь розпалася на частини, над якими панували й різні релігії та культури. Проте церковне красномовство київського зразка довго не втрачало свого високого рівня. Одним із найяскравіших його прикладів є промови — «слова» єпископа Серапіона Володимирського, виголошені в годину татарської навали в Дмитрівському соборі м. Володимира, де владика Серапіон перебував на кафедрі після переїзду з Києва. Проповідник часто спирається на ритмізовану прозу. У тексті відчувається вплив і фольклорного плачу, і візантійських риторичних прийомів.

Монгольська руйнація не була спрямована на знищення народів, тому монголи не брали навіть податків з церков і монастирів.

У той час, як українські землі в складі Речі Посполитої були приречені на знищення православ'я, що йшло з Візантії, й окатоличення народу. Усе це повною мірою поширювалося й на риторику.

Більше того, українські письменники, відомі церковні діячі збагачують московську культуру. Вже в XIV столітті віддають їй свої знання та сили наші славнозвісні митрополити: св. Петро Волинець, св. Олексій Чернігівець, Мелетій Смотрицький та інші.

Боротьба двох течій християнства — православ'я й католицизму — стимулює розвиток полемічної літератури (І. Вишенський, Г. Смотрицький, С. Зизаній, К. Острозький, З. Копистенський, Л. Баранович, І. Галятовський та інші).

Риторика включили в програми навчання в Україні саме тоді, коли інтенсивно почала формуватися національна самосвідомість, коли з усією нагальністю постала проблема створення власної Української держави. В ту пору Україна, як і вся ренесансна та постренесансна Європа, прагнула до широкого самовияву особистості: вивчення риторики стало засобом піднесення духовної активності народу.

Нарешті, в Україні у XVI—XVII століттях виникають братства, які започатковували школи та книжність (особливо Київське, Львівське та Луцьке братства); вони були відкриті для дітей усіх верств населення. У братських школах інтенсивно вивчали риторику, бо була потреба в обороні православ'я, у боротьбі за душі людей. У школах працювали такі видатні риторичари, як І. Борецький, К. Сакович та М. Смотрицький. Високий рівень вивчення риторики був і в Острозькій Академії, де працював філолог Г. Смотрицький, у Луцькій братській школі; а у XVIII столітті велику увагу риторичарі надавали в Переяславському та Харківському колегіумах.

Важко переоцінити величезну роль у розвитку української культури у XVII столітті митрополита Київського Петра Могили, який заснував Києво-Могилянський колегіум, а потім на його базі — Академію, яка не поступалася західноєвропейським університетам. В Академії вивчення риторики входило до програми найвищого рівня поряд з богослов'ям, філософією та поетикою. Таке саме значення для України мала діяльність і Костянтина Острозького, який в Острозі заснував навчальний заклад, видавництво, центр полемічного письменства.

У цей час література в основному залишається церковною риторикою (полемічний та філософський трактат, проповідь тощо) (І. Ченіза).

II. Об'єднайтесь у групи і підготуйте повідомлення про видатних історичних діячів, згаданих у тексті.

559. Прочитайте текст. Розкажіть, що ви знаєте з історії про діяльність Іоанікія Галятовського та Феофана Прокоповича і їхню роль у розвитку українського красномовства.

КИЇВСЬКА ШКОЛА РИТОРИКИ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

Риторика XVII—XVIII століть в Україні створювалася латинською та українською мовами. Найбільш відомою постаттю цього часу був ректор Києво-Могилянської академії Іоанікія Галятовський. У його спадщині помітне місце посідає трактат

Іоанікій Галятівський

Феофан Прокопович

«Наука коротка, або спосіб складання казанья», написаний рідною мовою.

Він містить правила й принципи складання проповідей (казань). Проповідник звертає увагу на правила вибору теми зі Святого Письма та правила викладу, при цьому зауважує, що оратор повинен використовувати й світські літературно-наукові джерела, аби «образи природи, історії тощо склалися в єдину картину, треба читати книги про звірів, птахів, риб, каміння і зілля, дерева й різноманітні води в морях і ріках... й уважати їх натуру...». У всякому казанні автор пропонує виділяти три частини ексордіум (вступ), **нарацію** (оповідь) та **конклюдзію** (завершення). Велику увагу Галятівський приділяє *якості, виразності й простоті мовлення*. Трактат було видано у Львові (1663 р.) у друкарні Михайла Сльозки.

Видатним українським ритором XVIII століття був **Феофан Прокопович** (1681—1736). Помітивши його обдарованість та вченість, російський цар Петро I зробив його своєю правою рукою у сфері церковній та культурно-просвітницькій. Учився Прокопович на Заході, ознайомився з іншими віруваннями, а повернувшись в Україну, читав курси поетики та риторики в Києво-Могилянській академії. Написані ним трактати і проповіді свідчать про дуже високий рівень риторичної вченості в Україні. Високо цінується стиль таких панегіричних «слів» Прокоповича, як «Епінікіон» та «Слово про владу й честь царську». У «слові» «Духовний регламент» ритор із притаманним йому блиском виклав основні правила красномовства. Зокрема, він навчає, як повинен поводитися оратор під час виступу, висміює зайву жестикуляцію, вульгарну відсутність манер, коли проповідник хитається, «ніби веслом гребе», руками сплескує, у боки береться, тобто піддається емоціям. Стримане хвилювання і скупий жест, на його думку, сильніші

й виразніші. Прокопович дає безліч практичних порад щодо організації тексту, розташування матеріалу, використання книжних та усних джерел, не обминає увагою артикуляцію та пунктуацію. Окремо говорить про місце жарту в промові, тонко диференціює види іронії. Відомо, що указ Петра I 1724 року («Панам сенаторам... заборонити промову читати з папірця, тільки своїми словами, щоб дурість кожного всім явна була») вийшов слідом за «Духовним регламентом» Прокоповича.

Загалом же у XVIII столітті практично всі підручники з риторики написані латиною й розраховані на проповідників. Надалі узагальнення східнослов'янська риторика XVIII століття знайшла у працях Михайла Ломоносова, учня Ф. Прокоповича. Він вважав, що для опанування цієї наукою треба мати природний дар, знання інших наук, ерудицію, уміння наслідувати майстрів, вправлятися у творах (С. Гурвич).

Практика

560. Пригадайте, що ви знаєте з уроків української літератури про письменника-полеміста Івана Вишенського. Знайдіть текст його «Послання до єпископів, що втекли від православної віри» (XVII ст.). Проаналізуйте його щодо елементів риторики.

561. Знайдіть в Інтернеті інформацію за темою «М. Ломоносов і Ф. Прокопович: учень і вчитель — два погляди на теорію красномовства». Підготуйте повідомлення і виголосіть його в класі.

562. Прочитайте текст. Наведіть переконливі приклади з літератури, які підтверджують, що українське красномовство в XIX столітті досягло високого рівня розвитку.

У XIX столітті Україна не мала національної незалежності. Частина її земель належала Росії, інші — Австро-Угорській монархії та Польщі. Звичайно, це не сприяло розвитку українського красномовства. У школах дітей карали за вживання слів рідної мови, про навчання нею годі було й говорити. Проте такі видатні вчені, як Михайло Максимович та Ізмаїл Срезневський довели, що українська мова не є якимось діалектом, а самостійна й добре розвинена мова. Однак державна політика заперечувала це. У сумнозвісному циркулярі міністра освіти Валуєва 1863 року стверджувалося, що «никакого малоросійського язика не было, нетъ и быть не можетъ».

Не кращим було, звичайно, становище і в Західній Україні, де панували Австро-Угорщина та Польща. Майже вся інтелігенція користувалася польською та німецькою мовами. Лише окремі непересічні постаті, як наприклад Г. Яхимович, видатний церковний і політичний оратор, виголошували промови українською мовою.

Пожавлення суспільного життя після відміни кріпосного права в Російській імперії спричинилося до піднесення ролі риторики, зокрема у сфері судового красномовства.

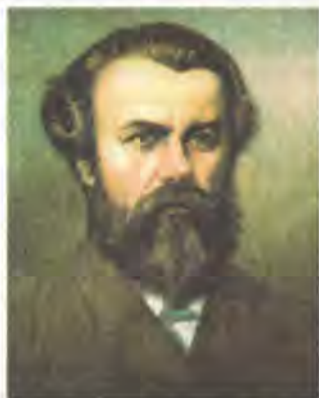
Західна Україна здобула права культурно-національної автономії, й українське слово вже не було забороненим. Блискучим ритором тут був **Іван Франко**, який часто виступав як депутат Австрійського сейму та адвокат в австрійському суді.

З-поміж знавців риторики XIX століття виділяється **К. Зеленецький**, викладач Рішельєвського ліцею в Одесі, **М. Максимович**, перший ректор Київського університету, **В. Антонович**, професор цього ж університету, **М. Драгоманов**, громадський діяч, один з батьків української національної ідеї, професор Київського та Софійського університетів, ініціатор створення україномовних підручників.

На рубежі XIX—XX століть в Україні з'являється ряд яскравих та популярних політичних пропагандистів, зокрема: **М. Міхновський**, адвокат і політик, що виступив як один з організаторів Української народної партії; **Є. Чикаленко**, популярний публіцист, видавець єдиної в Росії україномовної газети «Громадська думка», автор багатьох статей рубрики «Розмови про сільське господарство»; **С. Єфремов**, заступник голови Центральної Ради, який всебічно обґрунтовував українську національну ідею; **М. Грушевський**, провідний державний діяч, учений та публіцист.

Українське судове красномовство представляли **М. Карабчевський**, **М. Халева**, а в радянський час **Р. Руденко**, головний обвинувачувач на Нюрнберзькому процесі.

20—30-ті роки XX століття вважаються національним ренесансом України. У цей час відбувається розквіт української риторики. Значний внесок у її розвиток зробили **М. Хвильовий**, **М. Куліш**, **М. Яловий**.

Михайло Драгоманов

Олександр Довженко

Другим розквітом красномовства можна назвати 90-ті роки ХХ століття. Забуяло політичне, відроджується церковне, зростає популярність юридичного красномовства, у програмах навчальних закладів риторика посідає помітне місце.

Сьогодні в Україні ораторське мистецтво досліджують Н. Голуб, А. Коваль, Г. Сагач, А. Погрібний, В. Терещенко, Л. Мацько, І. Чепіга та інші (*З посібника*).

563. Підготуйте виступ (промову) про одного з провідних ораторів, зображених на фото на с. 339. Складіть план, сформулюйте тези, напишіть конспект виступу. Проведіть презентацію в класі.

Спілкування

564. Об'єднайтесь у пари. Подискутуйте, як ви розумієте висловлювання. За афоризмом Дж. Мілля напишіть невеликий твір.

1. Нічого немає легшого, як відрізнити людину, яка добре відчуває, але погано говорить, від тієї, яка добре говорить і нічого не відчуває (*Д. Дідро*). 2. Говори з переконанням — слова і вплив на слухачів прийдуть самі собою (*Й. В. Гете*). 3. Джерело красномовства — у серці (*Дж. Мілля*). 4. Гонористість — найбільша перешкода істинному красномовству (*К. Гільті*).

565. Об'єднайтесь у групи. Створіть проект «Розвиток риторики: від античності до наших днів». Підготуйте і проведіть презентацію-звіт кожної групи, яка працюватиме за певним напрямком: 1) антична риторика; 2) риторика у східних слов'ян; 3) красномовство біблійних проповідників; 4) ораторське мистецтво в середні віки; 5) розвиток риторики в Європі нового часу; 6) розвиток ораторського мистецтва в Україні. На презентації можуть бути представлені карти, схеми, таблиці, документальні фільми, промови, розіграні діалоги, виступи на шкільному телебаченні, по радіо тощо.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яка особливість риторики Київської Русі?
2. Яка роль братств у розвитку риторики?
3. Які пам'ятки риторики київського періоду ви знаєте?
4. Яким чином полемічна література вплинула на розвиток риторики в Україні?
5. Яких відомих українських ораторів ХІХ століття ви запам'ятали?

Мовленнєві вправи

566. Прочитайте уривки з книги Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо». Поясніть, за яким значенням розрізняють виділені слова.

1. *Листати й гортати, перегортати, перегортувати.* «Листає протяг потемнілі книги», — читаємо в одному сучасному вірші, хоча давно відомо, що сторінки книжок і журна-

лів не *листають*, а *гортають*, *перегортають*, *перегортують*: «Він жадібно почав *гортати* в букініста сторінки книги» (П. Тичина); «*Перегорни* ще сторінку і там побачиш» (Із живих уст). Таке, ніби нове, слово *листати* аж ніяк не можна вважати за неологізм, бо вживання дієслова *листати* свідчить не про творчі пошуки автора, а про брак доброго знання української мови, отже, не збагачує її на ще одне слово, а засмічує.

2. *Одягати й надівати, узувати й обувати*. Дієслова *одягати* й *надівати* — не зовсім тотожні, як то здається тим, хто каже: «*Одягни* шапку»; «*Дід одяг окуляри*». *Одягати* можна одягу: сорочку, спідницю, пальто, кожух тощо («*Степан сідлає коня, свого товариша, й жупан одягає*». — Т. Шевченко; «*Одягли* в нову одяжину, як панночку». — Панас Мирний), — а шапку й окуляри *надівають*: «Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі? — думав молодий Джеря, *надіваючи* шапку і перекидаючи свитку через плече» (І. Нечуй-Левицький); «*Надівши* сині окуляри, він сів під грушею» (І. Нечуй-Левицький). Узуття — чоботи, черевики, калоші тощо — *взувають*: «Сніг рипів під Раїсиними ногами (калоші вона забула *взути*)» (М. Коцюбинський); «Він швиденько *одягнув* пальто, *взув* калоші» (А. Шиян), — *обувать*: «червоні чоботи *обула*» (І. Котляревський).

Уникайте помилок

Неправильно	Правильно
Учебний корпус	Навчальний корпус
Ідеї отримали широке розповсюдження	Ідеї набули великого поширення
Поставити задачу	Поставити завдання
Протирічити комусь	Розв'язати задачу (і завдання певне) Суперечити комусь (заперечувати комусь)
Діюча програма	Чинна програма
Здавати екзамен, залік	Складати іспит (екзамен), залік
Понести матеріальні втрати	Зазнати матеріальних збитків (втрат)

Основи ораторського мистецтва

§ 51. ЖАНРИ ТА ВИДИ ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА

II

Мовознавчі студії

567. І. Прочитайте. За змістом тексту поставте одне одному запитання, дайте на них ґрунтовні відповіді. Складіть словничок значень виділених слів, скориставшись «Літературною енциклопедією».

Оскільки сучасна риторика — це наука, яка проходить у нас лише щабель свого відродження, вважаємо за доцільне подати найважливіші термінологічні одиниці.

1. **Порівняння** — троп; зіставлення одного предмета або явища з іншим, подібним до нього, в якому певна риса виступає дуже яскраво. Порівняння увиразнюють зображуване, виявляють ставлення автора до нього. Порівняння здебільшого підкреслюють якусь одну ознаку зображуваного, але бувають поширені порівняння, завдання яких — розкрити ряд ознак одного або групи предметів. Порівняльна частина речення починається здебільшого сполучниками *як, мов, наче, неначе, буцім, ніби, нібито* та ін., наприклад: *На березі білі берези напнуті, мов струни. Ріка обіймає цей шум, мов раменами, дном* (З тв. Б.І. Антонича). Порівняння може граматично виражатися: а) порівняльним зворотом; б) формою орудного відмінка, наприклад: *Червонобоким яблуком доспілим скотився день...* (М. Рильський); в) підрядним реченням, наприклад: *Долиною повилась річечка, неначе хто кинув нову синю стрічку на зелену траву* (М. Коцюбинський).

В українському фольклорі вживаються порівняння, виражені через заперечення: *Летіла зозуля та й стала кувати. Ой то ж не зозуля, то рідная мати* (Нар. творчість).

2. **Метафора** — троп; переносне вживання слова або виразу на основі аналогії, схожості чи контрастності. В основі метафори, як і порівняння, лежить зіставлення, але здійснюване інакше. У звичайному порівнянні є два компоненти — те, що іменується, і те, з чим воно зіставляється (*морські хвилі, мов синя одежа красуні*). Метафора ж однокомпонентна, у ній виражається приховане порівняння (*синя одежа моря* — це морські хвилі). У метафорі різні асоціації зливаються воедино. Майстри слова дбають про свіжість та оригінальність метафор і тих асоціацій, які вони викликають, уникаючи штучності, шаблонності. Наприклад: *Мушу випити келих до краю — полиновий мед самоти* (Є. Маланюк). Метафора може ускладнюватися на основі кількох асоціацій між предметами. Таку метафору називають розгорнутою. Наприклад: *Нашипиньки підійшов вечір. Засвітив зорі, послав на травах тумани і, на вуста поклавши палець, — ліг* (П. Тичина). У широкому розумінні метафорою називають будь-яке вживання слів у переносному значенні. За допомогою метафори передається здатність людини вловлювати схожість і подібність між різними індивідами, класами об'єктів, а потім за цією схожістю переносити назви справжнього носія чи функції на характеризовану особу або предмет.

3. **Деталь** — образний засіб художнього твору, подробиця, частковість чи така характерна риса, яка має відносно само-

стійне значення і слугує для того, щоб глибше і яскравіше змалювати картину чи образ, підкреслити важливість і створити ілюзію неповторного. Проте не всяка подробиця може бути названа деталлю. Предмет опису має нескінченну кількість подробиць, які можуть так чи інакше його характеризувати. Із тисячі таких подробиць автор виокремлює якусь одну, здатну викликати уявлення про предмет загалом, збудити думку.

4. **Парадокс** (грец. *paradoxos* — несподіваний, дивний) — це риторична фігура, що полягає у висловленні думки, яка різко розходиться з усталеною і, на перший погляд, нібито суперечить здоровому глуздові. Для парадокса характерна стислість і завершеність, що робить його схожим на афоризм. Грою ж слів парадокс близький до каламбуру, наприклад: *Здорове тіло — продукт здорового розуму (Б. Шоу); У генія те прекрасне, що він схожий на всіх, а на нього — ніхто (О. де Бальзак).*

5. **Гіпербола** — троп, що полягає у навмисному перебільшенні зображуваного (розмірів, характеристик, ознак предмета чи явища). Вживається з метою посилення виразності, а також вияву захоплення чи ненависті.

6. **Протиставлення** — відмінність двох чи більше однорідних понять, які виконують розрізнявальну функцію.

7. **Заклик** — звернення до певної групи людей, у якому в стислій формі висловлено провідну ідею часу, політичну вимогу, завдання; відозва, гасло.

II. Перекажіть текст (усно), правильно вимовляючи й пояснюючи терміни.

568. Прочитайте уривки з тексту. Працюючи в парах, підготуйте тести одне одному. Оцініть свого партнера.

1. **Жанри ораторського мистецтва** (жанри красномовства) — різновиди усних публічних виступів. Усе розмаїття жанрів може бути впорядковане у вигляді родо-видової класифікації. Розрізняють такі основні види монологічного красномовства: соціально-політичне, академічне (наукове й навчальне), лекційно-пропагандистське (масові публічні лекції), соціально-побутове, судове, військове, дипломатичне, церковно-богословське (гомілетика), торговельне, а також усне діалогічне красномовство. Кожний вид включає декілька видів та підвидів ораторського мистецтва.

2. **Жести** — більшою або меншою мірою розмежовувані й чітко сприймані властивості загальної моторики (рухів) людини, пов'язані з мовленням та спілкуванням (комунікацією) між людьми загалом. Основні види моторики — міміка (рухи м'язів обличчя), пантоміміка (рухи усього тіла), жестикуляція (рухи рук — жести у вузькому розумінні слова).

Культура загальної моторики оратора є складовою частиною його ораторської культури. Кожен оратор-професіонал прагне

виробити свій індивідуальний ораторський стиль, зокрема й на рівні культури моторики (За Л. Мацько).

569. І. Прочитайте. Підготуйте конспект-повідомлення про види красномовства та їхні різновиди.

Ораторське мистецтво має довгий шлях свого становлення та розвитку й ніколи не було однорідним. Ще з античних часів робилися спроби класифікувати види ораторського мистецтва залежно від конкретної сфери використання.

Основоположник античної риторичної науки Арістотель виділяв три основні роди (типи) промов: *судові*, *дорадчі* та *похвальні*. Учення про три роди промов у риториці Цицерона дещо відрізняється від Арістотелевого вчення, зокрема: не за родом (судові, дорадчі, похвальні), сферою і метою (осудження, користь, хвала), а за якістю промов, мовним матеріалом, тобто за тією основою, на якій пізніше сформувалося вчення про три експресивні стилі: *високий*, *низький* і *середній* (помірний).

В основу сучасної типологічної класифікації покладено соціально-функціональну ознаку мовлення, згідно з якою дослідники виокремлюють більше десяти видів красномовства.

1. *Політичне красномовство* — це доповіді на суспільно-політичну і політико-економічну тему: звітна доповідь; парламентський виступ; виступ депутата на сесії; пропагандистські виступи; політичний огляд; мітинговий виступ; політичні дискусії; лозунги і заклики; виступи партійних лідерів на з'їздах, засіданнях тощо.

2. *Академічне красномовство*: виділяють три типи: *власне академічне* (наукова доповідь; реферат; захист наукових досліджень на здобуття вченого ступеня; виступ на науковій конференції; бесіда вчених на засіданнях вчених рад, комісій тощо; наукове повідомлення; наукова лекція; науковий огляд; академічна дискусія та ін.), *красномовство вищої школи* (університетська лекція, або цикл лекцій; семінари; доповіді і реферати студентів; захист дипломних чи курсових проєктів; наукове повідомлення студентів; реферат; виступ на семінарському занятті; науково-популярна лекція; бесіда; конспектування; тези; резюме; захист творчих проєктів тощо) і *шкільне красномовство* (шкільна лекція; розповідь; опис, бесіда; виступ перед батьками на зборах; виступ перед педагогічним колективом; характеристика; усні розповіді дітей; письмові учнівські твори; окремі елементи уроку; дискусія тощо).

3. *Похвальне красномовство*: промова з певної нагоди; подячні промови; вітальна гостьова промова; застільна промова (тост); прощальна промова; похоронна промова; ювілейна промова; епітафії.

4. *Побутове красномовство* — дружня бесіда у невимушених умовах; дружні бесіди на різні теми (політичні, літературні; побутові, особисті; наукові; теми мистецтва); зустрічі; прощання; сімейний діалог (полілог); телефонні розмови; особисте листування тощо.

5. *Судове красномовство*: тексти законів; кодекси; допит; свідчення; прокурорська (звинувачувальна) промова; громадсько-звинувачувальна промова; адвокатська (захисна) промова; самозахисна промова; юридичні консультації; дискусія під час судового процесу тощо.

6. *Дипломатичне красномовство*: промова на міжнародній конференції; промова в процесі дипломатичного акту; переговори; листування; юридичні документи; синхронний переклад тощо.

7. *Богословсько-церковне красномовство*: церковна проповідь; напучення; виступ на соборі; коментування Біблії; бесіди з віруючими; сповідь; молитва; курси богослов'я в духовних академіях тощо.

8. *Військове красномовство*: бойовий заклик; виступ-наказ; інструктивна промова; виступ на військово-політичну тему; надихаюча промова; військові устави; воєнні мемуари; прийняття присяги; бесіда перед боєм; листи командира батькам (листи-подяки; звістки про загибель сина); радіозв'язок в екстремальних умовах тощо.

9. *Рекламне красномовство*: тексти реклами (торговельної, політичної, соціальної тощо), рекламний ролик; усне рекламне мовлення.

10. *Ділове мовлення*: ділові переговори; ділові розмови; ділові папери; презентація; плани робіт і програми; бізнесовий проект; доповідь; звіт тощо.

11. *Діалогічне мовлення*: виділяють різні види: *внутрішній діалог* (мисленнева підготовка до усного виступу; читання «мовчки»; спогади і роздуми; внутрішні суперечки; мрії; внутрішнє планування; підготовка до дискусії; репетиція майбутнього виступу), *власне діалог* (бесіда чи суперечка з одним співрозмовником) і *полілог* (За Н. Голуб).

II. Накресліть схему (таблицю) типологічної класифікації видів красномовства, в якій зазначте: а) вид красномовства; б) мету промови; в) сферу використання.

Практикум

570. Прочитайте тексти на с. 346. Визначте, до якого жанру і виду красномовства вони належать. Наведіть аргументи щодо змісту й мовного оформлення промов.

1. Україна сьогодні — незалежна держава, а проте треба визнати, що наступною фазою є нелегка фаза її зміцнення... Ви вже заклали основи незалежних фінансів і незалежної армії, і те, й те справді вкрай необхідне для незалежної держави. Ви здобули... міжнародне визнання, і це теж неабиякий успіх для України.

А проте зміцнення української незалежності потребує ще величезних змін в українському суспільстві та економіці... Якщо український народ буде терплячим і наполегливим, він стане в кінці цього шляху справді європейським народом, стане неповторним членом європейського співтовариства, господарем новочасної процвітаючої держави. Захід може допомогти вам у цьому, але основна й вирішальна праця має бути зроблена самими українцями. Я абсолютно переконаний, що обдарованість, наполегливість українського народу, його відчуття історичної перспективи сприятимуть успіхові цих нелегких перетворень. І я нітрохи не сумніваюсь, що ви є на доброму шляху до Європи — як новочасна, і що найважливіше, навіки вільна Українська держава (З. Бжезінський).

2. Досконалість твоєї краси не можуть перевищити твори мистецтва найкращих майстрів.

Щодо порядності ти не тільки ні в чому не поступився своєю честю, але й обрав більш мудрий спосіб життя, ніж можна було б чекати від людини твого віку. І найбільший тому доказ — твоя поведінка.

Ти настільки відрізняєшся природженою доброчесністю, що вже своєю мовою і привітністю здобув собі анітрохи не меншу славу, ніж за допомогою всього іншого: така переконливість і така витонченість властиві тобі, коли ти міркуєш серйозно і коли говориш жартома. Бо ти добродушний, але не наївний, красномовний, але не підступний, доброзичливий, але не без гідності.

Про твою мужність з наведенням численних прикладів можуть розповісти дуже багато людей, особливо маючи на увазі твою участь у змаганнях, очевидцями яких вони були... (За Демосфеном).

3. Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або по-рожного марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само й ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили й боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги; і природа з волі Господа дала їм різне для того знаряддя в самих членах їх. То що ж нам, браття, бути нечулими і волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невільництві ще й по власній землі своїй?! (Б. Хмельницький).

571. За поданими заголовками сформулюйте тему та мету виступів. Підготуйте виступ (на вибір) перед колективом класу, складіть план виступу.

1. Мовознавець Борис Дмитрович Грінченко. 2. Урок пам'яті. 3. Що таке «важко». 4. Григорій Сковорода — людина, мислитель, митець. 5. Про тих, кого ми приручили. 6. Риторичний ідеал Ф. Прокоповича. 7. Українська мовоментальність. 8. Мова, родинні і календарні обряди. 9. Слово як носій добра, істини й краси.

572. Випишіть із хрестоматії з української літератури уривки з творів, які належать до різних видів красномовства. Зачитайте їх у класі. Дотримуйтеся техніки виразного читання.

Спілкування

573. Випишіть із газет, журналів, художніх творів зразки академічних, похвальних, побутових, дипломатичних, церковно-богословських та ювілейних промов. Визначте їхні змістові та мовні особливості, оригінальність побудови.

574. Підготуйте дискусію на тему «Сучасний риторичний ідеал». Доберіть висловлювання й візьміть участь в обговоренні проблеми.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які є види красномовства?
2. У чому особливість жанрового поділу творів у риторичі?
3. Як пов'язані між собою види і жанри красномовства?

§ 52. АКАДЕМІЧНЕ КРАСНОМОВСТВО, ЙОГО ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ, РІЗНОВИДИ

11

Практика

575. І. Прочитайте текст. Пригадайте, що ви знаєте про академічне красномовство. Що нового ви додали до своїх знань?

Академічне красномовство — (від грец. *Акадеμεια* — ім'я міфічного героя Академа, на честь якого названо сади поблизу Афін, де проходили заняття для учнів; згодом цим терміном почали називати філософську школу, засновану Платоном саме в цій місцевості) — вид красномовства, характерними ознаками якого є науковість і системність у викладі матеріалу, мета якого — виявлення й обґрунтування об'єктивних рис, властивостей та закономірностей явищ, про які йдеться. Загалом це ораторська діяльність науковця та викладача, що доповідає про результати дослідження або популяризує досягнення науки.

Академічне красномовство зародилося у Давній Греції і було ще невимушеним ні за формою організації занять, ні за часовими межами. Так, Арістотель міг читати лекції під час прогулянок з учнями. Проте з часом школа ставала все більш регламентованою, усталився й тип лекції. У Європі академічне красномовство динамічно розвивалося в середньовічних університетах. Особливого розквіту набуло в післяренесансний період, коли наука, звільнившись від схоластичних моделей, почала широко проникати у світ матеріальних явищ й описувати його.

В Україні зародження академічного красномовства пов'язане з функціонуванням Острозької школи та Києво-Могилянської Академії, хоча тут також були ще дуже відчутні релікти схоластики. Згодом воно розвивається у стінах класичних університетів (Київського, Львівського, Дніпропетровського, Харківського, Одеського, Чернівецького та ін.). Видатними представниками українського академічного красномовства були М. Максимович, М. Костомаров, В. Єрмаков та інші. Подальшого розвитку академічне красномовство набуло в працях сучасних дослідників у галузі риторики: С. Абрамовича, Л. Мацько, О. Мацько, Г. Онуфрієнко, Г. Сагач, М. Чикарькової та інших.

Головні риси академічного красномовства — *доказовість, бездоганна логічність, точність мовлення, чітка, позбавлена будь-якої двозначності, термінологія*. Наука, як відомо, є точним описом реальних, матеріальних явищ світу, тому саме науковий опис цих явищ в усному слові і живить академічне красномовство (За М. Барактяном).

II. За «Великим тлумачним словником української мови» з'ясуйте значення слова *релікт*.

III. Зайдіть на відповідний сайт Інтернету. Доберіть інформацію про історію розвитку академічного красномовства. Підготуйте повідомлення для однокласників.

576. Прочитайте. З'ясуйте, які ознаки комбінує і синтезує в собі академічне красномовство.

Академічне красномовство комбінує і синтезує в собі такі важливі **ознаки**:

- за змістом воно є *науково-навчальним*;
- за формою реалізації є *писемно-усним*;
- за відношенням до форми мовлення є *книжно-розмовним*;
- за функціональним типом мовлення може бути поєднанням усіх функціональних мовних типів — *розповіді, опису, міркування, монологу*;
- за характером реалізації є *підготовчо-імпровізаційним*.

Зміст академічного красномовства у загальноосвітній та вищій школах визначається навчальними планами та програмами з кожного предмета і дисципліни.

Писемно-усна форма реалізації академічного красномовства означає, що вся підготовча робота (задум, концепція, породження тексту: тези, положення, докази, факти, мовне вираження) фіксується на папері, тобто має писемну форму і належить тільки оратору. Цей писемний етап необхідний для того, щоб промовець сам умів викласти хід своїх думок послідовно, логічно, несуперечливо.

За відношенням до форми мовлення на етапі виголошення промови (лекції, виступу) підготовлений текст має відчужитися від паперу і стати нібито усномовним породженням.

Писемно-усна форма реалізації публічного мовлення надає промові книжно-розмовного характеру, що виявляється найбільше на підготовчому писемному етапі: у граматичній правильності, дотриманні норм літературної мови, у логічній послідовності, точності і стислості матеріалу, у доцільності добору художніх засобів. Книжний характер публічної промови залежить від галузевої сфери функціонального стилю.

За функціональним типом мовлення у процесі виголошення промови (лекції) можуть залучатися засоби усного розмовного мовлення, не передбачені писемним текстом: звертання і запитання, вставні слова, повтори, а також поєднуватися елементи усіх функціональних мовних типів — розповіді, опису, міркування, монологу.

Підготовчо-імпровізаційний характер промов виявляється у тісному зв'язку двох основних етапів; підготовчого і виконавського. На виконавському етапі імпровізація неминуча, тому що прочитаний без неї текст не стане промовою, а буде читанням, яке створюватиме ефект штучності. Проте імпровізація буде вдалою тільки за наявності попередньої доброї мовної підготовки. На думку Дейла Карнегі, «добре підготовлена промова — це 9/10 вимовленої промови» (За Л. Мацько).

577. Прочитайте. Об'єднайтесь у пари і проведіть взаємоопитування за змістом тексту.

До жанрів академічного красномовства належать наукова доповідь, лекція, науковий огляд, наукове повідомлення, науково-популярна лекція.

Наукові доповіді, огляди, повідомлення, лекції містять теоретичні положення з актуальної проблеми чи питання, докази і факти, ілюстративний матеріал. Виклад матеріалу в них має бути об'єктивним, глибоким, незалежним від уподобань доповідача, добре аргументованим. Вони по-

збавлені емоцій, їм властива доказовість, логічність міркувань і закономірність результатів. Промовець також має бути стриманим. Такі доповіді, лекції, як правило, монологічні.

Науково-популярні лекції, крім логічно викладеного об'єктивного змісту, вимагають ще емоційно-експресивних доповнень для задіяння всіх психічних можливостей сприйняття слухачів. Залежно від наявності елементів мовного спілкування, виділяють: лекцію-показ, лекцію-огляд, лекцію-бесіду, лекцію-інформацію, лекцію-підсумок тощо. Кожен з різновидів лекцій має свої композиційні особливості і прийоми активізації слухачів, і кожен оратор має знати про них і володіти ними. Лекція-показ — це розповідь з демонстрацією того, що і в який спосіб слід робити. Сутність лекції-інформації полягає в послідовному викладі теоретичних положень з великим фактажем. Лекція-бесіда передбачає вмілу комбінацію монологу і діалогу, що значно активізує увагу і мислення слухачів, робить їх співучасниками творчого пізнання.

До якого б виду не належала лекція, її слід вибудовувати за певним планом, використовуючи різноманітні риторичні засоби активізації уваги слухачів (За С. Абрамовичем).

Спикування

578. І. Прочитайте тексти. Підготуйте лінгвістичне повідомлення на тему «Невербальні засоби спілкування».

1. Хто відчуває, й відчуває сильно, того обличчя є дзеркалом душі... Звідси випливає, що мова обличчя завжди була визнана найточнішим тлумачем почувань душевних. Часто один погляд, одне опускання брови говорить більше, ніж усі слова оратора, а тому він повинен вважати найістотнішою частиною свого мистецтва вміння настроювати обличчя відповідно до мовлення; а особливо око — орган душі настільки сильний, наскільки й виразний, як і мова, — має відповідати усім його рухам і передавати слухачам почування його серця. Найпрекрасніша промова руху стає мертвою, коли не оживлюється її обличчя...

2. Щасливий той, кому природа дарувала гнучкий, сильний, чистий, який лється, і дзвінкий голос. Часті вправи, напруження грудей і смак до музики можуть доповнити або приховати недоліки природи. Але ми занадто мало турбуємося про всі ці зовнішні обдаровання оратора, можливо тому, що занадто мало знаємо серце людське і занадто мало погоджуємося з тією істиною, що сутність красномовства заснована на пристрастях і, отже, на передсуді, а тому більшою мірою на зовнішньому вигляді.

Ті помиляються, говорить один оратор із найновіших, які плутають напруження голосу з його ключем, або тоном. Можна говорити зрозуміло й низьким тоном, бо гучність голосу не залежить від підвищення його, а тільки від напруження.

3. Роздумуючи про вигляд оратора взагалі, ми відкрили істинний початок рухів руки і побачили зв'язок, який існує між ними і словом. Ми знайшли, що рука доповнює думки, які не можна висловити, і, відповідно, рух її тоді лише потрібен, коли оратор більше відчуває, ніж може сказати, коли серце його зігріте пристрасстю і коли язик його не може встигати за швидкістю його почуттів. Отже, рука тоді тільки має діяти, коли треба доповнювати поняття (*За І. Томаном*).

II. Доберіть із науково-популярної літератури тексти про позу мовця, погляд, міміку, жести.

579. Сформулюйте правила використання невербальних засобів для лектора-однокласника. Обговоріть їх у класі. Проведіть конкурс на кращого лектора з теми «Академічне красномовство».

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке *академічне красномовство*?
2. Які ознаки академічного красномовства вирізняють його з-поміж інших видів риторики?
3. У чому полягає підготовчо-імпровізаційний характер промов?

Вітаєтесь добрим словом

Діалог відповідно до запропонованої ситуації. Самостійне визначення теми і змісту діалогу

580. Прочитайте народні приказки і прислів'я. Чого вони вчать? Про який тип мовлення (монологічне чи діалогічне) йдеться в кожному реченні?

1. Учений шпак говорить всяк. 2. Язиком вихати — не ціпом махати. 3. Аж до діброви чути ваші розмови. 4. Переливає з пустого в порожнє. 5. Нащо нам музики, коли в нас довгі язики. 6. Що на умі, те й на язичі. 7. Бесіди багато, а розуму малувато. 8. Навчився говорити, навчись і слухати. 9. Лихо говірливому, та не добре й мовчазливому. 10. Пуста мова не варта доброго слова. 11. Наказав три мішки гречаної вовни. 12. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше.

581. Прочитайте обидва тексти. З'ясуйте спільне й відмінне в них. Чи можна другий текст записати у вигляді діалогу? Здійсніть таку реконструкцію і запишіть.

1. З батьком дядько Максим вітався по-чоловічому скупом: познімавши кашкети, вони обнімали один одного, довго поплескуючи долонями худорляві спина. Невдовзі тато казав:

— Ходімо до хати. Здорожився ж, перекусиш.

— Зачекай хвилинку, хочу краєм ока глянути на твій садок. Як там поживає моя хрещениця, — пам'ятаєш, перед війною я тобі приніс щеплену антонівку.

— Он дивись, яка красуня. Вище хати вимахала. Ану, сину, знеси з горища яблук і почастуй дядька! (В. Скуратівський).

2. У садку батько й дядько Максим обмацували дерева, обдивлялися бруньки. Батько радів, що буде багато цвіту. Дядько радив прорідити гілля. Потім поцікавився, чи живі-здорові бджоли. Приколінкувавшись біля вулика, підставив вухо і кілька разів постукав у дощатку. Був задоволений з того, що дуже одгукуються, значить міцна сім'я. Йдучи двором, дядько усе примічав: нову криницю, кущ калини біля неї, різьблену лавицю біля хати (В. Скуратівський).

582. Опрацюйте теоретичний матеріал. Що нового ви дізналися про діалог? Випишіть ключові слова з тексту.

Діалог — це найактивніша форма міжособистісного спілкування. Кожен діалог відбувається у певному діалоговому середовищі (ситуації), яке охоплює мовця, слухача, їхні стосунки, тональність й атмосферу спілкування. Діалогічне усне мовлення передбачає розуміння його учасниками реальної ситуації спілкування, зорове сприйняття міміки, жестів, поглядів, постави один одного, інтонаційного оформлення мовлення.

Оцінивши ситуацію, кожен із співрозмовників у **внутрішньому** мовленні (подумки) планує своє висловлювання: обирає тему, визначає основну думку, певний стиль і форму.

Щоб діалог був результативним, треба навчитися слухати, говорити, дотримувати етичних правил спілкування.

Невід'ємною складовою діалогу є репліка.

Репліка (від лат. *replico* — відбиваю) — окреме повідомлення осіб, які беруть участь у діалозі, складова діалогу, яка належить одному з учасників.

Розрізняють **репліку-стимул**, яка спонукає співрозмовника до відповіді або дії (— *Поїхали на ярмарок*) та **репліку-реакцію** (— *Чого я там не бачив*), що звучить у відповідь.

Одним із найважливіших засобів організації діалогу є його **зв'язність**. Засоби зв'язності і підтримки діалогу поділяють на семантичні і прагматичні:

Семантичні зв'язки — це зв'язки між змістом реплік. Серед них виокремлюють:

різноманітні повтори: — *Як ти думаєш, це мені пасує?*

— *Я думаю, що це тобі дуже пасує!;*

зв'язки за допомогою часток, сполучників, прислівників:

— *Леся знає про це?*

— *І Леся також;*

зв'язки за типом позначення того самого об'єкта:

— *Мишко знає про це?*

— *Цей тютій і не здогадується.*

Прагматичні зв'язки (грец. *pragma* — діло, справа, дія) — це зв'язки між репліками, які забезпечуються структурою спілкування, умовами, спільними знаннями його учасників. Існує кілька типів цих зв'язків:

1. Узгодження реплік за наміром мовця (прохання, наказ, порада, ствердження, висловлення вдячності, питання тощо):

— *Який тиск у твоєму кисневому балоні?*

— *Сорок дві атмосфери.*

— *Мало. Заряди балон повністю (І. Ющук).*

2. Репліки, скеровані на умови успішного мовленнєвого спілкування, а не на його зміст:

— *Де ти був?*

— *А тобі справді цікаво?*

3. Зв'язки реплік, засновані на не названих, але відомих співрозмовником смислах:

— *У мене закінчився бензин.*

— *Бензоколонка за рогом.*

Діалогу властиві такі ознаки: граматична неповнота речень, використання переважно простих речень, різних за метою висловлювання та емоційно забарвлених.

У процесі спілкування істотну роль відіграють позамовні засоби, тобто **невербальні** компоненти діалогу: **фонація** (шепіт, надто голосне мовлення, тембр голосу), **кінесика** (постава, відстань між мовцями), **погляд** мовця, **жести** (потирання рук, поляскування адресата по спині, руки — до серця, кивання, погроза пальцем, повітряний цілунок...), **міміка** (посмішка, нахмурені брови, стиснуті міцно губи).

Мовчання в діалозі теж може бути комунікативно значущим: воно може позначити згоду зі словами мовця, небажання адресата повідомляти необхідну інформацію, його нерішучість, слідування принципу ввічливості тощо (*За Ф. Бацевичем*).

583. Продовжіть діалог-обмін думками за поданою ситуацією. Яку точку зору ви обстоюватимете?

На уроці української мови учитель із жалем констатував: «Мова сучасної молоді стає дедалі примітивнішою і сухою. Українцям завжди була притаманна емоційність, чутливість та ліризм. Говорячи мовою лінгвіста, українцям завжди був близький прикметник. Сьогодні ж місце емоції зайняла безжалісна логіка. А багатобарвний прикметник поступився дієслову».

Старшокласник Олег Самійленко запротестував: «Пробачте, я не згоден! Послухайте сучасні пісні, поезію, їх пишуть молоді люди, і в них достатньо почуття, емоцій. А отже, прикметник

близький і нашому поколінню». Левко сказав: «А мені до нього байдуже. Наприклад, «есемески» писати без прикметників зручніше».

584. Складіть діалог-обмін думками за поданою ситуацією. У класі засперечалися: чи заважає телевізор краще вчитися. Одні твердили: з телебачення ми дістаємо найбільше інформації, вчимося у дикторів правильно вживати слова. На думку інших, телевізор заважає зосередитися на виконанні домашніх завдань.

585. Складіть діалог за поданою ситуацією. Данило доводив Олесі, що *рефері* і *реферування* — спільнокореневі слова. Олеся звернула увагу на переклад: *рефері* — суддя, а *реферування* — складання реферату про що-небудь. На думку Данила, і *реферат*, і *референдум*, і *референт*, і *референція* — це теж слова з того самого гнізда — спільнокореневі. Олеся запропонувала звернутися до словника...

§ 53. СУДОВЕ КРАСНОМОВСТВО

П

Мовознавчі студії

586. Прочитайте текст. Випишіть ключові слова і використайте їх під час переказу тексту. Назвіть юридичні посади, які виступають як «ключові фігури» в сучасному суді. Хто, окрім юристів, може виступати в судових суперечках?

Судова промова — це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх при розгляді кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи.

Визначальними особливостями судової промови, порівняно з іншими видами ораторського мистецтва, є: офіційний характер промови; полемічність; спрямованість (до суду); попередня зумовленість змісту (справа, яку слухає суд); підсумковий характер судової промови.

У суді виступають з промовами *прокурор (обвинувач)* та *адвокат (захисник)*. Звичайно визначають *прокурорську (звинувачувальну)* та *адвокатську (захисну)* промови. Крім того, у судових суперечках часом беруть участь *громадський обвинувач* і *громадський захисник*, *цивільний позивач* і *цивільний відповідач* (або їх представники); *потерпілий* та *його представник*; нарешті — *підсудний*, у ролі захисників якого можуть виступати його *близькі родичі, опікуни* або *підкувальники*.

Судова промова має висвітлювати громадську думку та оцінку злочину, особи підсудного з погляду того чи іншого учасника дебатів. Проте право пропонувати міру покарання або думку про невинність підсудного мають лише прокурор та адвокат; інші лише уточнюють деталі, які допомагають об'єктивно змалю-

вати стан справи. Судова промова повинна ефективно впливати на суд, допомагати формуванню переконань суддів та присутніх у залі суду громадян.

Часто в процесі розгляду справи *полаються репліки*, які привертають увагу до неправильностей та викривлень реальності, що мають місце у виступах тих чи інших учасників судових дебатів.

Важливим аспектом кожної судової промови є її *моральне підґрунтя*. Аморальний суд принципово неприпустимий, так само, як суб'єктивне трактування справи, упередженість судової особи щодо злочинця. З точки зору відомого юриста Анатолія Коні характерні риси обвинувача такі: спокій, відсутність особистого роздратування проти звинуваченого, коректність прийомів звинувачення. На його думку, особливо важливо уникати лицедійства в голосі, жестах та манері триматися на суді, а також будь-якої тенденційності або відвертого паплюження людини. Система доказів, що базується на суворій логіці, має відповідати моральному пафосові суду (За В. Молдованом).

Практикум

587. І. Прочитайте текст. З'ясуйте, що є предметом судової промови у цивільних та кримінальних справах. Від чого залежить зміст і структура судової промови? На яких засадах вона ґрунтується?

Предметом судової промови в цивільних справах у суді першої інстанції є фактичні обставини справи, оцінювання доказів, пропозиції про застосування того чи іншого закону у справі, пропозиції про винесення окремої ухвали за наявності підстав.

При розгляді справи другої інстанції в касаційному порядку є критика або обґрунтування правильності вироку чи рішення; обґрунтування касаційного подання чи касаційної скарги або їх критика; аналіз й оцінювання додаткових матеріалів; пропозиції про винесення певної ухвали касаційної інстанції.

Предметом судової промови в кримінальних справах у суді першої інстанції є: фактичні обставини справи та їх суспільно-політична оцінка; аналіз та оцінювання доказів; юридична оцінка встановлених фактичних обставин — кваліфікація злочину; характеристика особи підсудного, а в окремих випадках — й інших учасників процесу; питання, пов'язані із застосуванням кримінального покарання або звільнення від нього; питання, пов'язані з вирішенням цивільного позову; інші питання, які вимагають свого вирішення; аналіз причин і умов, які сприяли вчиненню злочину.

Зміст судової промови залежить від характеру й обсягу справи, особи промовця, судової аудиторії. Структуру промови ви-

значає промовець з урахуванням особливостей судової аудиторії. Необхідними умовами виступу є об'єктивність, аргументація і доказовість у деталях.

Обов'язковим компонентом судового красномовства є змагання між прокурором як державним обвинувачувачем, що виступає від імені суспільства, і адвокатом як захисником, який виступає від імені обвинувачуваного. Мета цього змагання полягає в установленні істини і винесенні юридично обґрунтованого і тому справедливого вироку.

На результат судового засідання значною мірою впливають психологічні якості промовця та особливості сприйняття промови слухачами (В. Олюха).

II. Чи згодні ви з поглядом автора, що на результат судового засідання значною мірою впливають психологічні якості промовця та особливості сприйняття промови слухачами? Аргументуйте свою відповідь, наведіть приклади, факти із художньої літератури, сучасних телевізійних серіалів.

588. I. Прочитайте. Сформулюйте тези статті. Запишіть особливості судової етики.

Судова етика виявляється в дотриманні законних прав людини, втягненої в сферу дії кримінального і цивільного судочинства і є сукупністю правил поведінки суддів та інших професійних учасників кримінального і цивільного судочинства, що забезпечують моральний характер їх професійної діяльності і позаслужбової поведінки. У судових промовах неприпустимі приниження людської гідності, упередженість, односторонність у висвітленні справи. І державний обвинувач, і захисник не тільки оперують параграфами кодексів, а й звертаються до моральних принципів і норм суспільства, домагаючись справедливого вироку суду. Адвокатська і прокурорська промови мають бути тактовними і коректними. У прокурорській промові недоречні не тільки знущальний тон, жартування стосовно обвинувачуваного, а навіть гумор. Судова етика виявляється також у використанні промовцем багатьох етикетних формул: *Ваша честь* (звертання до судді); *Шановний суд, сторони, треті особи; На підставі викладеного та керуючись..., прошу суд...* тощо (За Н. Колотиловою).

II. Запишіть приклади закликів і гасел, які можна використати під час виголошення судових промов (адвокатських, прокурорських, третіх осіб). Обґрунтуйте.

589. I. Прочитайте тексти. Доберіть до них заголовки. Проаналізуйте мовну поведінку представників правосуддя, описану в текстах.

1. К. Чуковського звинувачують у тому, що він образив на сторінках свого журналу його Величність царя. Захищає письменника відомий адвокат О. Грузенберг.

Що тут може сказати Грузенберг? Мені здається, він утратив віру в себе. Він блідий, він встає. Після крикливого голосу прокурора його голос здається тихим. І ось цим голосом він почав говорити, звертаючись до суду:

— Уявіть собі, що я, наприклад, на цій стіні малюю... осла. Хтось із перехожих ні з того ні з сього заявляє: це прокурор Камишанський. Хто образив прокурора? Я, малюючи осла, чи той перехожий, який у моєму малюнку чомусь побачив риси діяча суду? Все зрозуміло: звичайно, перехожий. Те ж саме відбувається і в суді. Що робить мій підзахисний? Він малює осла, дегенерата, пігмея. А Петро Костянтинівич Камишанський сміливо стверджує всьому загалу, ніби це священна особа його імператорської величності. Нехай він промовить ці слова, і ми вимушені будемо притягти його, прокурора, до відповідальності згідно зі статтею 129...

Дивлячись зверху вниз на прокурора, Грузенберг веде допит, він допитує прокурора як підсудного: «Отже, ви стверджуєте, що тут, на цьому малюнку, зображений імператор, і в цих віршах говориться про нього? І в цій замітці теж?» Прокурор розгублено кліпає очима і нічого не відповідає. Перемога О. Грузенберга забезпечена (За С. Званцевим).

2. Засідання суду. Звинувачувальну промову проголошує прокурор. Він говорить три години. Провину доведено.

Порівняно з прокурором захисник Пассовер говорив чітко, лаконічно. Всього 5—6 хвилин. Він переконливо сказав, що Вальяно має бути виправданим, оскільки ввозив вантажі на турецьких фелюгах, а в пояснювальній записці судового департаменту сенату серед перелічених видів морської контрабанди (човни, баркаси тощо) турецькі фелюги не згадуються.

Прокурор зблід і дрижачим голосом вигукнув:

— Вальяно — контрабандист! Якби він ним не був, він би не зміг своєму оборонцю відшкодувати на захист мільйон карбованців.

У залі збентежилися. Мільйон карбованців? Нечувана сума!

Репліка прокурора обертається проти нього.

— Так, я отримав мільйон, — спокійно відповів адвокат. — Виходить, так дорого коштує моє слово! А зараз порахуємо, скільки ж коштує слово прокурора! За рік прокурор отримує три тисячі шістдесят карбованців, — вирахував адвокат, — щомісячно — триста; відповідно за добу — 10 карбованців. Говорив прокурор три години, за свої десять карбованців промовив сорок п'ять тисяч слів. Скільки ж коштує слово прокурора?

Процес виграно (За С. Званцевим).

II. Висловіть власні міркування щодо прийомів, використаних адвокатами в ситуаціях під час виголошення промов. У чому їх ефективність?

590. Об'єднайтеся в групи. Опрацюйте додаткову літературу про судове красномовство, розподіливши її за темами, обраними самостійно (див. рубрику «До джерел знань»). Складіть і запишіть діалог-аргументацію, в якому ви доводили б одноліткові необхідність культивування правил мовленнєвого етикету в соціумі.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які види судового красномовства розрізняють?
2. Хто виголошує судові промови?
3. Як ви розумієте поняття *судова етика*?

§ 54. ДУХОВНЕ КРАСНОМОВСТВО

Мовознавчі студії

591. І. Об'єднайтеся у групи й опрацюйте текст. Розкажіть, що ви дізналися про *гомилетику*.

Гомилетика — (від грец. *ομιλητικη (τεχνη)*) — мистецтво спілкування) — один із видів красномовства, що вивчає правила побудови церковної проповіді. Те саме, що й *церковно-богословське красномовство*.

Промова гомилетичного жанру, на противагу *світській*, поділяється на дві групи; *проповідь (казання)* і *повчання (гомилія)*.

Своєрідність промови гомилетичного жанру в тому, що у своїх початках вона має більше рис близькосхідної риторичної традиції (іудейської та арамейської) і лише пізніше (десь після перекладу Виблії грецькою мовою у III ст. н. д.) набуває й рис греко-римської риторики.

Основним жанром церковного красномовства була і є *проповідь*. Це особливий вид усного монологічного мовлення, спрямований до мирян з метою повернути їх до християнського віровчення, викликати почуття вдячності Богу, виховати почуття єдності у вірі, терпіння в ім'я потойбічного життя.

Першим проповідником вважають самого Ісуса Христа. Його мова — це невеликі вислови афористичного характеру — *логії*, вони заучувалися і тривалий час передавалися усно, поки значно пізніше, вже після розп'яття і воскресіння Христа, були записані його учнями — апостолами — в Євангеліє. Ці тексти були несхожими на традиційні греко-римські промови.

Історія гомилетики починається з нагірної проповіді Христа, що ось уже дві тисячі років вражає глибокою мудрістю і передбачуваністю. Основу її складають макаризми, заповіді блажен-

ства, що стали афоризмами і дають простір для своїх тлумачень майбутнім поколінням проповідників:

Блаженні убогі — Царство Боже бо ваше.

Блаженні голодні тепер, бо ви нагодовані будете.

Блаженні засмучені зараз, бо втішитесь ви.

Антитезою макаризмам звучать прокляття, відомі з іудейського фольклору: *Горе ж вам, багатіям, бо втіху свою ви вже маєте. Горе вам, що тепер потішаєтеся, бо будете ви сумувати та плакати...* Логії Христа складені так, що дають теологам, мирянам простір проникнути в глибини їх змісту і в цьому просторі вибудовувати свої асоціативні ряди розуміння. Церква Христова одержала такі основоположні начала, на яких уже третє тисячоліття росте й розвивається церковна риторика: усне й писемне проповідництво, канонічна й неканонічна християнська література.

Насиченість думки та афористичність притаманні й іншим проповідям Христа: *...чим серце наповнене, те говорять уста його!...; ...якою ви мірою міряєте, такою відмірюють вам; любіть своїх ворогів, добро робіть тим, хто ненавидить вас; ...як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви; кожне дерево з плоду свого пізнається...*

Образна символічна форма надавала логіям і притчам Христа зовнішньої недосказаності і внутрішньої змістової багатозначності.

До риторичного жанру церковної проповіді належать і послання учнів Христа — апостолів — до віруючих. Писана форма їх зберігає сліди живого звертання у проповіді, але це вже Євангеліє (блага вість про Христа).

Раннє Євангеліє (від Матфея) містить більше рис близько-східної риторики (сувора простота, стислі фрази, негрецькі вирази, відсутність вступу й пишноти грецької риторики). Більш літературну форму має Євангеліє від Луки, більше ознак впливу класичної риторики.

Найбільшу вартість з погляду риторичної науки має Євангеліє від Іоанна, яке введено в церковний канон. Навіть у його зміст, а не тільки у форму включається еллінське вчення про логос. Земне життя Христа постало як розкриття світового смислу — логосу: *Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Бог був Слово, воно було спочатку у Бога. Все через нього почало бути, і без нього не почало бути ніщо, що почало бути. В ньому було життя, життя було світолюдське: і світло у пільмі світить, і пільма не обійняла його...* (За Л. Мацько).

II. Що ви довідалися про раннє Євангеліє від Матфея, Луки, Іоанна? Чому науковці визначають Євангеліє від Іоанна як найбільш вартісне з погляду риторики?

592. Попрацюйте в парах. Чим, на вашу думку, зумовлене тлумачення Священної історії в трьох аспектах? Обґрунтуйте.

Священна історія тлумачиться в трьох аспектах: а) *богословському*; б) *історичному*; в) *літературному*. Богословський аспект означає тлумачення духовного змісту Біблії, який буває виражений відкрито або езотерично (у вигляді символів тощо). Історичний аспект передбачає історико-археологічний коментар подій Біблії. Літературний (філологічний) аспект означає, що слухачам слід показувати й красу біблійного слова, яка є виразом духовного ідеалу християнства.

593. Прочитайте. З'ясуйте структурні особливості церковної проповіді. Чи суголосна композиція гомілетичної проповіді з вашим сприйняттям? Обґрунтуйте.

Упродовж століть склалася загальноприйнята система із чотирьох видів проповіді: *проповідь-розповідь*, *проповідь-слово* (урочиста), *проповідь-повчання*, *бесіда-тлумачення Святого Письма* (гомілія).

Звичайна структура проповіді: *епіграф* (з Писання); *вступ* (зацікавлення, опис, оповідь); *основна частина*, або виклад матеріалу (міркування); *повчальна частина*; *закінчення-підсумування*; *заклик*.

Тема проповіді церковного оратора вже сотні років визначена церковним календарем. Але така визначеність зовсім не означає, що церковний оратор позбавлений клопотів: розумова робота тут так само потрібна, як і в галузі світського красномовства. Проповідникові навіть важче, бо він мусить знайти популярні прийоми, які б наблизили Святе Письмо до людини, до того ж, не повторювалися щорічно.

Проповідник-гомілет за своїм покликанням є професіоналом, який спеціалізується на вивченні та популяризації Біблії, тому має виявити вміння пояснювати символіко-алегоричну змістовність Святої Книги.

Роз'яснення християнської віри ґрунтується на освіті, що має здійснювати проповідник, який мусить пояснити, що, наприклад, Стрітіння — це не «зустріч Зими з Літом», а зустріч Христанемовляти з Симеоном Богоприємцем та пророчицею Ганною в Храмі Єрусалимському за звичаєм Старозавітної Церкви і т.д.

У народі нерідко, й донині церковні свята сприймаються не завжди так, як вони тлумачаться у Святому Письмі, бо в часи Християнізації було прийнято церковний календар, який механічно наклався на землеробський, поганський календар, створений упродовж минулих століть, що дбайливо фіксував

прикмети погоди та інші подібні речі з точки зору землероба (За М. Чікарьковою).

594. I. Прочитайте текст. Визначте його стиль. Випишіть рядки з тексту, в яких ідеться про вживання народної мови в церкві. Висловіть власні міркування.

Українська жива мова, ставши з половини XVI століття мовою Святого Письма й церкви, тим самим вже стала й мовою літературною.

Духовенство, як то було й по інших країнах, стало пильнувати чистоти тієї мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки і цьому дуже виграла українська мова: вона сильно зміцніла й літературно відшліфувалася навіть за XVI століття. Уже під кінець цього століття богословська література, написана доброю, живою українською мовою, набрала показних обсягів відтоді (одночасно з мовою польською) вже на широку міру усталилася українська літературна мова, і в цьому була величезна заслуга передусім Реформації.

Іван Огієнко про це писав так: «Реформація реалізувала і в Україні вживання народної мови в церкві: залунала тут проповідь уже живою народною мовою. Та не тільки проповідь — стали читати й Євангеліє та Апостола тією ж такою мовою. ...з часу Реформації прийнято в Україні мовою літературною живу народну мову, і стали вже нею писати книжки; до цієї доби не маємо жодної книжки, писаної живою українською мовою (За Є. Карніловською).

Невідомий художник. Хористи.
Фрагмент ікони XVII ст.

II. Дайте тлумачення термінологічного словосполучення *жива українська мова*. Пригадайте, в яких контекстах воно вживалось на уроках української мови та літератури.

Спикування

595. Висловіть власні міркування з проблеми, порушеної в тезі «Світ визнає літературними мовами тільки ті, якими є священні писання».

596. Проведіть конкурс на краще прочитання «Притчі про сіяча».

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке *гомилетика*?
2. Що ви знаєте про становлення і розвиток українського церковного красномовства?
3. Якими порадами І. Галятовського ви скористаетесь, готуючи промову?

Мовознавчі смуги

597. І. Опрацюйте лінгвістичну довідку. Які тексти вітань для іменинників ви знаєте?

Соціально-побутове красномовство — це влучне, гостре або урочисте слово з приводу якоїсь важливої події у приватному житті або певної гострої чи цікавої ситуації.

Соціально-побутове красномовство «обслуговує» різноманітні життєві побутові події і ситуації: *народження, одруження, вітання, ювілеї, зустрічі, прощання* тощо. Соціально-побутове красномовство має виразно окреслений національний характер, воно зберігає і продовжує традиції та звичаї народу. Родини, хрестини, сватання, заручини, одруження, ювілеї, віншування й привітання зі святами та пам'ятними подіями і датами завжди супроводжуються красномовними звертаннями, вітальними промовами, тостами й побажаннями, примовками тощо. Тому соціально-побутове красномовство має масовий характер і помітний вплив на культуру живої народної мови. На жаль, українське соціально-побутове красномовство недостатньо досліджене, бо воно народжується і зникає в усному мовленні. Проте окремі перлини можна зібрати з фольклорних записів, спогадів письменників, літературних текстів. Красномовними оповідачами були Остап Вишня, Максим Рильський, Олександр Довженко, Василь Сухомлинський, Олександр Ковінька, Юрій Смолич та багато інших (За О. Мацько).

II. Доберіть тексти із творів Остапа Вишні, М. Рильського, О. Довженка, В. Сухомлинського, О. Ковіньки, Ю. Смолича, Ю. Яновського, П. Загребельного, в яких описуються побутові події і ситуації: народження, зустрічі, вітання.

598. І. Прочитайте. Яка інформація є для вас «відомим», а яка — «новим»? Сформулюйте тези.

З огляду на функціонування соціально-побутового красномовства виокремлюють **офіційне** соціально-побутове красномовство і **неофіційне**. Офіційне соціально-побутове красномовство розглядають як рід професійної публічної мови, а неофіційне належить до публічної мови, але не професійної, за винятком обрядово-ритуальних промов, які виголошують професійні розпорядники (тамада, сваха, шоумен та ін.).

Сучасна *ювілейна*, або *похвальна*, промова може бути присвячена якійсь знаменній даті, ювілею підприємства, організації, закладу, установи тощо або окремій заслуженій людині. Ювілейна промова завжди святкова, урочиста, водночас у ній

підсумовують досягнення за певний період. Якщо промова присвячена ювілею організації, то вона має суто діловий характер.

Промова, виголошена на честь окремої особи, наприклад, у зв'язку з її ювілеєм, сповнена добрих почуттів до ювіляра і гарних побажань йому. У ній доречними будуть жарт, дотепність, спогади про цікаві факти життя ювіляра. Такі промови часто доповнюються зачитуванням вітальних колективних листів, віршів. Ювілейну промову прикрашає імпровізація (За Н. Колотиловою).

II. Доповніть лінгвістичну довідку розповіддю про весільний обряд вашого регіону. Назвіть кінофільми, в яких показано елементи весільних обрядів в Україні. Пригадайте епізоди, які вам найбільше запам'яталися.

Практикум

599. Прочитайте. Поясніть, як ви розумієте висловлювання.

1. ...Балакучих людей знав я декількох, а красномовну людину — досі жодної. Балакучою тут я називаю таку людину, яка може досить розумно і ясно говорити перед пересічними людьми, керуючись загальнозживаними поняттями, а красномовною — тільки ту, яка будь-який обраний нею предмет може розкрити й прикрасити так, щоб він став більш вражаючим і пишним, і яка засвоїла і запам'ятала всі ті знання, що можуть служити джерелом красномовства.

2. Найбільша цінність риторика — не тільки сказати те, що потрібно, але і не сказати того, чого не треба (За Цицероном).

600. Проаналізуйте уривок із тексту промови Папи Івана Павла II на Бориспільському летовищі за схемою: тема, мета, вид, сфера використання (вживання), якість вступу та закінчення, вагомість доказів, засоби поживлення, художні виражальні засоби).

Вітаю тебе, Україно, відважний та стійкий свідку приєднання до цінностей віри. Скільки ти вистраждала, щоб у важкі хвилини відстояти свободу віросповідання!

Мені спадають на думку слова святого апостола Андрія, який, як каже традиція, побачив над київськими горами сяйво Божої слави. І це сталося з бігом століть через хрещення князя Володимира та його народу.

Але видіння, яке мав Апостол, не стосується тільки вашого минулого; воно спрямоване і в майбутність країни. Здається, на цій вашій благословенній землі поширюється нове світло:

це те світло, яке випромінює оновлене підтвердження вибору, зробленого далекого 988 року, коли Христос був прийнятий українським народом як «Дорога Правда і Життя».

Якщо сьогодні маю радість бути тут, серед вас, то це завдячуючи запрошенню, яке мені зробили Ви, пане Президенте...

як також й усі ви, достойні Брати у Єпископстві двох традицій, східної і західної... У Вашій особі бажаю привітати весь український народ з його наново здобутою незалежністю та подякувати Господові за те, що це сталося без кровопролиття. З глибини серця випливає одне побажання: щоб український народ зміг продовжувати цей свій шлях миру завдяки одностайному вкладові різних етнічних, культурних та релігійних груп! Загальний і тривкий добробут неможливий без миру.

...Який величезний тягар страждань вам довелось перенести минулими роками! Але тепер ви виявляєте ентузіазм і перебудовуєтесь, шукаючи світла й утішення у вашому славному минулому. Ви маєте намір відважно продовжувати завдання поширювати Євангелію — світло правди й любові для кожної людської істоти. Відважно! Це замір, який робить вам честь, і певно, що Господь не залишить вас без Своєї благодаті, щоб довести його до завершення.

Як паломник миру і братства, я вірю, що мене приязно приймуть також і ті, які хоч і не належать до католицької церкви, однак мають серце, відкрите для діалогу та співпраці...

Списування

601. Підготуйте у групах сценарій для проведення ювілейного вечора, присвяченого видатному діячеві науки, освіти, культури або майстрові художнього слова. Визначте трьох рецензентів. Заслухайте й обговоріть у класі результати колективної роботи.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які події «обслуговує» соціально-побутове красномовство?
2. Які види соціально-побутового красномовства ви знаєте?

Докладний переказ тексту публіцистичного стилю із творчим завданням

602. I. Поясніть значення слова *творчий*, доберіть спільнокореневі слова. Складіть із ними кілька речень.

II. Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту, його стиль. Чи поділяєте ви погляди автора? Виконайте завдання до тексту. Яке з них, на вашу думку, є творчим? Чому?

ЕЛЕКТРОННО-ЦИФРОВИЙ СВІТ

1. Озирнімося навколо. Надрозвинена інформатика й небувала легкість переміщень, які надихають, тішать і додають від-

чуття могутності й сили, насправді ослаблюють і знеособлюють кожного зокрема.

2. Поспіх став життєвою нормою. Індивідуальні запити в безмежжі необхідності непомітно перетворюються в однамітну картинку масовості та серійності. Всюдищу реклама безупинно руйнує здатність людини до самостійного судження. Телевізор привчає до калейдоскопічного нашарування зміни вражень. Ідеться вже не про самі враження, а про цю безпервну зміну, без якої неначе й жити стає неможливо. А електронний вітер, з безглуздою гордістю званий інформаційним вибухом, видмухує всі запаси пам'яті, перетворюючи стару скарбницю на порожню й слизьку трубу.

3. Що таке електроніка? Вона не жива й не мертва, а швидкість процесів, які відбуваються в ній, величезна. Її не назвеш розумною, проте й на безглузду вона не скидається. Її властиве щось на зразок саморозмноження, а її підприємливість не має меж. Хто вона: утішник, «полегшувач» життя? Ні, вона полегшує не життя, а розв'язання тих здебільшого штучних завдань і задоволення порожніх потреб. І робить вона це лише з тією кабальною умовою, що ми передоручимо їй власну ініціативу і відповідальність, станемо без неї безпомічними і безмежно залежними від її сумнівних зручностей.

4. У мене перед очима численні натовпи дітей, повністю захоплених новою чарівною іграшкою-комп'ютером. Забуто все: затишок рідного дому, авторитет батька, школа, вимоги вихователів і вчителів, необхідність тривалого й нудного навчання. І якщо роздмухати гру до тих грандіозних розмірів, які солодко вимріяв добрий професор Тапскотт — наслідки будуть жахливими, оскільки дитячі ігри так званих дорослих небезпечні геть не по-дитячому.

5. Братання з комп'ютером культивує моральну спустошеність, лінь мозку, вседозволеність і ганебну для дорослих психологію розбещеної дитини.

6. Утім, мені не здається, що електронна недуга зайшла по-справжньому далеко. Жаль лише, що моє припущення побудоване не на вірі в здатність людини отямитися й зрозуміти, а на невтішній упевненості, що людству, яке загралося, забракне часу й можливості довести цю гру до її логічного завершення (В. Акопов).

III. Виконайте завдання до тексту.

1) Визначте тип мовлення (опис, розповідь, роздум).

2) Поясніть значення слів *калейдоскопічний*, *скарбниця*, *електроніка*, *душевна прострація*, *спустошеність*, *розбещеність*, *отямитися*.

3) Поясніть правопис слів *знеособлюють*, *безмежжя*, *всюдищуца*, *судження*, *неможливо*, *не скидається*, *підприємливість*, *несправжній*, *необачність*, *самобутній*, *по-дитячому*, *недуга*, *по-справжньому*.

- 4) Включіть слова *недуга, знеособлення* до синонімічного ряду.
  - 5) Випишіть іменники чоловічого роду II відміни, поставивши їх у родовому відмінку однини.
  - 6) Поясніть розділові знаки у третьому, четвертому і шостому абзацах.
- IV. Напишіть докладний переказ тексту з творчим завданням: доповніть переказ роздумом про сильні й слабкі сторони інформаційних технологій; дайте власну оцінку порушеної в тексті проблеми.

§ 56. ТЕАТРАЛЬНА (СЦЕНІЧНА) РИТОРИКА

П

Мовознавчі студії

603. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Розкажіть, що нового ви дізналися про усну і писемну форми сценічної мови. Назвіть імена та прізвища відомих акторів, що дають писемному художньому слову друге життя. Які вистави з участю улюблених акторів ви переглянули?

Художнє слово звучить на театральній сцені, на концертній естраді, на арені цирку. За допомогою техніки звукозапису чуємо його з екранів кіно, у художніх програмах радіомовлення й телебачення. Сценічне мовлення органічно поєднує виражальні засоби писемної форми мови й усної словесної дії. Мова людини є звуковою. Письмо історично виникає значно пізніше від усного мовлення. Однак не все те, що написано, належить за своїм стилем до писемної мови. Діалоги й монологи персонажів драматичних творів, пряма мова персонажів у творах епічних та ліричних — це писемне відтворення усної розмовної мови. Виразно звучить в уяві читача й авторська мова літературних художніх творів. Відчуті й відтворити в словесній дії беззвучний на папері внутрішній голос літературних творів має актор.

Писемна форма мови за своєю природою є монологічною. Між тим, хто пише, і тим, хто читає написане, безпосереднього контакту немає: їх розділяють простір і час. Реакцію на написане можна наперед передбачати, проте визначити її в точності неможливо. Можливість попереднього обдумування змісту й вибору засобів найточнішої передачі думки становить істотну перевагу писемної мови. Зафіксований на письмі текст починає жити своїм власним життям. Писемна мова вільно долає простір і час, дає змогу авторові говорити «як живому із живим» навіть до далеких нащадків. Цю перевагу писемної мови — поглиблене обдумування виражальних засобів, необхідних для точної фіксації змісту, — повністю зберігає сценічна мова. Однак писемне слово тільки тоді стає на сцені живим і дієвим, коли сприймається слухачами в залі не як цитування наперед зафіксованого тексту, а як схвильована словесна дія, притаманна усному мовленню (*За Р. Черкашиним*).

604. Прочитайте. Складіть тези до тексту. Розкажіть, за яких умов сценічна дія актора стає реалістичним мистецтвом.

Твори художньої літератури — драматичні, епічні, ліричні — стають початковим матеріалом сценічного мистецтва. На сцені внутрішній зміст словесних літературних персонажів матеріалізує жива сценічна дія. Працюючи з літературними творами, режисери, актори повинні органічно відчувати неперервність живого зв'язку між трьома компонентами сценічної словесної дії: звучанням розмовної мови в житті, її образним відтворенням у художній літературі, виразністю звучання слова і голосу актора на сцені.

Артист сповнює слова тексту власною «музикою почуття». Логіка інтонацій, емоційність слова й голосу, гра темпоритмів, зміни голосності, тембральних забарвлень, розстановка пауз, красномовність міміки і жестів, що супроводять живу мову, — усе це належить на сцені творчості актора.

Донині не втратили свого значення мудрі слова, сказані Костянтином Станіславським: «Актор повинен уміти говорити». Це означає вміти вільно користуватися на сцені великими можливостями живої розмовної мови, здатність артиста просто і гарно висловлювати на сцені думки й виражати глибокі почуття, не впадаючи ні у фальшиво піднесену декламаційність, ні в житейську тривіальну простоту. Щирість переживання є суттєвою закономірністю реалістичного мистецтва актора. «Немає справжнього мистецтва без переживання. Тому воно починається там, де почуття входять у свої права». Органічність і правдивість природного звучання художнього слова на сцені потребує від артиста поглибленої праці, досконалої оціночної техніки, зрілої майстерності.

Обов'язковою для всіх художніх форм і дієвих засобів сценічного мовлення є висока *культура мовлення*. Орфоепічні вади у вимові, нечітка дикція, безбарвне звучання голосу актора, як і фальшива декламаційність, вульгарна театралізація, втрата почуття художньої міри і смаку, знецінюють внутрішнє почуття і думку, обезкрилюють словесну дію на сцені (*З підручника*).

Практика

605. Прочитайте. Розкажіть, які поради К. Станіславського акторам корисно знати будь-якому промовцеві.

Багато мовотворчих, вимовних порад, які пропонував акторам Костянтин Станіславський, не зайві і для звичайного промовця. Наприклад: «Нехай паузи поділять думку, що викладається, на її складові частини, але щоб кожна з цих частин не втрачала своєї належності і неперервності».

Логічні паузи, на думку К. Станіславського, «мають одночасно два взаємопротилежні призначення: поєднувати слова у групи (мовні такти), а групи — відмежовувати одну від одної. Між двома логічними паузами треба вимовляти текст і «членувати» його частинами».

Якщо на підготовчому етапі логічне структурування інформації вдало проведено, то воно допоможе віднайти потрібні логічні паузи і логічні наголоси у тексті, завершити текст закономірним умовисновком. «Спробуйте по-різному розподілити паузу й наголоси, і ви отримуватимете все нові й нові значення ... паузи разом з наголосом чітко виділяють головне слово, вносять його, немов на таці, і подають окремо від інших».

К. Станіславський помітив і таку ваду неухважного мовлення, як пустослів'я, і описав її: «Від часу та від звички зафіксовані слова починають вимовлятися механічно і підпадають під владу м'язів язика. Такі слова вимовляються, обминаючи свідомість. При цьому відбувається роз'єднання тексту і підтексту. Слова стають пустими, бездушними, холодними, не зігрітими, не виправданими думкою, формальними. Так виникає зміщення і мимовільне словоговоріння, що випереджає роботу думки, почуття, волі та всіх душевних елементів. Вони плентаються за механічно вимовленим словом, як подорожній услід потягу на залізниці».

Особливого значення надавав К. Станіславський психологічній паузі у сценічному мовленні та й взагалі у процесі живого мовного спілкування: «Психологічна пауза дає життя думці, фразі й такту, намагаючись передати підтекст. Якщо без логічної паузи мова бездумна, то без психологічної вона позбавлена життя... . Психологічна пауза говорить без слів. Вона замінює їх поглядами, мімікою, випромінюванням, на-тяжками, ледь вловимими рухами і багатьма іншими свідомими і підсвідомими засобами спілкування. У паузі передають ту частину підтексту, що йде не тільки від свідомості, а й від самої підсвідомості, яка не піддається конкретному словесному виразу. Вона не підлягає жодним законам, а їй підкоряються всі без винятку закони мовлення. Психологічна пауза спроможна замінити собою логічну, не знищуючи її» (З підручника).

606. І. Прочитайте. З'ясуйте значення поняття *модуляція*.

Модуляцією називають зміну тональності, сили, ритму, звучності голосу. Цю мовну здатність оратора високо цінував великий Леонардо да Вінчі: «Модуляція голосу — найпрекрасніша з усіх чарівностей красномовства. Це музика мовлення». Наша мовна практика дає нам приклади прекрасної модуляції звучання, що огортає, як свіже лагідне повітря, ллється приємно, як чиста вода, оживляє і підносить слухачів. І навпаки,

є настільки однотонне чи дражливе звучання, що хочеться «вимкнути» його, як надокучливий транслятор.

II. Зробіть аудіозаписи зразків модуляції звучання ваших однолітків. Проведіть конкурс на краще прочитання улюблених поетичних творів.

Спиккування

607. Уявіть, що ви керівник гуртка виразного читання. Прочитайте текст. Підготуйте поради гуртківцям про виразне читання текстів різних жанрів.

Спостереження показує, що чимало учнів бувають байдужими до поетичних образів, мальовничих описів природи, до розкриття образотворчої ролі мовних засобів у художніх текстах.

Це пояснюється тим, що під час читання учні рідко звертають увагу на інтонацію мовлення, на вимову речень за метою висловлювання, звертань, прямої мови, на виділення логічним наголосом основного слова у словосполученні, реченні, на передачу інтонацією зміни почуттів у тексті. Учні не зупиняються на з'ясуванні лексичного значення слова у зв'язку з контекстом, не працюють зі словником. Якщо й помічають повтор, поверхово обґрунтовують потребу лексичного повтору, недостатньо аналізують смислові відтінки синонімів у художньому контексті, неповно характеризують мовні засоби зв'язку тексту художнього стилю, бо не помічають їх у процесі читання.

608. З'ясуйте, про що йдеться, яку думку висловлює автор, як можна сформулювати тему, які часткові питання (підтеми) входять до цієї теми, чим зумовлений поділ на абзаци, який заголовок можна дати текстові. Виразно прочитайте текст.

Понад двадцять років я кажу тобі: «Чекаю». Понад двадцять! Уже поодружувалися мої й твої однолітки, народили дітей, уже висохли вдовині сльози, і сироти самі стали батьками; уже повернулися навіть ті, кого перестали чекати, а я все виглядаю тебе... Гілка торкнеться об шибку, вітер зітхне у саду, місяць загляне в кімнату — і я вже бентежусь: може, то ти. Може, то ти холодної осінньої ночі стукаєш до когось у хату; може, то ти, важкими дорогами стомлений, скрушно зітхаєш; може, то твоїми очима дивиться місяць, дивляться зорі... Я не маю спокою. Я шукаю тебе всюди і скрізь, я благаю: «Прийди». Інколи мені хочеться гукнути на весь голос: «Світе, верни мені милого! Дай мені спокій!» Я все ще боюся за тебе. Чуєш, коханий? Будь обережний. Я молитиму долю, щоб оберігала тебе, я віддам усе, що тільки маю, аби одвернути небезпеку від тебе. Я вже посивіла, мій друже. Життя, а може, чекання, зробили мене одержимою. Скільки бід валилося на мої плечі, скільки лиха осідало на голову, а я живу і житиму, і гордо нестиму свій біль і свій жаль.

І віритиму: «Ми ще зустрінемося». Ніщо не вб'є в мені цієї віри — ні літа, ані горе, чи людські намовляння. Вона сильніша за все, сильніша за мене і тебе, сильніша нас із тобою, коханий. Вона є життя, котре без віри — ніщо (М. Олійник).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. За яких умов сценічна дія актора стає мистецтвом?
2. Які поради К. Станіславського акторам корисно знати будь-якому промовцеві?

§ 57. ПЕДАГОГІЧНА РИТОРИКА

Мавознавчі студії

609. 1. Опрацюйте теоретичний матеріал. Сформулюйте тези для розповіді про традиції педагогічної риторики давнього світу.

Від Сократа до Спінози західна філософська та педагогічна думка визначала вчителя як Учителя істини, віддаючи перевагу розуму, істині. Образ мудрого наставника молоді Сократа як творця традицій, а не спадкоємця традицій чи певної школи змалював у своїх «Діалогах» Платон. Цінним для сучасної педагогічної риторики філософсько-дидактичного спрямування є осмислення антидоктринерських засад освіти давнього світу, коли вчитель та його учні вважали за честь перевірити в діалогах, дискусіях обґрунтованість поглядів співрозмовника, вважаючи, що філософія породжує істину.

Учитель в античні часи стояв поруч із оратором, філософом, поетом, віщуном, царем, був провісником правди, служив істині, добру, красі; вмів сам і вчив учнів тлумачити «мертвий» текст, блискуче володів мистецтвом риторики, еристики; міг захистити істину, майстерно врахувати заперечення опонента, ясно й чітко пояснити свою точку зору, володів сократівським методом запитань (мозкової атаки), коли учень стає співрозмовником, а розмова з ним відкриває істину; вчитель навчав добра та пов'язаного з ним задоволення (як побудувати ідеальне місто, державу тощо).

Педагогічна риторика античності концептуальною основою мала ідею істини як плоду навчання, процес навчання мав яскраво виражений наслідувальний характер: учень був послідовником учителя в культурі думання, ораторському мистецтві, культурі спілкування, охоче наслідував його спосіб життя, часто спартанський, аскетичний, як у славнозвісній філософській школі Діогена, Сократа, Піфагора та інших видатних керівників філософсько-ораторських шкіл давнього світу.

Педагогічні, ораторські системи Сократа, Піфагора, Діогена, Лойоли та інших видатних мислителів-ораторів відзначалися спрямованістю на формування шкіл змушнення учнів, тому що учні здобували істину в напруженій праці і боротьбі, часто після великого внутрішнього осяяння, коли учитель відступав, лишав перед учнем вільний простір, крізь який той торував власний шлях у майбутнє, пам'ятаючи заповіт учителя про постулати істини, добра, краси, християнські заповіді віри, надії, любові, божественної дієвої сили слова — вчинка (*За Г. Сагач*).

II. Знайдіть в Інтернеті інформацію про педагогічні ораторські системи мислителів: Сократа, Піфагора, Діогена, Лойоли, Арістотеля, Спінози (на вибір). Повідомте про це однокласників.

610. Прочитайте. Що нового ви дізналися про роль учителя в країнах, які сповідують іслам, індуїзм? Висловіть власні міркування.

У країнах, які сповідують іслам, індуїзм формується образ вчителя-гуру, духовного проводиря, духовного навчителя життя, який є моделлю для наслідування. Учитель-гуру часто живе в ашрамі поруч зі своїми учнями, передає їм свої знання, вписує учнів у гуртову традицію, ініціює учня до самозаглиблення, боронить від небезпеки, ділиться власним досвідом з метою духовного пробудження учнів безпосередніми каналами впливу: від духу до духу, від серця до серця, переконувальним та навіювальним (сугестивним) словом, а також фізичними способами: голосом, дотиком, подихом, потиском руки тощо (*Із журналу*).

611. I. Прочитайте текст. Чому в сучасному суспільстві зростає роль педагогічної риторики?

У ХХ столітті криза освіти загалом, як і педагогічної зокрема, пов'язувалася з падінням авторитету та місця науки й освіти в суспільстві. Значно ускладнилися й завдання вчителя-наставника, який повинен був шукати новаторських шляхів до розуму, волі, серця, учнів, які почасти не бачили сенсу в науці, навчанні.

Комерціалізація відносин, падіння авторитету освіти, науки боляче вдарили по духовно-інтелектуальному потенціалу молодій демократичній Україні, яка свій завтрашній день пов'язувала з відродженням класичних світових та національних традицій на новій основі, коли пріоритетним завданням суспільства стає формування висококваліфікованих, полівалентних кадрів учителів-майстрів.

Риторичну кризу, дефіцит ораторської, полемічної майстерності, культури ділового спілкування можна подолати, творчо використовуючи набутий поколіннями досвід, виробляючи й пліфуючи власний. Гарантом успішного просування суспільства до цієї мети є залучення фахівців до риторики пізнання,

народного золотослову, демократичного діалогу культур різних країн та епох.

Тому, вочевидь, зростає соціальне замовлення на людей особистісного типу, лідерів у різних сферах виробництва, талановитих організаторів науки, культури, освіти, а особливо зростає попит на педагогів нового типу — новаторів, риторично розвинених, які наслідують і розвивають ідеї класичної педагогіки, відновлюють авторитет знань, науки, культури, відроджують авторитет учителя, який є активним чинником інтелектуально-духовного становлення учнів. Педагогичні новатори України є творцями оригінальних авторських систем, програм, курсів, своїм прикладом виховують в учнів любов до школи, підводять їх до духовної автономії через самовиховання, самореалізацію у думці, слові, вчинку (За І. Зязюном).

II. Підготуйте розповідь про педагогів-новаторів, які створили ефективні риторичні педагогічні системи, наприклад: риторичні системи В. Сухомлинського, Ш. Амонашвілі, В. Шаталова та ін.

Практика

612. Прочитайте. Доберіть заголовок. Визначте стиль тексту. Підготуйте конспект повідомлення про створення державної системи риторичної підготовки вчителя.

Вагомим резервом підвищення якості підготовки спеціалістів є створення стрункої державної системи гуманітарної підготовки, зокрема й риторичної підготовки вчителя.

У державній програмі «Освіта. Україна XXI століття» зазначається, що до актуальних проблем педагогічної риторики належать:

- поновлення статусу риторики як науки та навчальної дисципліни в середній та вищій школі зі збереженням кращих філософсько-дидактичних традицій світового та національного риторичного досвіду в рамках концепції гуманізації та гуманітаризації освіти України;
- потреба демократичного суспільства у формуванні мовної та риторичної особистості вчителя-майстра з ефективним мисленням, якісним мовленням, оптимальним спілкуванням;
- формування національної школи риторики для успішної реалізації концепції освіти, формування риторичної особистості вчителя, спеціаліста — випускника ВНЗ, який зможе ефективно реалізовувати свої демократичні права і свободи в усіх сферах переконувальної комунікації;
- формування риторичної особистості вчителя, висококваліфікованого спеціаліста в системі «людина — людина»;

- утвердження єдиного критерію культури народу, яким стає міра гуманності, ступінь орієнтації на ствердження і формування творчої особистості;
- необхідність вивчення і осмислення світового і національного досвіду викладання риторики;
- формування полемічної культури, виховання кадрів полемістів, спеціалістів з проблем еристики, культури демократичного діалогу, дискусії тощо — професійних кадрів політиків, вчителів, журналістів, юристів.

Нині зростає потреба всебічного вивчення творчих інтелектуально-духовних потенцій оратора-вихователя як представника еліти народу, створення Національного інституту Людини з центром красномовства, лабораторією риторики.

613. Об'єднайтесь у пари і розробіть орієнтовний проект лабораторії риторики. Проведіть захист проєктів. Визначте найкращі.

614. I. Доберіть уривки з віршованих текстів, у яких передано пієтетне ставлення до вчителя. Зачитайте їх у класі.

II. Напишіть лінгвістичний твір на тему «Учитель — особистість риторична».

615. Прочитайте. Підготуйте переказ наукової статті (усно). Назвіть праці І. Франка та Б. Грінченка, в яких порушено проблеми вчительської професії. Складіть анотований список праць, присвячених професійній діяльності вчителя.

Процес становлення і розвитку сучасної лінгводидактики вищої школи в Україні неможливо уявити без розроблення оптимальної моделі образу вчителя-словесника. Прагнення до ідеалу — це прагнення до гармонії та вдосконалення. Ідеал — зразок, норма, образ духовно багатой особистості. Ідеальний учитель — це досконалий, взірцевий, який відповідає ідеалу.

Кожний період розвитку освіти вкладає в поняття «ідеальний учитель» свій зміст, який залежить від державного устрою, стратегічних завдань педагогічної науки, рівня розвитку культури, світогляду суспільства, моралі та релігії.

Створення оптимальної моделі образу вчителя у вітчизняній дидактиці вищої школи не є абсолютно новим. Соціальне значення та гуманістична сутність професії вчителя здавна привертала увагу багатьох дослідників. Ще у працях великого чеського дидакта Я. А. Коменського зазначається, що посада вчителя є найкращою від усіх, а німецький педагог А. Дістервег вважав, що справжній учитель повинен досконало володіти своїм предметом, любити дітей і свій фах.

Такі основні професійні риси вчителя-предметника, як людяність, терпіння, рішучість, наполегливість, самопожертва, любов до педагогічної діяльності, педагогічна майстерність чітко виділені у працях В. Белінського, М. Добролюбова, М. Чер-

нишевського, Д. Писарева, Л. Толстого, Г. Сковороди, Т. Шевченка, Марка Вовчка, Лесі Українки. Значну увагу проблемам учительської професії приділяли І. Франко та Б. Грінченко.

Педагогічні надбання письменників, журналістів, культурних діячів, педагогів-новаторів другої половини XIX — початку XX століття є визначним явищем у розвитку вітчизняної педагогічної науки зокрема та культури взагалі. Саме вона стала одним з основних джерел реформації у галузі психолого-педагогічних знань.

На сторінках часописів, що з'явилися у цей період суспільно-економічного розвитку держави («Основа», «Учитель», «Педагогический сборник», «Школьное обозрение», «Світло»), розглядалися такі важливі проблеми, як стан народної освіти, боротьба за перебудову школи, підвищення грамотності, культурного рівня та педагогічних кадрів (За Н. Остапенко).

Спикування

616. Підготуйте конференцію на тему «Ідеал учителя на межі XX — XXI століть».

617. Прочитайте. Прокоментуйте зміст поняття *хороший учитель* за В. Сухомлинським. Складіть сценарій круглого столу «В. Сухомлинський у діалозі з сучасністю».

Василь Сухомлинський наполегливо вимагав від усіх членів свого педагогічного колективу стати для учнів другом, одноступцем. Педагог вводить поняття «хороший учитель», у яке включає такі важливі риси, як любов до дітей, високий рівень спілкування між учителем і вихованцем — це по-перше.

Хороший учитель — це, по-друге, той, хто добре знає науку, що лежить в основі шкільного предмета, любить її, знає найновіші відкриття, дослідження, досягнення.

Хороший учитель — це, по-третє, людина, що знає психологію й педагогіку, розуміє й відчуває, що без знання науки про виховання працювати з дітьми неможливо.

Хороший учитель — це, по-четверте, людина, яка досконало володіє вміннями, притаманними тій чи іншій трудовій діяльності, майстер своєї справи (З посібника).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що вам відомо з історії педагогічної риторики?
2. Які педагоги-новатори створили оригінальні педагогічні системи у XX столітті?

§ 58. ВИДИ ОРАТОРСЬКОГО МИСТЕЦТВА ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ: ІНФОРМАЦІЙНІ, ПЕРЕКОНУВАЛЬНІ, РОЗВАЖАЛЬНІ ТА ІНШІ ВИСТУПИ

Практика

618. І. Прочитайте лінгвістичну довідку. З'ясуйте значення термінів *виступ*, *промова*. Складіть план відповіді у формі запитальних речень про види промов за метою висловлення.

Виступ — це прилюдне виголошення промови, заяви, інформації і т. ін.; виконання перед глядачами літературного, музичного, драматичного та інших творів.

Промова — прилюдний виступ з якого-небудь приводу; текст прилюдного виступу, який призначений для усного виголошення перед певною аудиторією з метою переконати слухачів у справедливості думок оператора.

Згідно з основним риторичним законом промови за метою висловлення класифікуються за такими різновидами:

- інформаційні;
- переконувальні;
- розважальні;
- надихальні
- стимулювальні;
- потаємні.

Кожна з промов виконує певні функції.

1. Інформаційні промови передбачають повідомлення актуальних відомостей, фактів, подій. До них належать виступи на радіо, телебаченні, на нарадах, лекціях, уроках, конференціях, семінарах тощо.

Основні вимоги до інформаційних промов:

- уникнення спірних поглядів, тлумачень;
- наявність цікавих фактів, подій;
- актуальність повідомлюваного;
- пізнавально-розвивальний характер.

2. Переконувальні промови розглядаються як агітаційні для переконання слухачів у достовірності суджень оратора з дискусійних питань. Ефективність їх залежить від правильного вибору методів переконування аудиторії (наведення вірогідних доказів, правдивих фактів, порівняння, зіставлення, аналіз, синтез, висновки). Предметом промови є питання факту (що достовірне, а що ні) чи питання поведінки (що треба робити, а чого не треба).

3. Розважальні промови — це виступи оратора (вчителя, гумориста, оповідача) про смішні, кумедні та цікаві історії, факти. Використовуються для створення атмосфери доброзич-

ливості, легкості, які часто супроводжуються сміхом, дотепними жартами.

Тексти промов розважального характеру містять сюжети гумористичного змісту з виявом доброзичливо-глузливого ставлення до описуваних подій, фактів, спрямованих на викриття певних вад, недоліків.

Під час виголошення розважальних промов оратор повинен майстерно подавати інформацію про когось або про щось у комічній формі.

4. Надихальні промови використовуються для збудження, душевного піднесення, натхнення, надання душевної сили, спонукання до благородних, високих учинків, дій. Залежно від мети їх умовно поділяють на три групи: 1) для надихання; 2) для переконання; 3) для виклику необхідної реакції.

У риторичній практиці три види взаємопов'язані та взаємозумовлені.

Надихальні промови покликані нагадати слухачеві про все відоме для нього, але не зовсім усвідомлене. Основні вимоги до таких промов: 1) з'ясування суті питання; 2) обґрунтування теоретичної і практичної значущості його; 3) привернення уваги слухачів до найважливіших положень, правил поведінки, віри, оптимізму, впевненості.

5. Стимулювальні промови — це виступи, текстовий ресурс яких викликає зацікавленість у здійсненні чого-небудь, спонукає до позитивної дії, запрограмованої оратором. Основними вимогами до таких промов є: 1) наявність необхідних фактичних відомостей; 2) вплив на психічне сприйняття; 3) створення умов для досягнення згоди; 4) спонукання в слухача потреби в самовдосконаленні й саморозвитку.

6. Потаємні промови передбачають звернення до слухача, якому промовець довіряє, симпатизує, може розповідати про свої таємниці.

Такі промови мають дві форми: *монологічну* та *діалогічну*.

Основна мета потаємних промов — поділитися наболілим, сокровенним, дістати підтримку.

II. Класифікуйте промови відповідно до описаних у лінгвістичній довідці видів промов за метою висловлювання.

Відповідь на екзамені, виступ гумориста, телефонна розмова, виступ з морально-етичних питань, вітальний адрес, словесна карикатура, сповідь, проповідь, душевна промова, промова з метою переконання, агітація, наказ.

619. Поясніть сутність висловлювання Антона Чехова: «Для інтелігентної людини погано говорити має бути непристойним, як і не вміти читати й писати, і в справі освіти та виховання навчання красномовства слід вважати неминучим».

620. Прочитайте. З'ясуйте вид ораторського мистецтва за метою висловлення, визначте його ознаки й обґрунтуйте. Складіть текст промови «Уклін тобі, рідне місто (село)!».

Уклін Полтаві
Вітання Полтаві з 1100-літтям

Боговибрана, благословенна Полтаво!

Уклінно вшановуючи твій ювілей, зв'яємося у своїй любові всім обширом і глибинню незрадливого українського серця.

Історичні заслуги Полтави як осереддя українського непоминуці. Ми всі виростили із відчуття того, що Полтава є столицею класичної української літератури. Полтава — животворна, відновна, торжествувальна, неповторна корона рідного краю — правдивим золотом сяє в духовно-інтелектуальному житті нашої країни, живить скарбами рідної землі, гріє душу чарами м'якої вимови, стелиться рушниками доріг Григорія Сковороди.

Полтава як щира молитва, як материнська пісня, як усміх Наталки і пісня Петра була, є і буде берегинею українського духу, храмом нашої віри і надії.

Полтаво-мати! Що зростила гроно українських муз, шляхетна панно під вінцем любові, премилостива і всепрощenna добродійко, хай не згірчить полин незгоди медів твоєї доброти і людинолюбства, хай ясніє у віках зоря твоєї краси і мудрості, хай колоситься врожаєм українське поле, нехай вільно плине ріка нашої мови.

Гартуймо наш дух і волю до державного життя в Україні!
(Л. Мацько).

621. І. Прочитайте. Визначте, до якого із видів ораторського мистецтва за метою висловлення належить текст. Обґрунтуйте. Доберіть заголовок до тексту.

Я не знаю, хто, коли й кого нагородив уперше, яка це була нагорода — священний камінчик, золота бляшка чи зуб акули? У стародавніх греків — лавровий вінок. У фінікійців, здається, перстень. Знаю тільки, що з давніх-давен були і є нагороди, так би мовити, двох категорій: нагороди нечесні, що заохочують служити владам, і нагороди почесні, за справжні заслуги перед суспільством.

Ті, перші, сипалися щедро, і часто з рук неправедних.

Ті, другі, завжди приходили з запізненням, а часом і по смертно.

Досить згадати хоча б трьох славетних поетів — Данте, Петрарку і Торквато Тассо. Всі знають знаменитий портрет Данте з лавровим вінком на голові. Важко собі увявити цю горду голову без лаврового вінка. А одначе живий Данте не був увінчаний цим лавровим вінком, це прималював йому Рафаель, вже на посмертному портреті.

Петрарка теж так і не дочекався гідного визнання. І з гніву, з образи за поезію, за поетів він сам собі поклав на свою втомлену голову лавровий вінок — не з марнославства, а щоб не була понижена в очах людства велич поетичного генія.

Торквато Тассо так і збожеволів, зацькований, прикутий ланцюгом до ліжка, і лавровий вінок йому, вже мертвому, покладали на груди.

Така сумна історія найславетніших лауреатів, то що вже казати про тих, що не сягнули їхньої слави, хоч і мали талант і працювали подвижницьки для своїх народів!

Лаври здавна вважалися символом перемоги і слави. Була навіть легенда, що в лавр не може вдарити блискавка. Але в голови поетів завжди били всі громи і блискавки всіх суспільних нещасть.

Недарма Ярослав Івашкевич дискретно сказав в одному вірші, що доля плете поетові два вінки. Тобто — лавровий і терновий. Далі в процесі гірких еволюцій людства на поетів одягали і солдатську шапку, і арештантську робу, і стріляли їм у спину, і ставили чобіт на груди. Вдосконалювалась також і система заохочень. І все глибшою робилася прірва між двома типами поетів, особливо помітна в наш час. Ще зовсім недавно про це я писала: «Буває час орлів, а нині різне птаство, з державної руки сипнули їм пшона».

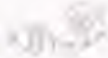
Відцвірінькали. І настав грізний час — блискавка вдарила у фальшиві лаври, і вони обсипалися із суєтних голів. Я щаслива, що дорога спокус і нагород була мені завжди чужа. Що я мала моральне право написати: «Митцю не треба нагород. Його судьба нагородила. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина» (За Л. Костенко).

II. За текстом складіть і запишіть діалог у формі запитань і відповідей на тему «Чому завжди у різних суспільствах існують два типи поетів?».

III. Поміркуйте, чому Ліна Костенко вважає, що «нагороди почесні завжди приходили з запізненням, а часом і посмертно». Висловіть свою думку у формі письмового роздуму.

Синквейни

622. Проведіть ділову гру «Синтез думок». Клас поділіть на шість підгруп, кожна з яких готує презентацію одного з шести видів ораторського мистецтва за метою висловлення: 1) інформаційного; 2) переконувального; 3) розважального; 4) надихального; 5) стимулювального; 6) потаємного (на вибір), використовуючи засоби мультимедіа, або інші технічні засоби, наочність. Звітує кожна підгрупа або її представник. За матеріалами презентацій складають спільний проект, який рецензується і в разі потреби доповнюється експертами.

623. Доберіть із науково-популярної та художньої літератури зразки текстів різних видів промов за метою висловлення. Проведіть конкурс на кращого оратора.

624. Зайдіть на відповідний сайт Інтернету, доповніть інформацію до параграфа підручника про інші види ораторського мистецтва за метою висловлення і виголосіть перед однокласниками.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке *виступ, промова*?
2. Які є види промов за метою висловлення?
3. Яким видом промов ви найчастіше користуєтеся? Чому?

Розв'язок завдання

Творчий переказ із продовженням

625. Дайте відповіді на запитання.

1. Що ви знаєте про легендарну українську піснярку Марусю Чурай?
2. Про що йдеться у пісні-баладі «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»?
3. Схарактеризуйте стосунки: Маруся — Григорій Бобренко, Маруся — Іван Іскра.

626. I. Пригадайте пісню-баладу «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Прокоментуйте зміст і його художнє втілення. Чи згодні ви з тим, що пісня, яку вважають народною, автобіографічна, тобто авторська? Яка особливість народної пісні? Об'єднавшись у дві творчі групи, знайдіть вагомі докази, які: а) звинувачували б Марусю Чурай; б) виправдовували б її вчинок.

II. Пригадайте роман у віршах «Маруся Чурай» Ліни Костенко. Чи поділяєте ви переконання автора «Не всяка ж кара має бути незбожна. Що ж це виходить? Зрадити в житті державу — злочин, а людину можна?»

627. Напишіть творчий переказ за поданим текстом. Доповніть його власною розповіддю про долю Марусі Чурай за однойменним романом Ліни Костенко.

МАРУСЯ ЧУРАЙ

У багатющій скарбниці українського фольклору, що дійшов до нас з минулого, у тому числі й від найдавніших — дохристиянських часів, зберігається понад 300 різних типів баладних сюжетів. У багатьох із них використано мотив чарування словом (закляття), зіллям тощо. Досить поширені сюжети про приворот-зілля, яким дівчина чи вдовиця намагається повернути до себе зрадливого коханця. Подібні заходи кінчаються переважно трагічно для обох, у тому проявляється високий

Ф. Самусєв.
Маруся Чурай

етичний пафос народної культури: силувати кохання не можна, а всяка зрада має бути осуджена і покарана.

Деякі з баладних сюжетів перекочували в красне письменство і стали мандрівними. До них свого часу зверталися поети-романтики А. Метлинський, Л. Боровиковський, значне місце посіли вони також у ранній творчості М. Гоголя та Т. Шевченка.

Багато літературних обробок зазнала ліро-епічна пісня-балада «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», авторство якої приписують

полтавській піснярці середини XVII ст. Марії Гордіївні Чурай, вважаючи баладу автобіографічною.

Ця легендарна постать української Сафо віддавна привертала увагу дослідників і письменників. Про неї зібрали матеріали Г. Квітка-Основ'яненко, О. Шаховський, О. Шкляревський, М. Голицин, за мотивами згаданої пісні створили драми Г. Боровиковський, В. Самійленко, М. Старицький, написала повість О. Кобилянська, поеми — Л. Боровиковський («Чарівниця»), С. Руданський («Розмай») та ін. Деякі з цих творів доповнюють пісенний матеріал легендою про поетесу Марію Чурай.

За переказами, Маруся народилася 1625 року в родині урядника Полтавського добровільного козачого полку Гордія Чурая, людини хороброї, чесної, палкого патріота. У сутичці з шляхтичем, який збиткувався з простолюду, запальний Чурай зарубав кривдника, тож мусив тікати з Полтави на Січ, де пристав до гетьмана нерестрових козаків Павлюка і героїчно загинув у трагічній битві під Кумейками в 1637 р. Народ ушанував свого звитязця піснею, в якій клянеться помститись ляхам за його смерть (*Збірник українських пісень, виданий М. Максимовичем у 1834 р.*).

Легенда наділила Чураївну неабиякою вродою, поетичним і музичним хистом, чарівним голосом і романтичною любов'ю. Її обранець, козак Григорій Бобренко, піддавшись материним умовлянням, кидає Марусю й одружується з багачкою Галею Вишняківною. У розпачі Маруся хоче втопитись, але її рятує Іван Іскра, що палко кохає дівчину. Чураївна мстить за зраду, отруївши Гриця настоем із зілля (*С. Білоконенко*).

Мовознавчі студії

628. І. Пригадайте, чим відрізняються поняття *дискусія* і *полеміка*. Запишіть правила ведення дискусії, доповніть власними з урахуванням досвіду.

ПРАВИЛА ВЕДЕННЯ ДИСКУСІЇ

1. Намагайтеся полемізувати, спростовувати, заперечувати аргументовано, з науковим, економічним обґрунтуванням доводити істину, переконувати не силою голосу, а фактами.

2. Захист поглядів (своїх або промовця, якщо ви його підтримуєте) перетворюйте в наступ.

3. Не вступайте в порожню суперечку і не давайте підстав для цього іншим.

4. Не вдавайтесь до засобів, які використовує недобросовісний опонент (спотворення фактів, висловлень, відхід від головного).

5. Знаходьте у собі мужність визнавати правильне і в супротивника вашої ідеї.

6. Щоб спростувати неправильну, на ваш погляд, думку опонента, є чимало прийомів, можливостей довести її непереконливість, а саме:

- неправдива (як вам видається) теза спростовується іншими фактами, які промовець утаємничив, не сказав;
- критикується система доказів: покажіть, що висунута теза не впливає із наведених аргументів, фактів;
- критикуються аргументи, самі факти, які можна розглядати по-іншому (доведіть це);
- неправдива (на вашу думку) теза розвивається далі, до логічного завершення і зводиться до абсурду.

II. Знайдіть на відповідному сайті Інтернету інформацію про полеміку. Об'єднавшись у групи, розробіть правила ведення полеміки.

629. Систематизуйте свої знання про види промов, накресливши й заповнивши таблицю.

Види промов	Особливість
Мітингова	
Інформаційна	
Агітаційна	

630. Уявіть себе керівником секції з лінгвістики на студентській науковій конференції. Ваше завдання — пояснити учасникам конференції способи доведення та спростування (за П. Пороховщиковим).

СПОСОБИ ДОВЕДЕННЯ

1. Не доводьте очевидного. Слухач завжди шукає у промові щось нове, невідоме, а не знайшовши, втрачає інтерес і до промови, і до того, хто говорить. Саме це відбувається, коли чують прописні істини або банальності.

2. Якщо вам вдалося знайти яскравий доказ або сильне заперечення, не починайте з них і не висловлюйте їх без відповідної підготовки. Ви виграєте, якщо спочатку наведете кілька інших міркувань, хоча й не стільки рішучих, але переконливих, і нарешті — рішучий доказ, найсильніший аргумент.

3. Відкиньте всі посередні й ненадійні докази. Тільки найпереконливіші мають входити до промови, адже важлива якість, а не кількість.

4. Не втрачайте можливість викласти сильний доказ у вигляді міркування «одне з двох», тобто дилеми: висновок, зроблений слухачем, більше вражає його, ніж почуте.

5. Не бійтеся погодитися з супротивником, коли є можливість повернути його твердження проти нього або довести їх марність для тверджень опонента.

6. Якщо аргументи сильні, краще наводити їх нарізно, детально розвиваючи кожен окремо; якщо вони слабкі, слід зібрати їх до купи.

7. Намагайтеся підкріпляти один доказ іншим. Якщо є прямий доказ, обличте його і доведіть спірний факт непрямыми доказами. Зіставлення логічного висновку з прямим засвідченням факту є сильним риторичним прийомом.

8. Не намагайтеся пояснювати те, чого не розумієте самі.

9. Не намагайтеся доводити більше, коли можна обмежитися меншим.

10. Не допускайте суперечності у власних доказах.

СПОСОБИ СПРОСТУВАННЯ

1. Заперечуючи опонентові, не виявляйте особливої старанності. Занадто наполегливе заперечення проти того чи іншого доводу аргументу, не підкріплене його спростуванням, може надати йому ваги в уявленні слухачів.

2. Не залишайте без заперечення сильних доказів противника, але, заперечуючи, не слід розвивати їх або повторювати ті міркування, якими він ці докази підтверджує.

3. Не доводьте, коли можна заперечувати.
4. Відповідайте фактами на слова.
5. Не заперечуйте проти безсумнівних доказів і правильних думок противника. Цей спір некорисний, а іноді й аморальний.
6. Користуйтеся фактами, визначеними противниками.
7. Якщо опонент обійшов певну обставину, слід тільки звернути на це увагу й зазначити, що в опонента немає аргументів проти важливої обставини. Не слід при цьому звинувачувати опонента в неретельності або непорядності.

631. І. Пригадайте, що ви знаєте про *дискусію, диспут, полеміку, дебати*. Прочитайте текст. З'ясуйте, які основні фактори впливають на характер спору. Законспекуйте матеріал про види і форми спорів.

Дослідники визначають такі різновиди спору: **дискусію, диспут, полеміку, дебати**.

Основними факторами, які впливають на характер спору і його особливості, є:

- мета спору;
  - кількість учасників;
  - форма проведення.
- Учасники спору мають різні цілі, різні мотиви. Розрізняють такі види спорів за метою:
- спір за істину;
  - спір для переконання когось;
  - спір для перемоги;
  - спір заради спору.

За кількістю учасників виділяють такі види спорів:

- спір-монолог;
- спір-діалог;
- спір-полілог.

Діловий спір може поєднувати дві мети: спір заради істини і для переконання опонента.

На процес накладає відбиток і його форма. Спори можуть бути усними і писемними (друкованими). Усні спори, зазвичай, обмежені в часі й замкнуті у просторі. Вони ведуться в присутності слухачів, тому у процесі усних спорів важливу роль відіграють зовнішні та внутрішні психологічні чинники. Письмові спори триваліші, іноді ведуться на сторінках різних видань.

Плановані спори називаються *організованими*. Полемісти мають можливість ознайомитися з предметом спору, визначити свою позицію, обрати відповідні аргументи, продумати відповіді на можливі заперечення опонентів. Неорганізовані мають низький рівень продуктивності.

Успіх спору, безумовно, залежить від складу полемістів, рівня їхньої культури, ерудиції, компетентності, життєвого досвіду, володіння полемічними навичками та вміннями (З підручника).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Який вид спору зображено? Які поради ви могли б дати його учасникам?

632. Опрацюйте текст. Проведіть дискусію на тему, порушену Ліною Костенко.

У нас і віддавна вже нема глибокого розуміння ролі літератури в духовному розвитку нації. Наші «рідні примітиви», як сказав один розумний чоловік, просто нездатні усвідомити, що таке письменницька праця.

Наше літературознавство часом має рівень долітературного мислення. Люди часом надто швидкі на заперечення на всіх рівнях некомпетентності. Все це призвело до того, що наша література, при всіх її для нас очевидних досягненнях — об'єктивно і досі є, так би мовити, всесвітньо невідомою літературою. Це патологічна ситуація, з неї треба виходити. Треба повірити тим, хто знає шлях, або принаймні його шукає.

Тим часом навіть тут, у, здавалось би, вільному світі, просять у мене інтерв'ю як у письменника, а питають, чому ж це я не йду у політику? Одна жінка у Філадельфії під час мого виступу запитала: чи маю я право слухати музику слова, коли найактуальніша зараз ідея визволення України? Ось така специфіка буття української літератури. Український письменник ніби не має права належати своєму мистецтву, реалізувати свій талант, зрештою, усамітнитися, чути оту саму «музику слова», писати. Він не може, як Гюго, поселитися на маяку. Він все одно буде вдивлятися у те своє трагічне море, і все світитиме, щоб хтось не заблукав, не розбився об рифи наших проблем.

У той час, як інкрустовані очі Мадонни, періоду раннього Відродження, викликають захоплення всього світу, і всі знають, що це Італія. А наш дивовижний митець Архипенко — у художньому музеї у Філадельфії є його роботи, а підписано: «Born in Russia», «народився в Росії». На саркофазі Яна-Казимира в Парижі — фрагменти Берестецької битви, такі шляхетні крилаті гусари і якісь темні варвари — вся ж справа у художньому осмисленні подій. Як мистецтво подасть образ свого народу, його ментальність — так світ і сприйме. Ми дозволили розкрутитися цій інерції. Ми не зупинили її незаперечними досягненнями людського духу. Все сподіваємося на майбутнє.

А якщо глянути з майбутнього в життя сьогоднішнє? Які духовні скарби надав сьогоднішній день літературі? Навіть самі ще не осмислили, чого ж ми хочемо від світу.

Дорогі мої, політика — діло сьогоднішнє, а поезія вічна. В початку було Слово. В початку людства. І в початку кожної нації. Кінець Слова може бути кінцем нації.

Спикування

633. Прочитайте. Підготуйте міні-конференцію, на якій обговорить проблеми, що порушуються в тексті.

Нашу тисячолітню історію не треба ні підмальовувати, ні чепурити, хоч її вихолостили й переписали на свій лад чужинці, відвівши у ній для нас роль другорядних статистів. У нашій історії є все: героїзм і нищість, жертковий патріотизм і відступництво, є лицарі і покидьки. Зрештою, читати її можна і без брому, якщо не заламувати мелодраматично руки і не хапати за серце, а вперто думати над нею. Українська історія густо заселена особистостями. Іменними, а частіше — безіменними, без яких вона б ніколи не відбулася. Серед цих особистостей є все. Є постаті зрозумілі й однозначні, як Святослав, Богун, Наливайко, Мазепа, Стус, Чорновіл. Є загадково роздвоєні, розчакнуті, як Роксолана, Богдан Хмельницький, Гоголь, Хвильовий...

Є світлі, наче народжені з німбом, як Ярослав Мудрий чи Данило Галицький. Є сірі й невиразні, як Юрась Хмельницький. Є й не козаки, а лише політичні козачки, котрі прислужували сильнішим, як брати Кирило та Григорій Розумовські, Голобородько, Підгорний, Щербицький. Були й такі, які всю свою душу, долю і життя поклали на вітвар української волі, готові були навіть смертю своєю підтвердити те, що Україна не вмерла, — як Калнишевський, Тарас Шевченко, Франко, Грушевський, Світличний...

Одначе чи не на найвищому злеті нашого національного духу, здається, лише за єдину історичну мить до завершення формування й утвердження сильної, об'єднаної, амбітної держави Україна, з демократичним укладом життя, з миролюбним, домашнім характером — Доля відступилася від нас. Нація була вже морально зламана і виснажена, вона вже не мала ні сили, ні наміру відстояти навіть те, що значилося в Переяславській угоді.

Не маючи свого місця на історичному кону, нація відходить в історичну масовку, впадає у напівсон, пробуджуючись лише для того, щоб добути харч, пожитися та продовжити свій рід і знову, хай і сторожко, впівока, але — дрімати. Щоб — ви-

жити. Навіть у рабстві. Двісті п'ятдесят років ми існували, як озимина під снігом.

Буде відчайдушна спроба Мазепи за допомогою шведів вирвати нас із рабства, але поразка Карла під Полтавою лише більше зажене нас у безнадію, забуття і безправ'я.

Проповідуватимуть Вишенський, Сковорода, але їх чути-муть лише одиниці. Засурмить «Енеїдою» Котляревський, але нація лише перевернеться на другий бік. «Я так люблю її, люблю...», «Загинеш, загинеш, Україно», «Поховайте та вставайте!» — з усіх сил волатиме до нас Шевченко, але вже мало хто повірить, що звертаються саме до нас, давно забутих Богом. Тим більше — нашою рідною мовою, яку вже вважають незаконною і — неіснуючою. Навіть мертва латина була в крапцю становичі.

Із наших рук вибито шаблю, але у нас, хай і нелегально, але залишалось слово. Тому нація спромоглася на Франка, Лесю, Стефаника, Грушевського, Винниченка. Розвал назавжди Австро-Угорської та тимчасовий розпад Російської імперії дав нам змогу нагадати світові про себе: ми, українці, є, ми хочемо мати свою державу...

Більшість українців (і я в тому числі) ніколи не чекають добра від високосного року. А були ж у нашій тисячолітній історії високосні століття. Чотирнадцяте. Криваве, позначене набігами орд, нищенням Києва, захопленням полонянок у ясир, чварами князів і морами. Вісімнадцяте. Повна втрата державності, знищення Січі, введення кріпацтва. Ми відкинуті на узбіччя історії. Надовго. У хвилини відчаю, думалось, — назавжди.

Та ми з вами, братове, є. Є ми. Є наша Українська держава. Не така, якої хочемо, якої варта наша багатостраждальна історія в цьому тисячолітті, означена велетенськими жертвами, приниженнями, занепадом, але іншої у нас сьогодні нема. І ніхто нам її не подарує. Мусимо пройти і це дантове коло самопорятунку, самоствердження і, зрештою, самовідродження у власному домі (В. Яворівський).

 634. Проведіть дискусію на тему, яка турбує вас та ваших однолітків.

 635. Підготуйте добірку промов: мітингової, інформаційної, агітаційної (на вибір), розміщених у газеті, проаналізуйте їх за структурою.

 636. Проведіть дебати на одну з тем: «Роль художньої літератури, мистецтва у збагаченні й гармонізації внутрішнього світу людини», «Мова, родинні і календарні обряди», «Мовлене слово — кодекс поведінки».

 637. Розгляньте репродукцію плаката Марини Янцо «Мова — свідок історії». Складіть за ним власні висловлювання про українську мову, її роль в історії народу. Подискутуйте з однокласниками.

МОВА —
СВІДОК
ІСТОРІЇ

М. Янцо. Мова — свідок історії

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке *дискусія*? *полеміка*? *дебати*?
2. Які способи доведення ви знаєте?
3. Які способи спростування вам відомі?

Майстерня фіскалога

638. I. Прочитайте. Підготуйте пам'ятку «Як уникнути помилкового вживання слів *дружний*, *дружній*». Утворіть по два словосполучення зі словами *дружний* і *дружній*.

Дружний і *дружній*. Через звукову подібність слів *дружний* і *дружній* їх часто сплутують.

Дружний — це «одностайний, той, що має спільні інтереси з іншими»: «Тут ми самі, *дружною* силою, можемо собі допомогти» (І. Франко).

Іноді це слово має значення «швидкий, нестримний»: «Весна була рання, *дружна*» (З. Тулуб).

Слово *дружній* означає «приятний, народжений дружбою»: «*Дружня* розмова» (Б. Антоненко-Давидович).

II. Прочитайте. Підготуйте пам'ятку «Як уживати вислів з метою».

З метою чи без мети? Від вислову *з метою* рябіють сторінки газетних інформацій і статей: «*З метою* біологічної ізоляції, щоб уникнути можливого поширення місячних мікроорганізмів, космонавтів помістили в спеціальний «фургон», де вони

пройдуть тривалий карантин»; «З метою виявлення жанрових особливостей цього твору надіслали його на кваліфіковану експертизу».

Словом *мета* послуговувалась і послугується наша література, щоб передати важливе життєве завдання: «Очевидячки, досягла до своєї мети» (І. Нечуй-Левицький); «О, бідний той, хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без мети» (М. Рильський).

У перших двох реченнях треба було написати: «Для біологічної ізоляції, щоб уникнути...», «Щоб виявити жанрові особливості цього твору...».

Але слово *мета* входить до стійких сполучень: *поставити собі за мету, мати на меті* тощо. Ідеться лише про те, щоб не перетворювати вислів з *метою* на той прикрий канцеляризм, який не допомагає зрозуміти написане, а тільки паразитує в тексті (Б. Антоненко-Давидович).

Уникайте помилок

Неправильно	Правильно
Гарна тюль	Гарний тюль
Спішна справа	Нагальна справа
Душевна біль	Душевний біль
Оточуюче середовище	Навколишнє (довколишнє) середовище, довкілля
Накладна плата	Післяплата
Підписка на газети і журнали	Передплата на газети і журнали

До джерел знань

- Абрамович С. Д., Чікарькова М. Ю. Риторика. — Львів, 2001.
Дзюбишина-Мельник Н. Я., Дужик Н. С., Єрмоленко С. Я., Ленець К. В., Пустовіт Л. О. Культура мови на щодень. — К., 2000.
Коваленко С. М. Сучасна риторика. — Тернопіль, 2009.
Коваль А. П. Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. — К., 2001.
Куньч З. Й. Риторичний словник. — К., 1997.
Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика. — К., 2003.
Платон. Діалоги. — К., 1995.
Погрібний А. Розмови про наболіле. — К., 2000.
Сагач Г. М. Золотослів. — К., 1993.
Сагач Г. М. Риторика. — К., 2000.
Скуратівський Л. В. Українська мова. Елементи практичної риторики. — К., 2004.
Сулима В. І. Біблія і українська література. — К., 1998.
Томан І. Мистецтво говорити. — К., 1986.
Хоменко І. В. Еристика. Теорія та практика суперечки. — К., 2008.

Узагальнення і систематизація
найважливіших відомостей
з української мови

639. Дайте відповіді на запитання.

1. Що вивчають фонетика, графіка, орфоепія?
2. Скільки голосних у звуковій системі української мови? Вимовте їх.
3. Які звуки називаються голосними?
4. Які літери українського алфавіту позначають голосні звуки?
5. Які букви можуть позначати в одному випадку два звуки, а в іншому — один? Наведіть приклади.
6. Які звуки називаються приголосними?
7. Скільки приголосних звуків у звуковій системі української мови?

П 640. За поданою характеристикою звуків запишіть слово.

1. Приголосний, сонорний, губний, щілинний, твердий.
2. Голосний, нелабіалізований, переднього ряду, високо-середнього підняття.
3. Приголосний, шумний, глухий, губний, зімкнений (проривний), твердий.
4. Голосний, лабіалізований, заднього ряду, високого підняття.
5. Приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, щілинний, свистячий, твердий.
6. Приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, зімкнений (проривний), твердий.
7. Приголосний, сонорний, передньоязиковий, зімкнений (проривний), твердий.
8. Голосний, нелабіалізований, переднього ряду, високо-середнього підняття.
9. Приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, зімкнений (проривний), твердий.

641. Прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Визначте, які фонетичні зміни відбуваються у виділених словах, випишіть і передайте їх фонетичною транскрипцією.

Шульга шкодував, що не знає **турецької**. На чужині людина живе лише частиною душі. Є мова буденного спілкування, яку досить просто вивчити, але є ще мова роздумів, і мова снів, і мова спогадів, все це дається їй від **народження**, тому ніякі переселенці, емігранти, **перебіжчики** й перекинчики ніколи не зможуть досягнути повноти життя в чужій землі і так і вмрут там людьми ніякими. Бо національна душа може бути тільки в національному тілі.

Київський князь Олег, прибивши свій щит на брамі Царгорода, примусив всемогутніх візантійців укласти з ним мирний договір. Тоді великий гетьман України Богдан Хмельницький, скориставшись з того, що **матір'ю** малолітнього турецького султана Мехмеда була українка, звана в Туреччині Турхан-хатун,

продиктував пихатій Порті свої умови про поділ Чорного моря між двома державами: султанською Туреччиною і незалежною Україною. І все. Більше нічого: Україна зблиснула на тисячолітніх обряях, мов загадкове небесне тіло, і щезла на віки цілі, провалилася в безвісті, і тільки **стогін** з безодень, плач і зойк, «плачуть-тужать козаченьки в турецькій неволі...» (П. Загребельний).

642. Прочитайте пари слів, стежте за правильною вимовою кінцевих дзвінків і глухих приголосних.

Дуб — гуп, зруб — рип, гриб — грип; мідь — мить, гладь — лють, лід — кіт; друг — птах, круг — пух, луг — слух; аналіз — альбатрос, газ — бас, мороз — ліс, низ — лис, верболіз — верес; ніж — кіш, масаж — патронташ, криж — наш; імідж — погонич; гедзь — борець.

643. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, розмежуйте вимову двох звуків на стику префікса й кореня [д], [ж], [д], [з] і одного [дж], [дз] у поданих словах.

Ходжу, дзигарі, дзот, підземний, джерельце, дзвеніти, народження, підживити, підзвітний, відзначати, дріжджі, джміль, відзвук, підземелля, відзив, пробуджуватися, подзьобаний.

644. Поясніть, яких змін зазнають приголосні перед голосним [і] у поданих словах.

1. Бігти, підняти, вітер, міряти, фін. 2. Жінка, шістдесят, чіткість, щільний. 3. Джигіт, хімія, хірург, гімназист, гілля.

645. Поясніть відмінність у вимові звуків, позначених літерою *в*. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

1. Вода, ворона, вулкан. 2. Везти, величати, варан. 3. Відгортати, відвіяти, віза. 4. Київ, писав, любов. 5. Взимку, завжди, вовк, дівчина, правда.

646. Прочитайте слова. Поясніть їхні вимову і написання. Запишіть фонетичною транскрипцією по 2—3 слова з кожної групи слів.

1. Весна, берег, вуличка, рученька, криниця. 2. Голуб, кожух, зозуля, провулок, подушка, обід, поріг, собі, тобі. 3. Легкий, вогкий, дьогтю, дігтяр, нігті, кігті, збагнути, глотковий, грубий, гвинт. 4. Просьба, молотьба, хоч би, отже, якби, вокзал, боротьба. 5. Сказати, спекти, стерти, сформувавши, сховати, зціпити, з середини, з хати. 6. Обклеїти, відсипати, надписати, розсипати, безкінечно. 7. Губка, гумка, каска, казка, діжка, мишка, сережка, різка, розписка.

647. Прочитайте наведені слова й сполучення слів, запишіть їх фонетичною транскрипцією. Поясніть усі випадки уподібнення звуків.

Над джерелом, не радься, з чим, розжарити, принісши, вмоцуеться, вибачся, не мажся, коритце, на квітці, на дошці, блюде, екзотика, смієшся, завітчана, Вітчизна, у річці, на

грушці, у книжці, відчепися, відцвісти, під дзеркалом, дощаний, навчається.

648. Запишіть слова за зразком. Усно поясніть розбіжності в кількості звуків і букв.

Зразок. *Їдуть* — 5 букв, 5 звуків; *явище* — 5 букв, 7 звуків.

Навчається, сьогодні, гедзь, джерело, її, їхньої, дзенькіт, ймовірно, ймення, трьох, возз'єднання, підносся, піднісся.

649. Напишіть слова фонетичною транскрипцією. Поясніть, як вимовляються приголосні перед голосними [а], [у], [е]. За поданими прикладами зробіть висновки про вживання апострофа.

Губні приголосні:

1. Букет, путч, вуглевод, мати, футляр.
2. Б'ючи, п'ючи, в'юнкість, м'ята, ф'ю-ф'ю.
3. Бюро, пюре, Вюртемберг, мюслі, фюзеляж.

Приголосні [р], [р']:

1. Рясно, рядно, ряд, рюкзак, рюмсати.
2. Бур'ян, пір'я, подвір'я, матір'ю.

650. Поясніть уживання апострофа у власне українських словах та у словах іншомовного походження.

1. П'ятниця, верб'я, розв'язати, солов'їний, під'їзд, без'ядерний, дит'ясла, трьох'ярусний, з'їжджений, п'еса, любов'ю, верф'ю, В'ячеслав.

2. Кон'юнктура, комп'ютер, в'єтнамки, ад'ютант, кон'юнктивіт, ін'екція, диз'юнкція, прем'єр, інтерв'ю, кар'єра, Д'Артаньян, Руж'є, п'єдестал.

651. Спишіть слова, вставляючи на місці крапок, де треба, апостроф. Поясніть написання.

Різдв..яний, різьб..яр, торф..яний, св..ято, Св..ятослав, на-
двечір..я, без..язикий, реп..ях, вітр..як, пів..юрти, Кам..янка.

652. Спишіть слова, вставляючи замість крапок, де треба, м'який знак. Поясніть правила вживання м'якого знака.

Уман..с..кий, дон..чин, мен..ший, т..мяний, нен..чин, ма-
тін..ці, рибал..ці, п'ят..десять, повір..те, стан..те, приз..ба,
різ..кий, бас..кий, вуз..кий.

653. Поясніть чергування приголосних у поданих словах.

Кременчуцький, Чіпчин, Ольжин, Празький, подрузі, лужок, вищий, дужчий, піщаний.

654. Поясніть наявність або відсутність подовження приголосних у словах.

Обличчя, суддя, стаття, повістю, гіллястий, узлісся, підборіддя, лле, сіллю, любов'ю, лагідністю, тінню, галуззю, спросоння.

655. Спишіть слова, поділіть їх на склади, поставте наголоси. Перевірте наголос поданих слів за «Орфоепічним словником» М. Погрібного.

Одинадцять, сімдесят, черговий, добрий, гуртожиток, вимова, вигода, випадок, кулінарія, квартал, кілометр, барометр, навчання, заняття, дрова, олень, дочка, дівчина, ознака, ластівка, веретено, коромисло, кропива, кишка, простий, захід, навзаєм, наклеп, довідник, договір, переспів, розбір, провідник, доповідач, алфавіт.

656. І. Напишіть попереджувальний диктант.

Найдавніший музичний інструмент, що його дав Господь людству, — голос. Він пов'язаний з однією з найвищих чакр, п'ятою «горловою» чакрою. Тому саме за допомогою голосу людина може швидко увійти в спілкування з вищими сферами. Це одна із причин виразної оздоровчої дії голосового співу. Співаючи, людина лікує себе, гармонізує навколишнє середовище. Так відбувається навіть тоді, коли людина не має розвинутого музичного слуху і «робить помилки» в мелодії. До речі, найчастіше це відбувається не через брак слуху, а через недостатньо тренований голосовий апарат.

Голосовий апарат не тільки можливо, а й необхідно тренувати. У цьому відношенні сучасним українцям варто брати приклад хоча б із в'єтнамців. Серед них практично всі мають прекрасний музичний слух, бо з дитинства при звичаєні до точного вираження інтонацій. Згідно з їхнім мовленням, слово, що прозвучало з однією інтонацією, може мати одне значення, і те саме слово, вимовлене з іншою інтонацією, — зовсім інше значення.

Вміння координувати голос колись було притаманне практично кожній людині нашого народу. Наші прадіди інтуїтивно відчували, що вокалізування певних звуків у конкретному регістрі активізує діяльність енергетичних центрів організму, а через них — всю енерго-інформаційну систему людини.

Україна належить до трійки країн, що мають наймелодійніші мови. Першість щодо власне мелодійності має Італія, де дуже високо розвинена як вокальна, так і інструментальна музика. В більшості країн Західної Європи пріоритетно розвивалася інструментальна симфонічна музика. В Україні пріоритет отримав вокал. Із позицій впливу на розвиток людської особистості, це — найсуттєвіше.

У Західній Європі така форма, як симфонія, є чисто інструментальною. Симфонічна музика, що має власну будову, є одним із найвиразніших злетів людського духу. Україна пішла іншим шляхом, нам властиве щось на зразок вокальної симфонії, її розвиток розпочався з партесних концертів (попередники хорових концертів, багатоголосий спів) і набув свого вищого прояву в хоровому концерті. Духовні хорові концерти,

які вперше з'явилися у творчості Березовського, є надзвичайно виразними у творчості Веделя і практично геніальними у творчості Бортнянського.

Взагалі, духовна музика не має аналогів за силою впливу на людську душу. Недаремно Бах створив близько трьохсот духовних кантат і лише близько двадцяти — на світській тематику.

Сьогодні нація, яка прагне розвитку, має співати пісні, як це робили наші прадіди-прабаби. Вони не мали багатьох здобутків цивілізації, проте вони вміли бути здоровими, сильними, і, головне, щасливими людьми. Без радіо, телебачення, касет і дисків люди гармонізували себе і свою землю: просто співали пісні, відпочивали й працювали з ними (*О. Ларіонова-Нечерда*).

II. Які відомості про чудодійний вплив співу, музики ви застосували б у власному житті?

П 657. Прочитайте. Про яку з якісних характеристик усного мовлення ви довідалися з тексту?

Багатство лексичного запасу — це понятійна, смислова частина усного і писемного мовлення, що віддзеркалює особистісну культуру індивідуума. Але є ще і такий його аспект, як звучання усного слова, музика мовлення. У поняття «музика» усного мовлення входять численні компоненти, такі, як темп, динаміка, інтенсивність, тембр, дикція, артикуляція, інтонація, дихання та багато інших. Кажуть, що немає тоншого і розкішнішого інструменту, ніж голос людини. Голос може звучати на високому, низькому, середньому регістрах; може викликати радість, смуток, жаль, роздратування; бути приємним чи розпачливим; допомагати зосередитись, замислитись, замилуватись або заважати стежити за ходом думки, викликати протест чи небажання слухати.

Відомий адвокат Д. Плевако, який жив у XIX столітті, ніколи в суді не програвав справ, за які брався. Сучасники пояснювали: феномен успіхів адвоката — це майстерне володіння таємницями усного слова. Коли його промови були опубліковані в пресі, хтось із сучасників сказав: тут є лібрето, тобто — текст, слова, але відсутня музика, живе виконання, звучання слова, мелодійність, тембр, інтонація (*В. Пасинок*).

658. Прочитайте текст. Складіть на його основі пам'ятку «Як виробити чітку дикцію».

Сутність дикції полягає в тому, що промовець мусить виробити манеру чітко і правильно вимовляти звуки, такти, фрази. Між окремими словами слід робити незначні паузи, а між фразами допускати більш тривалі інтервали, даючи можливість слухачам зосередитись. Проте необхідно уникати надмірної урочистості чи офіційності, невизначеності, заповнення пауз словами-паразитами чи звуками, типу: *e-e-e, m-m-m, u-u* тощо.

Під час спілкування неабияку роль відіграють міміка, жести, постань промовця. Чіткість, вираженість у виборі засобів спілкування підсилюють враження, викликають довіру та бажану реакцію.

Слухач реагує на тон, дикцію, інтонацію, темп, тембр, голос.

Голос грубий, глухий чи писклявий дратує, гальмує процес сприйняття змісту.

Голос — це найдосконаліший інструмент, який вимагає турботливого ставлення. Берегти й зміцнювати його слід вправами, тренуваннями, дотриманням температурного режиму. Внаслідок паління та різких змін температури води голосові зв'язки потовщуються, що значно утруднює дихання, а це негативно позначається на якості голосу (*З. Бакум*).

659. І. Прочитайте виразно текст, дотримуючись фонетичних засобів мовлення (інтонації, мелодійності, тембру, темпу, дикції).

ПОЕЗІЯ ПОЧУТТІВ

Казбек зупинився, зомлів, як угледів Машуку — красуню ясну:

«Всі скарби, всі сили, всі думи, всі мрії, все серце у мене візьми. Дай глянуть на тебе, дівчинонько-зоре, дай одну хвилинку з тобою побуть».

Я вчора уранці, як сонце вставало, угледів, дівчино, тебе і думав, що сю ніч, як солодко спав я, упала на землю зоря. О зоре блискуча, дай глянуть на тебе, дай глянуть на вроду блискучу твою...

Я з моря каміння стобарвні дістану і їх на нитках моїх срібних струмків пожену.

Я коси срібні твої заквітчаю квітками долин запашних.

Круг тебе я річку кристальну розкину, щоб завжди могла ти купатись у ній. Щоб завжди могла ти дивитися в воду, як в чисте свічадо.

Круг тебе зелені сади я розкину, де пісні пташечі не будуть стихати ні вдень ні вночі.

Із мертвих каміннів заб'ють водограї, по скелях сумних завирують струмки, і квіти розквітнуть усюди.

Дай глянуть на тебе, тебе я кохаю шалено і рвійно» (*Олександр Олесь*).

II. Напишіть твір-роздум на одну з тем: «Моя любове! Я перед тобою. Бери мене в свої блаженні сни» (*Л. Костенко*); «Яка прекрасна може бути любов... Я втрапила колись в її країну» (*Т. Майданович*).

660. І. Продовжте запис іменників (до п'яти слів у рядку), що мають лише: а) форму однини; б) форму множини.

А. 1. Збірні назви людей: *учнівство, рідня, ...*

2. Речовинні узагальнені назви: *кава, цукор, ...*

3. Абстрактні назви якостей, властивостей: *темінь, му-дрість, ...*

4. Назви дій: *ходіння, читання, ...*

Б. 1. Назви парних предметів: *ножиці, ворота, ...*

2. Назви станів, почуттів: *любощі, радощі, ...*

3. Збірні назви: *люди, дрова, ...*

4. Назви часових понять: *іменини, жнива, ...*

5. Речовинні назви: *дріжджі, вершки, ...*

6. Географічні назви: *Чернівці, Карпати, ...*

II. Визначте відміну й групу іменників, де це можливо.

661. I. Продовжте запис прикметників (до п'яти слів у рядку).

1. Якісні: *веселий, високий, ...*

2. Форми вищого ступеня порівняння якісних прикметників: *ретельніший, вищий, ...*

3. Форми найвищого ступеня порівняння якісних прикметників: *найголовніший, найдорожчий, ...*

4. Зі здрібніло-пестливим значенням: *малесенький, рідненький, ...*

5. Відносні: *міський, дерев'яний, ...*

6. Присвійні: *Олесин, батьків, ...*

7. Коротка форма прикметників: *ясен, рад, ...*

II. Графічно визначте будову прикметників у другому слові кожного з рядків.

662. I. Продовжте запис числівників (до п'яти слів у рядку).

1. Кількісні числівники:

а) власне кількісні: *п'ять, одинадцять, ...*

б) неозначено-кількісні: *кілька, декілька, ...*

в) збірні: *двоє, четверо, ...*

г) дробові: *одна друга, п'ять сьомих, ...*

2. Початкова форма числівника: *один, чотири, ...*

3. Кількісні числівники, що змінюються за родами: *один, одна, ...*

4. Кількісні числівники, що змінюються за числами: *один, одні, ...*

5. Порядкові числівники: *перший, мільйонний, ...*

II. Запишіть числівники у формі родового та орудного відмінків однини.

663. I. Продовжте запис займенників (до трьох слів у рядку).

1. Особові: *я, ти, ...*

2. Зворотні: *себе, собі, ...*

3. Присвійні: *мій, наш, ...*

4. Вказівні: *цей, той, ...*

5. Означальні: *всякий, весь, ...*
6. Питальні: *хто? що? ...*
7. Відносні: *хто, що, ...*
8. Неозначені: *який-небудь, хтось, ...*
9. Заперечні: *ніхто, ніщо, ...*

II. Запишіть займенники у формі родового відмінка однини та називного відмінка множини.

664. I. Продовжте запис дієслівних форм (однією-двома у рядку).

1. Неозначена форма: *дбати, їстоньки, ...*
2. Форми дійсного способу теперішнього часу: *пишу, пишемо, ...*
3. Форми дійсного способу минулого часу: *думав, думала, ...*
4. Форми дійсного способу майбутнього часу: *вивчу, будуватиму, ...*
5. Форми недоконаного виду I дієвідміни в 3 особі однини і множини: *пише — пишуть, читає — читають, ...*
6. Форми недоконаного виду II дієвідміни в 3 особі однини і множини: *бачить — бачать, голубить — голублять, ...*
7. Форми минулого часу: *ніс — несла — несло, несли; писав — писала — писало, писали ...*
8. Форми доконаного виду майбутнього часу I дієвідміни в 3 особі однини і множини: *вилікує — вилікують, закурличе — закурличуть, ...*
9. Форми доконаного виду майбутнього часу II дієвідміни в 3 особі однини і множини: *полагодить — полагождать, вивчить — вивчать, ...*
10. Форми недоконаного виду (складну і складену форми) в 1 особі однини і множини: *нестиму — нестимемо, буду нести — будемо нести, ...*
11. Форми умовного способу в однині та множині: *передплатив би — передплатила б — передплатили б, ...*
12. Форми наказового способу в I особі множини: *ходімо, працюймо, ...*
13. Активні дієприкметники: *сяючий, посивілий, ...*
14. Пасивні дієприкметники: *списаний, зроблений, ...*

II. Зробіть морфологічний розбір дібраних вами активних і пасивних дієприкметників.

665. I. Продовжте запис прислівників (до п'яти слів у рядку).

1. Якісно-означальні прислівники: *гарно, весело, ...*
2. Кількісно-означальні прислівники: *трохи, двічі, ...*
3. Прислівники способу дії: *напам'ять нашвидкуруч, ...*
4. Прислівники місця: *вдома, угорі, ...*
5. Прислівники часу: *донині, допізна, ...*

6. Прислівники причини: *згарячу, знічев'я, ...*
7. Прислівники мети: *навмисне, на зло, ...*
8. Прислівники, в яких після *ж і ч* пишемо *-и*: *по-заячи, поведмежи, ...*
9. Прислівники, в яких після *ж і ч* пишемо *-і*: *потричі, насторожі, ...*
10. Прислівники, що пишуться разом: *додому, дотепер, ...*
11. Прислівники, що пишуться окремо: *по двоє, рік у рік, ...*
12. Прислівники, що пишуться через дефіс: *по-дружньому, хоч-не-хоч, ...*

II. Графічно визначте будову прислівників у другому слові кожного з рядків.

П 666. Напишіть реферат на одну з тем: «Іменник як частина мови», «Прикметник як частина мови», «Граматичні зв'язки числівника з іменником», «Займенник як частина мови», «Основні форми дієслова та способи їх творення», «Прислівник як частина мови», «Правопис прислівників», «Службові частини мови».

667. З'ясуйте, чи можна подані приклади назвати словосполученнями. Обґрунтуйте свою думку. До яких частин мови належать подані слова?

Леся Українка, найбільш дотепний, Середземне море, ніч і день, Київська область, байдики бити, на пам'ять, дорога широка, учень кмітливий, буду переписувати, перед очима, упродовж року, над морем.

П 668. Проаналізуйте таблицю. Проілюструйте на прикладах характерні ознаки речення, словосполучення, сполучення слів.

Речення, словосполучення, сполучення слів

Речення	Словосполучення	Сполучення слів
Предикативна одиниця	Непредикативна одиниця	
Комунікативна функція	Номінативна функція	Номінативна функція
Складається зі словосполучень; з однієї словоформи; з двох або більше предикативних основ або частин, об'єднаних граматично (зв'язками словоформ та інтонацією)	Складається з двох і більше словоформ, пов'язаних між собою підрядним зв'язком або сурядним (у реченні з однорідними членами)	Складається з двох і більше повнозначних слів, об'єднаних спільним змістом (не розчленоване на окремі компоненти)
Втілює в собі елементарну, проте відносно завершену інформацію або виражає кілька подій, ситуацій	Називає два чи більше понять, які в реченні виступають різними членами	Являє собою таку єдність слів, яка виконує роль одного члена речення

Про щось повідомляємо або спонукаємо когось до певної дії, вчинку, відповіді на запитання, побажання тощо	Когось або щось називаємо: дію та об'єкт дії, предмет і його ознаку, предмет і кількість вияву, дію та обставину дії тощо	Когось або щось називаємо, образно характеризуємо
Синтаксично членується на члени речення (крім однослівних)	Синтаксично членується на два (а в складному — і більше) компоненти	Синтаксично не членується
Є основною синтаксичною одиницею	Є будівельним матеріалом для речення	Є будівельним матеріалом для словосполучення та речення

669. Запишіть форми поданих слів (дієслівні — по одній різних способів) та утворіть сполучення слів, словосполучення, речення. З'ясуйте відмінність між ними.

Зразок. 1. *День* — *дня, дню, день, днем, у дні, дню; днів, дням, дні, днями, на днях, дні* — *словоформи*. 2. *Аби день до вечора* — *сполучення слів*. 3. *Ясний день* — *словосполучення*. 4. *Я прожив біля стрімких кримських скель кілька днів* — *просте речення*.

Море, смуток, посадити, три, я, білий, швидко.

670. Випишіть із поетичних рядків Ліни Костенко словоформи з применниками та частки, визначте їхню роль у реченні. Поясніть, які синтаксичні відношення виражають сполучники. За потреби скористайтеся теоретичним матеріалом, поданим нижче.

Життя іде і все без коректур.
 І час летить, не стишує галопу.
 Давно нема маркізи Помпадур,
 і ми живем уже після потопу.
 Не знаю я, що буде після нас,
 в які природа убереться шати.
 Єдиний, хто не втомлюється, — час.
 А ми живі, нам треба поспішати.

Увага! **Применник** — це завжди тільки службовий компонент словоформи, входить до її складу.

Сполучник, входить до складного речення, поєднує підрядні або сурядні його частини або слугує засобом формування й вираження певних синтаксичних відношень між однорідними членами речення, відокремленими членами речення, між синтаксично ізольованими елементами речення (вставними, вставленими словами, звертаннями).

Частка або є засобом творення форми слова (наприклад, умовного й наказового способів дієслова: *написав би, хай напи-*

ше, хай напишуть), або виражає модальні значення в реченні, або виступає самостійно як слово-речення.

671. Розподіліть подані синтаксичні одиниці на три групи: а) сполучення слів; б) словосполучення; в) речення. Обґрунтуйте розподіл.

Чорніє млин, замилювати очі, найбільш вразливий, джерельна вода, день за днем, піду подивлюся, орлиний зір, склянка води, моя думо, над Чорним морем, вийти в космос, допитливі гімназисти, жовтіє листя, дякую вам, сталося через небережність, знати достеменно, залишив напризволяще, день і ніч, де-не-де видно, стугонить узбережжя, комп'ютерний клас, щечечуть солов'ї, золота осінь, білий сніг, сніг біліє, трояндова революція, біла акація, протягом місяця, виконав би, п'ять років, хтось із вас, метеоритні опади, між небом і землею.

672. Із п'яти слів, довільно дібраних вашим сусідом по парті, утворіть і запишіть речення. Визначте в ньому члени речення і словоформи, якими вони виражаються, чи сполучення слів.

673. І. Спишіть текст, дібравши до нього заголовок. Визначте у реченнях головні й другорядні члени. Підкресліть підмети й присудки, зробіть морфологічний розбір цих слів.

Ви часто буваєте в лісі, у полі або просто на природі? А може, дехто з вас любить слухати ніч?.. Що ж, це не дивина. Адже від спілкування з природою ви отримуєте насолоду. І якщо у вас немає годинника — не біда. Час вам підкаже... природа.

Першим, хто зацікавився цим явищем, був шведський біолог Карл Лінней. Він зауважив, що у більшості рослин ритм цвітіння, а у птахів спів збігаються з певним часом доби.

Адже квіти доволі чутливі до змін температури та вологості повітря. Одні з них потерпають від вогкості, тому наприкінці дня закриваються. Інші полюбляють тепло, але надто чутливі до спеки, тому, зазвичай, розкриваються зранку чи в другій половині дня, а коли сонце стоїть у зеніті — закриваються.

Для справжньої роботи біологічного годинника важливим є зв'язок рослин із комахами-опилювачами. Щоб віддати пилок і нектар, квіти розкриваються саме тоді, коли до них прилітають бджоли, джмелі, оси, мухи та метелики. Тому, коли настає темрява, починається життя нічних метеликів-опилювачів.

Біологічні ритми та добова активність наділяють птахів загостреним відчуттям часу.

Отже, біологічний годинник щодня не заводять. У нього немає стрілок, але працює він бездоганно. Влітку за ним можна точно визначити час. Ці особливості зелених друзів можна використати на садових чи присадибних ділянках (*В. Рябчук*).

II. Визначте стиль і тип мовлення.

С. Одайник. Звуки літньої ночі

674. Опишіть картину Сергія Одайника «Звуки літньої ночі» за поданою репродукцією. Уведіть у текст діалог між персонажами картини.

П 675. Випишіть словосполучення з речень. З'ясуйте спосіб підрядного зв'язку між головним і залежним словами. Визначте стилістичні функції виділених словосполучень.

1. Ставлення до національної історії як до власної духовної спадщини визначає рівень національної свідомості; **втрата мови веде до втрати національної ідентичності**. 2. Лінгвісти стверджують, що Володимир Святославович, Ярослав Мудрий, Нестор Літописець і автор «Слова о полку Ігоревім», як і **наші пращури** — праслов'яни, **вимовляли літеру г** так, як вона й **зараз вимовляється українцями**. 3. Як зазначає Г. Скрипник, «назва **Україна** вживалася ще в Київських (1187—1189 рр.), а також Галицько-Волинських (XIII ст.) літописах на означення південних земель **Давньоруської держави**, у значенні **край, країна**» (З тв. Ю. Кузьменка).

676. Напишіть попереджувальний диктант. Поясніть уживання розділових знаків.

НАШІ ЗВИЧАЇ І ТРАДИЦІЇ

Мое дитинство припало на післявоєнні роки, але запам'яталися не ті, найтяжчі, щонайближчі до закінчення війни, а ті, коли люди вже стали жити заможніше і з їхніх очей зник отой характерний полиск голоду, що так нівечить образ гарного

обличчя. Пам'ятаю, не минало жодної неділі, щоб у селі не сталося якоїсь події, яка заторкувала майже всіх мешканців.

У той час інтенсивно стали перебудовувати старі хати, які були ще криті соломою, на нові: вищі, просторніші, криті шифером, а відтак — толока, свято праці для дорослих і нам, дітям, розваги, чи то на конях, що місили глину, розстелену на всю вулицю, чи то на бочці, якою возили воду від річки на толоку.

У наших дитячих душах радісно співало відчуття святкового настрою дорослих, їхня спільна праця, безкорислива, але щедра, тяжка, але радісна.

А то в якусь неділю серед звичних дитячих розваг почувеш раптом звуки гармошки, пісенні вигуки, парубоцьке висвистування — весілля! Яка то радість для очей — стояти десь при дорозі і дивитися, як вулицею проходить весільний натовп! Люди у святковому одязі ніби знайомі, але і якісь інакші, так їх невпізнанно перетворив і одяг святковий, і настрої весільний. Попереду весільної процесії парубок із гільцем, що має кольоровими стрічками та дзвониками видзвонювати, а за ним: молода і молодий. Які ж вони гарні, ніби з пісні якоїсь вийшли!

Запам'яталося, як будила мене мати зимовим ранком і посилала посівати до сусідів, це недалечко, через дорогу лише перейти. Заходив я до хати вісником свята, мені раділи, підводили до покуті, я сипав із жмені пшеничне зерно і промовляв поздоровлення з Новим роком, як мене навчила мати. З радісним відчуттям виходив я з хати, обдарований кількома монетами грошей та жменькою цукерок із бубликом, бо я порадував сусідів: і тітку, і дядька, і дітей їхніх.

Коли усе це є — і звичаї, і традиції, і пісні, то сприймаєш їх як щось цілком природне, як бути чорнявим чи білявим, а коли це зникає, чи від власного недбальства, чи з примусу, то починаєш докопуватися до причин зникнення того, що раніше тобі здавалося незникненим, хочеш зв'язати ту перервану нитку, яка тягнеться із глибини віків, хочеш, щоб і далі ткався той рушник із неповторними узорами, й далі... (В. Голобородько).

677. Перебудуйте подані речення на речення з прямим порядком слів. Прокоментуйте стилістичну роль прямого та непрямого порядку слів.

1. Уже відспівав свою мелодію на сопілці вербовий березень і поплив з гір у доли потоками швидкими (Ф. Мамчур). 2. Скресне невдовзі весна промінцями, ступить на стежку розвеснену мама, руки назустріч оселі розкине, нібито кривну уздрівши родину (Л. Баранова). 3. Ледь зблисне сонце, з'явиться першоцвіт — і дзижчать благовісно бджілки-трудівниці в повітрі, віншують весну (Є. Колодійчук). 4. Вогненними смерчами покотилися по Кримові три козацькі загони (В. Малик). 5. Серпанком повите було все, весняне небо поближчало й пом'якшало, його синява

неначе аж просіювалася донизу, запорошуючи повітря ріденьким пилком із отих квіток пухнастих, що зацвіли у височині (Є. Гуцало).

678. Спишіть. Виділіть підмети і присудки. Визначте їхнє морфологічне вираження. З'ясуйте різновиди присудків. Прокоментуйте стилістичні функції головних членів речення.

1. Велике діло — добре слово. Воно часом дорожче від усього і потрібне людині, як хліб, як мед, як жива вода (О. Довженко).
2. Говорити — не горох молотити (Нар. творчість).
3. Жити серед саду — значить збагнути саму сутність буття (О. Донченко).
4. Доля дозволила побачити йому минуле України тільки на мить (Р. Іваничук).

679. Складіть і запишіть по одному реченню: а) з підметами: Чумацький шлях, історія, один із присутніх, колектив авторів; б) з присудками: це здатність бачити, видався погожим, досягають, це наука.

680. Прочитайте. Визначте тип односкладних речень. Визначте стилістичні функції односкладних речень.

1. Навколо ніч. Прокльони, стогін, крики. 2. Ні, ні, облиш! (З тв. Олександра Олесья). 3. Коло призьби зашумотіло. 4. В очах можна було бачити всю душу матері. 5. Виходили з села (З тв. М. Яцківа). 6. У твої очі синьо-тьмяні дивлюсь натхненно і несміло. 7. Звеличую усоте вітер, звеличую стократ весну (З тв. Б.-І. Антонича).

681. Прочитайте. Випишіть неповні речення й визначте, які члени речення в них пропущено. Визначте стилістичні функції неповних речень.

1. По-блоківськи витончений і холоднуватий вірш Василя Стуса, природний український сентимент тут приборканий і палає всередині кристала, якщо ж торкнешся, гріє, мов сонце (Ю. Покальчук). 2. Лебідь — гордість, чистота і кохання. Лелека — сімейний затишок і благополуччя (Нар. творчість). 3. А на сторожі — чоло з чолом... 4. Дивлюсь — кобзар. Стоїть — не грає (З тв. М. Філянського). 5. У Шевченковій творчості — найповніший образ душі українського народу (Є. Сверстюк). 6. Не поспішай посміятись з іншого: сьогодні ти посмієшся з нього, а завтра — він з тебе. 7. За добре слово не платять грошей, а скажеш — усім приємно (Нар. творчість).

682. І. Спишіть текст, розставляючи потрібні розділові знаки.

Юнак не спав кілька ночей. Лежав тихо і міркував над своїм життям. Тулив обличчя в подушку і роздумував. Але наша перемога і потіха будуть тим більші наскільки ми не впадемо духом. Не дай мені доле зійти без сліду з цього світу!.. Дай мені здійматися до ясних висот впиватися красою дай орлиним зором оглядати ту нещасну землю і допоможи творити щоб полегшити трудівників...

Обернувся на другий бік і роздумував далі. Світ лужаний але під небосхилом є чотири ясні безсмертні сили. Це — сили щастя і краси що надихають митця. І коли вони здійсняться і наберуть відомих форм, — потягнуть за собою все найкраще на землі. Перша сила це шалений розмах і прогрес людства друга вічно молодечий запал митця третя сила це бистра творчість а четверта це сила гарячої любові й братерства народів (М. Яцкія).

II. Поясніть, у яких словах можливе подовження приголосних звуку і чим воно відрізняється від подвоєння.

П 683. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Знайдіть вставні слова, словосполучення, речення, визначте їхні стилістичні функції. Поясніть розділові знаки.

Бог для Григорія Сковороди — це могутній розум, вічність, та сила, що приводить у рух цілий всесвіт, мов механізм годинника, творець світової гармонії. Власне, Бог і природа (те, що ми тепер звемо **об'єктивною** реальністю) — одне і те ж. Саме цей розум створив світ, який розкладається, з одного боку, на матерію і форму, а з другого, на макрокосмос (великий світ) і мікрокосмос — світ малий. Макрокосмос — це природа, космос, що також складається з форми й матерії, а мікрокосмос — людина і світ символів, що є тінню всесвітнього розуму. Людина як складник мікрокосмосу має в собі плоть і дух. Плоть — видиме, змінне, гріхи й пристрасті, тваринне в нас, а дух — невидиме, незмінне (від Бога, хоч все, що символізує добро, Вірність, Любов, Вічність — це від Бога), бо приносить людині спокій, вічну волю й думку.

Григорій Сковорода

Зі смертю людина входить у свій початок — у ніщо, отже, початок і кінець — те ж саме (до речі згадати, що думкою про смерть починається й кінчається «Сад божественних пісень») (В. Шевчук).

II. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

III. Накресліть схему першого речення. Поясніть орфограми.

684. I. Прочитайте текст. Спишіть. Поставте пропущені розділові знаки. Визначте, якими частинами мови виражені однорідні члени. Підкресліть відокремлені члени речення. За яких умов вони відокремлюються?

ЖИВ ЯК УЧИВ

Самостійний самолюбний гордий дивакуватий убогий але мудрий будив сумління і научав. Що життя запитував він. То блукання. Прокладаю собі дорогу **не знаючи** куди йти нащо

йти. І завжди блукаю між нещасними степами колючими чагарями гірськими виступнями а буря над головою і ніде сховатися від неї. Але закінчує Григорій Сковорода цю трохи невеселу тираду бадьорись (В. Шевчук).

II. Поясніть написання *не* у виділених словах та слів *ніде* і *ні в чому*.

III. Перевірте, чи правильно ви поставили розділові знаки.

ЖИВ, ЯК УЧИВ

Самостійний, самолюбний, гордий, дивакуватий, убогий, але мудрий, будив сумління і научав. «Що життя? — запитував він. — То блукання. Прокладаю собі дорогу, не знаючи, куди йти, нащо йти. І завжди блукаю між нещасними степами, колючими чагарями, гірськими виступнями — а буря над головою, і ніде сховатися від неї. Але, — закінчує Григорій Сковорода цю трохи невеселу тираду, — бадьорись!» (В. Шевчук).

685. Підготуйте діалог на тему «Визначальні напрями філософії Г. Сковороди».

686. Спишіть текст. Визначте в ньому складні речення, їхні різновиди. Обґрунтуйте стилістичну функцію складних речень. Чи можлива заміна поданих складних речень на синонімічні відповідники — прості речення? Зробіть синтаксичний розбір складного речення.

Не потребує доведення те, що підставою для характеристик конкретних людей наведеними словами є передовсім їхнє мовлення, спілкувальна поведінка. Великий князь Мономах у своєму «Повчанні», звертаючись до дітей та всіх, хто слухатиме його «грамотицю», серед іншого радив: «при старших годиться мовчати, премудрих слухати», «бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати», «не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові», «брехні остерегатись», «не проминути ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовити».

Ввічливість — це чемність, дотримання правил пристойності у вчинках і в мовленні, вияв вихованості. Це основа етикетної поведінки, невід'ємна ознака нормальних взаємин між людьми, зокрема в спілкуванні. Іспанський філософ-мораліст XVII століття Бальтасар Грасіан писав: «Грубість шкодить усьому, навіть справедливому й розумному, люб'язність усе скрашує: позолотить «ні», підсолоджує істину, підрум'янить старість. У всіх правилах важливо «як»... Оце «як» — як сказано, як написано, як поглянуто, як відреаговано і т. п. — для культури спілкування має природне значення; дуже часто саме від нього залежить успіх чи неуспіх контактів між людьми (Я. Радевич-Винницький).

II 687. Доведіть або спростуйте, що поданий мовний матеріал є складним синтаксичним цілим.

Наближення зими... Пісень пташиних звуки замовкли в деревах оголених, смутних... Синіє холодно земля в сльозах

розлуки із літом і теплом у мареві доріг... Наближення зими. Берези білосокорі готуються до сну під вітру тихий свист. Із гілки падає у золотій покорі останній жовтий лист (В. Сосюра).

П 688. Перебудуйте складнопідрядні речення так, щоб новоутворену конструкцію можна було кваліфікувати як період. У чому полягають стилістичні особливості періоду?

1. Коли любиш, чекатимеш довіку (В. Дрозд). 2. Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу (О. Довженко). 3. Коли я погляд у небо зводжу, нових зірок на ньому не шукаю (Леся Українка). 4. Як тільки сонце виходить на небо, ліс прокидається всіма веселками свого життя (З журналу).

689. Розгляньте репродукцію картини Юрія Камишного «Театр життя». Якими засобами художникові вдалося втілити основну думку твору? Розкрийте зміст картини. Поясніть її назву. Напишіть невеликий твір-роздум за картиною.

Ю. Камишний. Театр життя

Розвиток мовлення

Доручення. Розписка. Автобіографія. Заява

690. За сформульованими фразами-реченнями визначте вид документа. Назвіть його реквізити.

1. Я, Гришко Сергій Васильович, доручаю Гришку Василеві Петровичу одержати грошовий переказ ...

2. Я, Борщук Ліна Сергіївна, народилася 22 червня 1990 року в м. Києві...

3. Прошу надати мені відпустку з 10 по 13 грудня 20.. року...

691. Прочитайте текст, поясніть відмінність в оформленні особистих та офіційних доручень. Напишіть особисте доручення за поданим нижче зразком.

Одним із найбільш уживаних документів є **доручення**. Це документ, яким організація чи окрема особа надає іншій особі право на певну діяльність чи отримання матеріальних цінностей від її імені.

Залежно від суб'єкта, від імені якого пишеться доручення, розрізняють *особисті* (особа доручає особі) та *офіційні* (установа доручає особі).

Особисте доручення юридично правомірне лише тоді, коли підпис особи, що склала доручення, завірив керівник установи або нотаріус своїм підписом і печаткою.

Реквізити особистого доручення такі: назва документа; дата, підпис особи, що доручає; засвідчення підпису.

Офіційні доручення друкуються на спеціальних бланках.

Доручення

Я, Пащук Ольга Василівна, доручаю Погребняк Інзі Василівні отримати в касі видавництва «Дивослово» гонорар за статтю.

Доручення дійсне до 5 листопада 20.. року.

5 вересня 20.. р.

(підпис)

О. В. Пащук

Підпис студентки О. В. Пащук засвідчую:

Директор Гуманітарного
інституту Київського університету

імені Бориса Грінченка

(підпис)

С. М. Мартиненко

692. Оформіть документ, у якому Олена Олександрівна Макарьська доручає одержати посилку «Книга — поштою» своєму однокласнику Олексієві Володимировичу Кожухарю.

693. Прочитайте текст, порівняйте *доручення* і *розписку*. Чим вони різняться?

Розписка — це документ, поширений як в установах, так і в стосунках між приватними особами. Це письмове підтвердження певної дії, що мала місце як передача й отримання документів, грошей, матеріальних цінностей (товарів).

Розписка може бути *приватного* і *службового* характеру.

Реквізитами розписки є:

- назва виду документа;
- текст, який включає: прізвище, ім'я, по батькові, посаду особи, яка дає розписку, і підтверджує отримання цінностей;

- прізвище, ім'я, по батькові, посада особи, яка передає цінності;
- перелік точного найменування матеріальних цінностей, їх кількість і вартість (цифрами і словами);
- відомості про документ (паспорт, посвідчення), що засвідчує особу, яка отримує цінності;
- підстава передачі й отримання цінностей;
- дата, підпис, засвідчення підпису (*За посібником*).

Розписка

Я, Романюк Олена Максимівна, випускниця загальноосвітнього навчального закладу № 59 м. Суми, отримала від бібліотекаря шкільної бібліотеки Мазурик Катерини Пилипівни 3 (три) підручники для підготовки до вступних екзаменів у вищі навчальні заклади: 1 (один) підручник — М. Аркас «Історія України»; 1 (один) підручник — Р. Мовчан «Українська література»; 1 (один) підручник — М. Пентилюк «Українська мова для вступників до вищих навчальних закладів», які зобов'язуюсь повернути першого серпня 20.. року.

01 червня 20.. р. (підпис) О. М. Романюк

Підпис Романюк О. М. засвідчую:

Директор ЗНЗ № 59 (підпис) П. І. Крилюк

694. І. Продовжіть речення.

1. Розписка — це ...
2. Розписка містить такі реквізити ...
3. Розписки можуть бути ...
4. У розписці вказуються ...
5. Підпис особи, яка дає розписку ...
6. Числа в розписці пишуться ...

 II. Напишіть розписку вчителю фізичного виховання про одержання спортивного інвентарю.

695. Виправте помилки в оформленні документа й запишіть.

1. Я, учень 11 класу, Шкунь Максим, одержав у вчителя української мови і літератури 2 (дві) художні книжки, а саме: 1. Збірку поезій Ліни Костенко; 2. Євген Свєрстюк «На святі надій».

2. Я, Седлецький А. О., одержав від завлабораторією 100 грн на придбання колб в магазині «Навчальні приладдя».

3. Я, Завірюха Н. Ю., отримала у завскладом 10 (десять) лопат (*підпис*).

У чому розписуюсь (*підпис*).

 696. Напишіть розписку про одержання гуцульських костюмів для танцювального гуртка «Верховинка».

П 697. І. Прочитайте й визначте стиль тексту. Поміркуйте, чи впливає професійний рівень людини на її мовлення. Чим відрізняється професійна лексика від загальноживаної? Яке значення мовної культури для професійного зростання людини?

Мова універсальна. Вона — засіб життєдіяльності людини, інструмент здобуття знань, рушій науково-технічного прогресу. Мова обслуговує не тільки духовну сферу народу, а й виробництво, різні його галузі і процеси. Народжуються нові професії — формується їх термінологія, з'являються нові професіоналізми, якими послуговуються спеціалісти і всі, хто працює в цій галузі.

Що означає оволодіти мовою професії? Це вільне володіння лексикою свого фаху, вміння нею користуватися. Мовні знання — один з основних компонентів професійної підготовки спеціаліста.

Знання мови допомагає швидко встановлювати контакт із представниками своєї професії, активно спілкуватися, обмінюватися інформацією, що безперечно впливає і на рівень професійної підготовки, підвищує ефективність праці, виробництва в цілому (*З посібника*).

II. Поясніть розділові знаки в тексті.

III. Зробіть синтаксичний розбір другого речення.

698. Прочитайте текст, назвіть основні реквізити *автобіографії*.

Закінчивши школу, випускники, як правило, йдуть навчатися до вищих навчальних закладів, щоб здобути професію. При цьому до приймальної комісії подається пакет документів, що складається із заяви, автобіографії, атестата про середню освіту, медичної довідки, фотокарток.

Автобіографія — це документ, у якому особа повідомляє основні факти своєї біографії. Кожне нове повідомлення пишеться з абзацу. Автобіографія має ряд реквізитів, які викладаються у такому порядку:

- назва документа;
- текст, у якому зазначається: прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце народження, відомості про освіту (повне найменування всіх навчальних закладів, у яких довелось навчатися);
- відомості про трудову діяльність (коротко, у хронологічній послідовності назви місць роботи й посад);
- короткі відомості про склад сім'ї (батько, мати);
- дата написання (зліва), підпис (справа).

699. І. Прочитайте тексти. Порівняйте зразки автобіографій. Визначте стиль кожного з текстів. Зіставте обидва тексти за структурою викладу, синтаксичним оформленням, лексикою. Зробіть висновки.

1. Народилася 19 вересня 1960 р. в місті Луцьку, де й минуло раннє дитинство: напівзруйнований замок на горі, бруковані вулички з облущеними, занедбаними бароковими будівлями, ввібране з вогким волинським повітрям досвідоме відчуття давньої й дуже автентично-української урбанної культури, якого не могло б мені дати жодне інше місто включно з сотні раз перелицьовуваним Києвом, — це напевно! Пам'ять про цю затрачену козацько-шляхетську культуру я успадкувала також і генетично — з родинних переказів знаю, що правдиве родове прізвище оригінально було не «Забужко», а «Забузькі» — з тих самих Забузьких, один з яких, за Хмельницького «польовий начальник», 1649-го року перейшов на польський бік і навіть дістав був на короткий час від короля гетьманську булаву, — в тій родині взагалі повсякчас нуртували якісь запалені амбіції й теми, пристрасті, — ще у XVIII столітті котрийсь мій, уже прямий, предок був поставлений перед судом за чаклунство, прапрадід підпалив комусь маєток і мусив переховуватися, дід вісімнадцятилітком утік з-під батьківської стріхи добровольцем до УГА, а щодо жінок, то, скільки знаю, всі були якісь відьмуваті, принаймні ще моя покійна тітка без усякої лозини чула під землею воду й по цілій окрузі визначала, де копати криниці; з маминої сторони — з колишньої козацької родини в містечку на Житомирщині — також вирізняються дуже цікаві, сильні й владні жіночі характери — навіть бабусине прізвище, Марчишин, зберігає відбиток «материнського права»! — але, зрештою, то може бути й вимушене враження, бо далі четвертого коліна материнського родоводу не знаю... (О. Забужко).

2. Я, Нечитайло Олена Павлівна, народилася 10 січня 1994 року в м. Полтаві, в родині вчителів.

У 2000 році пішла до першого класу гімназії № 2 м. Полтави.

У 2005 році у зв'язку з переїздом родини до м. Києва вступила до 5 класу Київської гімназії № 20, де навчалася по 2011 рік.

Одночасно закінчила музичну школу № 7 по класу фортепіано.

Займалася спортом, маю II юнацький розряд з легкої атлетики.

Брала участь в учнівських олімпіадах з мови та історії, посідала призові місця.

Склад сім'ї:

Батько — Нечитайло Павло Федорович, 1966 року народження, учитель фізики, працює в гімназії № 20.

Мати — Нечитайло (Буренко) Марія Львівна, 1967 року народження, учитель музики, працює в гімназії № 20.

17 травня 20.. року

Нечитайло О. П.

II. Напишіть автобіографію.

700. Прочитайте текст, поясніть, чим *складна заява* відрізняється від *простої*. Напишіть заяву до приймальної комісії університету за поданим нижче зразком. Поясніть значення виділених слів.

Заява — це документ, який містить прохання особи (особиста заява) або організації, установи (службова заява) щодо здійснення своїх прав або захисту інтересів.

За структурою заяви бувають *прості* і *складні*. У складній заяві подається список документів, які підтверджують правомірність викладеного прохання.

До заяви входять такі **реквізити**:

- адресат (назва установи або посада, прізвище та ініціали керівника, на ім'я яких подається заява);
- адресант (назва установи або посада, прізвище, ім'я, по батькові особи (іноді адреса), яка звертається із заявою);
- назва документа;
- текст, підстава (додаток): перелік документів, доданих до заяви;
- дата (зліва), підпис (справа).

Заява пишеться власноручно в одному примірнику.

Прізвище, ім'я, по батькові особи, яка звертається із заявою, мають форму родового відмінка без прийменника (ч и я з а я в а? — *Петренка Василя Яковича* або *Петренко Оксани Володимирівни*).

Ректору Київського
університету імені Бориса Грінченка
(*прізвище та ініціали*)

Андрусенка Сергія Миколайовича,
абітурієнта, який проживає за адресою:
вул. Світла, 6, кв. 7,
м. Київ, 02121

Заява

Прошу прийняти на конкурс для вступу до Київського університету імені Бориса Грінченка Сертифікати зовнішнього незалежного оцінювання:

1. Сертифікат ЗНО з української мови та літератури (№ 4177).
2. Сертифікат ЗНО з математики (№ 1237).

29 червня 20.. р.

(підпис)

Андрусенко С. М.

701. З'ясуйте значення іншомовних слів, що вживаються в діловому стилі. Доберіть до них українські відповідники.

Аргумент, акція, брокер, бізнесмен, конкуренція, вексель, кредит, престиж, менеджер; апелювати, лімітувати, координувати, реєструвати, фіксувати, дебатувати.

702. Допишіть речення.

1. Пишучи автобіографію, слід дотримуватися такої послідовності: ... .
2. Заяви подаються на ... .
3. Прізвище того, хто подає заяву, ставиться ... .
4. Доручення поділяються на ... .
5. У заяві реквізити розташовуються у такій послідовності: ... .
6. Доручення недійсне, якщо ... .
7. Автобіографія — це документ ... .
8. Текст автобіографії викладається від ... .

703. Відредагуйте і запишіть правильно уривки з документів.

1. Директору гімназії
від учня 11 класу гімназії
Олексія Іванюка

2. Прошу надати мені відпустку від занять у зв'язку з тим, що у мене захворіла мати.

3. Автобіографія Петрова С. І., який народився 20. 09. 1989 р. у с. Червоне на Полтавщині. З 2000 року навчаюся в загальноосвітній школі № 14 м. Полтава.

4. На протязі 2003—2004 навчального року навчалася в гімназії ... .

5. У 2008 році вступила в НПУ імені М. П. Драгоманова на спеціальність «Українська мова, та література, психологія».

704. Пригадайте, які види документів ви розглядали протягом навчання у школі. Як ці знання знадобилися вам у житті? Складіть тести за темою «Ділові документи» і перевірте рівень засвоєння матеріалу.

Відсутність, присутність

705. 1. Прочитайте й перекажіть уривок із книги Б. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо». Поясніть, за яким значенням розрізняють подані слова. Поставте виділені іменники в родовому та орудному відмінках однини.

Відсутність, присутність, брак, наявність. В українській мові є слова *відсутність, відсутній, присутність, присутній*, які вживаються стосовно наявності чи відсутності когось. Наприклад: «Ще з-за дверей почув голосні розмови і веселі сміхи офіцерів, *присутніх у залі*» (І. Франко); «Треба записати всіх *відсутніх* на зборах» (*Із живих уст*); «Злочинця допитано в *присутності* свідків» (*Із газетної хроніки*).

Проте часто слова *відсутність, відсутній* уживають навіть тоді, коли мовиться не про людей, а про речі: «За *відсутністю* достатніх доказів такі справи слід припиняти»; «На літеру «В» чомусь *відсутні* слова «ваганя», «вагатися». Чи на своєму місці стоять у цих реченнях такі слова, чи, може, краще сказати по-українському «за *браком достатніх доказів*», «*немає*»

(бракує) доказів»? Певно, що краще. Українська художня література у своїх класичних і сучасних зразках користувалась і користується саме такими словами: «Коли в тебе *бракує* того насіння, позич його» (О. Стороженко); «Брак досвіду до лиха приведе» (М. Бажан); «Немає доказів» (Із живих уст).

II. Запишіть фонетичною транскрипцією виділені слова, поділіть їх на склади.

Уникайте помилок

Неправильно	Правильно
Спасіба	Спасибі (дякую, красно дякую, гречно дякую)
Я вибачаюся	Вибачте (прошу вибачення, пробачте)
Дозвольте поухажувати	Дозвольте послугувати (зробити послугу, поупадати)
Ви сходите на слідуючій зупинці?	Ви виходите на наступній зупинці?
Закрийте двері	Зачиніть двері
Розкрийте книжки	Розгорніть книжки
Театр зачинено на ремонт	Театр закрито на ремонт

706. Чи допомогла вам рубрика «Майстерня філолога» вдосконалити мовлення, навчитися помічати і виправляти недоліки у слововживанні? Складіть перелік книжок, які сприятимуть вашому подальшому зростанню як мовця.

707. Напишіть лист-подяку педагогічному колективові вашого навчального закладу. Вживайте тропи.

До джерел знань

Караман С. О., Мацько Л. І., Караман О. В. Українська мова: Як писати переказ. — К., 2001.

Кравець Л. В. Стилїстика української мови: Практикум. — К., 2004.

Сікорська З. С., Шевцова В. О., Горошкіна О. М. Практикум з української мови. — Луганськ, 2000.

Українська мова. Тести. 5—12 класи. — К., 2006.

Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. — К., 2006.

Амнезія, -ї. Ослаблення або втрата пам'яті внаслідок різних ушкоджень головного мозку.

Антисемітизм, -у. Одна з форм національної та релігійної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв.

Аура, -и. Гіпотетичне поле, яке створюється живим організмом; біополе. 2. *розм.* Про психологічний вплив кого-небудь на тих, хто їх оточує; про атмосферу, обстановку, що ненавмисне створюється ким-небудь.

Верлібр, -у. Те саме, що **вільний вірш**.

Вирувати, -ує. 1. Утворювати вир, вири, крутитися, клекотіти. // Нестримно рухатися, змінюючи напрямок (про вітер, полум'я і т. ін.). 2. *перен.* Бурхливо рухатися великою масою; виявляти збудження, неспокій швидкими рухами, криками і т. ін. // Буяти.

Генотіп, -у. *біол.* Сукупність усіх матеріальних структур клітин, що виконують функцію спадковості.

Гуманітарний, -а, -е. 1. Який належить до суспільних наук, що вивчають людину та її культуру. 2. Стосується людського суспільства, людини як члена суспільства, її прав та обов'язків.

Дно, -а. 1. Грунтова поверхня під водою. 2. Нижня частина або нижня стінка якого-небудь предмета. 3. *перен.* Найважчі умови життя, в які потрапляє найбідніша частина суспільства.

Експресія, -ї. Сила вираження, вияву яких-небудь почуттів, переживань та ін.; виразність.

Екстенсивний, -а, -е. Пов'язаний лише з кількісним (без поліпшення якості) збільшенням.

Емфатичний, -а, -е. 1. *літ.* Який визначається особливою емоційною виразністю. 2. *лінгв.* Який вимовляється з особливим напруженням (про звуки).

Есе — невеликий за обсягом науковий, критичний нарис, який відзначається вишуканістю форми, має довільну композицію, висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання і не претендує на вичерпне і визначальне трактування теми. Стиль есе відрізняється образністю, афористичністю, використанням свіжих метафор, нових поетичних образів, свідомою настановою на розмовну інтонацію і лексику.

Знівелювати, -юю, юєш. 1. *спец.* За допомогою відповідних приладів визначити висоту точки (точок) земної поверхні відносно певної вибраної точки або над рівнем моря. 2. Знищити відмінності між ким-, чим-небудь.

Інтенсивний, -а, -е. 1. Напружений, посилений. 2. Який дає найбільшу продуктивність. 3. *рідко.* Яскравий, густий (про колір).

Кермувати, -ую, -уєш, недок. 1. *неперех.* (звичайно чим), *рідко перех.* Кермом спрямовувати рух судна, літака, автомашини тощо. *Образно. // Дотримуватися певного напрямку в русі. 2. *неперех.*, ким, чим, перен., *рідко.* Те саме, що **керувати**.

Коливо, -а. *церк.* Поминальна кутя чи каша з пшениці, рису і т. ін. із солодкою підливою.

Краги, мн. (одн. крага, -и, ж.). 1. Накладні шкіряні халяви до черевиків. 2. Розтруби у рукавичок.

Криптонім, -а. Шифрований підпис автора під своїм твором, щоб приховати справжнє ім'я.

Куніцевий, -а, -е. Прикм. до **куніця**.

Куніяця, -і. 1. Дрібна хижа тварина з цінним хутром. 2. *перен., нар.-поет.* Наречена. 3. *істор.* Грошова одиниця.

Купава, -и. Латаття, -я. Водяна рослина з великим листям та білими або жовтими квітками. *Образно.

Кунячий, -а, е. розм. Те саме, що **куняцевий**.

Лунатик, -а. Хворий на лунатизм, сновίδα.

Мелос, -у. Узагальнене поняття мелодійної, пісенної основи в музиці.

Містерія, -ї. 1. У країнах античного світу та Стародавнього Сходу — система культових відправ на честь деяких богів, до яких допускалися лише посвячені. 2. Середньовічна релігійна драма на біблійні сюжети.

Модуляція, -ї. 1. муз. Перехід з однієї тональності в іншу; зміна ладу. // Зміна висоти звуку. 2. фіз. Зміна характеру коливань високої частоти. 3. кін. Перетворення електричних коливань, утворюваних звуком, у світловий пучок, який записує звуку на звуковій плівці.

Націоналізм, -у. 1. Ідеологія і політика в царині національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над загальнолюдськими, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої. 2. Рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів. 3. Рух за збереження і розвиток національних традицій, культури, мови, літератури, мистецтва і т. ін.

Неофрейдизм, -у. Напрямок у сучасній філософії та психології, що спирається на фрейдизм і враховує роль соціального середовища у формуванні особистості.

Непересічний, -а, -е. Який чимось відрізняється з-поміж інших; не такий, як інші, не схожий на інших; особливий, незвичайний, винятковий.

Нуртувати, -ує. Те саме, що **вирувати**.

Осібний, -а, -е. 1. Те саме, що **окреміий**. 2. Належний окремій особі; власний, власницький.

Палімпсест, -а. лінгв. Старовинний рукопис, звичайно пергаментний, з якого стерто попередній текст і на його місці написано новий.

Пафос, -у. 1. Почуття пристрасного запалу, піднесеності, натхнення. // Зовнішній вияв такого почуття. 2. Сутність, основна ідея, спрямованість, висловлена з піднесеністю, натхненням.

Поволока, -и. 1. Тонкий шар, наліт чого-небудь на поверхні чогось. // Тонка плівка, що застеляє очі. ****Очі з поволокою** — очі без яскравого блиску, з виразом млості, ніжності. 2. Негустий туман, серпанок, який застилає, огортає що-небудь. 3. У старовину — дорога привозна тканина.

Позитивізм, -у. 1. Суб'єктивно — ідеалістична течія філософії та соціології, що заперечує можливість пізнання об'єктивної дійсності і зводить мету науки до опису й систематизації фактів і явищ, що тлумачаться як комплекс відчуттів та уявлень суб'єкта. 2. *заст.* Ставлення до дійсності, яке виходить з досвіду, фактів.

Посад, -у. 1. У давній Русі X—XIV ст. та в Російській державі XV—XVIII ст. — ремісничо-торговельна частина міста за міською стіною. 2. У до-революційній Росії — передмістя або селище, де жили ремісники, торговці та міська біднота.

Пратекст, -у. Давній текст.

Примітив, -а. 1. Те, що відзначається низьким або початковим ступенем розвитку. // Те, що відзначається збідненістю, поверховістю. 2. *розм.* Про пересічну, малокультурну, неосвічену людину. 3. *мист.* Твір, що належить до ранніх стадій розвитку культури, з порівняно слабкорозвиненими зображувальними засобами.

Псалом, -лма. 1. Релігійна пісня, молитва, що як складова частина входить у псалтир. *Образно. // Музичний твір для солістів, хору, органа, оркестру на такий текст. 2. *перен.* Захоплена хвала кому-, чому-небудь; гімн.

Пюпітр, -а. Підставка для нот або книг у вигляді похилої рамки або дошки.

Рамено, -а. *заст.* Плече. *Образно. *У порівн.

Раритет, -у. *книж.* 1. Цінна рідкісна річ. 2. Рідковживане слово.

Раритетний, -а, -е. Прикм. до **раритет**.

Ремінісценція, -ї. 1. Невизначений спогад, відгомін якоїсь події або враження. 2. Відгомін у художньому творі якихось мотивів, образів, деталей тощо з широко відомого твору іншого автора. 3. *псих.* Поліпшення відтворення запам'ятовуваного матеріалу, яке спостерігається через деякий час після заучування.

Риштування, риштування 1. *буд.* Тимчасове дерев'яне або трубчасте обладнання, що встановлюється біля стін споруди під час її відбудови, ремонту, реставрації, і т. ін. *Образно. 2. Тимчасовий дощаний настил на підвищенні; поміст. 3. Тимчасове пристосування для підтримування чогонебудь у певному положенні.

Святотатство, -а. Образа, зневага церковної святині; блюзнірство. // *перен.* Образа чого-небудь дорогого, заповітного, глибоко шанованого.

Сновіда, -и. Те саме, що **лунатик**. У порівн.

Стоїчний, -а, -е. 1. Прикм. до **стоїцизм** і **стоїк**. 1. Стоїчна філософія. 2. *перен.* Стійкий, мужній у життєвих випробуваннях, здатний протистояти спокусам. *Стоїчна людина.* // Властиво стійкій, мужній людині. // Сповнений стійкості, мужності. **Стоїчно.** Присл. до **стоїчний**.

Сукно, -а. Щільна тканина з вовняного або напіввовняного прядива, на лицьовій поверхні якої утворюється повстяноподібний застил, що закриває переплетення ниток.

Сфінкс, -а. 1. У Стародавньому Єгипті — кам'яна фігура лежачого лева з головою людини, яка уособлювала владу фараона. 2. У давньогрецькій міфології — крилате чудовисько з головою жінки й тулубом лева, яке задавало нерозв'язні загадки. 3. *перен.* Про загадкову істоту, таємничу, незрозумілу людину або взагалі про щось таємне, загадкове, незрозуміле.

Універсум, -у. *філос.* Світ як єдине ціле; Всесвіт.

Фарисей, -я. 1. У Стародавній Іудеї — послідовник релігійно-політичної течії, що виражала інтереси заможних іудеїв і відзначалася фанатизмом та надмірною увагою до зовнішніх проявів релігійності. 2. *перен.* Лицемірна людина.

Фіскал, -а. 1. У дореволюційній Росії (починаючи з XVIII ст.) — урядовець, що наглядав за діяльністю адміністративних установ і осіб з метою виявлення порушень законів та інтересів державної скарбниці — фіску. 2. *перен., розм.* Донощик, наклепник.

Фрейдизм, -у. Загальна назва вчення у психології і філософії (з кінця XIX ст.), що пояснює явища психічного та суспільного життя людей підсвідомими інстинктами та потягами.

Циклопчний, -а, -е. Ніби зроблений, здійснюваний міфічними циклопами; величезний, гігантський. *Образно. // Надзвичайний своїм виявом (про силу). // *спец.* Складений з великих кам'яних брил без в'язкого розчину.

Навчальне видання
КАРАМАН Станіслав Олександрович
КАРАМАН Ольга Володимирівна
ПЛЮЩ Марія Яківна
ТИХОША Валентина Іванівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 11 класу загальноосвітніх
навчальних закладів з навчанням українською мовою
Академічний рівень, профільний рівень

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *О. С. Криворучко*
Художній редактор та дизайнер обкладинки *М. Ю. Крюченко*
Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*
Коректор *С. В. Войтенко*
Комп'ютерна верстка *Н. М. Музиченко*

У підручнику подано слайди з фотоальбомів: «Український живопис ХХ — поч. ХХІ ст.» (Хмельницький, 2006), «Україна — любов моя» (К. : Спалах, 2005) та журналів: «Художники України», «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах», «Мер», «Президент», «Народний депутат»

Формат 60×90/16. Ум. друк. арк. 26+0,25 форзац.
Обл.-вид. арк. 26,03+0,45 форзац. Тираж 120105 пр.
Вид. № 37461. Зам. № 11-0038

Видавництво «Освіта», 04053,
Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.

Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових діапозитивів
ТОВ «Побутелектротехніка».

Свідоцтво ДК № 3179 від 08.05.2008 р.
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17.

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.
